

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
университети

ИСЛОМ ТАСАВВУФИ МАНБАЛАРИ
(ТАСАВВУФ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ)

Илмий мажмуа

Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи
филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла Болтабоев

«O'qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2005

Миллий истиқлол туфайли университетларнинг таълим дастурига «Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари» фани киритилган бўлиб, унинг доирасида мумтоз адабиётимизнинг тасаввуфий асослари, тасаввуф назарияси ва тарихи масалалари ўқитилмоқда. Бироқ мазкур курс бўйича изчил дарслик ёки ўқув қўлланмасига эга эмаслигимиз сабабли ихтисослик фанини ўқитишда қатор муаммолар юз бермоқда. Ана шу ҳаётий эҳтиёжни ҳисобга олган ҳолда ушбу илмий мажмуа яратилди. Соҳага доир муқаддас китоблар, шарҳ алломалари илмий ишларидан намуналар бериш орқали миллий маънавиятимиз хазинаси дурдоналари билан таништириш мажмуа олдига қўйилган вазифалардан.

Мажмуада тавсия этилган рисола ва мақомотлардан берилган намуналар ўз табиатига кўра филологик таълим билан шуғулланувчи бакалавр ва магистр босқичи талабалари, аспирант ва тадқиқотчилар ҳамда маънавият масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
филология фанлари доктори, профессор
Нажмиддин Комилов

Тақризчилар:
филология фанлари доктори
Иброҳим Ҳаққулов,
филология фанлари номзоди
Султонмурод Олимов

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Илмий Кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2005 йил 30 апрель, 4 – сон баённома)

© «O'qituvchi» НМИУ, 2005

4306010400

ISBN 5-645-045270

Мумтоз адабиётнинг руҳий-маънавий асоси

Мустақиллик йилларида таълим тизимида қатор янгиликлар содир бўлди. «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» (1997 йил 6 октябр), Таълим давлат стандарти (2002) ва бошқа меъёрий ҳужжатлар талаблари асосида мамакат университетларида фундаментал тадқиқотлар билан шуғулланиш, бу ишга иқтидорли ёшларни жалб қилиш мақсадига ўз режа ва дастурларини замонавий асосда қайта тайёрланмоқда, уларга мос равишда янги авлод дарслик ва ўқув қўлланмалари яратилмоқда.

Истиқлол туфайли Ўзбек филологияси факультетларида «Тасаввуф ва мумтоз поэтика асослари» курси махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Бундай хайрли иш бир неча йиллардан бери давом этиб келаётганига қарамасдан ушбу махсус фаннинг ўқув дастури ишлаб чиқилмаган эди. Университет таълим тизимидаги ана шу илмий-адабий эҳтиёж ҳисобга олинган ҳолда намунавий ўқув дастури тайёрланди. Махсус фан доирасида талабаларни миллий маънавиятимиз илгизлари ва ислום тасаввуфи асослари билан чуқурроқ таништириш мақсадига ушбу илмий мажмуа тартиб берилди. Бунинг кўмагида тасаввуф назарияси ва тарихи, тасаввуф ва бадиий ижод муаммолари, тасаввуфий адабиётнинг шаклланиши ва тараққиёти ҳамда тасаввуф эстетикаси масалаларини ўрганиш тавсия этилади. Ушбу тасаввуфий манбалар талабаларнинг «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи» фанидан олган билимлари асосига қурилган бўлиб, уни такомиллаштириш ва чуқурлаштириш мақсадига Миллий университетда олиб борилаётган илмий-педагогик тажриба натижаларига суянилди. Талабалар учун қўлланма тарзида илк бора тақдим этилаётганлиги учун унда етишмовчиликлар ва талқинда методик оқсашлари бўлиши мумкин. Бу ҳақда билдирилган фикр ва мулоҳазалар, шубҳасиз, ушбу йўналишдаги саъй-ҳаракатларимизнинг ривожига кўмак бергусидир.

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

Икки олам Яратувчиси бутун яралмишлар ичида «гуҳари шарифи» сифатида инсонни яратди. Унга дунёни билиш, ўзлигини англаш салоҳиятини инъом этди. Ҳақни таниш сифати билан зийнатлади. Моддий олам гўзалликларини кўриш учун кўз берди, очиқ кўз билан кўриб бўлмас жиҳатларни тушуниш учун қалб ато қилди. Яна шунда ҳам бандайи ожиз Ҳақ йўлидан тоймаслиги учун ўз элчиси Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва саллам (с.а.в.) орқали Сўз (Қуръони карим) нозил қилди ва бу Сўз мутолаасида ҳам инсон ноқис қолмаслиги учун бир гуруҳ саҳобайи икром ва валийлар юбордики, улар Ҳақни таниш баробарида бани одамга иноят этсин, кўмак берсинлар. Зеро, «Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтувчи Ҳақ сўзга) эргашадиган зотларга хабар беринг! Ана ўшалар Оллоҳ ҳидоят қилган зотлардир! Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидирлар!» дейилади Каломуллоҳда (39:18).

Аҳли тасаввуф орасида «Аввал Қуръони карим, суннатда тасаввуф» деган фикр тасодифий айтилган ёки дунёни руҳоний кўришнинг натижасигина эмас, балки тасаввуф илми ва амалиётида ҳам тасдиқланган ҳодир. Чунки аввали илм Қуръони каримдир, амал пайғамбарнинг суннатларини давом эттирмақ, ихлоснинг боши эса иймондир. Оллоҳнинг ягоналигига, биру борлигига иймон келтириш — калимаи шаҳодат ("Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммаду-р-расулуллоҳ", яъни «Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчиси»)ни билиш ва англашдан бошланади.

Қуръони каримда Оллоҳнинг «олим» (ҳамма нарсани биладиган), «басир» (кўрувчи) ва «сомий» (эшитувчи) каби сифатлари айтилади. Оллоҳнинг зотига ва сифатига иймон келтирилиш билан Унинг барча улуғ хислатлари тан олинади. Шундай экан, тасаввуфга даъват — ҳақиқатга даъват экани ойдинлашади. Қалб Оллоҳнинг, илоҳий ишқнинг ватани бўлса, уни зоҳиран оммага етказувчилар пайғамбарлардир. Ботинда Оллоҳ бўлса, зоҳирда пайғамбар. Тасаввуфдан мақсад комил инсон ахлоқи каби ахлоқланиш бўлса, дунёда тан олинган комил инсон тимсоли Одам сафийуллоҳдан тортиб Муҳаммад (с.а.в.)гача ўтган пайғамбарлардир. Шундан келиб чиқадики, суннати набавий ҳам тасаввуфни юзага чиқарувчи

омиллардандир. Шунингдек, тасаввуфда байъат — моҳир тарбиячи, улуғ устозга эргашиш эҳтиёжи туғилади. Тасаввуфда байъат Расулulloҳнинг суннатларини маҳкам боғлаган ҳаким суҳбатида бўлиш, унинг тавсия ва насиҳатларини қабул қилиш ва ўз ҳаётига татбиқ этишдир. Бу ҳақда “Фақрнома”да айтилади: “Шундай пирга қўл берки, у шариатда орифи биллоҳ бўлса, тариқатда воқифи асрор бўлса, ҳақиқатда комилу мукамал бўлса, маърифатда дарёи уммон бўлса... саодат бўлғай”¹.

Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарийнинг «Тасаввуф сирлари» асарида тасаввуф ҳақида шундай таъриф келган эди: «Инсоннинг маънавий оламини ислоҳ этадиган, бузилган қалбларнинг муолажаси учун энг таъсирли бўлган, инсонни ҳақиқатлар атрофига тўплайдиган ўта фойдали ва мустақил илмдир»². Демак, тасаввуф покланиш илми бўлса, уни иккига ажратиб ўрганиш мумкин: мақбул кўрилган тазкия ва рад этилган тазкия. Тасаввуф мақбул кўрилган тазкия (*айбдан оқлаш, оқланиш*) ва тасвия (*поклаш, тарбиялаш*)дир.

Зоҳирдаги амал ва феълларнинг бузилиши қалб фаолиятига боғлиқ экан, қалб қандай тузатилади, яъни ислоҳ қилинади, деган саволга «Оллоҳ зикри билан безаб сақлаш ва касаллигини даъволашдан бошқа нарса эмас» деган жавоб топамиз. Имом Жаъфар Содиқ (ваф. 762) айтган эканларки, «Мен Қуръон оятларини қалбимда акс-садо берса ҳам такрорлашдан тоймайман». Шунга кўра Оллоҳ зикригина улуғ душманимиз бўлган нафс ва шайтондан қўриқлаши мумкин, бунда «тақво — иймон қўрғони» каби хизмат қилади. Тасаввуф покланиш илми экан, унда бош амал қалбни *оқлаш, руҳни поклаш* ва *нафс тарбияси*дир. Бу ҳақда Қуръони каримнинг «Ваш-Шамс» сурасида айтилади: «Дарҳақиқат, уни (ўз нафсини — жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топди. Ва у (жонни фисқ-фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номурод бўлди» (91:9—10). Ёки «Шуаро» сурасида «магар Оллоҳ ҳузурига тоза дил билан келган кишиларгагина фойда берур» (26:89) дейилган. ✓

¹ Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат (нашрга тайёр. А. Абдушукуров). — Т.:1992. — Б. 8—9.

² Муҳаммад Нуруллоҳ Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. — Т.: Мовароуннаҳр, 2000. — Б.4.

Тасаввуфшунослик тарихида айрим ғарб олимлари билан ислом мутасаввифларининг қарашлари ўртасида зиддиятлар бор. Тасаввуф исломдан ташқарида деювчилар уни исломга қарши қўйиш йўлидан борадилар ва мустақил таълимот сифатида тушунтирмоқчи бўладилар. Мумтоз тасаввуфшунослик эса тасаввуф исломнинг ичида пайдо бўлган, унинг «ватани» Қуръони каримдир, чунки у зоҳирий илм (илми қол) эмас, балки илми ҳолдир деб тушунтиради. Шунинг учун унинг бош омили фарз амалларини талаб этувчи шариатнинг бош китоби Каломуллоҳдир. Мутасаввиф ўз ибодатига, Оллоҳга бўлган севгисига тескари келмаган дунёдан юз ўгирмайди. У ибодат пайти ибодатини адо этади, аврод (дуолар) пайти аврод ўқиш билан машғул бўлади, иш пайтида ишлайди. Ишлашдан мақсад шон-шухрат, мансаб, мавқе, бойлик эмас, балки инсонларга хизмат этиш, оммага фойда келтиришдир. Зеро, Ҳадиси шарифда айтилганидек, «Инсонларнинг яхшиси инсонларга нафъ келтирувчилардир». Чунки омма манфаатини ўйлаш ҳам ибодатга киради: «Дунёни кўр, сайр қил, ичига кир, аммо дунё сенинг ичингга кирмасин».

Ислом асоси — беш рукнадирки, Оллоҳ таоло Қуръони карим орқали, аввало, мана шу рукнларни бажармоқни талаб қилса, бу шариат талабигина эмас, балки тариқатга кириш йўли ҳамдир. Шариат зоҳирий илмгина эмас, балки инсон ички оламига ҳам дохилий илм бўлиб, шариатнинг зоҳири — илми фикҳ (илми қол), унинг ботини тасаввуф (илми ҳол)дир.

Иймондан сўнг намоз фарзини ҳам тасаввуф билан боғлаш учун Қуръони каримнинг «Тоҳа» сурасида айтилган: «Мени эслаш учун намоз ўқи!» (14-оят) сўзларидан асос топамиз. Зеро, Ҳадиси шарифдаги «Намоз мўъминнинг меърожидир» сўзлари ҳам бунга далилдир. Намоздан кейинги фарз рўзадир: «Эй мўъминлар, сизлардан илгари ўтганларга фарз қилингани каби сизларга ҳам саноқли кунларда рўза тутиш фарз қилинди» (2:183) ва яна айтилади: «Намозни тўқис адо қилинг ва закотни беринг...» (2:43). Демак, тасаввуф исломнинг беш асоси — рукни ва уни сидқ билан адо этишдан бошланади. Тасаввуфнинг «покланиш йўли» эканини эътироф қилган инглиз олими Ж. Тримингэм «Биз тасаввуфни

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

сўфийлар изидан бориб, "исломнинг ички таълимоти (доктринаси) ва унинг сирлари Қуръондадир деган мақсад билан кўриб чиқамиз"³ деган хулосага келган экан, биз ҳам тасаввуф таълимотини ўрганганда унинг исломий асосларини билиш ва тараққиёт омилларини англаш йўлидан боришимиз лозим. ✓

Ислом дунёсида тасаввуф сингари мураккаб жараённинг вужудга келиш сабабларини тушуниш учун у туғилган жамият ҳолатини ўрганиш зарур. Хулафои рошидинлардан Абу Бакр, Умардан сўнг Усмон даврига келиб, халифалик табиати ўзгара бошлади. Халифа Усмон виждон, диёнат (хайаъ) рамзига айланган эди, бироқ унинг даврида ҳам зиддиятлар кучайди. Усмон ва Ҳазрат Алининг ўлдирилиши вазиятни кескин ўзгартирди ва ҳукумат тепасига умавий Муовия ибн Абу Суфён (661 йил, куз) келди. Бу даврдан халифалик динийгина эмас, таълимий характер касб эта бошлади. Айниқса, Ҳазрат Али ва унинг авлодларига бўлган шафқатсиз муносабат (Имом Ҳасан, Имом Ҳусайннинг ўлдирилиши ва бу воқеаларни акс эттирган Жаҳонотин Увайсий дostonларини эслаш мумкин) вазиятни яна ҳам кескинлаштирди. ✓

Халифа Усмон давридаёқ саҳобалар томонидан Ҳадислар тўплана бошлади, чунки ҳадисларда ҳам тасаввуфий мазмун акс этган эди. Қуръони каримни ёзиб олишга ҳаракат бўлди, Каломуллоҳнинг кўфий ёзуви билан терига ёзилиши шундан келиб чиқди. Ҳофизлар (Қуръонни қироат билан – тажвидга амал қилган ҳолда ўқувчилар) ва қорилар (Қуръонни ёддан билувчилар)нинг камайиши воқеаларнинг тезлашишига сабаб бўлди. Иккинчидан, нафақат Халифа Али авлодлари, балки Пайғамбаримиз саҳобалари (у зот билан суҳбатда бўлган кишилар)нинг ҳам дунёдан ўтиши бу жараёни янада тезлаштирди. Ҳадисларнинг йиғилиши ва *иснод* йўли билан (ҳадиснинг ким томонидан айтилганига қараб, масалан, *мадиналик Ибн Абу Яхъё, ундан боғдоғлик ал-Вакидий, ундан хуросонлик Муқотил ибн Сулаймон, ундан суриялик Муҳаммад ибн Саид эшитган тарзида*) уларнинг саҳиҳлигини аниқлаш ✓

³ *Тримингэм Ж. С.* Суфийские ордены в Исламе (под ред., предисл. и примеч. О.Ф. Акимовской). – М.: Наука, 1989. – С. 16.

одат тусига кирди⁴. Ибн Халдуннинг ёзишича, “Абу Ҳанифа фақат 170 ҳадисни, Малик 300, Абу Абдуллоҳ Исмоил Бухорий 9200 ва Имом Аҳмад ибн Ҳанбал 50.000 ҳадисни саҳиҳ (тўғри) деб билганлар”⁵. Имом Бухорийнинг ўз сўзларига кўра, юз минг саҳиҳ (ишончли) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (ишончсиз) ҳадисни ёд билар экан. Унинг шогирдларидан Амр ибн Фалос: “Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга маълум бўлмаган ҳадис, албатта, ишончли ҳадис эмасдир” деган. Устозларидан Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий (780—855)нинг айтишича, “Бутун Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоил каби олим чиққан эмас”. 20 ёшидаёқ бир неча китоблар муаллифи сифатида машҳур бўлган муҳаддис “Ал-адаб ал-муфрад” («Адаб дурдоналари»), “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ”дан ташқари яна йигирмага яқин китоблар муаллифидир, таассуфки, уларнинг кўплари бизгача етиб келмаган.

Жаҳон борлигининг сифати ва маъзи жамланган Қуръони каримнинг маъносини англаш осон кечмаган. Гарчи ҳадислар орқали бу машаққатли йўлни енгиллаштиришга ҳаракат қилинган бўлса-да, Оллоҳ сўзини изоҳ ва шарҳлашда, ундаги илоҳий маъно сирларидан бани одамни огоҳ қилишда минглаб уламо ва муфассирларнинг беназир хизматлари тайин. Ҳазрат Навоий қуйидаги муфассирлар ва уларнинг асарларини ҳурмат билан тилга олган: Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад Ғаззолий «Жавоҳиру-л-Қуръон», Абул Қосим Маҳмуд бин Умар бин Муҳаммад Замахшарий (ваф. 1143—44) «Ал-кашшоф фи тафсир ал-Қуръон»; Рўзбеҳон Бақлий (ваф. 1209—10) «Аройису-л-баён фи ҳақойиқи-л-Қуръон», Нажмуддин Розий (ваф. 1256) «Баҳру-л-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар денгизи»), Садриддин Қўнавий (ваф. 1274—75) «Эъжозу-л-баён» (Қуръони каримнинг «Фотиҳа» сураси тафсирига бағишлангани учун «Тафсири фотиҳа» деб ҳам аталади), Шайх Саъдиддин Ҳаммувий «Сажанжалу-л-арвоҳ ва нуқушу-л-алвоҳ» («Рухлар кўзгуси ва лавҳалар нақши»), Абдирахмон Жомий «Тафсир» (тугаланмаган), Ҳусайн Воиз

⁴ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука. 1965. — С.14-15.

⁵ Ибн Халдун. Шифа ас-саил ли таҳзиб ал-масаил (нашр. Муҳаммад б. Тавит ал-Танджт). — Анкара: 1958. — Б.369—371.

Кошифий (ваф. 1505) «Жавоҳиру-т-тафсир ат-туҳфату-л-амир»⁶ ва бошқалар.

Турк дунёси исломий удумларни қабул қилиш ва ўзига илоҳий йўл топиш баробарида юзлаб тафсирлар, шарҳлар ва луғатлар тузганлар, бу билан башар зотининг Оллоҳ сўзини англашдек масъулиятини енгиллаштиришга уринганлар. Турк олими Фуод Кўпрулуниинг аниқланишича, Қуръони каримни турк тилида тафсир қилиш ҳижрий III (милодий X) асрлардан («шарҳ ва тафсирлар йиғиндиси сифатидаги наср диний туйғу ва фикрлар ифодаси бўлгани учун учқур шеъриятга нисбатан кенгроқ тарқала бошлади» деб ёзган) бошланган⁷. А. Эртўгон, А. Инон каби олимлар туркий тафсирчилик тарихи билан шуғулланганлар⁸. Турк дунёсида барча муфассир ва исломшунослар томонидан тан олинган дастлабки Тафсир ҳақида филология илми фаннинг бошқа соҳаларидан азвалроқ хабар берди. XII–XIII асрларда номаълум муаллиф томонидан амалга оширилган Қуръони каримнинг тафсири 1914 йилда Қаршида топилган ва Бухорога келтирилган. 1920 йили Бухорода шўролар ҳукумати ўрнатилгач, «Туркий тафсир» Санкт-Петербург шаҳрига олиб кетилган. Ҳозир Русия ФАШИ Санкт-Петербург бўлимида (197-рақам остида) сақланаётган бу Тафсирни, табиийки, дастлаб рус мусташирлари томонидан ўрганилишига рухсат бўлган. В. В. Бартольд, С. Е. Малов, А. Н. Кононов, А.М.Шчербак унинг тил жиҳатларини ўрганган бўлса, А.К.Боровков⁹ Тафсирни махсус тадқиқ қилиб, унга луғат ҳам тузган. Проф. Қ. Маҳмудов «Туркий тафсир»нинг факсимиле нусхасини нашр қилдириш¹⁰ билан ушбу манбага илмий жамоатчилик эътиборини қайта қаратди. Демак, Ислом тасаввуфининг асоси ва тараққиёт манбалари сифатида Қуръони карим оятларини, Ҳадис ҳикматларини ва Тафсир сифатларини ўрганиш маълум маънода тасаввуф илми ҳам амалиётининг ривожланишига сабаб бўлади.

⁶ *Навоий Алишер. Насойиму-л-муҳаббат. / Муқаммал асарлар тўплами. 17-жилд. — Т.: Фан, 2001.*

⁷ *M. Fuad Koprulu. Turk Edebiyatı Tarihi. — İstanbul: Oteken, 1980. — S.106.*

⁸ *Erdogan A. Kuran Tercumelerinin bakımından değerleri. — S.47-48.*

⁹ *Боровков А. К. Лексика среднеазнатского тefsира XII-XIII вв. — М.: 1963.*

¹⁰ *Туркий Тафсир (Тузувчи Қ. Маҳмудов). — Т.: 2000.*

Тасаввуф тарихида милодий VIII асрларга келиб, Саодат асрини қўмаш, пайғамбарлик сифатларини тарғиб қилиш, бора-бора зуҳд ва тақвони кучайтириш лозим кўрилди. Ҳали "сўфий" сўзи урф бўлмай туриб, зоҳид ва обидларда дастлабки сўфийлик белгилари зоҳир бўлди. "Обид" ибодат қилишга, тақвога зўр берган бўлса, зоҳид дунё лаззатларидан ўзини парҳез қилиши билан тасаввуф аҳлига яқин туради. Улардаги фарқ ҳалол ва ҳаромга муносабатда кўринади. Обид фикрича, Қуръонда ҳалолланган нарсаларгина ҳалол, зоҳид фикрига кўра, Қуръони каримда тилга олинган нарсалар билан бирга Пайғамбаримиз ўз ҳаётлари даврида ҳалол деб билган нарсалар ҳам ҳалолдир. Кейинроқ бунинг қаторига меҳнат туфайли яратилган ва эришилган нарсалар ҳалоллик белгиси сифатида қўшилган. Иброҳим Адҳам тарихи шуни кўрсатадики, саҳродаги ўтин ёки дарёдаги сув ҳеч кимники (ёлғиз Оллоҳга тегишли) эмас, уни олиб келиб бозорда сотса, ўз меҳнатиинигина бозорда сотган саналади, бунинг эвазига келган таом ҳалолдир. Аҳмад ибн Ҳанбал зоҳиднинг уч мартабасини белгилайди: 1) авом зуҳди — ҳаромни тарк қилмоқ; 2) хаввос — хослар зуҳди: ҳалолдан бошқасини тарк қилмоқ; 3) сиддиқлар зуҳди — Оллоҳдан бошқа нарсаларнинг ҳаммасини тарк қилмоқ. Демак, зоҳид дунёни эмас, балки ҳаромни тарк қилувчи сифатида майдонга чиққан. Имом Фаззолийнинг ёзишича, зуҳд мақоми ҳам илм, ҳам ҳол ва амалдан келур¹¹.

Ибодат мақоми ҳақида "Ибодати исломия" китобида, Муҳаммад Зоҳид Қутқунинг "Иймон қушининг икки қаноти" асарларида ҳам фикрлар бор. Қуръони каримда айтилишича, "Оллоҳ халқни севади ва уни ўз муҳаббати сари етақлайди". Фарблик тасаввуфшунос олимлар бетаъма ибодат ҳақида сўз кетганда илк сўфийлардан Робиа ал-Адавия (713—718 орасида туғ., ваф. 801)нинг тафсиллини талқин қиладилар. Унинг ягона тилаги Оллоҳ васлига восил бўлиш, зуҳду ибодат таъма учун эмас, балки қалбдан "фи сабиллаҳ" (Оллоҳ йўлида) бўлишидир. Тасаввуфшунос олима Аннамария Шиммел китобида Робиа ҳақидаги машҳур ривоят такроран келтирилади: Робияни бир қўлида ўт ва бир қўлида сув (идишда) билан кўрдилар, сабабини сўраганларида, сув билан

¹¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф сабоқлари. — Бухоро: 2000. — Б.39—40.

147 ми тилга
1198 кузак
L

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

кузах ўтини ўчирмоққа қарор қилганини, олов билан жаннатга ўт қўймоқчи бўлганини айтди. Халқ уни эсдан оған деб ўйлаб, тавба қилишликни ва бу ширқдан воз кечишликни талаб қилди. Робиа айтди: Токи инсонлар дўзах ўтидан қўрқиб ёки жаннатга таъма қилиб ибодат қилмасинлар, ибодат қалб зийнатига айлансин¹². Мумтоз адабиётдаги муножот (Оллоҳга илтижо) жанри ҳам Робианинг илоҳий қўшиқларидан бошланган. У қалбида Оллоҳдан бошқага муҳаббат ўрин ололмаслигини қуйлайди. Оллоҳ васлига восил бўлиш умиди, ўз жисмини тарк қилиб, Тавҳид руҳи билан яшаш ҳақидаги фикрларни тасаввуфшунослар илк бор Робиа асарларида кўрадилар.

Ҳижрий II асрда мазҳаб айирмалари ҳақидаги қарашлар кучая бошлади. Шиа ва сунний мазҳаби ўртасидаги нифоқлар ҳам шу даврда шиддатли кечган. Пайғамбаримизнинг куёвлари Ҳазрат Алининг издошлари "шиа" тарафдорлари сифатида кўринди, дастлаб уларга қарши ўлароқ Умайн ибн Абу-с-Салта, яъни хаворижийлар (халифаликка ҳеч бир шахсни лозим билмаганлар) кузатилди. Улар гуноҳи кабир ҳақида қарашларини эълон қилдилар, азракитларнинг айтишича, гуноҳ қилган мўъмин мусулмон эмас. Сифриййа қарашдагилар гуноҳ қилганнинг авлоди эмас, балки фақат ўзи ўлимга маҳкум эканлигини айтадилар. Ибогиййа тарафдорлари гуноҳкор ибодат билан ўз гуноҳларидан фориг бўлиши мумкинлигини эътироф этадилар. 670–770 йилларда муржиййа тарафдорлари Оллоҳнинг карами ва марҳаматига умид (ражаъ) билан яшашни талқин қилдилар. Шундай қилиб, мазҳабчилик кучайди. Бироқ тасаввуфий илм тарафдорлари мазҳаблараро курашлардан ҳам ўзини парҳез тутдилар. Хориждаги исломшунослар тан олиб ёзганидек, «Сунний уламолар тўрт имом (Абу Ҳанифа, Малик ибн Анас, аш-Шофийй ва Ибн Ҳанбал) нинг улғворлигини тез орада тан олди ва ҳижрий учинчи асрнинг охирларидан сўнг бирор мактаб вакили бўлган уламанинг бошқа мактаб тамойилларига риоя этганини камдан-кам кўрамиз... Айнан ўша пайтда мактаблар ўртасидаги ўзаро бағрикенглик ва яхши фикр муносабатларини ҳамма

¹² Шиммел А. Жонон менинг жонимда. — Т.: 1999. — Б.12.

бирдай қабул қиладиган бўлди»¹³. Жалолиддин Румийнинг «мен 72 мазҳаб эгалари билан биргаман» деган сўзлари ҳам бунга далилдир. Демак, диндаги мазҳабчилик билан тасаввуфдаги тариқатланиш бир ҳодиса эмас. Чунки мазҳаблараро курашда маълум маънода сиёсий даъво – халифатга интилиш мавжуд, тасаввуфда эса таъма ва мансаб учун кураш ҳаром саналган.

Тариқат сўзи луғавий жиҳатдан йўл маъносини англатади. Истилоҳий жиҳатдан эса сўфийнинг ўзини поклаш ва Оллоҳга яқинлашиш учун танлаган йўли ҳисобланади. Тасаввуфда шариатсиз тариқатга кириб бўлмагани каби тариқатнинг бирор йўлини қабул қилмай ҳам ўз мақсадига эришиб бўлмайди. Шунинг учун тасаввуфда сулук *ат-тариқ* (йўлни ўташ) деган тушунча бор. Тариқат йўлини ўтаб, унинг манзилларига эришиб, мақомларини бажариш орқалигина тасаввуфда ҳақиқий покланишга эришиш мумкин. Муайян бир тариқатнинг ичида тоифа ва силсила муносабатлари шакланган бўлиши мумкин. Оллоҳга бўлган буюк муҳаббат унинг биру борлигига иймон келтирган мўминларнинг жамоалашув истагини туғдирди. Тариқат эса мана шу покиза илм ва ахлоқ йўлида бирликка интилишнинг натижаси ўлароқ вужудга келди. Демак, сўфийларнинг тариқатлашув жараёни айрим ғарбдаги мутахассислар айтганидек, ажралиш ёки бўлиниш истаги билан эмас, балки ахлоқий покланиш йўлида бирликка интилувнинг натижаси ўлароқ майдонга чиққан.

Тариқат истилоҳининг муқобили сифатида Ғарб олимлари "орден", "братство" атамаларини ўз асарларида қўллайдилар. Лекин бу тушунчалар тасаввуф тариқатлари моҳиятини тўла англамайди. Айрим ҳолларда эса улар мазҳаб тушунчасига яқин келиши мумкин, холос.

Илк тасаввуф тариқатларидан *жабариййа* (*улуғлик*, *Оллоҳнинг улуғлиги*) тарафдорлари инсон эркини чеклаб, ҳамма нарса Оллоҳ томонидан берилган фикрини илгари сурди, *қадариййа* тариқати вакиллари эса инсон эркини ёқлади ва шу билан бирга у ўз гуноҳлари учун Оллоҳ олдида масъулдир, деган фикрда қолди. Шу даврда *ботиниййа*,

¹³ Уинтер Ж.Т. (*Абдулҳаким Мурог*) XXI асрда ислом. Постмодерн дунёда қиблани топиш (инглизчадан Фаҳриёр таржимаси). – Т.: «Шарқ» НМАК, 2005. – Б.346 – 347.

хаммарийа каби тариқатлар ҳам вужудга келган¹⁴.

Тариқат назарияси милодий XI асрдан бошлаб шаклланиш даврига кирган ва секин-аста тариқатланиш тамойиллари ишлаб чиқилган. Тасаввуф олимлари орасида нисбатан биринчи бўлиб тариқатланиш илми ва тамойилларига юзланган аллома Абул Ҳасан Хужвирий (ваф. 1074) бўлган. Унинг "Кашфу-л-маҳжуб" ("Покланиш йўлларининг кашфиёти") асари (1073)да мухосибийлик, кассарийлик — маломатийлик, тайфурийлик, жунайдийлик, нурийлик, саҳлийлик, ҳақимийлик, харразийлик, хафифийлик, сайарийлик сингари ўн тариқат зикр қилинган¹⁵. Мардуд (рад қилинган) тариқатлар сифатида хулумийлик ва халложийлик келтирилган. Ал-Воситийнинг "Тиряқу-л-муҳибин" ("Муҳиблар тариқатлари") асари (1320)да Хужвирийнинг таснифи, асосан, қабул қилиниши билан бирга қатор янги тариқатлар, яъни XI асрдан бошлаб шакллана бошлаган биллолийлик ва увайсийлик ҳақида маълумотлар бор. Муҳаммад Шерозийнинг "Таройиқу-л-ҳақойиқ" асари асосида тариқатланиш жараёнини ўрганган олим М. Ҳазратқулов китобида қуйидаги тасаввуф силсилалари — қодирийлик, мухосибийлик, маломатийлик, қаландарийлик, тайфурийлик, жунайдийлик, рафойлик, саҳлийлик, сухранардийлик, мавлавийлик, сафавийлик, нақшбандийлик, неъматуллоҳийлик, кубравийлик, шозилийлик, бектошийлик, нурийлик, исавийлик ва б. кўрсатилган¹⁶.

Ғарб олимлари тасаввуф тариқатларига муносабатда ҳудудий, миллий ва мазҳабий таснифларни илгари сурганлар. Инглиз олими Жорж Тремингэм кўпроқ ҳудудий таснифнинг ҳимоячиси сифатида кўринади. Унингча, тасаввуф тариқатланишида Боғдод мактаби — Ироқ (Месопотамия)ни алоҳида кўрсатади. Миср ва Мағриб (Андалузия) мактабларидан бири сифатида шазалийлик кўрсатилади. Ундан кейин эса, Эрон ва Ҳинд ҳамда Туркистон мактаблари тавсифи берилиб, уларнинг энг машҳурлари кубровийлик, яссавийлик, мавлавийлик, хожাগон—нақшбандийлик, чиштийлик,

¹⁴ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: Наука, 1965. — С.20-21.

¹⁵ Абул Ҳасан Джуллаби Али ал-Худжвири. Кашф ал-маҳжуб. — Л.: 1926; Караматов Х.С. Аскетические и суфийские течения в Хорасане. В кн.: Из истории суфизма: Источники и социальная практика. — Т.: Фан, 1991. — С.27-47.

¹⁶ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. — Душанбе: Маориф, 1988. — С.86—100.

Ҳиндистон суҳравардийлиги деб талқин қилинади. Бундан ташқари олим «Ислолдаги тасаввуф тариқатлари» китобида ҳосила тариқатлар сифатида *рӯзбехонийлик*, *кизонийлик* ва бошқаларни тилга олади. Ж. Тримингэм талқинича, Месопотамиядаги тариқатлар орасида машҳурларидан бири *суҳравардийлик* бўлиб, Абу Нажиб Суҳравардий (1097 – 1168) номи билан боғланган, асосан, Кичик Осиё ва Хуросонда машҳур бўлган. Суҳравардийнинг "Адабу-л-муридин" номли асари хонақоҳ ва мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида қўлланилган. *Қодирийлик* айрим манбаларда илк тасаввуф тариқати сифатида қабул қилинади. Бу тариқат машҳур шайх Абдулқодир Гилоний (1077–1134) номи билан боғлиқ. Хуросон, Турк ва Ҳинд ҳудудларида вужудга келган тариқатлар эса Абу Ҳасан Ҳарақоний, Абу Язид Бистомий ва Юсуф Ҳамадоний номи билан боғлиқ экани айтилади. Ж.Тримингэм талқинида тасаввуф тариқатларининг ҳудудлараро таснифи билан бирга тариқат ва силсила муносабатлари фарқли тушунчалар сифатида англатилади¹⁷.

Айрим ғарб мутахассислари тасаввуф тараққиётини муътазила таълимоти билан боғлашади. *Муътазила* (кегиш, узоқлашиш) тарафдорлари (Восил ибн Аъта) жабарийликка муносабатда улардан ажралиб кетади ва шу воқеадан муътазилийлик зоҳир бўлади. Демак, Восил (700–749), унинг шогирди Амр ибн Убайд (ваф. 769) даврида бу қараш кучайган. Улар ҳокимиятдаги умавийлардан узоқлашганлар ва зоҳидлик машғули билан машҳурдирлар. Муътазилийлик Восилнинг "Фи-т-тавҳид ва-л-адл" ("Оллоҳнинг бирлиги ва адолат") китоби орқали ҳам тарқалган, бироқ бу асар бизгача етиб келмаган. Бу қараш басралик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом (ваф. 845) томонидан давом эттирилган. Бишр ал-Муътамир (ваф. 840), Абу Худайл ал-Аллаф (ваф. 849) ушбу таълимот билан чекланмай, уни кенгайтирганлар. Айниқса, халифа Маъмун томонидан (824 йили) бу таълимотнинг давлат дини даражасида қабул қилиниши уни аббосийлар салтанатида кенг қўлланишига сабаб бўлган. Кейинроқ халифа

¹⁷ *Тримингэм Ж. С.* Суфийские ордены в Исламе (под ред., предисл. и примеч. О.Ф. Акимовича). – М.: Наука, 1989.

Мутаваккил (847–61) бу қарашлардан воз кечган¹⁸. Муътазилийлик даврида юнон манбаларига кўпроқ ўрин берилган, таржима адабиёти кучайган. Бу соҳада халифалик табиби Бихтйишу ва Хунайн оиласи кўп хизмат қилган. Бихтйишу Мансур (754–755) даврида, Жиржис ибн Бихтйишу ва унинг ўғли Бихтйишу II ибн Жиржис Хорун ар-Рашид (786–809) даврида фаолият кўрсатган. Иккинчи оила бошлиғи Хунайн ибн Исҳоқ ал-Ибоди (810 й. туғ.) халифа Маъмун томонидан бош мутаржим этиб тайинланган. X асрда Басрада беш олим фаолияти билан "Ихван ас-сафа" ("Мусаффо биродарлар") тўдаси машҳур бўлган ва улар ҳам юнонлар йўлидан юрганлар¹⁹. Айни шу даврда Оврўпа олимлари талқинича, неоплотинизм кучайган. Плотин (204 й. туғ.) "Энеида" ("Тўққизликлар") китобида дунёни беш босқич(асос)да тушунтиради: 1) бирлик; 2) руҳ; 3) қалб; 4) материя; 5) моддий дунё кўриниши. Инсоннинг мақсади руҳни жисмоний жасад (жон)дан озод қилиб, илоҳий ҳаётга йўллашдир. Сўфийликни неоплотинизмдан озикланган деювчилар ҳар икки таълимот ўртасидаги мана шу яқинликни назарда тутадилар²⁰.

Тасаввуф тарихида инсоннинг ўзи устидан назорати кучайди ва бу йўналишда Абу Абдуллоҳ Харис ал-Мухосибий (ваф. 857)нинг "Ар-риойа ли ҳуқуқ Оллоҳ" ("Оллоҳнинг ҳуқуқларига амал қилиш") китобида 61 боб орқали мухосаба (ўзини кузатиш) усуллари баён қилинган. Худди шу даврда мухосиблик таълимотини ёйганлардан бири Абул Фаил ибн Иброҳим Зуннун Мисрий (ваф. 860) бўлган. *Нийа* ва *рийа* (содиқлик ва мунофиқлик) ҳақида баҳс кучайган.

Тасаввуфнинг Хуросонда тарқалиши ва таълимот ҳолига келиши Иброҳим Адҳам (ваф. 776) номи билан боғлиқ. Унинг мажлислари самовий тус олган ва шоғирди Шақиқ Балҳий фаолиятида ҳам бу таълимот кенгайтирилган. IX асрга келиб Нишопурда маломатийлик ривожланган ва унинг Абу Хафс Умар ал-Хаддод (ваф. 881), Абу Усмон Саъид ал-Ҳирий (ваф. 910) каби вакиллари фаолиятда бўлганлар. Абул Қосим

¹⁸ *Eraydin Salcuk. Tasavvuf ve Tarikatlar. – Istanbul: 1981; Tarikatlar Ansiklopediyasi. – Istanbul: 1991.*

¹⁹ *Косим Фану. Тарихи тасаввуф дар ислом. – Техрон: 1974.*

²⁰ *Mehmet Ali Aynti. Islam Tasavvufi tarihi. – Istanbul: 1985. – S.41-45.*

ал-Жунайд ал-Хаззоз (ваф. 911)нинг "Сайид ат-тоифа" ("Ҳамма тоифалар ҳўжаси"), "Товус ал-фуқара" ("Фуқаролар товуси") китобларида тасаввуф мантиқан асосланган. Демак, тасаввуф исломнинг мантиқий давомидир деб таълим беради Жунайд *Боггогий*. Абу Язид (Боязид) Тайфур ал-Бистомий (ваф. 875) тасаввуфни мантиқангина эмас, балки илмий (Қуръоний) асослашга интилган. Фано ва тариқат тушунчалари илк бор Қуръони карим асосида Боязид Бистомий томонидан унга нисбат берилган «Шатхийят» (луғавий маъноси «соҳилга чиқиш») китобида шарҳланган. Асарда жазба ҳолатидаги нидо, муножот ва мулоқотлар жамланган бўлиб, «Илоҳий мулоқот» номи билан машҳур асари ҳам «Шатхийят» таркибига кирган, самовий мажлисларда эҳтирос билан ўқилган. Боязид Бистомийнинг покланиш йўли (тариқи) барча сўфийлар томонидан баравар маъқул деб қабул қилинмагани учун у тавҳид, яъни ягоналикка даъво қилишликда айбланган ва ҳукмдорлар томонидан «кофир» деб эълон қилинган.

Фано ва тавҳидга муносабатда Мансур Халлож (858 й. туғ.) таълимоти эътиборли. Абу-л-Мутис ал-Ҳусайн ибн Мансур ал-Халлож таълимотида *тажалли*, *азал* ва *сурат* ҳақидаги қарашлар ривожланган. Чунки азал сурати моддий дунёда тажалли топади. *Ҳува-ҳува* (У удир), *ҳулул* (инсоннинг қисман илоҳийлик касб этиши), *валдй* (яъни муқаддаслашуви), *лоҳут* (илоҳий инсон) ҳақидаги қарашлар унинг номи билан боғланади. Халлож ўлдирилган ва унинг китоблари йўқотилган бўлса ҳам бизгача "Китобу-т-тавосин" асари етиб келган бўлиб, китобда 27 ривоят ва 400 насрий парча (зумра)лар орқали фикр баён қилинган²¹. Халложга нисбат берилган форсий шеърлар ҳам талайгина, улар асрлардан асрларга, оғиздан оғизга кўчиб юради.

Тасаввуф давомли суратда ривожланиб борди ва тасаввуф тарихида Ирфон босқичи (X—XIII аср) мумтоз давр сифатида қабул қилинди. Ибн Сино (980—1037) ва ирфоний ишқ фалсафаси ҳақида тасаввуфшунос олим Н. Комиловнинг асарларида изчил илмий талқинлар мавжуд²². Абу Али ибн

²¹ Али Мир Фитрус. Халлож. — Техрон: 1966.

²² Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. — Т.: 1999. —

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

Сино буюк табобат олими, файласуф, тилшунос бўлиш билан бирга забардаст тасаввуф олими ҳам эди. "Ал-ишорот ва-т-танбиҳот" («Кўрсатма ва танбеҳлар») асарида сўфийлик амалиётининг руҳоний асосларини очиб берди²³. «Тайр қиссаси», "Соломон ва Ибсол", "Юсуф" каби насрий асарлари Х—ХІІ асрларда нафақат тасаввуфий адабиётнинг, балки бадий насрнинг юксак намуналари сифатида тан олинди.

Мана шу даврдан тасаввуфнинг руҳий (руҳоний), илмий-таълимий ва амалий асослари шакланган. Руҳоний назария бўйича *шариат*, *тариқат*, *маърифат* ва ҳақиқат босқичларига эришиш етти мақом: *тавба*, *вараъ*, *зуҳд*, *фақр*, *сабр*, *таваккул* ва *ридо* орқали юз беради. Сўфий қилган гуноҳлари учун тавба қилгандан сўнг, у вараъ, яъни ҳаром билан ҳалолни фарқлаши лозим. Кейин *зуҳд* ва *фақр* мақомига қадам қўяди. *Сабр* ва *таваккулдан* кейин *ридо*, яъни қалбнинг тозалангани ва унинг илоҳийлик касб этиши, Оллоҳга қўшилишга тайёрлиги айтилади. Тасаввуфда бу мақомлардан ташқари ҳол (*аҳвол*), яъни бир қанча ҳолатлар ҳам фарқланади: *қурб* (яқинлик), *маҳабба* (севги), *хавф* (хатар), *ражаъ* (умид), *шавқ* (эҳтирос), *унс* (дўстлик), *итмаъинна* (қалб осойишталиги), *мушоҳида* (идрок) ва *яқин* (ишонч)²⁴.

Таълимий жиҳатдан қараганда Оллоҳни билиш маърифати уч босқичда фарқланади: 1) илмул яқин; 2) айнул яқин; 3) ҳаққул яқин. Илмул яқинда энг ишончли кишилар, яъни пир—муршид воситасида Оллоҳнинг биру борлиги эшитиб билинади. Солик муршид раҳнамолигида илоҳий моҳиятни ўрганиб унга ишонади. Илмул яқинга шариат талабларини бажариш орқали эришилади²⁵. Иккинчи босқичда у фикрлаш орқали Ҳақиқат нурининг мавжудлигини англаб етади, яъни маърифатга эришади. Ҳаққул яқин сўнгги босқич бўлиб, унда эшитиб билиш, фикрлаб билишдан сўнгги билиш — кўриб билиш даражасига етилади. Демак, инсоннинг илоҳий руҳга яқинлашув ҳолати содир бўлади. Халлож таълимоти ана шунинг учун ҳам "Анал ҳақ", яъни инсон руҳининг илоҳиётга қовушиши тарзида кечади. Оллоҳни билишда юқоридаги уч

²³ Нарзыкулова Ф. Психологическая концепция Ибн Сино и практика суфизма // Филология масалалари. — 2004. 1—сон. — Б.88—90.

²⁴ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — М.: 1965. — С.38.

²⁵ Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳлари луғати. — Т.: 2000. — Б.32—33.

маърифий босқич Имом Ғаззолий (1059–1111)нинг «Мукошафату-л-қулуб» асарида фарқлаб кўрсатилган²⁶ бўлса, «ҳужжату-л-ислом»нинг «Иҳйа ал-улум ад-дин» («Диний илмларни жонлантириш») асарида маданият тарихида илк бор диний ва дунёвий илмларнинг таснифи берилган. «Кимиёи саодат» («Чаҳор китоб») асарининг зоҳирий таржимаси "Дил ҳақиқати" бўлиб, дил ва руҳ тушунчалари, уларнинг тасаввуфий талқинларига оид фикрлар баён қилинган: «Билгилки, ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таолони танимоқни(нг) калиди ўз нафсини танимоқдир. Ушбу маънида айтибдирларки, «Ман ғарофа нафсаҳу фа қод ғарофа роббаҳу», яъни ҳар киши ўз нафсини таниса, батаҳқиқ Парвардигорини танигайдир... Икки нимарсадин бири зоҳир бадандирки, ани тан атабдирлар, муни зоҳир кўз бирла кўргали бўлур. Яна бири маънии ботиндирки, ани *нафс* дерлар, *жон* атарлар ва *дил* ҳам дерлар. Бу маънии ботинни (яширин маънони) ботин (ички) кўз бирла танигани бўлур. Зоҳир кўз бирла кўргали бўлмас. Ва сенинг ҳақиқатинг — ушбу маънии ботиндир...²⁷».

Марказий Осиёда тасаввуфнинг тарқалиши ва тараққиётида Юсуф Ҳамадоний (1048–1141) барпо этган тасаввуф мактаби эътиборлидир. Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат»ида у зот «...имом, олим, орифи раббоний, гўзал ҳоллари, кўп эҳсонлари, юксак каромот ва мақомотлари бор эди» дея таърифланган. Шайх Юсуф Ҳамадоний хожагон тариқатидаги «хуш дар дам», «назар бар қадам», «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман» қоидаларини ишлаб чиққан. Унинг савол-жавоб тарзидаги «Рутбату-л-ҳаёт» асарида Шайхга берилган ўн тўрт савол ва уларнинг жавоблари акс этган бўлиб, «ҳалол ва ҳаром, моддийлик ва руҳоният, дунё ва охират, тубанлик ва юксаклик» каби зиддиклар ва уларнинг оқибатлари ҳақида фикр юритилади. Замонасининг етук шайхлари Абдулқодир Гилоний (Ғавсу-л-аъзам), Шайх Ҳамидулло Мултоний Имом Ғаззолий билан мулоқотда бўлганлар. Одамлар орасида юриб, уларни иршод қилиш, муридлар таълим-тарбияси билан шуғулланиш йўлини

²⁶ Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафату-л-қулуб (Қалблар кашфиёти). — Т.: Адолат, 2002. — Б. 239–242.

²⁷ Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимиёи саодат. — Т.: Камалак, 1995. — Б. 5,7.

танлагани учун Шайхнинг хонақоҳи «Хуросон каъбаси» номини олган. Шайх Ҳамадонийнинг тасаввуф тарихидаги улур хизматларидан бири Хожа Абдуллоҳ Баррақий, Хожа Ҳасан Андоқий, Туркистон пири Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожаи жаҳон Абдулолиқ Гиждувонийни тарбиялаб камолга етказганидир. Хожа Аҳмад Яссавий (ваф. 1166—67) яссавийлик (жаҳрийлик) тариқатининг асосчиси ва илк турк мутасаввифи сифатида машҳурдир. Аҳмад Яссавий ибодат (хонақоҳ) адабиётининг бошловчиси сифатида илк адабий мактабга асос солган²⁸. Яссавийликнинг асоси, йўналиши ва таъсири масалалари «Маслаку-л-орифин», «Ламаъот» («Шуълалар»), «Самарату-л-машойих», «Жавоҳиру-л-аброр» каби манқаба ва рисолаларда баён қилинган. «Девони ҳикмат»да илоҳий ишқ гоъси ва маърифий мазмун етакчилик қилади. Шу боисдан ҳам Яссавий ҳикматлари маъно ва моҳият эътибори билан Қуръони карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига чуқур боғланган. Яссавийлик тариқатининг асослари юқоридаги манбалардан ташқари «Факрнома» номли рисолада (айрим мутахассислар уни Хожа Аҳмад Яссавийга нисбат беришади) ҳам акс этганки, Яссавий шайхлари учун бу мўътабар манба ахлоқий кодекс вазифасини ўтаган.

Хожаи жаҳон номи билан машҳур Ҳазрат Абдулолиқ Гиждувоний (1103 й. туғ.) манбаларда Юсуф Ҳамадонийнинг «тўртинчи халфаси» сифатида тилга олинади. Айрим тадқиқотчилар *хожагон* тариқати Юсуф Ҳамадонийдан бошланган (В. Бартольд) десалар, айримлари кейинчалик «нақшбандийлик» номи билан машҳур бўлган тариқатнинг яратувчиси (Ж. Тримингэм) сифатида тилга оладилар. Фитрат ҳали нақшбандийлик номи билан шаклланиб улгурмаган силсилани «абдулолиқчилар» деб атаган²⁹. Бундай эҳтиромнинг сабаби тасаввуфдаги саккиз манзил бевосита Абдулолиқ Гиждувоний номи билан боғланганлигидадир. Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт» асарида Шайх шахсига ихлос билан махсус мақола бағишланади. Хожа Муҳаммад Порсо «Фаслу-л-хитоб» асарида «Ҳазрати Хожа

²⁸ Ko'prulu M. F. Turk Edebiyatında ilk Mutasavviflar. — Ankara: 1991. — S. 112.

²⁹ Фитрат. Аҳмад Яссавий. // Маориф ва ўқитғучи. — 1927. 6-сон. — Б.29—35. Қайта нашри: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. — Т.: Маънавият, 2000. — Б.16—31.

Абдулхолиқнинг йўллари тариқатда ҳужжат ҳисобланади» деб ёзган эканлар³⁰. Эҳтимол, шунинг учун бу йўлни ҳужжат тутганлар кейинроқ *нақшбандийлик* номи билан мустақил тариқат сифатида шуҳрат топдилар.

Кубровийлик Хивада таваллуд топган Шайх Нажмиддин Кубро (1145—1221) номи билан боғлиқ. Мисрда Рўзбеҳон ал-Ваззонга ҳам мурид, ҳам куёв бўлган. Сўнгра Табризга бориб, Абу Мансур Хафддан «шарҳу-с-сунна»ни ўрганади, Исмоил Касрий қўлидан хирқа кияди. Мисрга қайтгач, Рўзбеҳоннинг тавсияси билан Хоразмга келиб, хонақоҳ қуради. *Кубровийлик* (ёки *захабийлик*) тариқатига асос солади. Ҳожи Ҳалифанинг «Тухфату-л-фуқаро», Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий (Фаной)нинг «Мажолису-л-ушшоқ», Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риёзу-л-орифин», Азизиддин Насафийнинг «Зубдату-л-ҳақойиқ» асарларида улуғланган Шайх Кубро Туркистонда яратилган илк тафсирлардан бирининг ҳам муаллифидир, «Ал-усул ал-ашара», «Фавотиҳу-л-жамол» каби рисоалар, ўнлаб тасаввуфий рубойлар яратган. Унинг рисоаларида тўрт мавжудлик ҳақиқати: Вужуд, Қалб, Руҳ ва Виждон тўғрисида баҳс юритилади³¹. Кубровий шайхлари Эрон, Хуросон, Кичик Осиёда кенг тарқалган. Мажидиддин Боғдодий (Фариқиддин Атторнинг пири), Саъдиддин Ҳамавий, Бобо Камол Жаңдий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розий Доя, Жамолиддин Аҳмад Журфоний, ва б. машҳур шогирдлар етиштирган. Ж.Тримингэмнинг ёзишича, тасавуф тарихида кейинчалик вужудга келган ўнлаб тариқатлар, жумладан, фирдавсийлик, рукнийлик, нурбахшийлик ва бошқа тариқатлар кубравийликдан «диз отган. Проф. Н. Комилов «Кубравиядан фирдавсия, нурия, рукния, ҳамадония, игтишошия, нурбахшия каби тоифалар ўсиб чиққан»ини қайд этиб, «хоразмлик буюк шайхнинг тариқати бутун Шарққа тарқалди, унинг истеъдодли муридлари донишмандлик, ҳикмат ва инсоний поклик, илоҳий маърифат ғояларини турли миллат ва элатлар орасида ёйдилар, исломнинг шуҳратига шуҳрат қўшдилар» деб ёзганида

³⁰ Қаранг: Ҳасаний М., Раззоқова М. Хожাগон тариқати ва Хожа Ҳасан Андоқий. — Т.: 2003. — Б.13.

³¹ Ҳаққул И. Шайхлар ва шаҳидлар куброси / Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. — Т.: Моварауннаҳр, 2004. — Б.11.

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

тариқат куброси ҳақидаги айни ҳақиқатни баён қилган эди³².

Сўфийлар руҳнинг покланиши (дил ҳақиқатини англаш)да кўнгил, дил феноменига алоҳида эътибор берганлари каби бадий ижоднинг моҳиятида ҳам кўнгил ётиши айни ҳақиқатдир. Тасаввуф билан адабиётнинг ватани кўнгил экан, улар ўртасига зиддик белгиси қўйиб бўлмайди. Тасаввуф адабиётининг шаклланишида Абу Саййид ибн Абулхайр (967—1049) ва унинг "самовий мажлислар"и алоҳида амалий аҳамиятга эга. Форс рубоийнавислигига тасаввуфий талқин олиб кирган шоир Бобо Кўҳий Шерозий (XI аср) ҳисобланади. Сўфий дostonчиликнинг шаклланишида Абдуллоҳ Ансорий (1006—1088) ва унинг "Табақоту-с-сўфия" ("Сўфийликнинг мақомлари"), "Анису-л-муридин" ("Муридлар дўсти") асарлари алоҳида эътиромга эга. «Табақоту-с-сўфия» ва араб тилида ёзилган «Манозилу-с-саъирин» номли асарларида тасаввуфга нафақат илм ва ахлоқий йўналиш, балки буюк бир маънавий қудрат, адабий қиммат берди. Қуръоний мазмундаги «Қиссаи Юсуф» сюжетини янгича талқин қилиб, «Анису-л-муридин» дostonини яратди. «Мусажжат» номи билан машҳур қофияли наср — сажъда ёзилган асарида «Манозилу-с-саъирин»даги тасаввуфий талқинларни бадий тарзда оммага етиб борадиган мақбул шаклларда қайта ифодалади³³.

Жалолоддин Румийнинг тасаввуф адабиётидаги ўрнини белгилашда унинг тариқати ва фаолиятини Ҳаким Санойи ва Фаридиддин Атторнинг давомчиси сифатида тушуниш бор. Акад. Е. Э. Бертельс Мавлононинг

«Аттор руҳ буг ва Санойи ду чашми у,

Мо аз бе Санойи ва Аттор омадим»

(Аттор руҳ, Санойи унинг икки кўзи эди,

Биз Санойи ва Аттордан кейин келдик)

сўзларидан келиб чиқиб иш кўради³⁴. Ҳаким Санойи (ваф. 1141) нафақат Румий ҳазратларининг муршидларидан бири, балки форс тасаввуф адабиётида «Ҳадиқату-л-ҳақойиқ»,

³² Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Рисола. — Т.: Абдулла Қодирий асмидаги халқ мероси нашриёти, 1995. — Б.29.

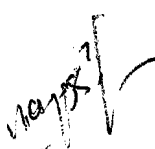
³³ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — С.69.

³⁴ Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. — С.79—80.

«Сайру-л-ибод» ва б. (жами етти дoston) билан самовий дostonлар туркумига асос солган буюк мутасаввиф ҳамдир.

Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад бўлган Фаридиддин (диннинг яғонаси) Аттор (1136—1229) Шайх Мажириддин Боғдодий, Шайх Рукниддин сингари сўфийлардан таълим олган. Давлатшоҳ Самарқандий "Тазкирату-ш-шуаро" асарида Шайх Аттор шеърий асарларининг ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатган. Асосий илмий-фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари "Асрорнома", "Мусибатнома", "Ҳайдарнома", "Ҳайлож", "Мухторнома", "Уштурнома" ва бошқалардир. Булардан ташқари Атторнинг "Тазкирату-л-авлиё"сида 96 нафар сўфий ҳаёти ва ҳолоти зикр қилинган. "Мазҳару-ла-ажойиб" («Мўъжизаларнинг кўриниши») номли асарида Ҳазрат Али тимсоли яратилган. «Илоҳийнома»да Руҳ ва ситтаи қувва (олти асос) талқини берилган. «Мантику-т-гайр»да Аттор фалсафасидаги Тавҳид асрори (Н. Комилов) англашилган бўлса, Ваҳдати вужуд ва ваҳдати мавжуд талқинлари «Жавҳару-з-зот» асарида ўрин олган.

Мавлоно Жалолиддин Румий (1207—1273) ҳазратлари тавсифида сўз кетаркан, Абдураҳмон Жомийнинг аниқ ва қисқа таърифи ёдга келади:

*Ман чи гўйам васфи он олийжаноб,
Нист пайғамбар вале дораг китоб
(Мен улуғ жаноб васфида не дей,
Пайғамбар эмас, лекин китоби бор).*

Мавлоно Румийнинг тасаввуф оламига кириб келиши Шайх Фаридиддин Атторнинг башорати билан бўлганини унинг илк тафсирчиларидан Ҳусомиддин Чалабийдан тортиб, Давлатшоҳ Самарқандийгача ўтган шорихлар бир овоздан тасдиқлайдилар³⁵. Аҳмад Афлокийнинг «Маноқибу-л-орифин» асарида зикр қилинишича, Дамашқда шакланган Муҳйиддин ибн Арабий мактабининг давомчиси сифатида фаолиятда бўлган.

³⁵ Бағиъуззамон Фурўзонфар. Рисола дар таҳқиқи аҳвол ва зиндаги Мавлоно Жалолиддин Муҳаммад. — Теҳрон: 1315.

«Форсий тафсир» номи билан ҳам улуғланган «Маснавийи шариф» ўн йиллар чамаси муддат оралиғида яратилиб, Мавлоно вафотидан тўрт йил аввал 1269 йилда ёзиб тамомланди. Араб-форс эпик дostonчилиги усули бўлган маснавий шаклида ёзилган бу асарни олимлар дидактик дoston (Е. Э. Бертельс), ҳамосий (эпик) шеърлар мажмуаси (Т.Пурномдориён), ирфоний китоб (Р. Никольсон), тасаввуф қомуси (А. Шиммел) каби сифатлар билан атаб, унинг жанрий ўзига хослигини белгиламоқчи бўлдилар. «Маснавий»нинг мушарриҳларидан бири Обиддин Пошо «бу китоб дин усуллари усулининг усули, Ҳақ таолога ва Ҳақиқатга етишиш сирларининг кашшофи. Бу буюк фикҳ, Оллоҳ таоло динининг очиқ-ошкор далили, бурҳони ва тақво китобидир» деб баҳо берган³⁶.

Румийнинг илмий-адабий мероси орасида унинг шеърый асарлари "Девони кабир" («Улуғ девон»)га жамланган бўлиб, унда ғазал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор. "Мактубот", "Фиҳи ма фиҳи" («Нимаики Ундадир Ундандир») каби асарлари ҳам сақланган. Ўзбек тилига туркча орқали "Ичиндаги ичиндадир» деб таржима қилинган "Фиҳи ма фиҳи" асарини "Муъиниддин Парвона китоби" ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олиниши билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳриддин, Амир Бадриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тожидин Муътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардан иборатдир.

"Буюк жаҳонгир Амир Темурнинг пири ким бўлган» деган саволга жавобан «Темурнома»нинг муаллифи Мулла Салоҳиддин Тошкандийнинг ёзишича, «дерларким: аввал Амир Темур соҳибқиронни Шайху-л-аълам тарбият қилдилар, иккинчиси Шайх Шамсиддин Кулол тарбият қилдилар. Учинчи шайх Ҳасан Бахурзий тарбият қилдилар. Тўртинчи Нақшбанд пирим тарбият қилдилар. Оламдан интиқол қилгунларича тўрт валий тарбият қилур эрдилар»³⁷. Рўйхатнинг бошида келган Шайху-л-аълам нисбаси билан Абубакр Зайнуддин Тойибодий

³⁶ Mesnevi Mevlana. Çeviren Veled Izbudak. Gözden geçiren Abdülhakı Gölpinarlı. — İstanbul: 1995. — S. B-D.

³⁷ Мулла Салоҳигунин Тошкандий. Темурнома. — Т.: Чўлпон, 1990. — Б.95.

ҳазратлари назарда тутилгани мутахассисларга маълум. Буюк соҳибқирон номига нисбат берилган «Темур тузуклари» асарида: «Пирим Зайнуддин Абубакр Тойибодий менга ёзмишларким...» сўзлари билан бу улуг асарнинг бошланиши Амир Темур ҳаётида Абубакр Тойибодий пирлигининг ўрни ҳақида тасаввур уйғотади. «Мавлоно Абубакр Тойибодийнинг қисқа ҳаётномаси ва Тойибодда ўтган ҳамсуҳбатлари билан учрашувларининг зикри» номли рисолада (1347/1979) Шайх Зайнуддин ҳақида маълумот берувчи мўътабар манбалар сифатида «Нафаҳоту-л-унс...», «Ҳибибу-с-сийар», «Риёзу-л-сайёҳ», «Мунтаҳобу-т-таворих», «Равзату-л-жанон...», «Нафойиғу-л-ахбор» кабилар тилга олинган. Улар исломий уламолардан замона орифи Хожа Баҳоуддин Нақшбанд билан Бухорода, шоири замон Хожа Ҳофиз Шерозий билан Шерозда учрашганлар³⁸.

Темурийлар даврида тасаввуф таълимотининг ривожига буюк соҳибқирон Амир Темурнинг пирларидан бири сифатида тилга олинган валийлардан бири Саййид Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) номи ва фаолияти билан боғлиқ. Алишер Навоийнинг далолатича, Баҳоуддиннинг камолга етишишида Хожа Али Ромитоний, Хожа Муҳаммад Бобои Самосий ва Саййид Амир Кулолнинг таъсири бўлган. Баҳоуддин Марвада Юсуф Ҳамадонийнинг қабрини зиёрат қилароқ унинг таълимотини чуқурлаштирди. Юсуф Ҳамадонийнинг халфаларидан Абдухолик Ғиждувоний кашф этган саккизта манзил (калимати қудсия)га Хожа Баҳоуддин яна уч манзил қўшган: 1) вуқуфи замоний; 2) вуқуфи аъдодий; 3) вуқуфи қалбий. Нақшбанд таълимотининг ихчам ифодаси "Дил ба ёру даст ба қор" ҳикматида англатилган. Хожа Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг барча ваъзларини тўплаб, "Рисолаи қудсия" китобини таълиф этган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида Мавлоно Яқуб Чархийнинг "Рисолаи унсия", Абул Муҳсин Муҳаммад Боқирнинг "Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд", Фаҳруддин Али Сафийнинг "Рашаҳоту айни-л-ҳаёт" каби ўнлаб рисолалар мавжуд. Ушбу манбаларда Хожа Баҳоуддиннинг тарихий ва манқабавий ҳаёти, тариқати,

³⁸ Зиндагиномаи мухтасари Мавлоно Абубакр Тойибодий ва ошнои жамоли бозоғоҳи Тойибод, Чоп рисолат Тойибод, Масжиди жомеъи Ахноф. Таълифи 1347. – 24 саҳ.

АВВАЛ ҚУРЪОНИ КАРИМ, СУННАТДА ТАСАВВУФ

таълимоти, таъсири ва сулуки ҳақида маълумотлар келтирилган. «Рашаҳот...» асарида нақшбандийлик тариқатининг тарқалиши ва қарор топишида беназир хизматда бўлган шайхлар қаторида Хожа Баҳоуддин Нақшбанддан кейин Хожа Муҳаммад Порсо, Мавлоно Муҳаммад Фағоназий, Мавлоно Яқуб Чархий, Хожа Алоиддин Ғиждувоний, Шайх Сирожиддин Кулол, Хожа Алоиддин Аттор, Мавлоно Ҳисомиддин Порсо Балхий, Саййид Шариф Журжоний, Мавлоно Низомиддин Хомуш, Мавлоно Саъдиддин Кошғарий, Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий, ва ниҳоят, Ҳазрати Хожа Аҳрор Валий ва бошқалар келтирилади³⁹.

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404–1490) Хожа Низомиддин Хомуш ва Саъдиддин Кошғарий билан бир тариқату илмда боғланганлар. 29 ёшида Яқуб Чархийдан иршод олиб, муршиди комиллик мақоми билан Тошкентга қайтган аллома қатор диний-тасаввуфий асарлар муаллифидир. Унинг «Фикроти Аҳрория», «Рисолаи волидия», «Рисолаи ҳавория», «Рисолаи анфоси нафиса», «Руқабот» асарлари шундай китоблар сирасига киради. Нуриддин Абдирахмон Жомий (1414–1491) ҳазратлари улуғ тасаввуф шайхларидан бўлиб, Ҳазрати Маҳдумнинг йигирмадан ортиқ рисола ва тазкиралари, мақомот ва манқабаларида нақшбандийликнинг тариқат усуллари баён қилинган. Бу ҳақда «Рашаҳот...»да қисқа қилиб «Тариқи хожагон аларни тез ўзига олди» деб маълумот берилади⁴⁰.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий (1441–1501) Ҳазрати Жомий воситаси билан нақшбанд тариқатига боғлангани маълум. Навоийнинг тасаввуфий қарашлари деярли барча асарларининг руҳига синган бўлса-да, «Лисону-т-тайр» сўфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридиддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган. Асарда борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашлар, инсон, табиат ва ҳаёт ҳақидаги фикрлари қушлар тили (қуш тасаввуфда қалб рамзи, қушлар нутқи эса қалб хитоби) ва саргузаштлари орқали баён қилинган. «Насойиму-л-муҳаббат» манқабаси Ҳазрат

³⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-л-ҳаёт. / Таржимон Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад. (Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ) — Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. — Б.85–265.

⁴⁰ Юқоридаги асар. — Б.181.

Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс» тазкираси йўлида ёзилиб, Жомий илгари сўз юритган 618 та шайхлар ва сўфийлар сони 770 тага етказилган ва улар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир.

Тасаввуфий қарашлар «Назму-л-жавоҳир», «Арбаин», «Муножот», «Маҳбубу-л-қулуб» сингари асарларида ҳам акс этган⁴¹. Улуғ адиб ўзигача мавжуд барча илоҳий-илмий-адабий илмларни изчил ўрганиб, уларни ўз асарларида мукамал бир суратда тартиблаш олган. Алишер Навоий асарларидаги фикр теранлиги, озода руҳ, мустаҳкам иймон, туйғулар нафосати ва, ниҳоят, мукаррам ва улуғвор турк (ўзбек) сўзининг қудратини унинг тасаввуфий руҳдаги асарларида ҳам кўриш мумкин. Навоий даврига қадар ҳам, ундан кейин ҳам юзлаб «Тарихи Набавий»лар, минглаб «Қисасу-л-анбиё» ва «Қаъбу-л-ахбор»лар яратилган. Лекин улар орасида Ҳазрат Навоий яратган «Тарихи анбиё...» номли пайғамбарлик тарихи нимаси билан эъзозли, ҳаммага қундай равшан бўлган тарихи Набавийнинг қайси сифатларини Ҳазрат устивор билиб таъриф қилган? деган саволга ҳам асарнинг мутолаасидан батафсил жавоб топамиз⁴².

Н. Комилов Ҳазрат Навоий талқинида «комил инсон — бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи Мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сурату сийрати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покиза зот, Навоий тили билан айтганда:

Фонийвашеки, ҳам сўзидир пок, ҳам ўзи,
Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи

дейдиларки, унда тўрт малак — Жаброил, Микоил, Исрофил ва Азроилнинг хислати, Хизирнинг пайғамбарлиги, офтобнинг саховати мавжуд. Унинг кўҳи жоми гетинамодай етти фалак, ўн саккиз минг оламини акс эттириб, гайб асроридан хабар бериб туради. Уни яна Одил, Оқил, Фозил ва Фақр хазинаси...

⁴¹ «Муножот» талқинида проф. А. Аъзамовнинг «Муножотнома» (Наманган: 1997, Тошкент: 2001) рисоласи, «Маҳбубу-л-қулуб»даги сўфийлар ахлоқи талқини Н. Комиловнинг «Дарвеш ахлоқи таърифида» мақоласи (Филология масалалари, 2004, 1 – сон, Б. 4 – 9)да акс этган.

⁴² Қаюмов А. Нодир саҳифалар. — Т.: Фаъ, 1991. — Б.40–92.

Комил инсон мутлақ илоҳ билан инсоният ўртасида восита бўлувчи муқаддас хилқат»⁴³ деб ёзган. Асарда инсони комилликнинг сифатлари ҳам айнаи ўша пайғамбарлар сифати ва ҳақимлар таърифи билан баробар баён қилинади.

Мусулмон шарқида тарих китобларининг аввали Одам алайҳиссалом ва пайғамбарлар тарихи, сўнгра салотин насоби ҳақида бўлганини "Тарихи Табарий", "Тарихи Банокатий", "Тарихи Дамаскатий" ёки Навоидан кейин "Шажарайи турк"да кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам "Тарихи анбиё..."да Одам сафиуллоҳ, Шис а. с., Идрис а. с., Нуҳ Баҳиуллоҳ, Иброҳим халиуллоҳ, Исмоил а. с., Исҳоқ а. с., Яъқуб а. с., Юсуф а. с., Хизир а. с., Айюб а. с., Сабур а. с., Шуъайб а. с., Мусо а. с., Илёс а. с., Юнус а. с., Довуд бинни Ййшо а. с. (Довуд а. с. бобида малоика тилидан "Қазо ар-ражулу ало нафсиҳи" ояти каримаси келади, яъни Киши ўз нафси туфайли ҳалокатга учрайди), Сулаймон бинни Довуд а. с., Зикриё а. с., Яҳё а. с., Исо бинни Марям салавотуллоҳи алайҳи каби пайғамбарлар тарихи берилган. Асар шундай жумалар билан якунланади: "...анбиё алайҳиссалом сўзи ва убод ва ҳукамо тарихи алақ ижмол мазкур бўлди". Сезиладики, Ҳазрат Навоий Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) тарихини ҳам алоҳида китобат қилишни ният қилган бўлишлари мумкин. Шунинг учун ҳам Ҳазрат Навоий асарида Одам сафиуллоҳдан бошланган пайғамбарлик тарихи Исо алайҳиссалом тарихи билан якунланади.

Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ (1483–1530) тасаввуф талқинида қатор асарлар яратган, нақшбандийлик тариқати вакилларида Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор таълимотига яқин турган, замонининг уламоси Аҳмад Ҳожагий Косоний Маҳдуми Аъзам (ваф. 1542)⁴⁴ ҳазратларига қўл берган. Ҳожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг "Волидия" асарини шеърӣ таржима қилган, "Мубаййин" исмида диний-тасаввуфӣ асар яратган. "Мубаййин" исломнинг беш рукни ҳақида бўлиб, унинг бошланғичи «Эътиқодиййа» деб номланган. Асарда Ҳақ

⁴³ Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. — Т.: 1996. — Б.143.

⁴⁴ Ўзбек олимлари томонидан мероси деярли ўрганилмаган ушбу буюк шайхнинг 80 дан ортиқ асарининг қўлёзмаси ЎзРФАШИ да сақланади. Қаранг: Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фикристи. — Т.: Моварауннаҳр, 1993. — Б. 45–59.

субҳанаҳунинг субутий сифатлари — ҳаёт, илм, иродат, қудрат, самъ ва басар (кўриш ва эшитиш), камол ва тақдири азалга ишорат қилинади. Пайғамбаримизнинг фазилатлари, саҳобаларнинг ғайратлари, охираат куни, номаъи аъмол, мезон, аросат, мавоқийъ, шафоат, сирот ҳамда бош мавзу иймоннинг шароити ва натижаси ҳақида англама берилади.

Марказий Осиёда темурийлар даврининг таназзулидан кейин янги сулола Муҳаммад Шайбоний (1451—1510) номи билан боғлиқ бўлиб, унинг давлат арбоби бўлишидан ташқари «ҳазрати имому-3-замон халифату-р-раҳмон» (замона имоми ва халифаси) унвони билан қадрлаганлар. Биноийнинг «Шайбонийнома», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққир аҳбоб» асарлари соҳиби девон шоир бўлганидан гувоҳлик беради. «Инглиз олими А. Бодроглигети 1982 йилда Шайбонийнинг «Баҳру-л-ҳидо» қасидасини чоп эттириш билан уни «тақводор, мусулмон ва дин ҳақида ғамхўрлик қилувчи» мутасаввиф сифатида кўрсатди»⁴⁵. Шайбонийхоннинг жияни Қул Убайдий (1702—1747) ҳам таниқли шоир, давлат арбоби бўлиши билан бирга тасаввуф адабиётининг намояндаси сифатида яссавия — жаҳрий тариқатига кирган. Яссавийга эргашиб ҳикматлар, Навоийга эргашиб ғазаллар ёзган. «Девон»идаги тасаввуфий руҳдаги шеърларидан ташқари «Ғайратнома», «Шавқнома», «Китобу-с-салот» («Намоз китоби») каби асарлари маълум⁴⁶.

Бухоро хонлигида тасаввуфнинг икки тариқати яссавийлик билан нақшбандийлик ўзаро рақобатда тараққий этгани АҚШ олими Девин Ди Уис томонидан қайд қилинган⁴⁷. Ушбу олимнинг талқинича, қайта қад ростлаган яссавийлик билан рақобатда нақшбандийлик тариқати XVII асрдан янгиланиш (мужаддидийлик) даврига кирган ва мужаддидийликнинг назарий манбаларидан бири сифатида Сўфи Оллоҳёрнинг «Маслаку-л-муттақин» («Тақводорлар

⁴⁵ Шарипова М. Муҳаммад Шайбонийхон. — Т.: Шарқ НМК, 2004. — Б.11.

⁴⁶ Қул Убайдий. Вафо қилсанг... — Т.: 1994 (нашрга тайёр. А.Хайитметов). — Б.4.

⁴⁷ Девин Ди Уис. Маша'их-и турк и Х'аджаган: переосмысление связей между суфийскими традициями ЙасаВийа и Нақшбандийа. / Суфизм в Центральной Азии. — М.: Наука, 2002. — С. 211-224.

маслаги») асари кўрсатилган⁴⁸. Сўфи Оллоҳёр (1644–1721) тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси сифатида «Саботу-л-ожизин», «Муроду-л-орифин», «Сирожу-л-ожизин», «Нажоту-л-толибин» ва «Махзану-л-мутеъин» («Мутеълар хазинаси») асарларини ҳам ёзган. Унинг асарларига бир неча шарҳлар ёзилган. «Маслаку-л-муттақин»да сулук одоби, мурид ва муршид муносабатлари янгича талқинда баён қилинган. Ушбу асар ҳақида рисола ёзган С. Сайфуллоҳнинг қайд этишича, Оллоҳнинг саккиз субутий сифати: «ҳаёт», «илм», «қудрат», «басар», «самъ», «ирода», «калом», «таквин» ҳамда яна икки сифати: унинг якка-ягоналиги, яратувчи ва ризқ берувчилиги ҳамда барча айбу нуқсонлардан пок ва муназзаҳлиги тушунтирилади⁴⁹. Сўфи Оллоҳёр билан Қободиёнда учрашган Бобораҳим Машраб (1653–1711) тасаввуф адабиётининг етук намояндаси бўлиш билан бирга «Шоҳ Машраб» манқабасининг хабарига кўра Сўфи Оллоҳёр билан мунозарада келиша олмаган. Буни Исҳоқ Боғистоний «Тазкирай қаландарон» асарида тариқат айирмалиги билан изоҳлайди. Демак, нақшбандийлик шайхларидан ҳисобланган Эшон Сўфининг қарашлари Туркистон қаландарларининг валийси томонидан хуш қабул қилинмаган.

Марказий Осиёдаги тариқатлар орасида алоҳида ўрин эгаллаган қаландарийлик ҳақидаги илк маълумотлар Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс» асарида учрайди. Бу тариқатнинг назарий асослари Абдураҳим Бухорийнинг «Рисолаи одоби тариқ» асарида, Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкирай қаландарон», Мажзуб Намангонийнинг «Тазкирату-л-авлиё» ҳамда XIX асрга нисбат берилган номаълум муаллифнинг «Рисолаи қаландарий» асарларида акс этган. Машраб тўғрисида Малехо Самарқандийнинг «Музаққир ал-асҳоб» тазкирасида айрим маълумотлар бор. Шоир ҳақида мукаммалроқ тасаввур ҳосил қилувчи манба «Қиссаи Машраб» («Шоҳ Машраб», «Девонаи Машраб» номлари билан юритилган)дир. «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари муаллифлиги борасида мунозара мавжуд. 1997 йили «Мабдаи

⁴⁸ D. De Weese. The Masha'ikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links Between the Yasavi and Naqshbandi Sufi traditions. Journal of Islamic Studies.vol.7 Number 2 july 1996. - P.187.

⁴⁹ Сайфуллоҳ С. Фатво ва тақво китоби. — Т.: Фан, 2005. — Б.16.

нур" Бобораҳим Машрабнинг асари сифатида чоп этилди⁵⁰. Бу асар Жалолиддин Румийнинг "Маснавийи маънавий"си (олти дафтардан иборат)нинг дастлабки уч дафтарига шарҳ сифатида битилган.

Фарғона заминининг яна бир эътиборли уламиси ва шоири Хўжаназар Гойибназар ўғли Ҳувайдо (1704—1780) тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси бўлиб, бизгача шоирнинг етиб келган девони (унга ғазал, рубоий, тўртлик, мухаммас, мусаддас, мусамман, мустазод, маснавий каби шеърӣ жанрларда яратган асарлари киритилган) ва «Роҳати дил» достони унинг ижодида мутасаввиflik бош мавзу эканини тасдиқлайди. Илоҳӣй ва мажозӣй ишқ талқинида шоирнинг

Муҳаббатдан муҳаббат бўлди пайдо,
Муҳаббатсиз одамдан қоч, Ҳувайдо

байти эл орасида машҳур. «Роҳати дил» достони 30 бобдан ва «Иброҳим Адҳам қиссаси»дан иборат. «Роҳати дил»да ислом ва тасаввуф таълимотининг умуминсонӣй гоёлари ибратли ҳикоятлар воситасида баён этилади⁵¹.

Тасаввуф таълимоти ва тасаввуф адабиёти ўлкамизда шўролар тизимига қадар давом этганини тасдиқловчи манбалар сифатида Сайқалий ёки Ҳазиний ижодини, Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Собирнинг «Ибрату-л-гофилин» рисоласи ёки Азим Хожа Эшон ҳикматларини эсга олишнинг ўзи кифоя қилади. Бундай манба ва бадийят обидалари минглаб яратилганини қайд этишдан мақсад уларнинг мутолаасига ўзбек зиёлиларини рағбат қилишдан иборатдир.

Қуйида тавсия этилаётган тасаввуфӣй манбалар нафақат тасаввуф аҳли ёки шу соҳа билан шуғуланувчилар учун, балки ҳар бир иймонли ўзбек учун маънавиятини бойитишга берилган имкониятлардан биридир. Бу ишни қай даражада уддалаш эса саъй-ҳаракатларимизга боғлиқ.

Ҳамидулла Болтабоев,
профессор

⁵⁰ Машраб. Маънавий нур. — Т.: 1997.

⁵¹ Хўжаназар Ҳувайдо. Роҳати дил. — Т.: 1994.

«ҚУРЪОНИ КАРИМ»

Қуръони карим Оллоҳ Ҳақ субҳанаҳу ва таоло томонидан жаноб пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.)га юборилган ваҳийлар (диний кўрсатмалар) тўпламидир. Қуръони карим самовий китобларнинг охиригисидир. Йигирма уч йил давомига нозил бўлган бу илоҳий китобда 114 сура жамъ бўлиб, ҳар бир сура уч ва ундан ортиқ оятлардан ташкил топган. Бу ояти карималарда Оллоҳ таоло оламдаги энг кичик зарралардан тортиб, бўлган ва бўлажак воқеалар ҳақида жаноб Пайғамбаримизга хабар беради. Қуръони каримда дунёдаги барча нарса ва мавжудотлар ҳақида фикр юритилгани каби СЎЗ хусусида фикр кетади. Қуръони карим оятларида «сўз» дейилганда, аввало, «Каломуллоҳ», яъни «Оллоҳнинг сўзи» назарда тутилади. Шунингдек, сўз — «Лавҳу-л-маҳфуз», яъни азал ва охирагача китоби; сўз — «дунёнинг ибтидои» маъноларида ҳам келади. Ушбу мажмуада сўз — «илми калом» ва юқоридаги маъноларда зоҳир бўлган ояти карималардан намуналар келтирилган. Шунингдек, Қуръони каримда «тасаввуф» истилоҳи ишлатилмаса-да, моҳиятан унинг табиатига дахлдор фикрлар ҳам борки, уларнинг мазмунини билиш тасаввуф назарияси ва эстетикасини ўрганиш учун калит вазифасини ўтайди.

"ҚУРЪОНИ КАРИМ" дан

<...> Меҳрибон ва раҳми Оллоҳ номи билан (бошлайман). Ҳамду сано бутун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳми, жазо (қидмат) кунининг эгаси — подшоҳи бўлмиш Оллоҳ учундир. Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина мадад сўраймиз. Бизларни ғазабга дучор бўлмаган ва Ҳақ йўлдан тоймаган зотларга инъом қилган йўлинг бўлмиш — Тўғри йўлга йўлагайсан (1:1—7).

<...> (Ҳақ эканлигига) ҳеч қандай шак-шубҳа бўлмаган ушбу Китоб ғайбга ишонадиган, намозни тўқис адо этадиган ва биз ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эҳсон қиладиган тақволи кишилар учун раҳбар-йўлбошчидир... Манриқ ҳам, мағриб ҳам Оллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, ўша жой Оллоҳнинг тарафидир. Шубҳасиз, Оллоҳ (ҳамма томонни) қамраб олгувчи, билимдондир¹ (2 : 2—3,115).

<...> (У тақводор зотлар) қачон бирон-бир нолайиқ иш қилиб қўйсалар ёки (қандайдир гуноҳ иш қилиш билан) ўзларига зулм қилсалар, дарҳол Оллоҳни эслаб, гуноҳларини мағфират қилишни сўрайдиган — ҳар қандай гуноҳни ёлғиз Оллоҳгина мағфират қилур, — билган ҳолларда қилган гуноҳларида давом этмайдиган кишилардир² (3:135).

<...> Чиройли амал қилган зотлар учун гўзал оқибат ва зиёда неъматлар бордир. Уларнинг юзларини на қаролик ва на хорлик қоплар. Ана ўшалар жаннат эгалари бўлиб, у жойда абадий қолурлар. Ёмон амаллар қилган кимсалар учун эса ўша ёмонликлари баробарида ёмон жазо бўлур ва уларни хорлик ўраб олур — улар учун Оллоҳ тарафидан бирон-бир (жазодан) сақловчи бўлмас. Уларнинг юзларига гўё қоронғу кечадан бир бўлаги қоплангандек. Ана ўшалар дўзах эгалари бўлиб, у жойда абадий қолурлар³ (10:26—27).

<...> Оллоҳ бир кеча Ўз бандаси (Муҳаммад)ни — унга оят-мўъжизаларимиздан кўрсатиш учун (Маккадаги) Масжид ал-Ҳаромдан Биз атрофини баракотли қилиб қўйган (Қуддусдаги) Масжид ал-Ақсога сайр қилдирган (барча айбу нуқсондан) пок зотдир. Дарҳақиқат, У эшитгувчи, кўргувчи зотдир⁴ (17:1).

<...> Биз (Қуръонни) ҳаққи-рост нозил қилдик ва у ҳақ (ҳукм-фармонларимиз) билан нозил бўлди. (Эй Муҳаммад), Биз сизни фақат (мўъминларга) хушхабар элтгувчи ва (кофирларни

дўзах азобидан) огоҳлантиргувчи қилиб юбордик. Сиз Қуръонни одамларга аста-секин ўқиб беришингиз учун Биз уни бўлақларга бўлдик ва бўлиб-бўлиб нозил қилдик⁵ (17:105–106).

<...> Албатта (бу Қуръон) барча оламлар Парвардигори томонидан нозил қилингандир. (Эй Муҳаммад), сиз (охират азобидан) огоҳлантиргувчилардан бўлишингиз учун қалбингизга уни (яъни Қуръонни) Руху-л-Амин — Жаброил очиқ-равшан арабий тил билан нозил қилди. Албатта (Қуръон ҳақидаги хабарлар) ўтганларнинг китобида ҳам бордир. Ахир (Қуръон ҳақида) Бани Исроил олимлари ҳам билишлари (Макка мушриклари) учун (Қуръон ҳақиқатан Оллоҳ томонидан нозил бўлганига) оят далил эмасми?! Агар Биз (Қуръонни) ажамлардан (яъни араб бўлмаган кишилардан) бирига нозил қилсак, бас, у (Қуръонни) уларга ўқиб берса унга ҳам иймон келтиргувчи бўлмас эдилар. (Пайғамбарларни ёлғончи қилишни) жиноятчи кимсаларнинг дилларига мана шундай йўллаб-киритиб қўйганмиз. Улар то аламли азобни кўрмагуналарича (Қуръонга) иймон келтирмайдилар⁶ (26 : 192 – 201).

<...> (Қуръонни осмондан) жинлар олиб тушганлари йўқ. Улар учун бунинг имкони йўқ ва улар бунга қодир ҳам эмаслар. Чунки улар (ваҳийни ўғринча) эшитиб олишдан четлатилганлари аниқдир⁷. Бас (эй Муҳаммад), сиз Оллоҳ билан бирга бошқа бирон "илоҳ"га илтижо қилманг! Акс ҳолда азоблангувчи кимсалардан бўлиб қолурсиз. Ва яқин қариндош-уруғларингизни (Оллоҳнинг азобидан) огоҳлантиринг⁸! (26 : 210 – 214).

Шоирларга йўлдан озганлар эргашур. Уларнинг (сўз водийларидан) ҳар водийда дайдишларини (яъни ўзларига ёқиб қолган энг тубан кимса ё нарсаларни ҳам кўкка кўтариб, ёқтирмаганларини тупроққа қоришларини) ва ўзлари қилмайдиган нарсаларни айтишларини кўрмадингизми⁹?! Магар иймон келтирган ва яхши амаллар қилган ҳамда доим Оллоҳни ёдда тутган ва (илгари) мазлум бўлганларидан кейин (Ислом зафар тошгач) голиб бўлган кишилар (яъни шоирлар йўлдан оздиргувчи эмаслар). Золим кимсалар эса яқинда қандай оқибатта қараб кетаётганларини билиб қолурлар (26:224 – 227).

<...> Аниқки, Биз эслатма-ибрат олишлари учун уларга Сўзни – Қуръонни улаб (яъни пайдарпай) нозил қилдик. Биз (Қуръондан) илгари Китоб (яъни Таврот, Инжил) ато этган зотлар (яъни яҳудий ва насронийлар орасидаги мўъминлар) унга (яъни Қуръонга) иймон келтирурлар¹⁰ (28 : 51 – 52).

<...> Улар (яъни ўтган пайғамбарлар) Оллоҳнинг амру фармонларини (бандаларга) етказадиган, У зотдан қўрқадиган ва Оллоҳдан ўзга бировдан қўрқмайдиган зотлардир. Оллоҳнинг ўзи етарли ҳисоб қилгувчидир. Муҳаммад сизлардан бирон кишининг отаси эмасдир, балки у Оллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарларнинг сўнггисидир. Оллоҳ барча нарсани билгувчи бўлган зотдир. Эй мўъминлар, Оллоҳни кўп зикр қилинглар! Ва эртаю кеч У зотни поклаб тасбеҳ айтинглар¹¹! (33:39 – 42)

<...> Ё, Син¹². (Эй Муҳаммад, ушбу) ҳикматли Қуръонга қасамки, ҳеч шак-шубҳасиз сиз Тўғри йўл (яъни ҳақ дин) устидаги пайғамбарлардандирсиз. (Бу Қуръон) ота-боболари (бирон пайғамбар орқали охират азобидан) огоҳлантирмасдан, ғофил бўлиб қолган бир қавмни огоҳлантиришингиз учун қудратли ва меҳрибон зот томонидан нозил қилингандир. Аниқки, уларнинг кўпларига Сўз (яъни азоб ҳақидаги ҳукм) ҳақ бўлгандир. Бас, улар иймон келтирмаслар¹³ (36:1 – 7).

<...> Бас (эй Муҳаммад), менинг бандаларимга – Сўзга қулоқ тутиб, унинг энг гўзалига (яъни нажотга элтгувчи рост Сўзга) эргашадиган зотларга хушхабар беринг! Ана ўшалар Оллоҳ ҳидоят қилган зотлардир. Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир¹⁴ (39:18)

<...> Оллоҳ энг гўзал Сўзни (оятлари фасоҳат ва балоғатда) бир-бирига ўхшаган, (ичидаги ҳукмлар) тақрор-тақрор келгувчи бир Китоб – Қуръон қилиб нозил қилдики, (ундаги Оллоҳнинг азоби ҳақидаги оятларни тиловат қилганларида) Парвардигорларидан қўрқадиган зотларнинг терилари титраб кетар, сўнгра терилари – баданлари ҳам, диллари ҳам Оллоҳнинг зикрига юмшар – мойил бўлур. Мана шу (Китоб) Оллоҳнинг ҳидоятидирки, унга ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. Ва кимни Оллоҳ йўлдан оздирса, бас, унинг учун бирон ҳидоят қилгувчи бўлмас (39: 23).

<...> (Эй Муҳаммад), шундай қилиб (худди аввалги пайғамбарларга ваҳий қилганимиздек) Биз ўз амримиз билан

сизга Руҳни — Қуръонни ваҳий қилдик¹⁵ (42:52).

<...> Аввал ҳам, охир ҳам, зоҳир ҳам, ботин ҳам Унинг Ўзидир. У барча нарсани билгувчидир¹⁶. У осмонлар ва ерни олти кунда яратиб, сўнгра ўз аршига ўрнашган зотдир. У ерга кирадиган (ёмғир-қор суви, хазиною дафина ва жасадлар каби) нарсаларни ҳам, ундан чиқадиган (ўт-ўлан, наботот ва булоқ сувлари каби) нарсаларни ҳам, самодан тушадиган (ризқу насиба, хайру барака каби) нарсаларни ҳам, унга (самога) кўтариладиган (яхши амал ва дуо-илтижо каби) нарсаларни ҳам билур. Сизлар қаерда бўлсангизлар, У сизлар билан биргадир. Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб тургувчидир (57 : 34).

<...> (Эй инсонлар, У) сизларнинг қайсиларингиз чиройлироқ — яхшироқ амал қилгувчи эканлигингизни имтиҳон қилиш учун ўлим ва ҳаётни яратган зотдир. У қудратли ва мағфиратлидир¹⁷ (67:2).

<...> Нун. Қалам ва (у билан фаришталар) битадиган битикларга қасамки, (эй Муҳаммад), сиз Парвардигорингизнинг марҳамати билан мажнун эмасдирсиз¹⁸. Албатта, сиз учун (кофирларнинг бундай озорларига сабр-тоқат қилганингиз сабабли) битмас-туганмас ажр мукофот бордир. Ҳали яқинда қайсиларингиз (яъни сизми ёки уларми) мафтун-мажнун эканликларингизни сиз ҳам кўражаксиз, улар ҳам кўражаклар. Албатта, Парвардигорингизнинг ўзи Унинг йўлидан озган кимсаларни жуда яхши билгувчидир ва У ҳидоят тошгувчиларни ҳам жуда яхши билгувчидир. Бас, (эй Муҳаммад), сизнинг ҳақ пайгамбарлигингизни ва Қуръонни "ёлгон" дегувчи кимсаларга итоат этманг! Улар сизнинг (ўзларига) кўнгилчанглик мураса қилишингизни истарлар, шунда улар ҳам (сизга) кўнгилчанлик қилурлар (Лекин сиз уларнинг бу истакларига бўйинсунманг!) (68:1 — 3; 5—9).

<...> Балки уларнинг олдиларида ғайб (яъни ғайба бўладиган барча ишлар битилган Лавҳу-л-Маҳфуз) мавжуд бўлиб, улар (айтаётган сўзларини ўшандан) ёзиб олаётгандирлар?! Бас, (эй Муҳаммад), сиз Парвардигорингизнинг ҳукмига (яъни у Зот кофирларга муҳлат бериб қўйганича, Ислом дини тезроқ ролиб бўлмаётганига) сабр қилинг ва наҳанг балиқ соҳиби (яъни Юнус пайгамбар) каби (бесабр) бўлманг! Эсланг, у ўзи бесабрлиги учун тушиб

қолган балиқ қорнида туриб ғамга тўлган ҳолда (Парвардигордан паноҳ тилаб) нидо қилган эди. Агар унга Парвардигори томонидан бўлган неъмат — марҳамат етмаганида, албатта, қуруқликка мазамматланган ҳолида улоқтирилган бўлур эди (лекин Парвардигори унга марҳамат кўрсатиб, балиқ қорнидан соғ-омон чиқарди). Сўнг Парвардигор уни (яна қайта пайғамбарликка) танлаб, солиҳ (пайғамбар)лардан қилди. Албатта, кофир бўлган кимсалар эслатма — Қуръонни эшитган вақтларида сизни кўзлари билан йқиштаёзурлар ва (Муҳаммад) шак-шубҳасиз мажнундир", дерлар. Ҳолбуки, у (Қуръон) барча оламлар учун фақат бир (буюк) эслатмадир! (68 : 47—52).

<...> Албатта, у (Қуръон) тақводор зотлар учун панд-насихатдир. Шак-шубҳасиз, Биз сизларнинг орангизда (Қуръонни) ёлгон дегувчилар ҳам бор эканини аниқ билурмиз. Албатта, у (Қуръон) кофирларга (улар қиёмат кунида Қуръонга иймон келтирган кишиларнинг савобга эга бўлганларини кўрган вақтларида) ҳасрат-надомат бўлур. Албатта, у (Қуръон) аниқ Ҳақиқатдир! Бас, улуғ Парвардигорингизнинг номини (мудом, барча айб-нуқсонлардан) пок тутинг!¹⁹ (69:48—52).

<...> Дарҳақиқат, уни (яъни ўз нафсини-жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топди. Ва у (жонни фисқ-фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номуроод бўлди²⁰. (91 : 9—10).

<...> (Эй Муҳаммад, барча мавжудотни) яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан (бошлаб) ўқинг! У инсонни лахта қондан яратган (зотдир). Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз (инсониятга) қаламни (яъни ёзишни — хатни) ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди²¹ (96 : 1—5).

<...> (Эй Муҳаммад), айтинг: "У — Оллоҳ Бирдир (Яъни Унинг ҳеч қандай шериги йўқдир. У яккаю ёлғиздир). Оллоҳ барча ҳожатлар билан) кўзлангувчидир (яъни барча ҳожатлар Ундан сўралади, аммо У ҳеч кимга муҳтож эмасдир). У туғмаган ва туғилмагандир (яъни Оллоҳнинг ўғил-қизи ҳам, ота-онаси ҳам йўқдир. У азалий ва абадий зотдир). Ва ҳеч ким У зотга тенг эмасдир"²² (112 : 1—4).

ИМОМ ИСМОИЛ ал-БУХОРИЙ (810—871)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий Бухорода таваллуд топди. Отаси шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли ҳадислардан бўлиб, бир оз тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган.

Имом Бухорий ёшлиғида отаган етим қолди. 10 ёшларида араб тили ва Ҳадис илмини қунт билан ўрганишга киришди. Бухоролик муҳаддислар Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий (777—839), Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий ал-Жуъфий (вафоти 843)лардан Ҳадис илмини ўрганиб, кўп ҳадисларни ёд олди. 16 ёшида акаси Аҳмад ва онаси билан ҳаж сафарига бўлди. Зиёрат асносида Балх, Боғдоғ, Куфа, Басра, Дамашқ, Маккаю Мадина шаҳарларида ҳам бўлди.

Имом Бухорий ўта истеъдодли, муҳофазаси ўтқир олим эди. Ривоят қилишларича, қайси бир китобни қўлга олиб, бир мартаба мутолаа қилсалар, ҳаммаси ёд бўлиб қолаверарди.

Имом Бухорийнинг ўз сўзига кўра, юз минг саҳиҳ (ишончли) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (ишончсиз) Ҳадисни ёд билар экан. Унинг шоғирларидан Амр ибн Фаллос: "Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга маълум бўлмаган Ҳадис, албатта, ишончли Ҳадис эмастур" деган. Устозларидан Имом Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий (780—855)нинг айтишича, "бутун Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоил каби олим чиққан эмас".

Ал-Бухорий 20 ёшидаёқ бир неча китоблар муаллифи сифатида машҳур бўлди. Алломанинг "Ал-агаб ал-муфрад" («Агаб дурдоналари»), "Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ"дан ташқари яна йигирмага яқин китоблари бўлиб, кўплари бизгача етиб келмаган.

Имом Бухорий ўз ватани Бухорога қайтгач, бир мунча вақт толиби илмларга ҳадисдан дарс берган. 871 йили вафот этгач, Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида дафн этилган.

«АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИҲ»

“ҚУРЪОН ТАФСИРИ КИТОБИ”*дан*

«Иброҳим» алайҳиссалоту ва саллам» сураси¹

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

3-боб. Оллоҳ таолонинг қавли: “Оллоҳ таоло мустаҳкам сўз (калимаи тавҳид) баракотидан мўъминларни (бу дунёда ҳам, охиратда ҳам) барқарор сақлар (саодатга муяссар қилур)² (27-оят).

Барро ибн Озиб³ ривоят қиладилар: “Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай деб айтдилар: “Мусулмон банда қабрда сўроқ қилинса, “Ла илаҳа иллаллоҳу ва анна Муҳаммадан расулуллоҳи” деб шаҳодат айтади. Бул хусусда Оллоҳ таоло: “Оллоҳ таоло мустаҳкам сўз (калимаи тавҳид) баракотидан мўъминларни (бу дунёда ҳам, охиратда ҳам) барқарор сақлар (саодатга муяссар қилур)” — дейди”.

“Ал-Алақ” сураси⁴

“Бир куни жаноб Расулуллоҳ Ҳироъ гориди⁵ эрканликлариди қошларига бир фаришта келиб: “Ўқингиз!” деди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Мен ўқиёлмайман”, — дедилар. “Шунда, — дейдилар жаноб Расулуллоҳ, — фаришта мени ушлаб шундай қаттиқ қисдики, ҳатто мен ҳолсизланиб қолдим. Кейин мени бўшатиб, яна: “Ўқингиз!” — деди. Мен: “Ўқиёлмайман”, — дедим. У мени яна ушлаб, шундай қаттиқ қисдики, ҳатто мен ҳолсизланиб қолдим. Кейин мени яна бўшатиб: “Ўқингиз!” — деди. Мен яна “Ўқиёлмайман”, — дедим. У учинчи бор мени ушлаб, шундай қаттиқ қисдики, ҳатто мен ҳолсизланиб қолдим. Сўнг у мени бўшатиб: “Эй Муҳаммад, бутун мавжудотни яратган Парвардигорингиз номи билан ўқингиз! У инсонни лахта қондан яратди. Ўқингиз, Парвардигорингиз инсониятга қалам билан ёзишни ўргатган зотдир! Ул зот инсонга унинг билмаганини ўргатди”, деган оятларни ўқиди”.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам бул ҳодисадан кўрқиб, дағ-дағ титраган ҳолда ортларига қайтдилар-да, Хадича онамизнинг олдиларига кириб: “Мени ўрангизлар, мени ўрангизлар!” — дедилар. Жаноб Расулуллоҳни кўркувлари босилгунча ўраб қўйишди. Кейин Хадичага⁶: “Эй Хадича! Менга не бўлаётир? Менга бир нарса бўлиб қолмасайди, деб

ўзимдан қўрқдим", — деб бўлган воқеани гапириб бердилар. Хадича: "Қўрқмангиз, аксинча, хурсанд бўлингиз, Худо ҳақи, Оллоҳ таоло сизни асло хор қилмагай, Худо ҳақи, сиз қариндошларингизга оқибат қилгайсиз, рост гапиргайсиз, бировларнинг оғирини енгил қилгайсиз, йўқсиларни тўйдиргайсиз, меҳмондўстлик қилгайсиз, эзгулик йўлида саъйу имдод айлагайсиз", — дедилар. Сўнг жаноб Расулуллоҳни амакиларининг ўғли Варақа ибн Навфалнинг ҳузурига олиб бордилар. Варақа жоҳилият замонида насроний динини қабул қилган эрди. У арабча хат ёзишни ҳам билар, Оллоҳ таоло мурассар этганича Инжилдан арабчага кўчириб ёзар эрди. Ўзи қари киши бўлиб, кўзи ожиз киши эрди. Хадича онамиз унга: "Эй амаки, биродарингиз ўғлининг сўзига қулоқ солингиз!" — дедилар. Варақа: "Эй жияним, неларни кўрдингиз?" — деб жаноб Расулуллоҳдан сўради. Пайғамбар алайҳиссалом кўрган нарсаларининг хабарини бердилар. Варақа: "Бу Номус (яъни, Ҳазрат Жаброил) бўлиб, Мусога ҳам ваҳий бирлан туширилган фариштадир. Кошкийди, шу пайтда менинг ёшлигим бўлса, кошкийди, мен ҳаёт бўлсам!" — деди. Кейин яна баъзи гапларни ҳам айтди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Қавмим мени ҳайдаб чиқаргаймиз?" — деб сўрадилар. Варақа: "Ҳа, шундай, аммо бирор киши сиз келтирган нарса бирлан (пайғамбарлик бирлан) келмаган, гар келса, қийноққа солинган бўлур эди. Агар сизнинг кунларингизда мен тирик бўлсам, сизга катта ёрдам берган бўлур эдим", — деди. Лекин кўп ўтмай Варақа вафот этди. Кейин бирмунча вақт жаноб Расулуллоҳга ваҳий келмай қўйди. Ул зот бундан ҳайиқа бошладилар"

Оллоҳ таолонинг қавли: "Оллоҳ инсонни лахта қондан яратди".

Оиша⁷ розияллоҳу анҳа айтадилар: "Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга биринчи бўлиб нозил бўлган ваҳий рост (чин) тушлар эди. Кейин ул зотнинг ҳузурларига фаришта келиб: "Сизни яратган парвардигорингизнинг номи бирлан ўқингиз, у инсонни лахта қондан яратган зотдир, ўқингиз, улуғ раббингиз инсонга қалам бирлан илм ўргатди", — деган оятни ваҳий қилди".

"ҚУРЪОН ФАЗИЛАТЛАРИ ҲАҚИДА»⁹ китобидан

2-боб. Қуръоннинг Қурайш аҳли тилида⁹

араб тилида нозил қилинганлиги ҳақида

"Усмон¹⁰ розияллоҳу анҳу Зайд ибн Собит¹¹, Саъид ибн ал-Ос¹², Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр¹³ ва Абдурраҳмон ибн ал-Ҳарса¹⁴ Қуръон сураларини мусҳафларга кўчирмоқни амр қилдилар ва: "Агар сизлар Зайд ибн Собит бирлан Қуръоннинг бирор арабча сўзида ихтилоф қилиб қолсангизлар, (уни ўзгартирмай) қурайш аҳли тилида ёзаверингизлар, чунки Қуръон уларнинг тилида нозил қилинган", — дедилар. Улар шундай қилишди".

"Савфон ибн Яълонинг хабар беришларига қараганда, ул киши: "Қошқийди, мен Расулуллоҳга ваҳий нозил бўлаётганини кўрсам!" — деб орзу қилур эрканлар. Вақтики, Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам Жиброна деган жойда эрдилар, ул зотнинг тепаларига соя қилсин учун бир либос тўсиб қўйилган эрди, ёнларида саҳобалари ҳам бор эрдилар. Шул пайт ўзига хушбўйликлар сепиб олган бир одам келиб: "Ё Расулуллоҳ, бир одам чакмон кийиб, эҳром боғласая, кейин ўзига хушбўйликлар сепса, бўлурми?" — деб сўради. Пайғамбар алайҳиссалом бир соатча ваҳий келмоғини кутдилар, сўнг ул зотга ваҳий келди. Шунда Умар¹⁵ розияллоҳу анҳу Яълога: "Кел", — деб ишора қилдилар. Яъло келиб, бошларини жаноб Расулуллоҳга соя қилиб турган либос остига тикдилар-да, жаноб Расулуллоҳнинг юзлари қизариб кетганини кўрдилар. Ул зот яна бирмунча вақт хириллаган ҳолда ётдилар, сўнг ваҳийдан фориг бўлдилар-да: "Ҳозиргина менга умра тўғрисида савол берган киши қаерда?" — деб сўрадилар. Савол берган киши қидириб топиб келтирилди. Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва саллам унга: "Ўзингга сепган хушбўйликни уч марта ювиб ташла, сўнг чакмонингни ечгил-да, ҳажингга қандай эҳром боғласанг, умрангга ҳам шундай эҳром боғлагил!" — дедилар".

"Бақара" сурасининг¹⁶ фазилати

24-боб. Қуръоннинг қанчаси ўқилса, кифоя қилур?

Оллоҳ таолонинг қавли: "Қуръондан Оллоҳ муяссар қилганча ўқингизлар!" Ибн Шибрима айтадилар: "Мен: "Киши намозда Қуръоннинг қанчасини ўқиса, кифоя қилгай?" — деб

фикр қилдим. Қуръон суралари ичидан уч оятли ("Ал-Кавсар") сурасидан кичигини топмадим. Шунда: "Демак, уч оятдан кам ўқиш мумкин эрмас", — дедим".

Алқамал¹⁷ ривоят қиладилар: "Мен Абу Масъудни Байтуллоҳни тавоф қилаётганларида учратиб қолдим. Шунда ул киши жаноб Расулуллоҳнинг "Кимки кечаси "Бақара" сурасининг охирги икки оятини ўқиса, унга кифоя қилур" деган ҳадисларини зикр қилдилар".

Абдуллоҳ ибн Умар¹⁸ ривоят қиладилар: "Отам мени тагли-тахтли бир аёлга уйлаб қўйдилар. Кейин отам келиндан ҳол-аҳвол сўраб, менинг хусусимда ҳам суриштирибдилар. Шунда келин: "Эркаклар орасида жуда ажойиблар, лекин ҳануз менинг тўшагимда ётганлари йўқ, ҳатто мен бирлан таом ҳам емадиларки, ҳожатхонага чиқай десалар, мен келганимдан буён аҳвол шу!" — деб жавоб берибди. Отам келиннинг шикоятни кўпайиб кетгандан кейин бул ҳақда Пайғамбар алайҳи ва салламга зикр қилибдилар. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Ҳузуримга юборингиз!" — дебдилар. Мен жаноб Расулуллоҳга учрадим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Рўзани қандай тутаётирсан?" — деб сўрадилар. Мен: "Ҳар куни" — дедим. Ул зот: "Қанчада хатм қилаётирсан?" — дедилар. Мен: "Ҳар кеча", — дедим. Ул зот: "Ҳар ой уч кун рўза тутгил, ҳар ой бир хатм қилгил!" — дедилар. Мен: "Эй Оллоҳнинг расули, мен бундан кўпроғига қодирман!" — дедим. Жаноб Расулуллоҳ: "Ундай эрса, бир жумада (ҳафтасига) уч кун рўза тутгил!" — дедилар. Мен яна: "Бундан кўпроғига ҳам қодирман", — дедим. Жаноб Расулуллоҳ: "Бўлмаса, икки кун оғиз очиб, бир кун рўза тутгил!" — дедилар. Мен: "Бундан кўпроғига қодирман", — дедим. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Ундай эрса, рўзанинг афзалини — Довуд алайҳи ва салламнинг рўзаларини тутгил, яъни бир кун рўза тутгил, бир кун оғиз очгил, ҳар етти кунда бир хатм қилгил!" — дедилар. Кошқийди, жаноб Расулуллоҳнинг насиҳатларини қабул қилган бўлсам! Мана, энди қаридим, қувватдан кетдим".

Айтишларича, Абдуллоҳ ҳар куни кундузи Қуръоннинг еттидан бир қисмини ўз аҳлларидадан бирига ўқиб берар эрканлар. Буни кечаси ўзларига осон бўлсин учун қилар эрканлар. Озгина қувватланиб олмоқни истасалар, бир неча кун рўза тутмас, кейин эрса рўза тутмаган кунларининг миқдорича яна рўза тутар эрканлар, чунки жаноб

Расулуллоҳнинг тавсияларига зид иш қилиб қўймоқдан қўрқар эрканлар. "Баъзилар уч кунда, баъзилар беш кунда, кўпчилик эрса, етти кунда хатм қилар эрди", — дейишади...

27—боб. Дилинғизни (хаёлинғизни) бир жойга йиғиб Қуръон ўқинғиз!

Жундуб ибн Абдуллоҳ ривоят қиладилар: "Пайғамбар алайҳиссалом: "Дилинғизни жамлаб Қуръон ўқинғиз, агар дилинғиз фаромуш бўлса, туриб кетинғиз!" — дедилар".

Абдуллоҳдан нақл қилинадики, ул киши бир одамнинг қироатини эшитиб қолдилар. Абдуллоҳ ўшал одам қироат қилган сурани жаноб Расулуллоҳдан ўрганиб, бошқача услубда қироат қилур эрдилар. "Мен ўшал одамни қўлидан ушлаб жаноб Расулуллоҳнинг қошларига олиб бордим, — дейдилар Абдуллоҳ, — шунда ул зот: "Икковинғиз ҳам чиройли ўқиётирсиз, шундай ўқийверинғлар!" — дедилар. Агар янглишмасам, ул зот яна: "Сизлардан илгариги қавм ихтилоф қилган эрди, ихтилофлари уларни ҳалок қилди", — деб ҳам айтдилар.

ИЛОВА

(*"Чаҳор китоби туркий" асаридан¹⁹*)

Агар сўрсаларки "Иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Иймон айна тасдиқдир дилга ва иқрор этмақдир тилга", чунончи, айтурларки, "Ал-Иймону иқрорун биллисони ва тасдиқун билқолби".

Агар сўрсаларки "Иймон нечадир?" Жавоб айғилки "Еттидир: аввал Худойи таолонинг бирлигин билмақдир ва ҳар пайғамбарики анга уммат бўлубдир, анга иймон келтирмақдир ва бу лафз бирла, масалан: "Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ, ашҳаду ан ла илаҳа иллаллоҳу ваашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу". Иккинчи — фаришталарга иймон келтурмак. Учинчи — Китобларга иймон келтурмак. Тўртинчи — пайғамбарларга иймон келтурмак. Бешинчи — қиёматга ва ҳашру нашрга ҳам иймон келтурмак. Олтинчи — ҳарне амрики, яхшию ёмонликдир, қазоу қадарга ҳавола қилиб тақдирдин билмак. Еттинчи — ўлгандин кейин яна гўрдин мисли аввал тирилмакни ҳақ билмақдирки, бунини "Баъс баъдал мавт" дерлар".

Агар сўрсаларки "Иймони мужмал қайсидир?" *Жавоб айғилки* "Иймони мужмал будир: "Аманту биллаҳи кама ҳува би асмаиҳи ва сифатиҳи ва қобилту жамийъа аҳкамиҳи ва арканиҳи", яъни "Иймон келтирдим Оллоҳ таолога бу қабилдаки, Оллоҳ таъоло бечун²⁰ ва бечугуна ва бешубҳа ва бенамуна ва жамиъи отлари бирлан ва жамиъи сифатлари бирлан. Ва қабул қилдим бажони дил анинг ҳама ҳукмларини ва рукнлариники, бизга Китоби мунзала²¹ бирла мубаййандир"²².

Агар сўрсаларки "Иймони муфассал қайсидир?" *Жавоб айғилки* "Иймони муфассал ушбудир: "Аманту биллаҳи ва малаикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи валиъавмил-ахири валқодари хойриҳи ва шарриҳи миналлоҳи таоло валбаъси баъда-л-мавт".

Агар сўрсаларки "Мункару Накир²³ нимадин сўрарлар?" *Жавоб айғилки* "Динингдин ва Худойингдин ва пайғамбарингдин сўрарлар, чунончи, айтурларки "Дининг қайсидир ва Парвардигоринг кимдир ва пайғамбаринг кимдир?". Бас, агар мурда жавобин босавоб берса, алар анга ҳеч азоб бермаслар, балки меҳрибонлик бирла сўрарлар ва меҳрибонлик бирла кирарлар ва узр бирла ва неча башорат бирла кетарлар, андин кейин гўрнинг ҳар атрофи етмиш газдин васиъ²⁴ бўлур ва жаннатдин эшик очилур. Баъзи ривоятда бир ҳур келур қўлида бир олмай биҳишт бирла ва мурда ул олмани ихтиёр қилур ва ул ҳур олмани анга ташлар, мурда олур вақтда ҳурга келур ва ҳур олур бўлса, мурдага келур. Шу кайфиятда қиёмат бўлганин билмай қолур ва агар жавобин босавоб беролмаса, алар анга ҳадсиз ғайбат қилур, чунончи, ўзлари қаро, кўзлари кўк, пурғайбату пурсалобат бўлиб савол қилурлар ва гурзийи оташин бирла урарларки, мурда овозин жину инсдин ўзга ҳамма эшитур. Наъуузу биллаҳи мин залик! Қоланнабий алайҳиссалом: "Алқабру ровзатун мин риёзилжаннати ав ҳуфратун мин ҳуфратин нийрон", яъни Расул алайҳиссалом айдиарки: "Қабр бўстониёдир, биҳишт бўстонларидин (бу аҳли тоат ва аҳли ибодатлар ҳақинда) ва ё зиндонийдир дўзах зиндонларидин (ва бу мунофиқу кофиру осийлар ва гуноҳкорлар ҳақиндадир).

Агар сўрсаларки "Куфру иймон бир маконда жамъ бўлурми?" *Жавоб айғилки* "Фуқаҳойу уламои ислом иттифоқлари бирлан куфру иймон бир маконда жамъ бўлмас,

зероки, банда бир ҳолда ҳам мўъмин ва ҳам кофир бўлмас. Күфру иймон зиддони ло йажтамиъонирид.

Агар сўрсаларки "Бандада иқрори тил бўлса ва тасдиқи дил бўлмаса, бас, ул банда ҳукми шаръи бирла нимадир?" *Жавоб айғилки* "Мунофиқдир, яъни халқ қошида мусулмон ва индаллоҳи кофирдир ва бу мунофиқ ўлса, бейймон ўлур ва дўзах тагида қолур. Қавлуҳу таоло: "Инналмунофиқийна фиддаркил асфали минаннори", яъни "Мунофиқларнинг, албатта, қароргоҳи дўзахнинг тагидадир" ва мунофиқда уч аломат бордир. Расул алайҳиссалом айтдилар: "Мунофиқда уч аломат бордир, агар чандики рўза тутиб, намоз ўқиса ҳам ва заъм қилса ҳамки ман мусулмонман ва мусулмонзодаман, ҳар вақтики сўзласа ёлғон сўзлар ва агар ваъда қилса хилоф қилур ва агар омонат кўйилса хиёнат қилур ва бу мунофиқ кофирдин ёмондир, чунки кофирда куфр зоҳирдир, ихтиози²⁵ таъби муқаррар эмасдир. Бинобарин, мўъминларга махлутдир²⁶, бас, мўъминларга шарри²⁷ ва зарари кофирдин кўпроғдир. Анинг учун кофирдин ёмонроғдир".

Агар сўрсаларки "Агар тасдиғи дил бўлса, аммо иқрори тил бўлмаса, ани не дермиз?" *Жавоб айғилки* "Индаллоҳи мусулмон ва эл орасида кофирдир мутақаллимин наздида, аммо фуқаҳо ва мужтаҳидларнинг²⁸ қошларида иқрорсиз мўъмин бўлмас ва тасдиғи фойда бермас. "Ман кафара билисониҳи тоиъан ва қолбуҳу мутмаъинун билиймони фаҳува кофирун ва ла йанфаъуҳу ма фи қолбиҳи!" Яъни, "Кишики кофир бўлса тили бирла ихтиёран, ваҳоланки, кўнгли иймон бирла барқарордир, бас, ул киши кофирдир ва фойда бермас кўнглидағи тасдиғи!".

Агар сўрсаларки "Бир кишида тасдиғи тил ва иқрори тил барқарордир ва лекин амали тан йўқдир, бас, ани аҳли шаръ на дерлар?" *Жавоб айғилки* "Ани фосиқ дерларки, бамиқдори маъсият тамуғда азоб тортар, ақалли бир соат ва аксари етти минг йилдир. Чунончи, ҳадиси набавий нотикдурки, баъдаз он нури иймон сабабидин охир халос топар ва жаннатга дохил бўлур ва лекин бандада тасдиқу иқрор барқарор ва барқамол бўлса, нега амали солиҳдин қўл тортиб, нофармонлар²⁹ қаторида бўлғай? Чунки тасдиқу иқрор бандани ризойи Худо ва хушнуди пайғамбар алайҳи ва салламға тортар ва муҳолифати Иблисни хоҳлар, аммо фисқу маъсият Худо ва Расулға муҳолифлик келтирур ва Иблис

алайҳиллаънаға мувофаҳат ҳосил этур ва яна маъсиятдин ҳижолатдир Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламга, бас, мўъминга лойиқ эмасдирки, Худо ва Расул алайҳи ва салламга муҳолафатлик қилғай ва Иблис алайҳиллаънани шод қилғай ва ул шафийъул музнибин³⁰ ва хотимул мурсалинга³¹ аламу ҳижолат еткурғай ва кўнглини кудуратлик қилғай. Қолан набиййу алайҳиссалом: "Иннал абда изо азнаба занбан фақо ҳасала суудан фа ин тоба сайҳала ва ин зода ҳатто йасвадду қолбуҳу", яъни батаҳқиқ банда вақтики бир гуноҳ қилса, пайдо бўлар анинг дилида бир нуқта баробари қаролик, агар тавба қилса, ул қаролик кетар ва агар гуноҳни зиёда айласа, зиёда бўлур ул қаролик, ҳаттоки жамиъи кўнгли қаро бўлур, наъуузу биллоҳи минҳо! Қолаллоҳу таоло: "Бал рона ало қулуубихим ма кануу йаксибууна", аммо кўнгли қаролигига аломат улдурки, гуноҳга надомат қилмас ва тоат қадри анга маълум бўлмас ва насиҳат анга фойда бермас, балки ҳаргиз қулоғига кирмас, бу ҳол бирла охирида кофир бўлур ва лекин ўзининг хабари бўлмас".

Агар сўрсаларки "Ҳар кишининг тасдиқи дили ва иқрори тили ва амали тани бўлса ва лекин суннати набавийни мутобаъати³² бирла қилмаса, ул кишини на дермиз?" Жавоб айғилки "Ани мубтадиъ³³ ва аҳли бидъат дермизки, мубтадиъ аҳли дўзахнинг итидир. Қолан набиййу алайҳиссалом: "Аҳлул бидаъи килобу аҳлин нори!", яъни "Мубтадиъ аҳли дўзахнинг итларидир!" Бас, камоли иймонки, сабаби халосийи азоби дўзахдир ва василаи даражоти жаннатий ва вусули қурби раббонийдур, бу тўрт аслнинг истиҳкомига мавғуфдирки, тасдиқ бадил ва иқрор базабон ва амали бадан ва мутобаъати суннат. Ҳар кимда бул тўрт тамоман йўқдир, кофири мутлақдир ва агар баъзиси бордир, мўъмини ноқисдир. Ани аҳволи илмуллоҳга муфавваздир!"³⁴.

Агар сўрсаларки, "Вожиботи иймон нечадир?" Жавоб айғилки "Ўн иккидур: Аввал — олимлар бирлан суҳбат қилмоқ, иккинчи — фосиҳу бенамоздин кечмоқ, учинчи — ташнага сув бермоқ, тўртинчи — бемору касалларни сўрмоқ, агарчи тиш оғриғу кўз оғриғидир, бешинчи — етиму сағирларни бошига дасти марҳамат сурмоқ, яъни алар кўнглин овламоқ, олтинчи — икки биродари мўъмин орасига хусумату мунозаъат тушса, яраштирмоқ, агар чандики яраштирмоқ ёлгон бирла бўлса ҳам, еттинчи — кадхудои³⁵ дарвишга

шафқату марҳамат қилмоқ, яъни ўз бизоъатидин бир нимарса анга бермоқ, саккизинчи — мурдани ювмоқ, тўққизинчи — йўл узасидаги тошу кесаку бошқа ийзо бергувчини йўлдин узоқ қилмоқ, ўнинчи — йўлдаги нажосати одамнинг устига туфроқ сепмоқ, ўн биринчи — тавофи хонаи Каъба қилмоқ, ўн иккинчи — ўз аҳли аёлига қадари зарур *Шариат* илмидин ўргатмоқдир".

Агар сўрсаларки, "Мусулмонмисен?" Жавоб айғилки "Алҳамдулиллоҳ".

Агар сўрсаларки "Сенинг мусулмонлигингга менинг гумоним бор". Жавоб айғилки "Сенинг гумонинг бўлса, менинг шоҳидим ва гувоҳим бордирки, "Ашҳаду ан ла илаҳа иллаллоҳ ваашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳ!".

Агар сўрсаларки "Қачондан бери мусулмонсен?" Жавоб айғилки "Мисоқ³⁶ кунидан бери мусулмонмен".

Агар сўрсаларки "Маънойи Мисоқ нимадир?" Жавоб айғилки "Ал-Мисоқу ҳувал аҳдул мавсуҳу вал хитобу", яъни Мисоқ кунидирки, ул кунни аҳд куни дерлар ва мавсуқ аҳд қилинган маънидадир ва хитоб улдурки, ўшал замоники ҳазрат Ҳақ субҳанаҳу ва таоло бизларнинг руҳларимизни ўз қудрати бирла пайдо этиб, хитоб айлаб дедик, "Аласту би роббикум?" яъни "Мен сизларнинг парвардигорингиз эмасманму?" Шунда руҳларимиз жавоб бердиким: "Бала!" Яъни, "Фақат бизларнинггина эмас, балки бутун жумлаи жаҳониённинг Парвардигори, Холиқи ва офаридагорисан!"³⁷ "Холиқу кулли шайъин ва розиҳу кулли ғаййин, йафъалуллоҳу ма йашаъ ва йаҳкуму ма йурийду!" Аммо оятда "Қолуу бала", яъни "қолуу" лафзи бирладир ва "қолуу" жавоби арвоҳдин ҳикоятдир, асли жавоб лафзи "бала"дир, чунки "Бала" ҳарфи ийжобдир³⁸, мазмуни саволнинг хилофига ва салбига мустағмалдир бар хилофи "Наъам"ки, мазмуни саволнинг исботи учундир. Бас, руҳлар "Бала" деди, "Наъам" демади, агар "Наъам" деса, ҳама кофир бўлур эрди. Наъузу биллаҳи мин золик!".

Агар сўрсаларки "Оллоҳ таоло иймонни неча нимарсадин офарида қилди?" Жавоб айғилки "Уч нимарсадин офарида қилди: Аввал — нури покидин, иккинчи — нури зотидин, учинчи — нури хокидин. Нури пок — Ҳақ таоло нуридир, нури зот — ҳазрат Муҳаммад алайҳиссалом нуридир ва нури хок — ҳазрат Одам алайҳиссалом нуридир".

Агар сўрсаларки "Ҳаловати иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Ҳаловати иймон — пок бўлмоқдир".

Агар сўрсаларки "Ҳукми иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Ҳукми иймон — хавфу ражонинг³⁹ ўртасида бўлмоқдир, яъни Худойи таоло ғазабидан ҳамиша қўрқмоқдир ва ҳам Худойи таоло раҳматидан умидвор бўлмоқдир".

Агар сўрсаларки "Бузурги иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Худойи таолонинг зикрин ёд қилмоқдир, чунончи, "Қовлуҳу таоло: "Ё аййухаллазийна аману, узкуруллоҳа зикрон касийрон ва саббихуҳу букротан ва асийлан!", яъни "Эй иймон келтирганлар, Оллоҳ таолони ёд этинглар, кўп ёд этмак бирла ва тасбиҳ этинглар Ҳақ таолони кечаю кундуз!".

Агар сўрсаларки "Шариати иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Ҳаромдин қочиб, талаби рўзийни ҳалолдин нафақа этмоқдир. "Ли-қовлиҳи таоло: "Кулуу мимма фил арзи ҳалалан тоййибан!", яъни нафақа этинглар ер юзидаги ҳалол тоййибидин!"⁴⁰ ва ҳам ҳадиси шарифдадирки, "Кулуу-л-ҳалола ва-ястанибуу-л-ҳарома!» Яъни "енглар ҳалолни ва қочинглар ҳаромдин!".

Агар сўрсаларки "Пўсти иймон нимадир?". Жавоб айғилки "Шармдир". Ли қовлиҳи алайҳиссалом: "Алҳайу минал иймони", яъни "ҳаё ва шарм иймон жумласидандир".

Агар сўрсаларки "Меваи иймон нимадир". Жавоб айғилки "Рўза тутмоқдир". Ли қовлиҳи алайҳиссалом: "Ас совму најотун минан нори", яъни "Рўза тутмоқ бирладир дўзах ўтидин најот топмоқлик".

Агар сўрсаларки "Барги иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Тақводир". Ли қовлиҳи таоло: "Инна лимуттақийна мафазан ҳадоиҳа ва аънабан ва каваъиба атробан ва каъсан диҳоқан", яъни "Дарҳақиқат, парҳезкор ва муттақий бандаларга биҳиштда боғи ризвон абадий ораста ва узумлар ҳар ранг ва ҳар аҳвол ва аруслари⁴¹ норастонаки, алар суҳбатидан киши ҳаргиз тўймас, қўлларида қадаҳлари тўла шароби биҳиштийдан".

Агар сўрсаларки "Мағзи иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Мағзи иймон дуо қилмоқдир". Ли қовлиҳи алайҳиссалом: "Ададуоу муххул ибодати", яъни "Дуо қилмоқ мағзи ибодатдир".

Агар сўрсаларки "Тухми иймон нимадир?" Жавоб айғилки "Илмдир ва илм ўрганганга ҳадсиз даража бордир".

Ли-қовлиҳи таоло: "Лиллазийна уутул илма дарожатин" ва яна нажоти банда икки дунёда ҳам даражоти иймону ислом бирладир ва мабнойи иймону ислом илмдир".

Агар сўрсаларки "Самараи иймон нимадир?" *Жавоб айғилки* "Намоздир". Ли қовлиҳи алайҳиссалом: "Ассолоту имодуддийни ва ман ақомаҳа фа қод ақомаддийн ваван тарокаҳо фа қод ҳамдамаддийн", яъни Расул алайҳиссалом айтдиларки, "Намоз дин устунидир, бас, ҳар ким адо этибдир намозни, ул киши бунёд этибдир дини Муҳаммадийни ва ҳар ким тарк этибдир намозни, бас, вайрон этибдир дини Мустафони!"

Агар сўрсаларки "Беҳи иймон нимадир?" *Жавоб айғилки* "Ихлосдир ва ихлос ҳосил бўлмайдир магар ният бирлаки, қолан набиййу алайҳиссалом: "Иннамал аъмалу бин ниййати", яъни Расул алайҳиссалом айтдиларки, "Савоби аъмол мавқуфдир ниятга".

Агар сўрсаларки "Ватани иймон нимадир?" *Жавоб айғилки* "Дили бандаи мўъминдир. Ли-қовлиҳи таоло: "Қутиба фи қулубиҳим ал иймону", яъни Ҳақ субҳонаҳу айтди: "Битиб кўйилгандир дили мўъминларга иймон".

Агар сўрсаларки "Ғусли иймон нимадир?" *Жавоб айғилки* "Тавбадир".

Агар сўрсаларки "Қалъаи иймон нимадир?" *Жавоб айғилки* "Бешидир: Аввал — фарз, иккинчи — вожиб, учинчи — суннат, тўртинчи — мустаҳаб ва бешинчи — адаб. Бас, ҳар кимда адаб йўқ — иймони шайтоннинг киссасидир!".

Агар сўрсаларки "Вақтики жон бандадин чиқса, иймон қайга борур? Агар десангки, ҳамроҳи тан бўлур, жон бейймон қолур ва агар десангки, ҳамроҳи жон бўлур, тан бейймон қолур ва агар десангки, баъзиси жон бирла ва баъзиси тан бирла бўлур, бас, бул вақт иймон тақсимпазир⁴² бўлур, ваҳоланки, иймон тақсимпазир эмас! *Жавоб айғилки* "Иймоннинг икки сифати бордирки, бирини "феъли иймон" ва бирини "ҳукми иймон" атарлар. Бас, феъли иймон жон бирла бўлур, чунки асл мукалиф жондир ва ҳукми иймон тан бирла бўлур, чунки тан жон ҳукмидадир ва лекин иймон тобеъи жондир ва баъзилар бу саволда таваққуф қилдилар ва жавобин Худойи таолога тавфиз қилдилар. Оллоҳ барчадин яхшироқ билгай!"

Агар сўрсаларки "Қимнинг бандасисан ва кимнинг умматисан ва кимнинг дўстисан ва кимнинг миллатида ва кимнинг мазҳабидасан?" Жавоб айғилки "Худонинг бандасиман ва Муҳаммад алайҳиссаломнинг умматиман ва чаҳорёри изомнинг⁴³ дўстиман ва ҳазрат Иброҳим алайҳиссаломнинг миллатидаман ва Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳининг мазҳабидаманки, отлари Нуъмон ибн Собитдир".

Агар сўрсаларки "Қандоқ худонинг бандасисан?" Жавоб айғилки "Худойи ўн саккиз минг оламнинг бандасиманки, сифати "Қул ҳуваллоҳу аҳадун"дир ва зоти илми бандадин тапқаридир".

ТУРКИЙ ТАФСИР

Жаҳон борлигининг сифати ва мағзи жамланган Қуръони каримнинг маънисини англаш осон кечмаган. Улуғ Оллоҳ сўзини изоҳ ва шарҳ қилишда, Ундаги илоҳий маъно сирларидан бани оғамни огоҳ қилишда минглаб уламо ва муфассирларнинг беназир хизматлари тайин.

Ислом оламида Абу Ҳомид Ғаззолийнинг «Жавоҳиру-л-Қуръон», Абул Қосим Маҳмуд Замаҳшарийнинг «Ал-кашшоф фи тафсир ал-Қуръон», Рўзбеҳон Бақлийнинг «Аройису-л-баён фи ҳақойиқи-л-Қуръон», Нажмиддин Розийнинг «Баҳру-л-ҳақойиқ», Садриддин Қўनावийнинг «Тафсири фотиҳа», Шайх Саъдиддин Ҳаммувийнинг «Сажанжалу-л-арвоҳ ва нуқушу-л-алвоҳ», «Тафсиру-л-Қози Байзовий», «Тафсиру-л-Жалолойн», «Тафсири Ибн Кассир», «Тафсиру-л-Қуртубий», «Ал-Мунтахаб фи тафсири-л-Қуръони карим», Абдуллоҳ Андалусийнинг «Ал-муҳаррар ал-важийз», Саййид Қутбнинг «Фи зилал ал-Қуръон», Муҳаммад Махлуфнинг «Сафвату-л-баён лимаони-л-Қуръон», Муҳаммад Али Собунийнинг «Сафвату-т-тафосир», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Тафсири Ҳусайний» каби тафсирлари мавжуд. Турк олими Фуоғ Кўпрулуниг аниқлашича, Қуръони каримни турк тилида Тафсир қилиш ҳижрий III (милодий X) асрлардан бошланган. А. Эртўғон, А. Инон каби олимлар туркий тафсирчилик тарихи билан шуғулланганлар.

Турк дунёси илмида барча муфассир ва исломшунослар томонидан тан олинган дастлабки Туркий тафсир XII–XIII асрларда номатълум муаллиф томонидан амалга оширилган. Унинг қўлёзма нусхаси 1914 йилда Қаршида топилган ва Бухорога келтирилган. 1920 йилдан Бухорода шўролар ҳукумати ўрнатилгач, Туркий тафсир Санкт-Петербург шаҳрига олиб кетилган. Ҳозир бу Тафсир Русия ФАШИ Санкт-Петербург бўлимида 197-рақам остида сақланади.

Проф. Қ. Маҳмудовнинг изланишлари натижасида Туркий тафсирнинг факсимиле нусхаси унга лисоний очерк илова қилинган ҳолда нашр қилинди. Ушбу манба асосида Қуръони каримнинг «Каҳф» сураси тафсири табдил қилиб берилмоқда.

«ТУРКИЙ ТАФСИР»дан
БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ
18-СУРА¹

...Уларнинг улуғлари оғизларида сўз айтсалар ҳам у сўз — фақат гуноҳ ва ёлғондир².

Агар уларнинг онтларига кўра Қуръонга ишонмасалар, ўзингни шундай ҳалок қилувчи деб топасан: бу

сўз билан ер [ўзагини] юзини улардан қайсилари эзгуроқ эканлигини синамоқ учун безак этдик³.

Шубҳасиз, Биз сув тегмаган ер юзидаги бўш майдонларга айлантирувчи (қуп-қуруқ қилиб қўювчи — Ҳ. Б.), унинг устида уларнинг ҳар қайсисидан кўра эзгуроқ иш бажарувчимиз.

Аmmo сизлар айтдингизлар: унгур⁴ эгалари кишилар китобга, ажойиб оятларга эга деб ўйлагандирсиз⁵.

Бизнинг ажойиб мўъжизаларимизга кўра, бир қанча (йўл) юриб унгурга ўрнашдилар,

улар ер, кўклар эгаси Парвардигоримиз бизга ҳузурингдан паноҳ бергин, ишимизни ўнглагин, дедилар.

Узоқ даврга қадар биз тўғри йўлга солдик, қулоқларига парда урдик, ухлатиб қўйдик.

Унгур ичидаги таналарни вужуди икки гуруҳдан қайсиси ҳақ эканлигини англашиш учун турғиздик,

унгурда ухлаган муддатини билдириш учун уйғотдик.

Уларнинг аҳволлари Яратган билан эканлигини ошкор қиламиз⁶.

... ишлар эдилар, Тангрисига боғландилар, уларнинг кўнгилларини Тангрига боғлаб, тўғри йўл яратиб бердик.

Анчадан сўнг турдилар. Тангримиз кўкларнинг ва ерларнинг эгасидир деб айтдилар, ундан ўзга Тангрига топинмасмиз.

Акс ҳолда, эй Тангрим, ортиқча сўз айтган бўламиз, элимиз бошқа Тангрига сиғиндилар.

Улар золимликда (кучда) машҳур эканлар, Тангри ҳақида ёлғон сўзласалар нега бирор далил келтира олмайдилар?

Қачон улардан (айрилиб) (у) томон кетсанглар, у топинадиган Тангрига сиғининглар,

сизларни унгурга ййгай, Тангрингиз ёрлиғига кўра, сизлар ишларингизда марҳаматлар кўргайсан (кўргайсиз),

қачон кун чиқса, унгурларнинг ўнг томонидан ел эсади,

(қачон) кун ботса, уларнинг сўл томонидан (ел эсади), уларга сўл томондан кенг (шароит) яратилган.

Шуниингдек, у Тангрининг мўъжизаларига кўра, Тангри кимни йўлга солса, у (ҳақ йўлдан) борувчидир, у яна кимни йўлдан оздирса, унга (йўл) кўрсатувчи бир дўст топа олмайсан, улар(ни) уйқуда ухлаб ётувчилар деб ўйлайсан.

Уларни ўнг ва сўл томонга ағдариб турамиз, итлари эса эшик остида икки қарисини (қўлини — Ҳ. Б.) узатган (ҳолда) эди.

Агар уларга кўзинг тушса, улардан юз ўтирасан, улардан қўрқинч билан қочиб кетасан:

Шундай қилиб, улар (ўз)аро савол сўрашсин деб турғиздик. Сўровчиси улардан қанча (вақт) қолдингизлар, деб сўради.

Биз бир кун ёки бир куннинг бир қисмида тўхтадик (яшириндик) деб сўзладилар: қанча қолганингизни, ухлаганингизни Тангри билувчироқдир, дедилар.

Бирингизни пул билан бу шаҳарга юборинглар, қараб боқсин, қайси бир покиза

таом бўлса, олиб келсин, сизларга насиба (бўлсин), ундан (нафс) таскин топсин (дедилар), сизларни бир кимса биамасин.

Агар улар сизларга ҳукмрон бўлиб қолсалар, тошбўрон қилиб ўлдирадилар ёки сизларни ўз динларига киритадилар, ундай (ҳолда) абадий (гуноҳдан — Ҳ. Б.) қутилмайсизлар,

шу йўсинда Тангрингга эргашиш ҳақ, қиёмат бўлиши шубҳасиз эканлигини билсин, деб уларни гўрларидан турғизамиз, бу масъалада уларнинг ишлари ҳақида анча тортишдилар,

уларнинг устига бино қилинлар деб айтдилар, уларнинг Тангриси буларни яхши билади, улар тортишувда (масъалада) ютиб чиққанлар, буларнинг устига бир масжид қурамиз деб айтдилар,

яна (улар) учта, тўртинчиси ит деб сўзладилар, яна бешта, олтинчиси, шубҳасиз, уларнинг итлари дедилар, яна еттита, шубҳасиз, саккизинчиси ит дедилар.

(Тахминан) яна еттита ёки саккизинчи (итларидир) дедилар, уларнинг саноғини Тангрим яхши билади деб айт.

Уларни фақат озгина (кишилардан бошқа) билмайди, уларнинг (сони) ҳақида тортишмагин, очиқ тортишув билан улар ҳақида жавоб кутма деб айт, деди.

Улардан бири: мен эртага бир нарсани қиламан деб айтмагин, деди.

Агар Тангри тиласа, Парвардигорингни ёд қил, қачон (Уни) унутсанг, Тангрим мени йўлга солади, деб сўзлагин.

Бундан ҳам яқинроқ тўғрилиқка ўргатди ёки унгур ичида уч юз йил турдилар. Яна тўққиз йил ортиқча ухладилар⁷,

у ерда (қанча) қолганликларини Тангри (яхши) билади деб айт: (у) ер ва кўклардаги яширин (нарсаларни) кўрувчи, эшитгувчидир: уларга Ундан ўзга бир дўст йўқ;

Унинг ҳукми, қудратига (ҳеч) бир кимса шерик эмас: уни чорлагин, ё Муҳаммад! Тангрингдан сенга бир Китоб, яъни Қуръон, ёрлиқ юборилди.

Унинг сўзларини текширувчи йўқ, ундан ўзга мулоҳаза топа олмайсан: ўзинг сабр қилгин.

Тонгда ва тунда Тангрига ниҳо қилиб, унинг хушнудлигини истовчилар билан (бирга бўл): дунё безакларини тилайдиган икки кўзингни улардан четга олишни (ўйла), (яъни бу дунёга кўнгил берма), унинг кўнглини ғафлатга солдик⁸.

Ўз тилагига кўра, бизнинг ёдимиздан нари кетди, унинг иши ҳаддидан ошгандир.

Ким истаса, меҳрибон Тангрингизга сиғинсин, ким истаса, тонсин деб айт, биз зolimларга дўзах ўтини ҳозирладик;

уларнинг теварагини ўтли сарой қоплайди, фарёд қилиб (ичимлик) сўрасалар, бир сув кўргандек бақирадилар ва (у сувдан) юзларининг териси шилинади;

юзлари териси (шилинган) яна ярамас ичимлик, ярамас макон! Улар ишондилар, эзгуликлар қилдилар.

Эзгуликлар (амали солиҳ) қилганларнинг савобини зоёйи қилмаймиз, уларга макон (бор), унинг остида (оқар) ариқлар

бор, унинг ичида олтин билакузуклар билан безанадилар, яшил парчалардан (иборат) кийимлар, тўнлар киядилар;

унинг ичида тахтлар устида яна эзгу (жавоб) муомила, яна кўркли маконлар (бор); уларга икки киши (ҳақида) ривоят қилди:

(ҳар) иккисидан бирига тевараги узумли икки боғ яратди, у иккисини (боғларни) хурмо дарахти билан қопладик, уларнинг (ҳар) иккиси орасида донлар (экинлар) ўстирдик;

емишни камитмайди, ундан нарса (сув) оқиздик:

уларнинг (ҳар) иккиси орасида ариқлар (бор) эди; эгасига: У унинг билан суҳбатлашмоқда, деб айтди;

у мен сеникидан кўп чорвага, молга эгаман, сенга (нисбатан) менинг кўп гуруҳим (бор), (у) ўзига жафо қилувчи боғига кирди:

(у) абадий йўқ бўлиб кетса (мумкин), шубҳаланмайман, деб айтди: яна қиёматда оёққа турғизилишига ҳам шубҳаланмайман: агар

Тангрим ҳузурига юборилсам, мен у ерда эзгуроқ (бўламан), қайтишга розимисан, ундан эгаси сўради, яъни унинг билан улуғи суҳбатлашар эди:

(у) сени тупроқдан, томчи сувдан яратган. Яна сени бир одам сифатида камолга етказган Тангридан тондингми, деди:

У Тангри бор, (ўзгаси) йўқ: яратувчи Тангримга бир кимсани шерик қилмасман; анчадан (сўнг) боғингга кирдинг, нега (бу ҳақда) сўзлашмадинг;

Тангри тиласа истаган нарса бўлур, куч Оллоҳ билан (бирга) десанг, бойлик, ўғил, қиз жиҳатидан сендан кам деб ўйласанг (топсанг),

Тангрим менга сенинг боғингдан кўра яхшироғини беради: унинг томонига бир азобни, яъни кўқдан ўт юборади, (у) яланг тупроқ бўлади ёки унинг суви сингиб кетади;

уни истаб тополмайсан, унинг меваси теваракни қоплади, эрта турди, унинг устида икки кафтини айлантирар, унинг ичидаги тиргаклари, ёпиқлари тарқаб кетган, кошки мен Тангримга бир кимсани шерик қилмасам эди⁹:

ўзига кўмак берувчи бир гуруҳ топмади: унга Тангридан бошқа ёрдамчи йўқ эди;

Тангри ҳар нарсага қодир зот, у ярақлидир, яхши ишга эзгу жавоб (қайтарувчидир); уларга тирикликка оид (нарсалар ҳақида) масъала келтир: кўқдан сув (ёмғир) ёғдирдик;

ердан унга ўтлар унда қоришди; яна қуриди, уни еллар совуради; Тангри ҳар нарсага қодир:

нарса, қудрат, бойликлар, фарзандлар тирикликнинг энг яқин безагидир;

Тангри ҳузурига эзгу ишлар, яхшиликлар; яхши умидлар жавоби қолғусидир; у кун тоғларни юргизамиз, ерни яланғоч ҳолда кўради, уларни йиғамиз, улардан бирини қўймаймиз;

Саф (тортиб) Тангрига арз қилади: аввал сизларни қандай яратган бўлсак, шундай ҳолда ҳузуримизга

келдингизлар;

балки (Қиёмат кунини) қилмагандир деб ўйлагандирсизлар. Сизларга у пайтда (сур) чалинади, номаи аъмол берилади, унинг ичида кўрқувчи гуноҳкорларни кўрасан; бизга қийинчилик деб айтадилар, у қандай нома экан;

катта-кичик гуноҳларни ҳам қолдирмайди, аммо уни санайди, нима қилган бўлса, (уни аниқлайдилар), Тангринг (ҳеч) бир кимсага жабр қилмайди,

қачон Тангримиз фаришталарга, буғдой тусли одамга юкининглар дегач, юкиндилар,

аммо раҳматдан ноумид жин-парилар (насли) шайтон эди, Тангри буйруғига риоя қилмади: бундан илгари сизларга ёв бўлган (уларнинг) ўғил-қизлари сизларни қўллайдими?

У золимлар учун ёвузлик, тансиқ (нарсалар) ҳозирламадим: уларни шаҳодатли қилмадим: кўкларни, ерни яратди ва яна жонликларни (шерикликда) яратмади; аммо йўлдан оздирувчиларга ёрдам бермасман;

у кун тасдиқловчи ўртоқларимни чақиринглар деб айтасизлар, уларни чорлайдилар, жавоб бермайдилар.

Уларга жавоб бермайдилар, улар орасида ҳалокат (кишисизлик) яратдик: гуноҳкорлар кўрғайлар, шубҳасиз ёнадилар;

улар дўзахга тушишларини ўйлайдилар, ундан нажот тополмайдилар,

бу ўқийдигани ичида (Қуръонда) ҳар масалдан бердик: киши кўп нарсаларда баҳслашувчилардир, қачон уларга ҳақ йўл келганда, иймон келтиришда кишиларга тўсқинлик қилмади;

Тангридан мағфират сўрасалар, агар уларга аввалгиларнинг йўл-йўриғи келса ёки уларга азоб келса,

(у) севинтирувчи, мурсал¹⁰ Пайғамбарни кенгашиб юбормадик; кўрқувчилар эса баҳслашар эдилар:

улар ботил нарсалар билан тондилар, унинг билан ҳақиқатни йўққа чиқарса; улар оятларимга масхара қилдилар;

унга кулганлар кўрқитилдилар, ўта золимларга у нарсадан панд берилди; Тангри оятларидан юз ўгирди;

илгари қилмишларини икки қўллари билан унутдилар: чиндан ҳам кўнгилларида пардалар яратдик,

агар ўргансалар деб қулоқларини оғир қилдик; агар сен

уларни чақирсанг, шундай бўлса Ҳақ йўлга абадий юборилурлар: сенинг Тангринг кўп гуноҳни кечирувчи шафқатлидир.

Агар қилмишларига кўра уларни тутиб олса, уларни азобга солган бўлар эди, бироқ бу берилган муҳлатдир;

ундан бошқа тадбир (паноҳ) топа олмайдилар, улуслар зулм қилсалар йўқ қилдик;

ерда юқори (ҳалокат ёқасида) туришларини аниқ қилдик; Мусо Пайғамбар (хизматкор) йигитига

икки денгиз қўшилишига етгинча тебранмайман деган пайтини эслангиз¹¹: балки саксон (узоқ) йиллар ўтказарман, қачон

сувнинг қўшилишига етганда, балиқни унутдилар, у (балиқ) дарёга тушди.

Қачон бир уйни (сувни) кечиб ўтганда, Юшоъ (хизматкор)га тонгдаги ошимизни, яъни балиқни бергин деди: сафаримизда

бу қийинчиликни кўрдик, нима кўрмоқдасан деб сўради; қачон қоя тошга жойлашганимизда мен балиқни унутдим;

(У) унутдирмади, аммо шайтон, яъни иблис уни эсламасин (деб унутдирди);

денгиз ичида йўлга тушди: бу (биз) истаган нарса эди деди, уни излаб орқаларига қайтиб кетдилар.

Қулларимиздан бир қулни (яъни, Хизир пайғамбарни) топдилар: ҳузуримиздан унга марҳаматлар ато қилдик, унга илм ўргатдик,

Мусо Пайғамбар унга, яъни Хизирга: эй, сен бир инжудек ажойиб (нарса) юзасидан ўргатилдинг, сен менга ҳам ундан ҳақ учун ўргатсанг, деди.

Хизир Мусога: сен мен билан уйғунлаша олмайсан, сабр қилолмайсан деди: билдирилган хабарга риоя қилмадинг, қандай унга шубҳаланасан (сабр қиласан), мени (шундай) сезасан, менимча,

Тангри истаса сенга шубҳаланиб бир иш қилмайман деди: Хизир Пайғамбар: сен менинг билан борсанг, нарса ҳақида янги сўз сенга айтмагунча мендан сўрама деди; шунга кўра, аҳдлашиб бордилар:

қачон кема ичига кирганларидан сўнг Хизир пайғамбар ўтирди, кемани ўйди: Мусо пайғамбар: ўтирдингми? Уни сувга чўктирасан, одамларини (ҳалокатга) келтирдинг-ку, оғир иш

(бўлди) деди.

Хизир: Айтмадимми? Сен Мусо мен билан сабр қилиб юра-олмайсан деди; Мусо:

Мени айблама, уни унутдим, менга, менинг ишимга қайсарлик билан дашном берма. Юришда давом этдилар, қачон Хизир Пайғамбар бир ўғил болани кўргач,

уни ўлдирди: Мусо бир жонли покиза зотни ўлдирдингни, истамаган нарсани қилдинг деб айтди. Хизир: сенга айтмадимми?

ё Мусо, мен билан сабр қилиб юролмайсан, деди. Мусо: агар мен сенга айтсам, бундан кейин менга қотишма, (яъни мен билан йўлдош бўлмагин), менинг ҳузуримдан бир узр этдинг-ку! Яна юришда (давом) этдилар.

Қачон бир улусга етганларида, таом сўрадилар, унинг аҳли уларни меҳмон қилишга кўнмадилар;

унинг ичида бир том (девор) топдилар, (уни) йиқитса ва тиклашни хоҳладилар: (у) агар сен тиласанг эди, унинг учун ҳақ олсанг бўлар эди, деди.

Хизир: менга сен билан айрилишга тўғри келди: ё Мусо, унинг йўриғини уқтирайинми? Унга сабр қилиб тушунмадинг. У кема бир фақир заифники эди,

дарё ичида хизмат қилар эди, уни шикастли қилсам деб истаган эдим: уларнинг қаршисида кейиндан бир олғир малик зўрлик билан ҳар бир кемани босиб олар эди; ўғил болаларнинг ота-онаси иймонли эдилар;

(у) улғайса, солиҳ кишиларга зўрлик, зулм, куфр келтирувчи бўлади деб қўрқдик, уларга Тангриси ижобат қилса, ундан ҳам покиза, яхшироғини, шафқатлироғини, меҳрибонини берса деб тиладик;

у том (девор) эса, икки отасиз ўғил боланики бўлиб, шаҳар ичида эди, унинг остида бир ганж бўлиб, у икковига қарашли эди;

оталари эзгу киши эди, Тангринг улар кучга тўлсалар, яъни улғайиб (хазинани) Парвардигор марҳамати билан чиқариб олсалар деб истади;

уни ўз фармоним билан қилмадим: бу ишга сабр қилиб, унинг сабабини англамадинг¹²,

ё Муҳаммад сендан икки қутб ҳукмрони (Зулқарнайн¹³) ҳақида сўрайдилар:

унинг ҳақида сизларга сўзлаб (ўқиб) бераман деб яна

айтгин: биз уни ер юзида ҳукмрон қилдик;

унга ҳар нарсадан бердик; бу сабабига кўра йўл юрди, йўл сабаби анчага қадар (узоққа) кунботишга етгач,

унинг (қуёшнинг) бир булоққа ботаётганини кўрди, яна унинг теварагида бир қавмни учратди: Эй Зулқарнайн, ё азоб берасанми ёки улар орасида эзгулик қиласанми деб сўрадик: яна ким зулм қилса, уни қайта қийнаймиз, яна Тангрисига жўнатилади;

қаттиқ азоб билан қийнайди: яна ким инонса, эзгулик қилса, унга яхшилик (кўрклик бўлади); яна ишимизда ўнғайлик (бўлсин деб);

яна йўл яроғини кўриб жўнади; қачон кунчиқишга етганда, уни (қуёшни) халқ устида чиқаётганини кўрди, уларга кундан сақланадиган бошқа парда қилмадик, шундай қилиб,

унинг ҳузурида инонганини ва хабардорлигини билдик, яна йўл яроғига (сабабга) кўра кетди. Қачон икки тоғ орасига етганда, улар иккисидан бошқа бир қавм учратдилар;

уқмаслар, тушунмаслар: эй икки гуруҳ ҳукмрони Яъжуж-Маъжуж ер юзида чиндан ҳам фасод қилувчидирлар, биз сенга ҳаражат қилиб берсак, биз ва улар орасига сад (тўсиқ) қилсанг (дедилар):

у Парвардигорим бу ишга қувват берса яхшироқдир деб айтди; куч-қудратда менга кўмак беринглар сизлар. Улар орасига бир девор (сад) қилайин, қачон икки тоғ ораси текисланса, менга темир бўлақларини келтиринглар,

қачон ўтга айланса дам уринг деди: менга эриган мис келтиринг, унинг устига қуяй деди: улар у (темир бўлақлари)ни (теша олмайдилар) унга еллар билдирди, яна унга қарши тура олмадилар;

бу раҳмат Парвардигоримдан, қачон келса, Тангрим ўзи ваъда берди, у (тўсиқ)ни майда-майда қилиб ташлайди;

Тангримнинг ваъда бериши ҳақ эди; у кунни баъзиси билан қоришадилар деб қолдирдик: сур чалинади, уларни йиғамиз, у кунни дўзахни кўрсатиб кўрамиз;

уларнинг кўзлари пардали бўлганидан мени кўра олмас эдилар, шунга кўра, тонганларга (дўзахни) кўрсатмоқ (керак эди);

(улар) эшитишдан маҳрум эдилар; тонганлар мендан ўзга қулларимизга дўстлашиб сифинганларида ўйлаб кўрмадилар,

биз кофирлар учун дўзахни макон қилиб ҳозирладик;

қилмишларига кўра хўрланишлари ҳақида сизларга уқтирайликми деб айтгин: улар дунёвий ҳаётларида қилмиш ишлари учун оздилар, йитдилар; улар эзгу ишлар қилмоқдамиз деб ўйлайдиган кимсалардир.

Улар Тангри оятларидан тондилар, унга учрашиш бўлмади дедилар,

уларнинг амалларини бекор қилиб, оёққа турғизмаймиз, инобатга олмаймиз, турадиган куни уларнинг (тарозида) жавоби дўзахдир;

Пайғамбаримдан кулиб, оятларимга ишонмадилар, (уни) масхара қилдилар.

Чиндан ҳам иймон келтирганлар, эзгулик қилганларга неъматли ҳар турли ўринлар бор, (улар) жаннатларда (бўладилар),

унинг ичида мангу қоладилар, ундан кўчишни истамаслар; агар дарё сиёҳ бўлса, Тангрим сўзлари тугамасдан олдин денгиз суви битади;

Тангрим сўзларини қанча келтирсак ҳам унинг давоми чексиздир; чиндан ҳам мен сизларга ўхшаш бир одамман деб айтгин;

Тангрингиз биргина Тангри эканлиги ҳақида менга ваҳий юборилур: яна кимда-ким Тангрига учрашишни умид қилса,

эзгу ишлар қилсин, Тангрисига қуллик қилишда, сиғинишда (ҳеч кимни Унга) шерик қилмасин¹⁴.

Тангрининг дийдорини кўриш (инсонларга) муяссар бўлади, яъни Тангри таоло у кун (қиёматда) дийдоримни одамларга кўрсатаман, барча жаннат аҳли мўъминлар дийдоримни кўрадилар, яна Пайғамбарлар юзини кўрадилар, дўстлар бир-бирини кўрадилар: (буёғини) Тангри билади.

Бу сура Асҳабул Қаҳф қиссаси, Зулқарнайн ва Базиргон қиссаси ҳақида сўзлайди, шунингдек, Мусо Пайғамбар, Юшоъ билан Хизир Пайғамбар тўғрисидаги қиссадир, иншааллоҳ, Асҳабул Қаҳф қиссаси тўла сўзланади: Юнон элида бир халқ бор эди, бу элнинг номи

Ақсус эди, унинг малиги бўлиб, номи Дақенус эди, у Зулқарнайдан кейин яшаб ўтган эди, Асҳобул Қаҳф кишилари Ақсус кенти (шаҳри)да Тангрига сиғинар эди ва ўзлари мусулмон эдилар, Тангри таоло уларни олийжаноб, олийҳиммат деб атади, шундай ёрлиқашни буюрди¹⁵.

Буларнинг мусулмонлиги ҳақида шу элнинг маликига хабар бердилар, У (мамлакатнинг) подшоҳи ва халқи бутга чўқинар эдилар.

Дақёнус уларни ўз ҳузурига чақирди, сизлар кимга сиғинасизлар, қандай динга ишонасизлар деб сўради, Тангри таоло уларнинг

кўнгилларига (бир фикр) солди, оёққа турдилар, ўз динларини сўзлаб бердилар, бизнинг динимиз мусулмонлик динидир, деб айтдилар;

барча нарсаларни яратган Тангрига сиғинамиз, бошқа Худони билмаймиз, деб айтдилар; Тангри таоло шундай ёрлиқади:

улар мусулмонликларига иқрор бўлгач, Дақёнус малик уларни ўлдириш учун қасд қилди, қаттиқ қийноққа солишни истади,

у элнинг қозиси яширин мусулмон бўлган эди, у Дақёнус маликдан улар ўлмасалар деб сўраб олди, булар мирзозодалардир,

уларнинг ота, онаси, ўғил, қизлари бор, буларни бу соатда ўлдириб бўлмайди, деб айтди, улар бу сўзларни тушунмовчиликдан гапирдилар,

бир неча кун буларга фурсат бериш керак, улар ўзларига келиб, бу сўзларидан яна қайтадилар, агар айтган сўзларидан қайтмасалар,

ундан кейин қийноққа солиш ихтиёри маликдадир деб айтди.

Дақёнус малик Ҳаким сўзини инобатга олди, уларга уч кун муҳлат берди, улар олти кишидан иборат эдилар, бу олти киши тўпланиб қочиш (ҳақида) кенгашдилар.

У элдан қочиб, тоққа томон кетдилар, бир қўйчининг олдига бордилар, қўйчи улардан сизлар кимсизлар, қаерга борасизлар, деб сўради,

улар бизнинг динимиз бошқа деб айтдилар, бу элнинг динига сиғинмаймиз, биз еру кўкни яратувчи Тангрига топинамиз; бутга, бутхонага бормаймиз,

энди Тангрининг хушнудлиги йўлида бормоқдамиз деб айтдилар, қўйчи менга нима маслаҳат берасизлар деб сўради, мен сизлар билан борсам,

сизларни (у) ерга бошлаб бораман, у ерни ҳеч ким билмайди, деб айтди: бу тоғ ичида бир унгур бор, унга ҳеч ким

кира олмайди, бизга бўрилар ҳужум қилса, қўйларни у ерда яширамиз деб айтди, улар маъқул деб айтдилар,

у қўйчи улар билан борди: у қўйчининг ити ҳам бор эди; ит ҳам бора бошлади, улар қўйчига бу итни қайтариб юбор деб айтдилар; қаерда бўлмасин, ит ҳуради, бизни тошиб олишлари мумкин, деб айтдилар;

у итни қайтариш учун қанча ҳайдасалар ҳам, урсалар ҳам, у ит қайтмади, сўнг бир ёғочга боғлаб урдилар;

Тангри таоло қудрати билан у ит ажойиб тил билан сўзга кирди; (ит) сизлар иймон келтирган Тангрига мен ҳам ишонаман деб айтди, мени бу ерда қолдирманглар, элиб боринглар деб, ширин сўз билан айтди.

Сўнг (улар) ажабландилар, итни боғидан бўшатиб юбордилар; у ерга эргаштириб бордилар, (улар) унгурга томон юзланиб бордилар:

Тангри таоло уларни жўмард (олийжаноб) деб айтган эди, яна бир ерда уларни Асҳобул Қаҳф деб атади, Тангри шундай ёрлиқади... ..

Тангри таоло Иброҳим Пайғамбарни (жўмард деб) ёрлиқаган эди, иккинчи мард Асҳобул Қаҳфни қайта ёд қилиб, (жўмард деб) ёрлиқади ...

Бу жўмардлар горга юзландилар, (улар) етти кишидан иборат эдилар, бундан ташқари бир ит булар билан бирга эди; (улардан) улуғларининг оти Маскина, иккинчисининг номи Махлиса, учинчисининг номи Шалиха эди,

тўртинчисининг Бат(а)рус, бешинчиси Йамлиҳа, олтинчиси Қорабош, еттинчиси Саро эди;

У итнинг оти Қитмир эди. Уламолар қайси ерда ўт тушса ёки Самарқандда, Бухорода ҳамда Мовароуннаҳрда ўт тушган бўлса, ўтни ўчира олмасалар, ожиз бўлсалар

Асҳобул Қаҳф одамларининг номларини мансурий¹⁶ қоғозига ёзиб ўтга ташласалар,

Тангри қудрати билан ўт ўчади деб айтганлар, бу номларни ёзиб ўтга ташланиши, кейин эзгу ишлар қилишлари битилган, Асҳобул Қаҳф одамлари унгурга бориб унга кирдилар, у (ит) ҳам кирди.

Улар ўтирдилар, ит ётиб, олдинги оёғини йиғди, бошини оёғига (қўлига) қўйди.

Тангри итлар одатига кўра, у итнинг ётиш сифатини акс эттириб ёрлиқади, уларнинг қочганлигини малик Дақёнус

эртаси билди: қочганларни қидирдилар, аммо топмадилар, улар унгур ичида ётиб ухладилар,

Тангри таоло уларнинг жонини келтиришни буюрди: улар роса уч юз йил унгур ичида қолдилар, Тангри таоло ҳар куни бир фаришгани

уларни кузатиш учун юборди, уларни бир ёндан иккинчи ёнига ағдарар эди; яна Тангри таоло шундай буюрди: ...

Ҳар куни қуёш чиққанида у унгурга ўнг томондаги тешиқдан кун (ёғдуси) тушар эди, кун ботганда сўл томондаги тешиқдан (ёриқлик) тушар эди; Тангри таоло шундай ёрлиқади:

Тангри қудрати билан уч юз йил шу йўсинда ... у унгурда қолдилар: Дақёнус кофир бўлди: у мамлакатнинг (ҳукмронлиги) юнонлилардан румлиларнинг қўлига ўтган эди:

Рум тарсоларидан бир тарсо келиб ерда мамлакатга подшоҳлик қилди; Тангри таоло уларнинг жонларини қайтариб ёрлиқади, қайта тирилдилар,

бир кун бу унгур ичида яшаб турмоқдамиз деб ўйладилар; Тангри таоло шундай ёрлиқади, улар Дақёнусдан қўрқар эдилар, қоринлари очган эди,

биздан бир киши пул билан бориб ейдиган озиқ-овқат олиб келсин дедилар, бу ишга Йамлиҳани танладилар:

уни юбордилар ва (унга), Эй Йамлиҳа, сен ҳушёр бўлиб боргин, кофирлар сени билиб қолмасинлар, деб айтдилар;

Тангри таоло шундай ёрлиқади агар билиб қолсалар, сени тош билан уриб ўлдирадилар ёки сени улар ўзлари каби кофирликка қайтарадилар,

Иккиланчи, сира улардан қутила олмассизлар деб айтдилар, улар Йамлиҳага оқча бериб уни ёлғиз Ақсус шаҳрига юбордилар; у қанча йўл юрса ҳам таниш-билиш учрамади, у (юртнинг) одамлари бутунлай бошқача бўлиб қолганлар.

Бу элнинг уйлари, ҳовлилари турли-туман бўлиб қолган, Йамлиҳа Дақёнус малиқдан қўрқар эди, у элнинг беги бошқа киши бўлган эди, Дақёнус эса ўлган эди,

у шаҳар қопқасидан киргач, илгариги кишиларни кўрмади, ўтмакчи (нонвой) дўконига борди (оқчани) нонвойга берди: ўтмакчи у пулга қаради ва оқчада Дақёнус оти ёзилганлигини кўрди, нонвой Йамлиҳани ушлади,

сен (қандай) кишисан, кимнинг ўғлисан, қаерлик бўласан

деб сўради, бу пулни қаердан топдинг, сен хазина топиб олгансан, деб сўради. Йамлиҳа бир қанча кишилармиз, бу элдан чиқиб кетганмиз деб айтди, ўтмакчи (нонвой) бу Дақёнус малик ёрмоғидир, унинг ўтганига икки, уч юз йил(дан) ортиқроқ бўлгандир деб айтди,

Йамлиҳа бу кунга қадар ётган ва ухлаган эдик деб айтди, эл-халқ тўпланди, Йамлиҳа хабарини у подшоҳга олиб бордилар, у элнинг беги эди, бир киши бизга келиб шундай-шундай гапларни сўзлади, деб айтдилар,

Йамлиҳани келтиришга буюрди, уларнинг қиссаси сўзланди: Йамлиҳа биз етти киши эдик, Дақёнусдан қочдик, бир кеча-кундуз унгурда ётдик, ухладик, бугун турганимизда шерикларим ош-нон олиб келишга юбордилар,

бу пулни олиб келган эдик деб айтди: малик бу юртда уйингни биласанми, деб сўради, у биламан, деб жавоб берди; менинг у ерда хотиним, ўғлим, қизим бор деб айтди,

малик уч-тўрт кишини у билан бирга унинг уйига олиб боринглр деб айтди, Йамлиҳа уйига етказ, эшикни қоқди, у уйнинг эгаси чиқди,

Йамлиҳа унга отинг ва отангнинг оти нима деб сўради, уй эгаси тўртинчи улуғ отам оти Йамлиҳа эди, деб жавоб ерди, Йамлиҳа:

улуғ отанг Йамлиҳа мен бўламан деб айтди, одамлар ажабланиб, ҳайрон бўлдилар, у вақтда бу мамлакатнинг барча халқи Исо Пайғамбар динида эдилар, Асҳабул Қаҳф қиссасини Инжилда ўқиган эдилар ва

Асҳабул Қаҳф кишилари дунёга чиқиб, тезликда яна йўқ бўладилар, деб айтилган, у пайтдаги малик китобхон эди, малик Инжилда зикр этилган Асҳабул Қаҳф (кишилари) булар эканлигини билди:

малик қўзғалиб, анча одамлари билан Йамлиҳани бошлаб, уларни кўриш учун унгурга бордилар, унгурга яқин борганларида, Йамлиҳа: сизлар шундай йиғилиб бормоқдасизлар, менинг ўртоқларим

Дақёнус келди, деб ўйлашади, қўрқишлари мумкин деб айтди. Сизлар менинг орқамдан секинроқ юриб боринглр, мен ёлғиз бориб, бу қиссаларни уларга айтайин, ундан кейин сизлар боринглр деб айтди, улар қўрқмасин деб малик кишилари билан кейинда қолдилар.

Йамлиҳа уларнинг олдига бориб ётибмиз, биз бу ерда уч юз йил ортиқроқ, бу ерда Дақёнус ўлибди, ундан кейин бошқа киши ўрнашган, султон ҳам бошқа бўлган.

Барча (нарсалар) ўзгача бўлган, биз кўрган кишилардан бирор кимса қолмаган, барча ўлган: уч-тўрт орқа (авлод) ўғил, қизлар қолган, элнинг барчаси орқамдан келдилар, сизларни кўргани келдилар деб айтди: улар қайғуга тушдилар,

кўзларини кўкка тикдилар, Тангрига ёлбордилар: ҳар ишга қодирсан, бизнинг жонимизни олдинг, қайта тирилтирдинг, уч юз йилдан сўнг жонимизни қайтариб бердинг,

энди фазлинг, раҳматинг билан жонимизни ол, бизни расво қилмагин, деб ўтиндилар, Тангри таоло ул соатда уларнинг жонини олди, у малик анча ғазабланиб, у унгурнинг эшигига (оғзига) етдилар,

киришга йўл топа олмадилар, йироқдан боқар эдилар, уларни кўрар эдилар, барча тешиқлардан назар ташлар эдилар.

У бир ёриқдан боқувчиларга ит билан учта кўринди, учтадир бири ит, тўртинчидир,

деб айтдилар, бир қанчалари беш (киши) ва олтинчиси ит деб айтдилар, баъзилари еттита, итлари саккизинчи деб айтдилар:

ихтилоф чиқди. Тангри таоло шундай ёрлиқади...

У ғор оғзига келган кишилар икки гуруҳ эдилар, бири Исо ялавоч¹⁷ дини бўйича мусулмон эдилар, яна бир гуруҳи кофир эдилар, Дақёнус кишилари эди, Асҳабул Қаҳф кишиларини ўлганини билдилар.

У унгур оғзини сувадилар, у юнонлилар гуруҳи кофир эдилар, булар бизнинг одамларимиз, биздан

қочдилар, у гуруҳлар Исо Пайгамбар динида эдилар, булар бизнинг динимиз бўйича Тангрига сизгинувчи эдилар деб айтдилар;

бу икки гуруҳ сўзларида тортишиб қолдилар, масъала урушишга олиб келди, урушдилар, кўп кишилар ўлди, кўп қонлар тўкилди.

Исо ялавоч динидаги кишилар энгиб чиқдилар, унгур оғзини улар беркитдилар, у ерда бир ибодатхона қурдилар, сарой (меҳмонхона) қурдилар;

бир кимсанинг ҳожати бўлса, у ерга бориб, ибодат қилур эдилар, ҳожат сўрар эдилар, ўша соатда кишиларнинг

хожатлари раво бўлур эди, бир қанча (кишилар): булар Исо ялавоч тарафдорларига содиқ (мухлис) эдилар.

Бир киши у ерга тушиб, бир қанча яшаган, у ердаги кишилар ундан ажойиб (нарсаларни) кўрганлар, бу олти киши лулуф одамлар эди.

Исо ялавоч йўлидан юрганлар, мусулмон бўлганлар, Инжил ўқиганлар, Тангри таолога иймон келтирганлар, ундан кейин Дақенус малиқдан қочганлар,

унгурга кирганлар, у ерда қолганлар, қиёматгача чиқмайдилар деб айтилган, Асҳабул Қаҳф қиссасини зикр қилдик¹⁸.

Тангри таоло ялавочига ёрлиқ келди... Мусо қиссасида Хизир Пайғамбар саловатуллаҳу алайҳум «Мусо Пайғамбар Юшоъга мен у ерга: икки дарё (денгиз) қўшилишига етмагунча, қанча кўп вақт кетса ҳам қайтмасман» деди:

бу оятнинг маънисини ҳақида Тангри таоло ёд қилиб ёрлиқади...

У вақтда Тангри таоло Мусо ялавочни Тур тоғига чақириб, бевосита буйруқ қилди (ёрлиқади): Мусо Пайғамбар кечирим сўради, ёлворди,

Илоҳа ер юзида мендан олимроқ бир кимсанг борми деб сўради: ё Мусо менинг бир қулим бор, Хизир номлидир, сендан олимроқдир, деб жавоб берди:

(Мусо) мени унинг ҳузурига элтгин деб ўтинди: ёрлиқ келди: ё Мусо унинг турадиган ери икки дарё (денгиз) орасидадир деб айтди;

Мусо ялавоч: мен у икки дарё (денгиз) орасига етмагунча қайтмайман деб айтди, ундан илм ўрганайин деб Хизир Пайғамбар ҳузурига борайин деди.

Бу иш содир бўлган пайтда барча Бани Исроил қавми Мисрда ўрнашган эдилар, Мусо Пайғамбар Хизир Пайғамбар олдига боришни қасд қилди;

Хизир ялавоч у ерда: икки дарё (денгиз) ўртасида туришини Тангри таоло буюрган эди, Хизирнинг пайғамбарлиги ҳақида ихтилоф бор,

баъзилар Хизир Пайғамбар деб айтганлар, айримлар Хизир Пайғамбар эмас деб айтганлар, Тангри таоло шундай ёрлиқади: ...

бу раҳматдан тилак (умидворлик)дир, Тангри таоло ёрлигини кўрмадингни деб ёрлиқади,

Зухруф сурасида ёрлиқади¹⁹. ... Бу яна раҳматдан тилак, пайғамбарлиқдир: баъзилар Пайғамбар эмас эди, лекин яхши (киши)лардан эди деб айтганлар; унга илм берган эди, деб айтганлар.

Шунинг учун Хизир аталди, қуруқ тош устида ўтирса, унинг жуда кучли бўлгани учун қуруқ тош устида кўк ўт яшнар эди, баъзилар у Пайғамбар эди,

унинг оти Алайасаъ эди, деб айтганлар; Тангри таоло ёрлиқади ва Исмоил ва Алайасаъ бу Хизир ялавочдир, деб айтди.

Тангри таолонинг икки яхши қули бор: бирининг оти Хизир, яна бирининг номи Илёсдир; Тангри таоло уларга қиёматга қадар яшашни насиб қилгандир.

Исрофил бурғуни (сурни) чалганда, дунё халқининг барчаси ўлади, у вақтда улар ҳам ўлади; Тангри таоло дарёларга (денгизларга) мутасадди қилди;

кимда ким дарёларда ғарқ бўлиб, ажали — куни битмаган бўлса, Хизир ўзини кўрсатиб, ғарқ бўлган (чўккан) кишини қутқаради,

ободонликка чиқаради; йўловчиларнинг ажали етган бўлса, сувда чўкиб ўлса, Хизир уни ювиб, жаноза намозини ўқиб, қаерга бўлмасин кўмади.

Тангри таоло Илёсни биёбонларга мутасадди қилди; кимса биёбонда йўлдан озса (адашса) уни йўлга солади, агар кимса биёбонда ўлса, Илёс уни ювар,

унга жаноза намозини ўқийди ва уни кўмади, агар кимсани топмасалар бу иккиси яшаб турадилар, булар қиёматга қадар тирик яшайдилар, ҳар йили ҳаж пайти бўлса бориб, ҳаж қиладилар,

Каъба хонасини тавоф қиладилар: ҳеч ким уларни билмайди, ҳеч кимга ўзларини кўрсатмайди; кўнгиллари тортган кишиларга ўзларини кўрсатади, ҳар иккиси энг эзгу ва покизалардан бўлиб,

кеча-кундуз мўъминлар ҳақиға дуо қиладилар, мусулмонлар (гуноҳини) Тангри таолодан тиладилар: бундан ташқари яна иккиси яна Пайғамбардир ва ҳар иккиси мурсал — тирик, ўлмайдилар,

яна кеча-кундуз мўъминларга яхши дуолар қиладилар, мўъминларнинг гуноҳини Тангри таолодан ёлвориб кечиршини тилайдилар, бири жухудлар ўлдиришга қасд

қилган Исо бинни Марямдир²⁰:

Тангри таоло Исо ялавочнинг қулини жуҳудларнинг улуғига берди, Исога ўхшаш эди, Исони кўкга чиқарди, жуҳудлар Исонинг қулини Исо деб ўйлаб,

дор тикиб дорга осдилар, Исо Пайғамбар шу кунларда тўртинчи қават кўқдадир. Қачон замони охир бўлса, Исо ялавоч ерга туширилади,

бу дунёни босувчи Яъжуж-Маъжужни ва Дажжолни бу дунёдан ҳайдайди, бу дунё халқларини уларнинг балосидан қутқаради;

иккинчи Идрис пайғамбар тирик бўлиб, у эса жаннатдадир. Идрис ялавоч овозидан барча халойиқнинг тоати кўкка қанча юқориласа,

Идрис Пайғамбарнинг ўзи шунчалик юқорилар эди. Идрис Пайғамбар янада Тангрига ортиқроқ тоат-ибодат қилганлигидан унга кўқдаги фаришталарнинг раҳми келар эди: Малакул мавт Идрис Пайғамбар билан дўст бўлгиси келди,

бирор-бирорда, Малакул мавт (Азроил) Идрис ялавочга ҳожатинг бор бўлса сўрагил, уни мен бажарай деб айтар эди.

Идрис Малакул мавтга сен кўкка кўтарилганинга, мени ҳам элиб борсанг, кўқдаги ажойиботларни кўрсам деб айтди, Азроил ўзи билан Идрисни кўкка олиб чиққан,

у кўқдаги кун, ой, юлдуз ва бошқа юрар, юрмас нарсаларнинг барчасини кўрди ва билди: ерга тушганда, нужум илмини одамларга ўргатди,

юлдуз илмини кишилар ундан ўрганди, Нуҳ ялавоч даврида тўфон юз бергач, юлдуз илмини билувчи кишилар ва уларнинг китоблари сувга ғарқ бўлди,

у давр кишиларидан, китобларидан ҳеч нарса қолмади, шу кунларда одамлар қўлидаги юлдузлар илми ҳақидаги китоблар тўғри эмас, бироз вақт ўтгач,

Идрис ялавоч Малакул мавтдан ҳожатини чиқаришни сўради, менга жаннат ва дўзахни кўрсатсанг, деб илтимос қилди, Малакул мавт раво бўлади, деб жавоб берди.

Азроил Тангридан рухсат сўрайин деб айтди ва ижозат олгач, Идрис ялавочни кўкка чиқарди, олдин тамугга олиб борибди, дўзахни барча азоб-қийноқларини унга кўрсатди, ундан кейин учмохга элиб борди:

Азроил Идрис билан бирга жаннатга кирдилар, айланиб

кўрдилар; Идрис учмохнинг ўртасига боргач, ўтирди: Азроил тургин, (жаннатдан) чиқкин деб неча бор айтса,

сен ҳеч кимсани учмохга кириб қайтиб чиққанини кўрдингми деб жавоб берди;

жаннат ваъдаси мангуликдир, Идрис учмохта касал бўлгани ҳақида Ризвонга хабар берилди, Ризвон Идрис ялавочни жаннатдан чиқаришга уринди;

Ризвон (Идрисни) қолдир, унга аралашма, учмох ичида қолсин деган ваҳий келди: (Идрис) учмох ичида қолди: Тангри таоло ёрлиғи билан бу оятни ёрлиқади:

Мусо ялавоч билан Хизир ялавоч тўғрисида зикр этдик²¹; Мусо ялавоч Юшоъ²²га озиқ олиб келгин, Мажмаъул баҳрайн²³га борамиз деб айтди,

Тангри таолонинг яхши қулини топамиз, ундан илм ўрганамиз, Юшоъ бир замбил келтирди, бир улкан балиқ келтирди ва уни қовурди, занбилга солди,

иккаласи бора бошлади, Мажмаъул баҳраинга етдилар, у ерда икки дарё оқар эди, бири Арун томондан, яна бири Фаластин томондан (оқиб келар эди),

бу икки дарё у ерда бирга қўшилиб оқар эди, дарё қўшилишига етганда, жуда чарчадилар, ўтирдилар.

Мусо ялавоч уйқуга тушди, у қовурилган балиқни чиқариб, дарё қирғоғига қўйдилар, у ер ҳаёт йўли эди, деб айтадилар.

Бир томчи сув қовурилган балиққа томди, Тангри таоло қудрати билан у балиқ тирилди, дарёга тушиб кетди, дарё суви у томондан тўпланди, балиқ сув ичида кета бошлади.

Иккаласи унинг орқасидан бора бошладилар, сўнгра чарчаганликларидан балиқни унутдилар, Тангри таоло шундай ёрлиқади:

яна бир қанча ерга бордилар, сўнг дарё қирғоғига етганда, Мусо ялавочнинг қорни очқади, Юшоъга зралабки ошимизни келтиргин, чарчадик, очқадик, таом ейлик деб айтди: Юшоъ жавоб берди:

Юшоъ Мусо ялавоч овқат сўрагач, балиқ воқеасини анчадан кейин айтишни эслади ва, ё Мусо,

Худонинг сўзи ҳаққи, кўрдингизми, у тошга етганимизда, у балиқ у ерда тирилди, сув ўртасига кириб кетди, мен сизга айтишни унутибман деб айтди:

у вақтда Мусо ялавоч Хизирга (учраши) ҳақидаги

муружаат сўзи эсига тушгач, Мусо ялавоч Тангрига илоҳо, мени Хизир ҳузурига бошлагин деб ёлворди,

Тангри таоло ёрлиқади, сенинг ейдиган ошинг сени Хизир ҳузурига бошлаб боради деб ёрлиқади: Юшоъ балиқ тирилганини айтгач,

Мусо ялавочга (Тангрининг) ёрлиғи эсига тушди, у тошга қайтиб келди, у ёрлиқ маъниси: Тангри таоло сенинг ейдиган ошинг сени Хизир ҳузурига элтиб боради деб айтган ёрлиғидир.

У Юшоъга бизнинг тилагимиз ўша эди, яна келган йўлларига қайтдилар;

сўзлашиб у ухлаган тош ёнига етдилар, у тош устида ўт кўқарган эди, сабаби: Хизир ялавоч у тош устида намоз ўқиган эди, ҳеч кимсани топмадилар,

дарё ичида у балиқни кўрдилар; дарё ичида балиқ изидан қуруқ йўл белгисини кўрдилар, Мусо ялавоч, Юшоъ балиқ орқасидан дарё (ичига) кирдилар,

у балиқ қанча ерга борган бўлса, унинг орқасидан қуруқ йўл пайдо бўла борди, Мусо ялавоч Юшоъ билан бирга (балиқ) изидан қуруқ ерда бордилар,

бир оролга келдилар, Хизир ялавочни кўрдилар, оёғида тикка турган экан, намоз ўқимоқда экан, намозни тутатгач, Мусо ялавоч салом берди,

ассалому алайка ё абдуллаҳус солиҳ. Хизир ялавоч эса алайкум ассалом тафсир ё набиййу бани Исроилнинг ялавочи²⁴ деб айтди, Мусо: Мен Исроилнинг ялавочи эканимни сенга ким айтди деб сўради,

Хизир ялавоч сени менга йўллаган деди; Мусо Хизирга мен сенинг орқангдан борайин, сенга шогирд бўлайин, сенга берган илмдан менга ҳам ўргатгин, деб сўзлади,

Хизир ялавоч Мусога айтди, Хизир Мусога сен мен билан юра олмайсан, мен нима иш қилсам, сен уни билмайсан, сўнг сабр қила олмайсан деб айтди:

Мусо ялавоч Хизирга сен мени сабр қилганлардан ҳисоблагин, (у) агар Тангри истамаса, сенга ҳеч қандай ишни кўрсата олмайман. Хизир билан бирга бордилар,

Юшоъ Мусо билан учаласи бирга эди, Мусога ҳужжат (далил) кўрсатди; бирга бормоқда эдилар, бир кема қарши келди, улар кемага муҳтож эмас эдилар,

Мусони синаш учун учаласи кема олдига келдилар, биз

ғариблармиз, бизни кемага киритинглар деб айтдилар, (кемага) кирдилар, кема янги эди,

Хизир ўтирган ўриннинг икки еридан кемани тешди, ўтирди, бу оят маънисидир, ёрлиқади, Хизир у кемани тешди, кемага сув кирди,

Хизир у кемани қайта ямади, тешигини беркитди, Мусо бу кемани тешдинг, одамлари чуқиб кетади, ёмон иш қилдинг деб айтди, Хизир ё Мусо, айтдим-ку,

сен мен билан сабр қила олмайсан деб айтди, яна Мусо ялавоч: ё Хизир мен унутдим, кечиргин деб айтди. Яна бир қанча йўл юрдилар, бир улусга етиб келдилар,

у юртнинг кираверишида тўхтадилар, у улуснинг ўғлонлари шаҳар ташқарисига чиққан эдилар, ўйнар эдилар,

Хизир ўғил болалар олдига борди, бу ўғлонлар орасидан бир ўғил болани ушлаб тош билан бошига урди, у бола ўлди, Мусо ялавоч Хизирга ёзиқсиз норасида²⁵ни ўлдирдинг,

ёмон иш қилдинг деб айтди, Хизир Мусога айтди: айтмадимми, сен менинг билан сабр қилиб юра олмайсан деб айтди,

Мусо Хизирга бундан кейин бир нарса айтсам, сен ўзингга шерик қилмагин, менинг учун кечиримли бўласан.

Яна анча ерга бордилар, дарё қирғоғи бўйлаб бир улусга бордилар, у ерлик кишиларидан таом сўрадилар,

у кишилар нарса бермадилар, у улусдан қайтиб чиқдилар, у ташқарисида бир том бор эди, йиқилгудек эгилиб турар эди, Хизир ялавоч у томни ёнига келди, у томни тузатди,

Мусо ялавоч Хизирга бу ердаги кишилар бизга нарса бермадилар, сен уларнинг томини тузатдинг, агар том тузатганинг учун улардан ҳақ сўрасанг, (нарса) олар эдинг деб айтди.

Бу оятнинг маънисидир: (Гангри) ёрлиқади, Хизир ялавоч Мусо ялавочга: мен ва сен айрилишимиз керак деб айтди, энди сенга айтиб берайин,

сен менинг қилган ишларимга индамасдан сабр қилиб турмадинг ва айтиб беринг деб қўймадинг.

Хизир ялавоч айтди: у кемага ўтиришимнинг сабаби: у кема камбағалларга қарашли эди, улар дарё ичида тирикчилик қилар эдилар, ўзларини боқар эдилар.

Бир малик бор эди, кемаларни зўрлик билан босиб олар эди, мен кеманинг камчилиги бўлса, у султон кемани тортиб

олишдан қайтади деб, ўйлаб қилдим.

Хизир пайғамбар Мусо пайғамбарга у норасидани ўлдиргани сабаби:

У улғайса ўғри, бузуқ, безорилик, ярамас ишлар билан шуғулланади; ота-онаси яхши кишилардан эди, (улар) дуо қилар эди,

Тангри таоло уларнинг дуосини мустажоб қилди, мен шунинг учун уни ўлдирдим, Тангри таоло уларга яхши ўғил бергай, деб айтди,

Хизир ялавоч Мусога айтди: у том икки норасида ўғлонга қарашли; у том остида уларнинг қизланчу (ганжлари) бор эди,

Тангри таоло у хазинани уларга етказишимни, улар ўз қўллари билан қизланчунини олсинлар деб талаб қилди, оталари яхши кишилар эди,

деб Хизир жавоб берди, у ишларнинг сабаби бу эди, сен сабр қила билмадинг деб айтди, Хизир ялавоч дарҳол Мусо ялавоч кўзидин ғойиб бўлди.

Мусо ялавоч қанча уринмасин (Хизирни) топа олмади²⁶...

Абу Язиг (Боязиг) Бистомий
(ваф. 875)

Тўла номи Абу Язиг Тайфур ибн Исо ибн Сурушман ал-Бистомий Акбар бўлиб, тасаввуфнинг илмий (Қуръоний) асосланишида, Фано ва тариқат тушунчалари талқинида унинг таълимоти эътиборли.

Боязиг Бистомий номи билан «Шатхийят» (луғавий маъноси «соҳилга чиқиш») китоби боғланади, унда жазба ҳолатидаги нидо, муножот ва мулоқотлар жамланган. Боязиг Бистомийнинг покланиш йўли (тариқи) барча сўфийлар томонидан барабар маъқул деб қабул қилинмаган, шунинг учун уни тавҳид, яъни ягоналикка даъво қилишликда айблашган ва «кофир» деб эълон қилишган.

«Илоҳий мулоқот» номи билан машҳур асари «Шатхийят» таркибига кирган бўлиб, самовий мажлисларда эҳтирос билан ўқилган. Тавсия қилинаётган матн турк олими Эрол Гунгўрнинг «Ислом тасаввуфи масалалари» китобига илова қилинган (Истанбул, 1993). Ўзбек тилида илк бора эълон қилинган.

«ИЛОҲИЙ МУЛОҚОТ»дан

Тангрига жуда яқиндан назар ташладим, кейин мени Ўзидан бошқа ҳар нарсадан қайтарди ва мени нури билан ойдинлатди. Ўзи сирларидан менга фавқулодда нарсаларни кўрсатди. Менга Ўз борлигини ҳам намойиш этди ва мен ўзимни Унинг борлиги-ла бўлган айният¹ига назар ташладим. Менинг нурумни Ўз нури ичида йўқотди; менинг шон-шухратим Унинг шон-шухрати ичида, менинг қудратим Унинг қудрати ичида эриб кетди². Ўзимни Унинг ўзлиги билан ўхшаш эканлигимни, шон-шухратимнинг У ила бир бўлганлигини, юксаклигимнинг Унинг юксаклиги-ла айнанлигини кўрдим. Кейин Унга илоҳий назар ташладим ва «Бу кимдир?» дедим. «Бу на Менман, на Мендан бошқаси; Мендан бошқа Илоҳ йўқ», — деди. Сўнгра менинг ўзлигимни У Ўзлигига айлантирди; менга ўз шахсиятимни унинг Ўзлиги ичида йўқоттирди, ўз шахсиятини менга ягона ҳолда кўрсатди. Сўнгра Унга Унинг ўзлиги-ла назар ташладим. Ҳаққа Ҳақ ила боққан вақтимда Ҳақни Ҳақ-ла кўрдим ва ўшанда Ҳақда Ҳақ билан бирга бўлдим.

На нафас, на тил, на қулоқ, на бошқа бир нарса бор эди. Ўша онда Тангри ўз билимидан менга илм ва ўз лутфидан менга тил, ўз нуридан менга кўз берди. Ўша замон Унга Унинг нури-ла боқдим ҳамда Уни ўз илми билан кўрдим, унинг лутфининг тили-ла Ўзи ила кўришдим. «Сенинг-ла менинг ҳолим қандайдир?» дедим. Менга «Мен сенинг-ла сенман. Сендан бошқа Оллоҳ йўқ», деди. «Мени мен-ла йўлдан чиқарма, мен Сенсиз Сенинг ўрнингга ўзимни истамайман: мендан бошқа Сенинг ўрнингга Сени истамайман», дедим. Ўша вақт менга менинг ўрнимга Уни берди ва У билан ўз ўрнимга У воситаси ила кўришдим. Дедимки, «Эй менинг муродим, Сенинг қўлингга Сендан келган нима бор?» Менга деди: «Амримга ва таъқиқимга мос бўл!» Дедим: «Сенинг амр ва таъқиқингга нима бор?» Деди: «Амримга ва таъқиқимга ҳурматинг сабабли мақтовим, менинг амримдан бажарганларинг учун сенга ташаккурим, менинг таъқиқимдан қочганинг учун севгим бор». Дедим: «Агар муташаккир бўлсанг, бу ташаккурингни ўзингга айт, аммо агар айбалаккир, эй менинг муродим, эй изтиробимдаги умидим, қашшоқликдаги иложим, сени айблашга лойиқ эмас.

Амр берган Сенсан, амр берилган ҳам Сен. Сендан бошқа Тангри йўқ».

Сўнгра менга қарши жим турди: билдимки, бу жимлиги Унинг мамнуниятига ишора эди. Деди: «Сенга ким билдирди?» Дедим: «Сўраган сўрамагандан жуда яхши билар. Жавоб берган Сенсан, Савол сўраган ҳам Сен. Сендан бошқа Тангри йўқ».

Тангрининг менга Ўзи билан қилган исботи бунда тугади ва мен Ундан У билан жуда хушнуд бўлдим. У ҳам мендан Ўзи билан мамнун қолди; чунки мен Унинг-ла бор эдим. У – У эди ва Ундан бошқа Тангри йўқ эди. Сўнгра мени зотининг нури ила ойдинлатди ва мен Унга илоҳий файз ва барокат назари ила боқдим. Менга дедик: «Менинг саховатимдан нима истасанг, сенга берайин». Дедим: «Сен файзингдан ҳам файзлисан. Сен сахийлигингдан ҳам сахийроқсан. Мен Сенда Сен-ла хушнудман ва сўнгида Сенга келдим. Менга Сендан бошқасини берма ва мени Сендан узоқлаштира. Мени лутф ва караминг-ла, сахийлигинг-ла алдама. Зеро, карам фақат Сендандир ва яна Сенга қайтар. Қайтарган Сенсан, қайтарилган ҳам Сен. Излаган Сенсан, изланган-да Сен. Орзу Сендан тугагандир, талаб Сенинг-ла Сенда тугагандир».

Сўнгра бир он менга жавоб бермади. Аммо ниҳоят гапирди ва шундай деди: «Ҳақдир гапирганинг, Ҳақдир эшитганинг, Ҳақдир кўрганинг, Ҳақдир тасдиқ этганинг». Дедим: «Ҳа, шундай, Сен Ҳақсан ва Ҳақ Ҳақ-ла кўрингандир; Сен Ҳақсан, Ҳақ Ҳақ-ла тасдиқ этилгандир. Сен эшитгансан, эшитмоқни берган ҳам Сен. Сен Ҳақсан, Ҳақни амалга оширувчи ҳам Сен. Сендан бошқа Тангри йўқ». Деди: «Сен Ҳақдан бошқа бир нарса эмассан, сўйлаганинг-да Ҳақдир». Дедим: «Амалнинг тўғриси, Сен Ҳақсан ва Сенинг сўйлаганларинг Ҳақдир ва Сенинг-ла Ҳақ Ҳақдир. Сен Сенсан, Сендан бошқа Тангри йўқ». Кейин менга деди: «Сен нимасан?» Дедик: «Мен Ҳақман». Дедим: «Мен Сенинг биланман». Деди: «Агар сен менинг-ла бўлсанг, у ҳолда Мен сенман, сен-да Менсан». Дедим: «Мени Сенинг ўрнинга... Сен билан Сендаман. Йўқ, йўқ. Албатта, Сен Сенсан. Сендан бошқа Тангри йўқ».

Ва мен Ҳаққа етишганим ва Ҳақ-ла Ҳақнинг ёнида турган вақтимда менга шараф қанотини берди. Қанотим-ла учдим, аммо Унинг мушарраф ва буюклигининг охирига бора олмадим. Унга товуш чиқардим ва Унга қарши Унинг ёрдамига ёлвордим, чунки унга қарши Ундан бошқа бир кучим йўқ эди. Мени зийнатлар-ла безади, бошимнинг устига ўз сахийлигининг тожини кўндириб мени тожлантирди. Мени Ўз ягоналигида ягона, Ўз бирлигида бир қилди. Мени ўз сифатларим билан хослантирдики, ҳеч кимса у сифатларга ошно эмас. Кейин шундай деди: «Менинг тоқлигимда тоқ, ягоналигимда ягона бўл. Менинг сахийлигимда тожланган бошингни юқори кўтар ва менинг инончим-ла инончи, менинг буюклигим ила юксак бўл. Яратганларимизга менинг сифатларим-ла боқки, сенинг ўзлигингда Ўз шахсиятимни кўра билайин. Ким сени кўрса Мени кўради, ким сени изласа Мени излайди, эй менинг ер юзидаги нурым, кўк юзидаги зийнатим...» Аммо мен унга шундай дедим: «Сен менинг кўзимда менинг нигоҳим, менинг жаҳлимда менинг илмимсан. Ўз нуринг бўлки, Ўзинг-ла кўрина билгин. Сендан бошқа Тангри йўқ».

Сўнгра хушнудлик тили-ла менга жавоб берди, дедим: «Қандай яхши биласан-а, эй қулим». Дедим: «Билган Сенсан, билинган-да Сен. Тоқ қилган Сенсан, тоқ бўлган Сен. Тоқлигингда тоқ бўл, ягоналигингда ягона. Сени ташлаб, Сен била машғул этма мени».

Тангрининг менга Ўзи тоқлигида Ўзини билдириши ва ягоналиги-ла ягоналигини кўрсатиши шундай тугади. Ўзимни ёлғизлашни Уни тоқлигида кузатдим, шу йўсин Уни Ўзи ила менинг сифатларим унинг сифатлари ичида эриб кетди.

Исми Унинг исмида йўқолди, аввалим Унинг аввалида, охирым Унинг охирида йўқ бўлди.

Сўнгра Унга Унинг зоти-ла назар ташладим, у Зотни тавсифчилар кўрмас, билимдонлар билмас, ўқимишлар англай олмас. У ҳам менга Ўз зотининг кўзи ила боқди ва ўртада на қадам қолди, на сифатларим; на олдиним, на кейиним, на тасвирым.

Сўнгра менга Ўз Ўзлиги билан хитоб этди: «Эй Сен». Тангрининг менга Ўзини Ўз зоти-ла кўрсатилиши ҳам шундай тўхтади. Мени қайси исми-ла чақирган бўлса, мен Уни У исм-

ла чақирдим, мени қайси сифати ила хослатган бўлса, мен Уни ўша нарса орқали сифатладим. Ва шундай қилиб, ҳар нарсадан У билан ажралдим ва бир пайт на руҳ, на бадан, бир ўлик каби қолдим. Сўнг мени ҳаётим билан жонлантирди, ундан сўнг ўлдирди ва «Бугуннинг эгаси ким?» деди. Мени жонлантирган вақт «Тангридир, бир ва қодир Тангридир» дея жавоб бердим. «Ном кимникидир?» деди. «Тангрининг, бир ва қодир Тангрининг...» дедим. «Ҳозир ижобат бўлган кимнинг ҳукми?» деди. «Тангрининг, бир ва қодир бўлганнинг...» дедим. «Ким афзал?» деди. Дедим: «Раббимдир, ҳамма нарсага ҳукм берувчи Раббим». Деди: «Сени Менинг ҳаётим билан жонлантирдим. Менинг ўлкамга султон қилдим, сени Менинг номим ила номладим, Менинг афзаллигимни сенга англаддим». Дедим: «Сенинг нима истаётганингни билмаяпман. Мен ўзимга оид эдим, аммо Сен буни маъқул кўрмадинг». Дедик: «На ўзингга оид бўл, на Менга. Сен йўқлигингда Мен сен эдим, сен ҳам сен йўқ экан Менинг ила бўл: мавжудлигингда ўзингники бўл ва бор эканлигингда Менинг бўл». Дедим: «Сен бўлмасанг буни (ёлғиз ўзим) қандай қила оламан?» Сўнг менга қудрат назари ила боқди. Ўз борлиғи ила мени қийматсиз (йўқ) қилиб қўйди ва Ўз зоти ила менда тажалли этди. Мен У ила бор бўлдим, бирлашиш шу йўл билан ниҳояланди ва дунё бир бўлди. Ҳамма нарса Ҳамма нарса воситасида Бир бўлди.

Сўнг менга шундай деди: «Эй Сен». Мен ҳам У ила дедим: «Эй Мен». Шунда менга: «Сен Танҳосан» — деди. Мен ҳам: «Мен Танҳоман» — дедим. Менга: «Сен Сенсан» — деди, мен ҳам «Мен Менман. Агар мен бўлиб Мен бўлган бўлсам Сен Сен бўл» — дедим. «Мен Менман» — деди. Менинг Унинг моҳиятидан баҳс этишим худди ваҳдат³ ҳолида Унинг «Менлигидан» баҳс этишим каби эди. Ва менинг сифатларим Тангриликнинг сифатлари бўлди, тилим ваҳдатнинг тили эди ва менинг сифатларим «У Удир, Ундан бошқа Тангри йўқдир» эди. Нима бўлган бўлса Унинг борлиги ила бўлганди ва нима бўлар бўлса Унинг борлиги ила бўларди. Менинг сифатларим Тангриликнинг сифатлари, менинг сўзларим азал ва абаднинг сўзлари, менинг тилим ваҳдат тили эди...

АБУ АЛИ ИБН СИНО
(980—1037)

Абу Али ибн Сино Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган. Исми Хусайн, отасининг исми Абдуллоҳ эди. Хусайннинг ёшлиги ва йигитлик даври сомониёлар ҳукмронлигининг сўнги даврига, хусусан, Нуҳ II ибн Мансур Сомоний ҳукмронлиги даври (976—997)га тўғри келади. Абу Абдуллоҳ Нотилийдан фалсафани, Ҳасан ибн Нуҳ ал-Қумрийдан табиёт илмини таҳсил олди. 16—17 ёшларида Ибн Сино машҳур табиб бўлиб танилди. Бухорони қорахонийлар забт этгач, 1000 йилда Бухородан чиқиб Хоразмга борди ва Хоразм ҳокими саройида Маъмун академиясига қабул қилинди. Лекин Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибидан қочиб, Эрондаги турли шаҳарларда яшади. Журжонга келгач, Ибн Сино Ҳоким Қобус ибн Вашмғир саройида табиб сифатида шуҳрат қозонди. 1019—21 йилларда Ҳамадонда вазир лавозимида хизмат қилди. Баъзи сабабларга кўра бу ердан қочиб, Исфаҳонга боради ва бутун умрини илм-фанга бағишлади.

Абу Али ибн Сино буюк табобат олими, файласуф, тилшунос бўлиш билан бирга, тасаввуф олими ва забардаст адиб ҳам эди. Унинг "Тайр қиссаси", "Саломон ва Ибсол", «Ҳайй ибн Яқзон», "Юсуф" каби насрий асарлари X—XII асрларда Ўрта Осиёдаги бадиий насрнинг юксак намуналаридир. Ибн Сино бу асарларида тасаввуф таълимотида ирфоний ишқ фалсафасини илғари сурган.

Ибн Синонинг мавзуга даҳлдор араб тилида ёзилган «Тайр қиссаси» намуна сифатида келтирилди.

ТАЙР ҚИССАСИ

Дилимдаги қайгуларимнинг бир озини эшитадиган биродар топилармикан?! У меҳрибонлик қилиб, ҳасратимни тингласа, офиримни енгиллаштирган, дардимга малҳам топган бўларди...

Агар дўстлик савдо-сотиққа ўхшаб, эҳтиёжга қараб ахтарилса, зарурат туғилмаган чоғда дўстни назарга илмай ташлаб кетилса, бу қандай дўстлик бўлди энди!

Дўстинг бошинга мушкул тушгандагина ҳолингдан хабар олгани келиб, бошқа вақтда бегонадай юрса, зарурат туғилгандагина эслаб, бошқа маҳалда сира эсламаса, ўйлаб кўр, шу ҳам дўстлик бўладими, ахир!

Ахир, Худонинг Ўзи яқинлаштирган меҳр-шафқатли дўстлар ҳам бор-ку! Улар ҳақиқатга мулоҳаза билан қарайдилар; дилларида шак-шубҳа ғубори бўлмайди. Уларнинг ҳаммаси бир-бирига холисаниллоҳ дўст, аҳил, уларни шундай олийжаноб дўстлик бирлаштирган.

Эй, биродарлар! Ҳақиқатни очинглар, тўғри йўлдан юринглар. Бир-бирингиздан билим ўрганиб, камол топишингиз учун дил пардасини очиб ташланглар.

Эй, биродарлар! Кирпилар бошини ичига тортгани каби сиз ҳам бошингизни ичингизга тортинг. Ботинингизни юзага чиқаринг, зоҳирингизни эса, ичингизга олинг. Худо ҳаққи, ботинингиз равшан кўриниб турибдию, лекин зоҳирингиз яширин¹.

Эй, биродарлар! Илонга ўхшаб пўст ташлаб, қуртлар сингари судралиб юринглар. Қуроли думида бўлган чаёндек

ҳушёр бўлиб туринглар, чунки шайтон одамни орқадан келиб алдай олмаса, ҳеч бир (кимса) алдай олмайди.

Ажал захрини ютинглар, яшаяжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз². Қўнадиган уя тутмай учиб юринглар, чунки қушларнинг овланадиган жойлари уялардир. Агар қанот йўқлиги училингизга монеълик қилса, қанотли бўлинглар, мақсадга етасиз. Энг катта фазилат училишга моҳир бўлишдир.

Қизитилган тошларни ютадиган туяқуш бўлинглар, катта-кичик суякларни ютиб юборадиган илондек, олов ичида дадил юрадиган самандардек, кундузи ёруғликка чиқмайдиган кўршапалақдек бўлинглар. Паррандаларнинг энг яхшиси кўршапалақлардир.

Эй, биродарлар! Одамларнинг ботири мушкулотдан қўрқмайди. Камолот ҳосил қилишдан бош тортган киши одамларнинг энг кўрқоғидир.

Биродарлар! Фаришга ёмонлик билан машғул бўлса ёки ҳайвонлар хунук иш қилса, бунга ажабланиш керак эмас. Балки инсон вужуди ақл билан мунаввар бўла туриб, шаҳватга берилсаю, инсонлигини йўқотиб, виждондан кечса, бунга ажабланиш керак бўлади. Қасамё қилиб айтаманки, одамнинг фариштаси шаҳватни даф қилишда шак-шубҳасиз собит қадамдир. Унинг оёқлари жимо³га юрмайди. Агар кишидаги инсонийлик, ёмонлик оҳанрабои бўлмиш шаҳватни қайтаришга ожизлик қилса, ундай одам ҳайвондан ҳам паст туради.

Энди сўз бошига қайтаман. (Буни) мен айтяпман:

Бир гуруҳ овчилар тузоқлар қўйиб, тўрлар ёйдилар. Кейин дон сепиб, ўзлари кўкатлар орасига яшириндилар. Бу вақтда мен паррандалар галаси орасида эдим. Шунда овчилар бизни кўриб, қушларга ўхшаб сайраб чақирдилар. Бундай қарасак, у ерда жуда кўп дон ва ўзимизга ўхшаш қушлар бор экан. Буни кўрганда кўнглимизда ҳеч қандай шубҳа туғилмади.

Апил-тапил шу қушлар томонга боришга шошилдик ва боришимиз билан ҳаммамиз тузоққа илиндик. Шу пайтда бўйнимизни ҳалқа бўғди, қанотларимизни тўрлар ўради, оёқларимизга эса тузоқ тушди. Қутулишга қанча уринмайлик, ҳаракатимиз зое кетди, қайтага тўрға баттарроқ ўралиб, ҳалок бўлишимизга кўзимиз етди.

Ҳаммамиз ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб, биродарларимизга мадад беришгина эмас, уларга қайрилиб қарашни ҳам унутибмиз. Кейин ҳаммамиз қутулиш чорасини топиш ҳақида бош қотирдик. Шу қадар ўйга чўмиб кетибмизки, ҳатто тузоққа илинганимиз ҳам ёдимиздан кўтарилибди. Шу алфозда бир оз кўникиб, тўр қафас ичида қолиб кетдик.

Бир маҳал қарасам, бир гала қушлар кўринди. Улар бошу қанотларини тўрдан халос қилиб, учиб келишар, аммо оёқларида эса ҳамон тузоқ осилиб турар эди. Бу тузоқ учиб қочишга ҳалал бермас, шунга қарамай, учиб қутулиш осон ҳам эмасди, осуда ҳаёт кечириш ҳам мушкул эди. Ана шу ҳол унутган нарсамни ёдимга туширди. Шу билан бирга кўникиб қолган нарсанинг ёмонлигини ҳам кўз олдимда намоён қилдим. Тузоқдан бўшайман, деб уринавериб тавбамга таяндим, ҳатто ҳасрат-надоматдан куйиб ўлаёздим.

Кейин, зора, ўша қушлар менга яқинроқ келиб, бу фалокатдан халос бўлиш йўлини кўрсатсалар, деган умидда тўрқафас ичида туриб, уларни чақирдим.

Улар овчиларнинг хийлаларини билишиб, яқин келишга ботинмай қочдилар. Кейин мен уларга қадимги дўстлигимиз ва ҳаммамиз бир гуруҳданлигимизни айтиб ёлвордим; бир маҳалги аҳду паймонимизни эслатдим. Шундан кейингина улар менинг олдимга келишди.

Улардан ҳол-аҳвол сўрадим. Улар ҳам мен дучор бўлган фалокатга гирифтор бўлганликларини, кейин қутулишдан умид узиб, шу азоб-уқубатга кўникиб қолганликларини гапириб беришди. Кейин улар менга ёрдам кўрсатдилар; бўйнимдан тузоқ, қанотларимдан тўр олиниб, қафас эшиги ланг очилди.

Шунда улар менга:

— Қани, қочиб қол, — дейишди.

Мен бошу қанотимни қутқариб, сўнг улардан оёқларимдан тузоқни олиб ташлашларини илтимос қилдим. Улар: "Агар биз шундай ишга қодир бўлганимизда, аввал, ўз оёғимиздаги тузоқни олиб ташлаган бўлардик, касал табиб касални даволай олармиди!" — дейишди.

Мен оёғимдаги тузоқ билан учмоқчи бўлдим. Улар менга шунда дейишди:

– Олдингда жуда кўп буқъалар⁴ бор. Агар биз улардан тез-тез учиб ўтмасак, балойи азимдан қутулолмаймиз. Бизнинг кетимиздан уч, сени қутқарамиз ва сенга тўғри йўлни кўрсатиб юборамиз.

Серўт, серҳосил водий, йўге, аксинча, қурғоқ, хароб водийдаги юксак тоғ оралигидан учдик. Водий орқамизда қолиб, ҳалиги тоғ чўққисига етдик. Бирдан олдинга қарасак, яна саккизта баланд тоғ намоён бўлди, уларнинг чўққиларини кўз илғамас эди...

Шунда орамиздагилардан бири: "Бу тоғлардан жадал ўтиб олмасак балога гирифтор бўламиз", – деди.

Шундан кейин биз тез учиб, олти чўққидан ўтиб, еттинчисига етдик. Бу тоғ чегарасидан ўтгач, баъзи қушлар: "Эвоҳ, ҳеч тоқат қилиб бўлмаяпти, дам оласизларми, йўқми?! Учавериб тинка-мадоримиз қуриди. Душман олисда қолиб кетди: бир оз дам олсак, яхши бўларди. Ахир тўхтовсиз учгандан кўра дам олиб учсак, тезроқ нажот топамиз-ку", – дейишди.

Шундай қилиб, ўша тоғ чўққисига бориб қўндик. Бундай қарасак, кўз олдимизда ям-яшил мевазор, сувга сероб обод боғлар турибди. Қулоқларимизга ашула, мунгли нағмалар эшитилди; мушқу анбардан кўра хушбўйроқ, ислар димоғимизга урилди.

Биз боғнинг меваларидан едик, сувларидан ичдик ва то дармонга киргунимизча шу ерда қолдик. Шунда бир қуш деди: "Жадаллаб қолайлик, чунки хотиржамлик гафлатда қолдирса, эҳтиёткорлик халос этади. Ундан сўнг, мен сизларга айтсам, шубҳадек мустаҳкам қўрғон йўқ. Гафлат босиб, бу жойда узоқ туриб қолдик.

Душманимиз орқамиздан ахтариб келяпти. Гарчи бу жойда туриш биз учун қулай бўлса-да, лекин саломат қолишимиз мушқул. Шунинг учун, келинлар, бу буқъани ташлаб, тезроқ кетайлик".

Шундай қилиб, ҳаммамиз учигша чоғландик. У ердан учиб, саккизинчи тоққа етиб бордик. Бундай қарасам, чўққиси осмон бағрини ёриб кирган баланд тоғ, унинг теварагида қушлар учиб юрибди. Мен умримда бундай хушнаво, гўзал, дилкаш қушларни учратмаган эдим.

Уларнинг ёнига қўнганимиздан кейин биз илгари ҳеч қаерда кўрмаган ва ҳатто эшитмаган лутф-эҳсон ва меҳрибончиликни кўрдик, улар бизга самимий ёрдам кўрсатишди. Биз умр бўйи уринсак ҳам, боринги, умримизга неча бор қўшиб берилган тақдирда ҳам, улар бизга қилган ёрдамнинг кичик бир улушини эллай олмасдик. Улар билан танишгач, бошимизга тушган фалокатларни сўзлаб бердик. Улардан бири деди:

— Мана шу тоғнинг орқасида бир шаҳар бор. Ўша ерда буюк подшоҳ истиқомат қилади. Ҳар бир зулмдийда Унга сизинса, муножот қилса, Унинг қудрат ва мадади билан мушқули осон бўлади, дарду фалокатлардан қутулади.

Биз буюк подшоҳ шаҳрига йўл олдик. Ниҳоят, қаср олдига етиб, ижозатиға мунтазир бўлиб турдик. Киришга рухсат берилди. Бизни саройга олиб кирдилар.

Биз кирган саройнинг кенглигию гўзаллигини тавсифлаб бериш қийин. У саройдан ўтганимиздан кейин кенг ва ярақлаган бир сарой дарвозаси очилди. Бунга кўзимиз тушганида олдинги кўрган саройимиз анча тор, кичкина туюлди. Ниҳоят, подшоҳ ҳузурига етдик. Парда кўтарилиб, подшоҳ жамолини кўриб, ҳаммамиз беҳуш бўлиб қолдик. Ҳайговур, Унинг Ўзи дардимиздан огоҳ бўлиб, Ўз лутфи билан ҳушимизга келтирди. Ниҳоят, У билан гаплашишга журъат этдик, ўз саргузаштимизни гапириб бердик. Саргузаштимизни тинглагач, У деди:

— Оёқларингиздаги тузоқни уни қўйган кишидан бўлак ҳеч ким еча олмайди. Мен унга бир элчи юбораман. Элчи сизларни тузоқдан қутқаришни овчидан илтимос қилади. Гап тамом, хотиржам бўлиб қайтаверинглар.

Ана шундан сўнг биз элчи билан бирга йўлга тушдик. Биродарларимиз подшоҳнинг ҳусну жамоли ва Унинг даргоҳи ҳақида ҳикоя қилиб беришимни талаб қилдилар. Мен унинг жамолини қисқача таърифлаб бераман: У шундай бир подшоҳки, қачон сен кўнглингга заволсиз жамолни, нуқсонсиз камолни келтирсанг, Унинг жамолу камолни кўрган бўласан. Ҳақиқатан ҳам ҳар бир камолот Унда зоҳир, ҳар бир нуқсон, ҳатто мажозий маънода бўлса ҳам, Ундан йироқ. Кимки Унга хизмат қилса, у энг олий бахтга эга бўлади. Кимки Ундан узоқлашса, дунё ва охиратда зиён кўради.

Ҳикоямни эшитиб биродарларим менга шундай дедилар:

— Сен ақлдан озиб қолибсан. Худо ҳаққи, сен эмас, балки ақлинг ҳам учган экан, сен овланмаган, ақлу ҳушинг овланган экан. Кишилар қачон учгану қуш қачон гапирган! Худди мижозингда сафро ғалаба қилганга ўхшайди⁵. Энди девпечакни қайнатиб ич, тез-тез сучук сувли ҳаммомга тушиб тур, нилуфар ёғини ҳидла. Кейин лазиз таомлар егин, жинсий алоқа ҳамда уйқусизликдан сақлан, камроқ фикр юрит. Илгари оқиллигингни кўрганмиз, ақл-идрок ва заковатингга қойил бўлганмиз. Энди бу аҳволингни кўриб, биз сендан ранжидик. Сенинг аҳволингга нуқсон етганини кўриб, кўнглимиз паришон бўлди.

Уларнинг гаплари қанча кўп бўлса, фойдаси шунча оз эди. Сўзнинг энг ёмони амалга ошмай, зое кетганидир. Тангридан мадад, одамлардан узр сўрайман. Золимлар келгусида қандай жазога учрашлари маълум.

ЗАЙНИДДИН МУҲАММАД ҒАЗЗОЛИЙ (1058 – 1111)

Зайниддин Муҳаммад Абу Ҳамид бинни Муҳаммад Аҳмад ал-Ғаззолий ат-Тусий мусулмон оламида "Ҳужжату-л-ислом" унвони билан машҳур. У Хуросоннинг Тус шаҳрида туғилган, болалиги Ғаззола қишлоғида кечган. Тусда Аҳмад Родугонийдан, Нишопурда Жувайнийдан таълим олган. Боғдогда тўрт йил мударрислик қилган, Сурия, Искандария, Мағриб сингари мусулмон ўлкаларида яшаган, умрининг охирида ўз қишлоғида хонақоҳ ташкил қилиб, ўша ерда вафот этган.

Имом Ғаззолийнинг қуйидаги асарлари "Қомусу-ла-аълам"да зикр қилинган: "Ал-Басит" («Жавҳар»), "Ал-Васит" («Ўрталик»), "Ал-Ваъжиз" («Қисқа»), "Ал-Хулоса", "Ал-Мустафо" («Сайланган»), "Ал-Мунҳал" («Ниҳоллик»), "Ал-Мунтаҳал" («Ниҳоя»), "Тахофуту-л-фалосифа" («Файласуфларнинг ихтилофлари»), "Маҳаку-н-назар" («Қарашларни аниқлаш»), "Меъёру-л-илм" («Илм меъёрлари»), "Ал-Мақосид" («Мақсадлар»), "Ҳақиқату-л-қавлайн" («Икки сўз ҳақиқати»), "Иҳйа ал-улум ад-дин" («Диний илмларни жонлантириш»), "Маъкулот" («Тушунчалар»), "Ажибу-л-қулуб" («Ажойиб қалблар») ва бошқалар.

Улуғ алломанинг "Кимиёи саодат" асарининг зоҳирий таржимаси "Дил ҳақиқати" бўлиб, бу асар мусулмонлик унвонининг пайдо бўлишидан бошлаб то тасаввуфнинг нозик тушунча ва ишоратлари шарҳига бағишланган. Ушбу асарнинг дил ва руҳ тушунчалари, уларнинг тасаввуфий талқинларига оид ва бошқа умуминсоний фикрлар сайланган ҳолда ушбу мажмуага киритилди.

«КИМИЁИ САОДАТ»дан

ФАСЛ: Дилингни билсанг ўзингни танигайсен

<...> Билгилким, сени ким халқ қилибдир? Икки нимарсадин бири зоҳир бадандирки, ани тан атабдирлар, муни зоҳир кўз бирла кўргали бўлур. Яна бири маънии ботиндирки, ани *нафс*¹ дерлар, жон атарлар ва *дил* ҳам дерлар. Бу маънии ботинни (яширин маънони) ботин (ички) кўз бирла танигани бўлур. Зоҳир кўз бирла кўргали бўлмас. Ва сенинг ҳақиқатинг — ушбу маънии ботиндир.

Ва ҳар нимарсаки, бу маънии ботиндин ўзгадир — ҳамма анинг тобеи ва лашкаридир. Ва хизматкоридирлар. Ва ул маънии ботинга *дил* от қўйибдирлар. Ва дилнинг хосиятларин ва хислатларин баён қилгумдир. Ва дилдин мурод — ҳақиқати одамийдирким, ани гоҳи *руҳ* атарлар. Ва гоҳи *нафс* дерлар. Дил деб гўшт порани айтмасмизким, сийна, яъни кўкракнинг чап тарафида қўйибдирлар. Анинг ҳеч қадри ва эътибори йўқдир. Ул гўшт пора ҳайвонда ва ўликларда ҳам бордир. Ани зоҳир кўзи бирла кўргали бўлур. Ҳар нимарсаки зоҳир кўзи-ла кўринур, ушбу оламдиндирки, ани олами шаҳодат дерлар. Ва дилнинг ҳақиқати ушбу оламдин эрмасдир ва оламда ғариб ва мусофирдир.

Дил бу олам кўҳна роботидин охират дорул *нажоти*²га ёнмоққа (қайтмоққа) келибдир. Ул гўшт пора (юрак) подшоҳ дилнинг маркази³ ва асбоби суфраидир. Ва ҳамма азои бадан анинг лашкаридир. Ва жумлаи таннинг подшоҳи дилдир.

Ф А С Л : Дил ҳақиқати

Билгилки, дилнинг ҳақиқатини танимоқ то дилнинг вужудин билмагунча ҳосил бўлмас. Аввал дилнинг вужудин билгайсен. Андин кейин дил ҳақиқатини танимоқни талаб қилгайсенким, ул нечук нимарсадир?

Аммо дилнинг вужуди зоҳир билан бирла эрмасдирким, бадан ўлукларда ҳам бордир. Аммо (уларда) жон йўқдир. Бизлар дил деб ҳақиқати руҳни айтурмиз. Вақтики руҳ бўлмаса тан мурдордирки, анинг ҳеч эътибори йўқдир. Агар киши ботин кўзини очиб, зоҳир баданни ва осмону заминни ва ҳар нимарсаки, ани зоҳир кўзи бирла кўрса бўладир, ҳаммасини фаромуш қилса, ўз вужудини ночор танигай. Гарчандки, зоҳир бадан осмону замин, ўзга мавжудотлардин беҳабардир, аммо ўзлигинин бохабар бўлғусидир.

Вақтиқи, инсон бу ишларда яхши тааммул³ қилса, охират ҳақиқатидин андек таниганидир. Ва билгилки, бир пайт келурки, сендин бу зоҳир баданни олурлар ва сени андоғ ерга элтурларким, на сен фоний ва на ул макон.

Ф А С Л : *Руҳ ҳақиқати*

Аммо ҳақиқати руҳ нимадир ва онинг хос сифатлари нечуқдир, буларни баён қилмоқға шариат рухсат бермайдир. Ушбу важдандирки, ҳазрати Расули алайҳиссалом шарҳ қилмабдирлар. Чунончи, Ҳақ таоло айтибдирким: «Эй Муҳаммад, сендин руҳ ҳақида сўрайдилар, айтгил, руҳ Парвардигори олам амридандир». Бас, Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «*Руҳ корҳои илоҳий жумласидин ва хожаи олам амридигир*»⁵ демақдин зиёда рухсат топмабдирлар.

Ҳар нимарсаки, андоза ва миқдор анга йўл топса, ани олами халқ атарларким, халқ асли лугатда миқдор ва андоза маънисидадир. Дил жавҳарининг миқдори, моҳияти йўқдир.

Ф А С Л : *Ҳавоси панжгона (Беш сезги)*

Билгил, бадан подшоҳ дилнинг мамлақатидир. Ушбу мамлақатда подшоҳ дилнинг турлук анвоъи лашкарлари бордир: Парвардигорнинг лашкарларини ўзидин ўзга киши билмас. Бас, (Оллоҳ) дилни халқ қилибдир (яратибдир) охират учун ва дилнинг кори — абадий саодат талаб қилмоқликдир. Ва анинг саодати — Ҳақ таолони танимоқлиг, унинг яратиш қудратини ва яратган нарсаларини билмак бирла ҳосил бўлғусидир. Бу маснуъоти олам⁶ жумласидан, Дил олами ажойибларидир.

Ф А С Л : *Илми зоҳир тасаввуф йўлида ҳижобдир*

Бу мазкур бўлган тақрирдигин⁷ дил одамининг шарофати маълум бўлди. Ва тасаввуф йўлидин ҳам хабардор бўлдинг. Бас, буларни англадинг, бўлғайким, айтибдирлар: *илми зоҳир тасаввуф йўлида ҳижобдир*. Бу сўзга инкор қилмағилки, бу сўз ҳақдир. Бу ваҷҳ бирлаким, ҳислар йўли бирла машғул ва мустағрақ⁸ бўлсанг, албатта ҳижоб бўлғусидир⁹. Бас, дил мисоли ҳавзга ўхшашдир ва ҳавоси панжгона мисоли беш ариқға ўхшашдирким, бу ариқлар бирла кўнгилга сув кирар. Агар хоҳласангки, бу кўлни тагидин оби соф чиқсин десанг,

тадбири улки, бу кўлга сув кирадирган ариқларни маҳкам банд қилғил. Ва ҳавз ичидаги сувни тамом чиқариб, тагини чандон ковағилки, оби соф чиқғай.

Бас, бунга ўхшаш, ул илмлар ойнаи дилга ҳавоси панжгона йўли бирла ҳосил бўлибдир, анга манғул бўлса мумкин эмасдирким, дилни тагинин маърифат чашмаси кушода бўлғай. Тоқи ойнаи дилни ҳавос йўли бирла ҳосил бўлган маълумотидин ҳоли этиб, ҳавзи дилнинг тагини риёзат тешаси бирла қазиса, албатта, маърифат чашмаси очилиб, ойнаи жаҳоннамо бўлғусидир.

Бас, илми зоҳир ҳижоб бўлмағининг сабаби шулки, вақтики киши аҳли суннат ва жамоатнинг эътиқодларини тамом билса... бундин ўзга илм йўқдир. Ва агар кўнгилга ҳақиқат тарафидин *шамим*¹⁰, яъни озгина миқдор бўй, яъни баҳра, айтурким, бу мен билган илм ақидада мухалифдирким, бу навъ ишлар ботилдир. Бас, бу навъ кишига ҳақиқат ҳаргиз маълум бўлмас. Ва аҳли суннат ва жамоатнинг ақидалари оммаи халқни ақидаларидирким, ҳақиқатнинг қолибидир. Айни ҳақиқат эрмас. Ва маърифат тамом улдирким, ҳақиқат ушбу қолибдин намоён бўлғусидир. Чунончи, нўст ичидаги мағз мисолидадир.

Ф А С Л : Ҳақ субҳонаху ва таолони ташмоқ баёнида

Утган адиблар китобларида бу қавл¹¹ мастур¹²дирки, «Аъриф нафсака, таъриф роббака¹³». Ахбор ва осорларда келибдирки: «Ман арафа нафсаху, фа қод арафа роббаху»¹⁴. Ҳикмат. Аввалги арабийнинг таржимаси улки: таниғил ўз нафсингни, танурсен Парвардигорни. Иккинчи Ҳадиснинг таржимаси улки: кишиким, танибдир ўз нафсини, батаҳқиқ танибдир Парвардигорини. Бу калималар далилдир мунгаки, нафси одамий ойишага ўхшашдирким, кишики ул ойнага боқибдир, Ҳақ таолони кўрар. Бисёр халқдирким, нафслари ойнасига қарарлар, Ҳақ таолонинг жамолини кўрмаслар. Бас, Ҳақ таолони кўрадирган тариқа бирла бу ойнага қараморни билғайсенки, икки важҳ бирла ҳосил бўлур. Аввалги важҳ мушкул ва пўшидароқ¹⁵дирким, кўпчилик кишилар ул важҳни фаҳм қиломаслар. Бас, киши фаҳмига сирмаган сўзни қилмоқ савоб эрмас. Чунончи, қалам сиёҳни пароканда қилур ва жамъ қилур, токи "Бисмиллоҳ" сурати қоғозда нақш боғлағай.

Мунга ўхшаш фариштаи муаккаллар¹⁶ ҳарорат ва бурудат¹⁷, аносири арбаъ¹⁸ни жунбушга келтирур. Қоғоз сиёҳни қилганга ўхшаш, аносири арбаъанинг рутубати шаклни қабул қилгусидир. Убусат, яъни қуруқлуғ ул шаклни сақлағувчидир. Чароки, агар рутубат бўлмаса шакл пайдо бўлмас. Агар убусат бўлмаса шакл тўхтамас. Чунончи, қалам ангуштлар¹⁹ мададидин ҳаракатга келиб, ўз ишини тамом айлаб, "Бисмиллоҳ" сурати хазонаи хаёл²⁰даги нақшга мувофиқ ҳавослар муованати²¹ бирла қоғозда сурат боғлади. Мунга ўхшаш аносири арбаъдин ҳарорат ва бурудат ҳаракатга келиб, фариштаи муаккаллар муованати бирла ҳаёт ва наботот, балки тамомий мавжудот сурати Лавҳул маҳфуздаги суратга мувофиқ жаҳон майдонида жилвага келур. Чунончи, банданинг қилур ишлари аввал дилда пайдо бўлур. Чунончи, одам кори дилни ораста қилса, бадан мамлакати тадбирини хўблиқ бирла қилур.

**ФАСЛ : Одамийнинг саодати бандаликда
эрканининг баёнига**

Ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таоло маърифатининг шарҳи дароздирким, бу китоби мухтасарга сиғмас. Мунчалик шарҳ кифоятдирким, толибга тамоми маърифатга завқ-иштиёқ пайдо қилмоқға. Одамийни тамоми саодати Ҳақ таолонинг маърифатини қилмоқ ва анга ибодат ва бандалик қилмоқдир. Сабаби улким, вақтики, одам вафот этса Ҳақ таолодин ўзга анга ҳолрас қолмас²².

«Илайҳи-л-маржиъу вал масийру». Яъни, қайтиб борадирган ер Ҳақ таолонинг даргоҳидир. Ҳар кишининг қароргоҳи ўз дўсти ва маҳбуби ҳузурдадирким, дўстлиги қанча зиёдадир, саодати андин зиёдароқ бўлгусидир. Бас, Ҳақ таолонинг маърифатини ҳосил қилмагунча ва анинг зикрини тўла этмагунча, Ҳақ таолонинг муҳаббати анинг дилига жо бўлмас...

«МУКОШАФАТУ-Л-ҚУЛУБ»дан

Нафс тарбияси

Эй инсон, билиб қўйки, доим ёмонликни хошлаб турадиган НАФС сенга шайтондан ҳам душманроқдир. Шайтон, нафсингнинг ҳою ҳаваси билан бўйнингга миниб олиб, сени Оллоҳнинг йўлидан чиқариши мумкин. Нафсинг эса сени беҳуда амаллар ва қуруқ хаёллар билан адаб қўюр! Чунки *нафс*, табиатан тинчлик-осудаликни, лоқайдлик, гафлат ва бепарволикни ёқтиради ва умрни танбаллик билан ўтказишни истайди. У доимо беҳуда ва ботил нарсаларга ўралашади. Беҳуда кибрга берилади. Агар нафсингдан мамнун бўлиб, унинг хоҳишларига юрсанг, манзилинг фалокатдир, ўлимдир. Янглиш ҳисоблар ва хом хаёлларингдан хабардор бўлмасанг, охири чўкишинг муқаррардир. Агар *нафс*га «тўхта!» дейишга ожизлик қилсанг, у сени ёнгинга олиб боради. У ҳолда асло яхшиликка қайтиш умиди йўқдир. Нафс балоларнинг боши, разолатларнинг манбаидир. Шайтон учун гуноҳ хазинаси бўлган нафсни таниган одам Яратганни таний олмайди...

<...> Оллоҳ жонлиларни уч тоифада яратган:

1—*малаклар*: Оллоҳ малакларга фақат ақл берган, доимо ҳою ҳавасга майл қилинадиган нафс бермаган. Демак, малакларда гуноҳ қилишга мойиллик йўқ.

2—*ҳайвонлар*: Оллоҳ ҳайвонларга биз тушунган маънода ақл бермаган, фақатгина нафс берган.

3—*инсонлар*: Оллоҳ инсонларга ҳам ақл, ҳам нафс берган. Шундай бўлгач, инсон зоти учун энг катта хатар медадан ва ейиш-ичиш ҳирсидан келади. Одам ила Ҳаво — уларга Оллоҳнинг саломи бўлсин — меданинг ҳирси туфайли жаннатдан қувилиб, хорлик ва йўқлик майдонига отилгандилар. Чунки Оллоҳ уларга мева ейишни таъқиқлаганди.

1. Кимнингки нафси ақлдан ғолиб келса ва шу нафсининг ҳавойи истакларига кўра ҳаёт кечирса, у ҳайвондан ҳам тубанроқ, яъни ҳайвонлар ундан яхшироқдирлар.

2. Кимнингки ақли нафсидан ғолиб келса ва ҳаётини Оллоҳ ўртага қўйган ахлоқ асослари доирасида ўтказса, у малаклардан ҳам устундир.

Нафснинг ҳавойи истакларига бўйсунган одам, агар у ҳукмдор бўлса, қул аҳволига тушади. Нафснинг ҳавойи ҳавасларига қарши бориб, сабр қилган одам эса, қул бўлса ҳукмдор бўлади...

<...> Нафс билан кураш борасида Оллоҳ буюради: «Биз Оллоҳ йўлида курашувчи кишиларга албатта ўз йўлларимизни кўрсатамиз. Шубҳасизки, Оллоҳ ҳар қайда яхшилиқ килувчилар билан биргадир»¹.

Бир куни Пайғамбаримиз марҳамат қилдилар: «Энг фазилатли жиҳод нафс тарбияси учун қилинадиган жиҳоддир».

Жанглاردан қайтган саҳобалар, ҳаммаларидан Оллоҳ рози бўлсин, дер эдилар: «Биз кичик жиҳоддан қайтдик, катта жиҳодга келдик!» Улар шу пайтгача олиб борган барча курашларини кичик жиҳод, нафс тарбияси учун курашни гўзал ва ахлоқли бўлиш учун олиб борган *катта жиҳод* дер эдилар.

Нафс инсонни ҳар доим тўғри йўлдан оздириши мумкин, шу боис у билан тинимсиз курашиш керақдир. Нафс ва уни васвасага солувчи шайтон эса кўзга кўринмайди. Кўриниб турган душман билан олишиш кўринмаётган душман билан олишишга қараганда осонроқки, буни айтиб ўгиришнинг ҳожати йўқ. Яна васвасачи шайтон инсонда ўзига ёрдамчи топади. Бу нафснинг ҳавойи орзуларидир.

Агар шайтон ва нафс, инсонни йўлдан оздирса, у киши Оллоҳнинг азобига дучор бўлади. Айнан бу борада бир ҳикматли сўз бор, айтадиларки: «Қай жангчининг оти жангтоҳдан қочса, душманнинг қўлига тушади. Вале, кимнинг иймони ўзидан қочса, Оллоҳнинг азобига учрайди. Иймонни қочирмаслик учун Оллоҳга сифинамиз. Душманга асир тушганнинг балки қўли боғланмас, оёғига кишан урилмас, оч-яланғоч қолмас. Лекин ким иймонини қочирган бўлса, Оллоҳнинг ғазабига учрайди, юзи қораяди, қўли бўйнига боғланади, оёғига оловдан кишан урилади, ейдигани, ичадигани ва киядигани оловдан бўлади».

ИЛМУЛ ЯҚИН, АЙНУЛ ЯҚИН

<...> Савол: Илмул яқин билан айнул яқин орасидаги фарқ нима?

Жавоб: Бу саволга бир неча тарзда жавоб қайтариш мумкин:

1. Илмул яқин, пайғамбарликлари сабабли пайғамбарга оиддир. Айнул яқин эса фаришталарга оиддир. Чунки улар Жаннатни, Жаҳаннамни, Лавҳул Маҳфузни, Қаламни, Аршни ва Курсини айнан кўрадилар ва мушоҳада этадилар.

2. Илмул яқин, тириклар учун, айнул яқин эса ўликлар учундир. Чунки тириклар инсонларнинг ўлганини ва ўликларнинг ҳам қабрларда эканликларини билладилар. Лекин қабрда нима аҳволда эканликларини билмайдилар. Ҳолбуки, ўликлар қабрларни айнан билладилар ва мушоҳада этадилар: қабрлар, ё жаннат боғларидан бир боғ, ё жаҳаннам чуқурларидан бир чуқурдир.

3. Илмул яқин қиёматни билмоқдир. Айнул яқин эса қиёматни ва қиёматнинг даҳшатини айнан кўрмоқ ва мушоҳада этмоқдир.

4. Илмул яқин жаннатни ва жаҳаннамни билмақдир. Айнул яқин эса буларни айнан кўрмак ва мушоҳада этмақдир...

ТАВАККУЛНИНГ ФАЗИЛАТИ

Таваккулнинг фазилатини билдирувчи оятлардан бири:

— Албатта, Оллоҳ ўзига суяниб (иш қилувчиларни) севади. Бу қандай мақом, бу қандай даражадирки, унга эга бўлганларга Оллоҳнинг муҳаббати борлиги билдирилмоқда, Оллоҳнинг қониқишини ўз ичига олгани (Оллоҳнинг қониқишига сазовор бўлиши) маълум этилмоқда, у ҳолда бундан каттароқ бирор мақом бўлиши мумкинми? Билиб қўйинг, бу мақом таваккул мақомидир. Кимки, Оллоҳ унинг учун етарли эканлигини, Оллоҳ уни севишини ва ўз паноҳида асрашини айтиб юрса, албатта, катта бир нажотга эришгани ҳақдир. Зеро, севилган киши жазоланмайди, сургун қилинмайди, қамоққа олинмайди...

<...> Таваккул ва асбобга тавассул² мавзуида жуда муҳим нуқта бор: У эса шундан иборат: Ризқ таъминоти учун ишланади ва асбобга тавассул этилади. Лекин баҳоналар деганда ҳар нарса тушунилавермайди. Ризққа баҳонаи сабаб бўлган нарсаларга асло эътибор берилмайди, уларга боғланилмайди ва уларнинг тепасида туриб олинмайди. Ризқни тақдир этган Оллоҳдир. Шундай бўлгач, кишининг кўз тиккан жойи, ризқ сўраладиган илоҳи фақат Оллоҳ бўлмоғи керак...

"ИХЙА АЛ-УЛУМ АД-ДИН"га

Илмга сўфийлар ва сўфий бўлмаганларнинг фарқига доир

Сўфийларнинг йўли назарий уламоларнинг йўлига зиддир. Сўфийлар ҳақиқатдан илм таҳсили ишига киришмайдилар. Олимларнинг борлиқ ҳақиқатларига доир қилган ишларини ўрганиш ёки бу масъалаларни тадқиқ этишга ҳам мутлақо аралашмайдилар. Улар(нинг) фикрига кўра, тарих зид, ёмон, ўртамиёна нарсалардан қутулиш, дунёга алоқадор барча ришталарни узиб, фақат Оллоҳга боғланиш билан «ички кураш»га аҳамият беришдир. Шу нуқтага етиб ўзини бир қолипга солган инсонга Оллоҳнинг раҳмати сочилади, малаклар сири очилиб, ҳақиқатлар зоҳир бўлади. Толиб қиладиган иш нафсни поклаш, фақат руҳга йўналиш, самимий ирода билан ҳаракат қилиш, сувсизликдан қийналиш билан Оллоҳнинг раҳматидан умидвор бўлишдир. Жаноби Ҳақ унга нуруни туширади. Валий ва Пайғамбарларга илоҳий сирлар очилади: уларнинг руҳлари эришган қудрат билан камолот воситасида саодат топадилар. Бу амал илм таҳсили билан эмас, фақат зуҳд фид-дуня¹ бўлиб, унга алоқадор барча ришталарни узиш ва бутун хаёлни Жаноби Ҳаққа йўналтириш билан бўлади. Ҳақиқатдан, ўзини Тангрига берганга Тангри ҳам ўзини беради.

Мен бу йўлга киришга самимий истак ҳис қилганимда, аввал сўфийлардан бири билан маслаҳат қилишга қарор қилдим ва унга давомли тарзда Қуръон ўқиш хусусидаги фикрини сўрадим. Устоз бунга қаршилиқ билдириб шундай дедилар: Ягона восита бутун дунёвий алоқаларни узишдир: шундай бўлсинки ота-она, фарзанд, мансаб, ватан, илм, обрў ҳеч бири қалбингни машғул қилмасин. Яна шундай ҳолга тушасанки, айтиб ўтганларимизнинг ҳаммаси борми, йўқми фарқсиз бўлиб қолади. Сўнг бир хилватга чекиниб, тамоман ўзингни ибодат ва дин хизматига берасан. У ерда қалбинг ҳамма нарсадан фориғ бўлиб, бутун диққатинг Жаноби Ҳақ зикри ила машғул бўлади. Аввалида тилинг доимий Оллоҳ номини зикр қилиш билан банд бўлади: уйғоқ шуур ва онг билан «Оллоҳ, Оллоҳ» дейишдан тўхтамайсан. Сўнг шундай бир ҳолга келасанки, тилинг тўхтамас ҳам яна такрорланиб

кетаверади. Ортиқ тилининг ҳар бир аҳамияти қолмагунга қадар бу ишда давом этасан, ниҳоят, тилинг айланмаса ҳам руҳинг ва қалбинг зикрда давом этади. Қалбингда шу сўз маъносидан бошқа ҳеч нарса қолмагунга қадар мунтазам зикр этасан: сўзнинг ҳарфлари ва шакли тамоман қалбингдан ўчиб кетади, фақат соф маънисини бенуқсон ва акс ҳолда қолади. Сенинг хоҳишинг шу ергача бўлади: у ёғига ўтиш фақат сени беҳузур қиладиган тушунчалардан воз кечиш орқалигина мумкиндир. Шундан сўнг ихтиёринг кўлдан кетади, фақат зуҳур бўладиган фатҳларни кутишгина қолади. Бу фатҳлар авлиёларга келиш билан бирга пайғамбарларга зоҳир бўлувчиларнинг бир қисми ҳамдир. Бу гўё шамолдек елади ва тўхтамайди. Кечикиши мумкин, аммо яна келади ва ёки қолиши ҳам мумкин ёки кўриниб қочади. Агар қолса, бу узоққа чўзилиши мумкин. Ва бундай фатҳлар бирма-бир зуҳур бўла бошлайди. Булар бир хил бўлмайди. Бунга алоқадор тарзда бутун яралмишлар ва уларнинг сифатлари бир-биридан фарқли бўлиб, Оллоҳ валийларининг мартабалари ҳам чексиздир. Мана шу сўфийлар йўлидир.

Инсонларнинг қарашларига кўра, бу гўзал бир поклик, софлик ва жило, кейин эса ҳозирлик ва кутишдир.

Дунёвий олимлар бу йўлнинг мавжудлигини, унинг ғояларини, авлиё ва анбиёларнинг бу юксак даражаларини мутлақо инкор қила олишмайди. Аммо улар бу йўлни ғоят мушкул ва мақсадга узоқ деб билишади. Ва дунёвий ришталарни бу даражада узишни ҳам имконсиз деб ўйлашади, шундай бўлса ҳам давоми ғоят йироқ бир эҳтимол деб билишади. Уларнинг фикри билан ҳам ишни чалкаштиришинг мумкин. Бу хулосага кўра, инсоннинг миждози ўзгарувчандир, ақли ҳам заифлашиши мумкин, танаси ҳам хасталанади ва тушкунликка ҳам тушиши мумкин. Инсон аниқ далилларга таянувчи билимлардан хабардор бўлмаса, ақлига келган хаёлларини ҳақиқат деб ўйлайди.

Қанчалаб сўфийлар узоқ йиллар ўзларини қутқара олмасдан шундай хаёлларга асир бўлиб қолган. Агар илмда соғлом билимларга эга бўлмасалар эди, албатта, бундан қутулишарди. Шу ҳолда энг тўғри йўл уларнинг мезоналарини тафсилотли далиллар билан ўрганишдир. Бу иш инсоннинг

мақсадида нафсни поклаш йўлидан-да ишончлироқ тарзда етказиши мумкин.

Пайгамбаримиз (с.а.в.) муҳаққақ ҳеч бир ғайрат сарф қилмасдан тарбия қилинган бир нафсга эга эдилар. Аммо фақат риёзат йўли билан шундай даражага эришиш беҳудадир. Шу ҳолда мумкин бўлган бутун кучни сарф қилиш қиёслаш ва тадқиқ қилиш йўли билан ҳақиқий илмларни ўрганиши керак.

Аввало, ўрганилиши керак бўлгани эса ажодлар томонидан ўрганилган билимлардир. Кейин эса илоҳият соҳасидаги олимларнинг тадқиқотлари билан ўрганилмаган ҳақиқатларга интилишда ҳеч бир тўсиқ бўлмайди. Зеро, ҳануз инсонлар учун номаълум бўлган нарсалар кўп. Иккала томон ўртасидаги фарқ ҳам мана шудир.

Шу ерда бир мисол келтириб ўтмоқчиман, бу ҳикоя ақлий ҳақиқатларни эгаллаш учун аниқ нарсаларга эҳтиёж сезувчи ожиз ақлиларнинг тушунишини қулайлаштиради ва икки тарафни ажратиб турган фарқнинг моҳиятини юзага чиқаради.

Ҳикоя қиладиларки, хитойлилар билан юнонлилар мусаввирлик санъатида қирол ҳузурида баҳслашиб қолишибди. Қирол уларга тасвирлаш учун бир оролни берибдики, бунинг бир томонини хитойлилар, бир томонини юнонлилар чизишсин ва бир-бирларига қарамасликлари учун ўртага парда ҳам тутишибди.

Иш битгач, парда олинади ва иккала томондан қай бири устунлиги кўрилади. Шундай қилинибди, юнонлилар ўз жойларига жимжимадор безак ва ажойиб нақшлар чизишибди.

Хитойлилар ҳам парданинг у томонида туриб, умуман, ранглардан фойдаланмасдан деворни силлиқлаб жило беришибди. Атрофдагилар хитойлиларнинг мутлақо ранглардан фойдаланмаганликлари учун ҳайратланиб туришарди. Юнонлилар ишларини битиргач, хитойлилар «биз ҳам битирдик» дедилар. Томоша қилаётганлар: «Кўлингизда бўёқлар йўқ эди-ку, бирор нарса чизмадинглар ҳам, қандай қилиб битирдик деяпсизлар?» дейишди. Хитойлилар: «Ажабланманглар» дея жавоб беришди. Пардани кўтаринг даъвоимиз тўғри эканлигини кўрасизлар. Пардалар кўтарилди ва кўрибдики, хитойлилар деворида юнонлилар чизган барча суратлар аксланиб турибди. Зеро, хитойлилар девор юзини

шунақанги тозалаб ишлов беришгандики, гўё ойнадек. Девор този шунақанги биллур шаффоф ҳолга келгандики, тононлиларнинг машаққатлар билан чизишган суратлари худди шу шаклда аксланиб турарди.

Фараз қилинги, нафъи илоҳий илмлар тасвирланувчи бир жой бўлсин. Буни қуйидагича тушуниш мумкин. Биринчидан, юнонлилар чизгандек айнан тасвирлаш орқали, иккинчидан эса, четдан сурат оладиган даражада тайёрлаш. Бу ерда ташқари «Лавҳу Маҳфуз» ва нафслар ҳам фаришталарнинг нафсидир.

Зеро, булар ҳақиқий илмлар тасвирини тўғридан-тўғри ва доимий кўрмоқдалар: гўё Қуръони каримни тамоман ёд олган тақдирингизда, қалбингизда кўз билан кўриладиган, қўл билан тутиладиган шакллар бўлмаса ҳам зеҳнингизга нақшланса, айти шу ҳол юз беради.

Нафсини қўл билан тутиладиган нарсаларга банди қилиб, ўзларини қутқара олмаган заиф кимсаларга бизнинг бу фикрларимиз маъқул келмасликлари мумкин...

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ (1048–1141)

Хуросондаги Ҳамадон шаҳрининг Бузанжирг (ёки Бузинажирг) қишлоғида таваллуд топди. Бомиеън шаҳрида вафот этган, унинг васиятига кўра жасади муридлари томонидан Марв шаҳрига келтирилиб, у ерга кўмилган.

Юсуф Ҳамадоний қадим Туркистон маънавиятида ўзига хос дунёқараш, тасаввуф тизимини барпо этган, ривожлантирган олим ва ориф бир зотдир.

Абдуллоҳиқ Ғиждувонийнинг «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний», Фаридуддин Атторнинг «Тазкирату-л-авлиё», Абдирахмон Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс», Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат» тазкираларида маълумот берилган. Замоначининг етук шайхлари Абдулқодир Гилоний (Ғавсу-л-аъзам), Шайх Ҳамидуддин Мултоний, Имом Ғаззолий билан мулоқотда бўлган. Одамлар орасида юриб, уларни иршоқ қилиш, муридлар таълим-тарбияси билан шуғулланиш йўлини танлади. Шунинг учун унинг хонақоҳи «Хуросон Каъбаси» номини олган.

Шайх Ҳамадонийнинг Туркистон пири Хожа Аҳмад Яссавий ва Хожаи жаҳон Абдуллоҳиқ Ғиждувонийни тарбиялаб камолга етказган. Шайх Юсуф Ҳамадоний хожাগон–нақибандия тариқатидаги «хуш дар дам», «назар бар қадам», «сафар дар ватан», «хилват дар анжуман» қоидаларини ишлаб чиққан.

Шайх Ҳамадонийнинг қуйидаги асарлари маълум: «Рутбату-л-ҳаёт» («Ҳаёт мартабаси»), «Кашф», «Рисола дар одоби тариқат» («Тариқат одоби ҳақида рисола»), «Рисола фи анна-л-кавна мусаххарун лил инсон» («Яратганининг ҳукмидаги борлиқ ва Инсон менлиги ҳақида рисола»), «Рисола дар ахлоқ ва муножот» («Ахлоқ ва илтижо ҳақида рисола»).

«Рутбату-л-ҳаёт» рисоласи савол-жавоб тарзида ёзилган. Шайхга ўн тўрт савол берилган, ва уларнинг жавоблари асосида рисола тартиб қилинган. Асарда «ҳалол ва ҳаром, моддийлик ва руҳоният, дунё ва охираат, тубанлик ва юксаклик» кабилар ва уларнинг оқибатлари ҳақида фикр юритилган.

«РУТБАТУ-Л-ҲАЁТ»ган

Фақат Ундан ёрдам сўраймиз. Ҳамд Оллоҳ таолога хосдир. Азалий ҳамдининг буюклиги билан Ҳомиг¹, илк улуғворлик ҳамди билан Мажиг², доимий тавҳидининг карами билан Шоҳид, абадий бирлигининг мушоҳадаси билан Воҳиг³, зоҳирий қаҳрининг азамати билан Жаббор⁴, ботиний азаматининг қаҳри билан Қаҳҳор⁵, юксак ҳокимиятининг улуғлиги билан Малик⁶, қайюмий иззатининг мулки билан Мутакаббир⁷, олий марҳаматининг гўзаллиги билан Восеъ⁸ ва шафқатли раҳматининг кенглиги билан Муҳсин⁹ бўлган У (Оллоҳ таоло)дир. Махлуқотининг энг олий, закий ва хайрлиси бўлган Расулига, унинг асҳоби, ақрабо ва умматига салоту саломлар бўлсин.

Оллоҳ таоло сени ўзи севган ва рози бўлган ишларда муваффақ қилсин, «тирик (жонли) ким ва тириклик (ҳаёт) нима?» деб сўрадинг.

Жавоб: Тавфиқ Оллоҳдан. Билгилки, басират ва яқин аҳли¹⁰ қошида, тирик — бу тинч-осуда кишидир. «Тириклик» эса тинчлик, хотиржамликдир. Етти қават осмон ва ернинг махлуқоти, тинчлик ва хотиржамликнинг моҳияти ҳақида ҳамфикрдирларки, ҳар бир киши бир нарса билан осуда, тинч ва сокиндир. Аммо тасалли ва хотиржамлик жойлари турличадир... Ҳамманинг ўз мавқе-мақоми ва аҳволига кўра бир тасалли макони мавжуд. Инсон унинг мавжудлиги билан ҳузур-ҳаловат, роҳат ва таскин топади. Уни йўқотганида эса саросима ва изтиробга тушади. У билан роҳатланиб, тасалли топгач, кўнгиллар хотиржам бўлади. Ҳақ йўлининг йўлчилари бўлган пайғамбарлар айтадиларки: «Фалон киши фалон нарса билан тирикдир». Бу тирик ва тирикликни танишда умумий қоидадир.

Аммо тирик билан тирикликни сўфий тоифасининг таърифига кўра батафсил билмоқчи бўлсанг, билгилки, дунё безаклари билан тасалли топиб овунган кишининг саодати — бу алданиш саройи бўлмиш дунёнинг арзимас молини жамлаш,

манъ қилиш, олиш ва беришдир. Бу киши дунё билан умр кечирмоқда. Демак, дунё билан тирикдир. Бу ҳолат Одам боласининг ҳаёт мартабаси ва манзилидаги энг қадрсиз ва тубан даражадир. Чунки дунё матоси билан хотиржам бўлиб овунган киши ҳайвонлар, ҳашаротлар, ёввойи ва уй ҳайвонлари, қуш ва балиқлар билан баробар ва улар билан шерикдир. Чунки улар бу алдов дунёнинг лаззатлари билан тирик ва ҳаётдирлар...

<...> Дунёнинг ортиқча ишларидан йироқлашиш ва сақланишда инсон мавжуд вазият ва эҳтиёжига кўра машаққат тортиши керак... Ҳаловат ва ором топишнинг ҳосил бўлишида икки йўл мавжуд: *Биринчиси*, Оллоҳнинг фазлу карами туфайли бандага заҳмату машаққатсиз келадиган ҳаловат бўлиб, у бандани дунё ҳаётининг қаъридан дин дунёсининг кўкларига чиқаради. Аммо бу ноёб ҳодиса бўлиб, «*ноёбнинг ҳукми йўқдир*» демишлар... *Иккинчиси*, риёзату қийинчиликлар чекиш орқали эришиладиган ҳузур-ҳаловат бўлиб, у олдинги ва ҳозирги соликларнинг *мужоҳада*¹¹ йўлидир. Ҳақ таоло фармон қилурки: «*Бизнинг (йўлимиз)да жиҳод қилган — курашган зотларни, албатта, Ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки, Оллоҳ чиройли амал қилгувчи зотлар билан биргадир*»¹² (Қуръон, 29:69). Ва яна дедилар: «*Ким мужоҳада орқали ўзининг зоҳирини (фёълу атворини) безаса, Оллоҳ таоло мушоҳада (қалб кўзи билан Ҳақни сайр этиш) орқали унинг ботинини гўзаллаштиради*». Яна дейилдики: «*Зоҳирий ҳаракатлар ботиний баракотларга сабаб бўлади*». «*Кимгаки, нафси дўст ва карамли бўлса, у кишининг диний ишлари осонлашади*»¹³. «*Дунё оромгоҳи ва ундаги ортиқча нарсаларни хароб қилишга сарфланган ҳаракат миқдорида Ҳақ зикри тасаллигоҳининг иморати маъмур бўлиб бораверади*». «*Ким сенга дунёни озайтирса, дардингни озайтирган бўлади. Кимки, дунёни кўпайтирса, дардингни кўпайтирган бўлади... Ҳақ йўлида юрган соликларнинг бу мавзудаги сўзу иборалари фарқлидир:*

Сўфий шундай дейди: «*Кимки дунё кудуратидан (ғашлигидан) пок бўлса, Мавло*¹⁴ *зикрининг софлиги билан ҳаловат топади.*

Дарвиш дейди: *Алданиш дунёсида фақрлашди, сурур ва саодат оламида бой бўлди.*

*Муваҳҳид*¹⁵ *дейди: ширк ва шерикликдан қутулди, танҳо ва ёлғиз бўлди.*

Муқарраб¹⁶ дейди: ўлимнинг дастидан халос бўлди ва абадий ҳаётга боғланди.

Солик дейди: хароб уйдан чиқди ва обод манзилга жойлашди.

Ориф дейди: шайтон ва девларнинг уясидан қутулиб, илоҳий ризо боғчаси бирла ҳузур топди.

Аҳли кашф¹⁷ дейди: нафс зиндонидан кўнги тахтига чиқди.

Барча бу сўзлар тўғри ва ҳақдир. Қачонки, инсон бу дунёнинг оромгоҳини охиратнинг оромгоҳига алмаштирса, бу барча таърифланган сифатлар унинг либоси бўлади. Ҳам дарвиш бўлур, ҳам сўфий, ҳам муваҳҳид, ҳам аҳли кашф, ҳам ориф, ҳам солик, ҳам маънавий мақом соҳиби ҳамда йўлнинг ҳақиқатига эришган инсонга айланади.

<...> Агар бири шундай савол билан мурожаат қилса: бу масъалада мазҳаб олимлари турли фикрлар билдиришган, баъзиси иймон ва ислом бир нарсадир дейишган бўлса, баъзилари иймон бошқа, ислом бошқа дейишган. Қайси фикр тўғрилигини изоҳлаб беринг. Ушбу икки хил фикрдан қайси бирини қалбингиз тасдиқлайди? Агар иймон ва ислом бир нарса бўлса, уларни иккига ажратиш дируст эмас. Агар иймон бошқаю, ислом бошқа бўлса, бу фарқлиликнинг далили нима?

Жавоб: Оллоҳ муваффақ айласин.

Эй басират ва яқин денгизда инжу изловчи киши! Билгилки, бу масъалада мурид кўнгилини тақлид зангидан поклаб, изланиш уйининг эшигини шубҳа тиканларидан тозалашни даркор. Бундан ташқари мурид Ҳақ таолонинг улуғвор йўлидан насибасини олган валийлар билан яқинлик ва дўстлик ҳосил қилиши керак. Ҳиммат эгалари боғлаган камар билан улар ҳам белларини боғлашлари шарт. Токи «*Биз унга покиза ҳаёт ато этурмиз*» (Қуръон, 16:97)¹⁸ сўзларининг оҳанглари ва бу оҳангларнинг сўзлари унинг қулоғига етгач, ҳарф, сўз ва оҳанглар бўғзидан жой олишидан олдин ҳарф маъноси унинг қалбида ўрнашган бўлади.

Агар мурид бу даражага эриша олмаган бўлса, унинг тасарруфи ақлу заковат тасарруфига айланади. Бунинг учун ҳақ у англаб идрок этган ҳар бир нарсага зикр, дуо, шукр ва ҳамда билан муносабат билдириши, мавзуларни идрок қилмагач, гўллигини сўзловчининг сўз ва илмига эмас, балки ўз фаҳмининг ноқислигидан деб билиши (лозим)...

<...> Қалбий тафаккур ва ботиний мушоҳада банданинг ғайрати билан ҳосил бўладими? Ёки Ҳақ таолонинг инъоми ва тухфасими?

«Фикр (тафаккур)нинг йўллари ва чегаралари қанча, қандай ва қаерда? Қандай бир зикр тафаккурдан устун ва қайси тафаккур зикрдан афзалдир? Пайгамбарлар ва авлиёлар зикр билан сифатланганлар. Гарчи уларнинг кўнгиллари ботинни кўриш ва ғайбни мушоҳада қилиш хазинасидир».

Жавоб: «Зикр ва фикр (тафаккур) банданинг ғайрати ва ҳаракати билан ҳосил бўладими ёки Ҳақ таолонинг инъоми-лутфи билан юзага келадими?» — деб сўраяпсан.

Билгилки, шундай фикрки, мўъминнинг унс мақоми, сукунат ва ором маҳали, кўнглининг ҳаёт ва тириклиги бўлса ва бу фикр зикрдан турилган бўлса, банданинг ҳаракатсиз бандада зоҳир бўлади. Солик Ҳақ йўлидаги зикрида охириги нуқтага етиб бормагунича, унинг зикри бир суратга кирмайди. Шу боис бундай ҳолатдаги солиқнинг тафаккури Ҳақнинг инояти *мавҳибаи илоҳия*¹⁹сидир. Илоҳий қонун ва одат шу тарзда жараён этади.

Солиқнинг зикрда охириги нуқтасига етиши бу тили билан бирга етти аъзосининг, ҳатто туклари ва тирноқларининг ҳам зикрда иштирок этишидир. Қалб аъзоларнинг зикрини эшитади ва кўради, ҳароратга келади, натижада қувват топиб, у ҳам зикрга қўшилади.

Қалб зикрининг ниҳояси қирқ кундир. Бу муддат охирига етганда нурлар жамланиб, қалбни шуълалантиради, ҳис аъзоларининг тешикларидан ташқарига чиқади.

Хилват аҳлида пайдо бўлган бу ҳолларни ҳеч бир фақиҳ, муфассир ёки муҳаддис билолмайди²⁰. Эй, Ҳақ йўлининг йўлчиси! Сен ҳам бир кун бу мартабага етсанг, ўз кўзинг билан кўрасан. Бу маънавий ҳолу мушоҳадалар баъзан бир йил, баъзан ўн йил давом этади. Ҳолларнинг муддати зикр муддати қадардир. Бу воқеа пайдо бўлгунга қадар (қалб кўзи очилгунга қадар) инсон зоҳирий кўзи билан кўриб туради. Қалб кўзи билан кўриш, яъни мушоҳададан кейин зикрга гал келади ва ҳокимият қалбий зикр қўлига ўтади. Қалб ҳарорат билан зикр қилган вақт мобайнида тил шодмон бўлиб, интизорлик билан кутиб туради. Қалб зикри тўхтагач, тилга навбат келади ва у зикрга киришади. Муриднинг насибаси меҳрибон бир пирга кўнгил боғлашидир. Мурид ўзи ёлғиз ўн

йилда боса олмайдиган йўлни пир раҳбарлигида бир йилда босиб ўтади. Мурид бир ҳол ва мушоҳадага боғланиб, у мартабада ўн йил қолиши мумкин. Оқибатда бир пир келиб, унинг йўлини очади ва муридни у аҳволдан қутқаради.

Воқеалар (мушоҳада)нинг вақти ва навбати ўтгач, қалбдаги зикр иқлимидан барча тафаккур эшиклари тамоман очилади. Тафаккур ортгач, мурид янада жонланади, натижада ҳузур макони янада обод бўлиб, Ҳақ таолонинг муҳофазасига эришади.

<...> Энди сўзимизнинг асл мақсадига ўтайлик: баъзиларда ҳою ҳавас газаби, баъзиларда диний ҳақлар голиб келади ва унинг сўз ва ишлари одатдаги табиий ҳолати чегарасидан чиқиб кетади. Шундай экан, бир инсоннинг меҳр-муҳаббати бошқа инсонга голиб келса, унинг сўзу ҳаракатлари одатдаги тартибдан чиқса, ажабланмаслик керак. Нафсоний, шайтоний ва шаҳвоний ишқ ҳоким бўлган ошиқлар орасида бундай ҳолат очиқ-ойдин кўринади. Шак-шубҳасиз, улар шундай бир фазилатга эришадиларки, сўзлари, хатти-ҳаракат ва йўналишлари олдинги ҳолларига асло ўхшамайди. Шундай экан, Оллоҳ дўстларига ва Ҳақ ошиқларига нега ишониниш мумкин эмас? Ҳолбуки, *Оллоҳ севгиси*²¹ махлуқот севгисидан кўра жўшқин, шиддатли ва қудратлироқдир.

Нафсоний ва шайтоний севги билан раҳмоний севги орасидаги фарқ шундай: махлуқот севгисида ўзидан кетиш ва девоналик юзага келади. Ҳақ таолони севишда эса кўнгилда фаросат, ҳикмат ва маърифат ҳосил бўлади. Чунки шайтоннинг йўлида тикан ва хас-хашак учраса, Ҳақ таолонинг йўлида фақат наргису лола рўпара келади.

<...> Савол берувчи «Қайси зикр фикрдан (тафаккурдан), қайси тафаккур зикрдан афзалроқ?» деб сўраган эди.

Бу ҳақда фикримиз шундай: Молий ҳуқуқлар ва баданий вазифалар каби ислом қуббалари ва таянчлари²²ни муҳофаза қилувчи, ҳаёт истеҳкомини соғломлаштириб, унс уйи иморатини бунёд этувчи зикр — фикрдан афзалроқдир. Чунки бу зикр кўнгил оламида эмас, аъзолар оламида жараён этади. Аъзолардаги зикр шакл ва кўринишга киради. Зикр тил билан ижро этилади, тил эса бир аъзодир. Бу ерда фикрга урғу берилмаяпти, чунки у қалб ишидир ва бу зикр кўнгил оламига

етишмаган. Бу зикрнинг устунлиги қуйидаги сабабларга кўради: бу мартабада фикр (тушунча, тафаккур) мажбурланмайди. Чунки бу шахснинг кўнгли иймон оламини мушоҳада этиш нурлари билан ойдинлашмаган. Банда нафс ва шаҳват қуллигидан қутулмаган. Дунё, мақом ва ҳаёт севгиси пардаси билан дунёда боқийлик орзуси унинг кўнгли кўзида собитдир. Бу ҳолдаги шахснинг тафаккури қоронғу ва ёмғирли бир кечада йўл билмайдиган кишининг юришига ўхшайди. Ҳар қанча юргани билан манзилга етолмайди. Тўғри ва мустақкам йўлдан юриши ноёб бир ҳодиса бўлгани билан «нодирнинг ҳукми йўқдир...»

Бундан ташқари унинг тафаккури кўнглини очмайди. Чунки у мартаба ва мақомга ҳануз етишмаган. Шу боис ҳануз етишмаган ҳолда бўлгани учун зикр тафаккурдан афзалдир. Зеро, зикр қалбни юмшатади ва кўнгли кўзини мунаввар қилади. Қалб тафаккурини очувчи калит зикрдир. Шу боис Ҳақ таоло «Уйларга эшикларидан киринглар!» (*Қуръони карим, 2:189*)²³ деган. Ва бу ўз ўрнида амалга ошади.

Қалб билан зикр дарахт билан сувга ўхшайди. Қалб билан тафаккур эса дарахт билан мевага менгзайди. Дарахтни суғормасдан, унинг гулаб барг чиқаришини кутмасдан ва у ҳали гунчаю новда очмасдан туриб, ундан мева талаб қилиш хатодир. Чунки ҳануз мева ҳосил бериш вақти етмаган. Балки дарахтни вояга етказиш вақтидир. Уни суғориш, атрофидаги бегона ўт-ўлан ва зараркунандалардан тозалаш, офтоб ҳароратидан баҳраманда бўлишини кутиш керак. Токи дарахт кўкаради, яшнайдиган ва ям-яшил барглarga бурканади. Шундан кейингина унинг шохларидан мева таъма қилиш тўғри ва ўринли бўлади. Ҳақ таолонинг қуйидаги ояти каримаси мазкур нуқтани тасдиқлайди: «Бизнинг (йўлимиз)да жиҳод қилган — курашган зотларни албатта ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки, *Омоҳ чиройли амал қилувчи зотлар билан биргадир*»²⁴ (*Қуръони карим, 29:69*). Тилнинг зикри — мужоҳададир. Кўнгидаги тафаккур эшигини очиш — ҳидоят йўлларини кўрсатишдир.

Ҳар бир нарса бу оятга мувофиқ фоний бўлади, йўқликка айланади. Илк сўзловчи киши бу жинслар орасидаги фарқни шарҳлаганидек, оят ва ҳадисларда келган — хоҳ баданий бўлсин, хоҳ руҳий бўлсин — сифатлар, туғма

хусусиятлар, ахлоқ ва фикрий идроклар бу дунёга тегишли ва ўткинчидир...

Бу сўзнинг изоҳи қуйидагича: жазо, мукофот, тақдирлаш ва даража куни бўлган охиратда гўзаллик ва хунуклик, заифлик ва куч-қувват, ҳушёрлик ва ғафлат, тавозеъ ва шуҳрат, сўзамоллик ва дудуқлик, фақрлик ва бойлик, қуллик ва қироллик, хасталик ва саломатлик сингари дунёвий хусусиятлар бирон кишига савоб, даража, жазо ва мукофот бермайди. Бу нарсалар савоб тарозусига қўйилмайди. Булар сабабли инсонга жазо ҳам, азоб ҳам берилмайди. Бу нарсалар билан дунё ҳаётида Ҳақ таолонинг даргоҳига яқинлашиш учун васила ва яқинлик қилмайдилар. Булар билан охират йўлининг манзилларини кеча олмайдилар. Авлиёulloҳнинг мартабаларига ҳам эриша олмайдилар.

Дин йўлининг улуғларидан бирига савол беришибди: «Бу йўлда бало кўпми ёки неъматми?» У зот шундай жавоб берибдилар: «Бу йўлда на неъмат бор, на бало, на хасталик, на саломатлик, на фақрлик, на бойлик, на яхшилик ва на ёмонлик». Бу сўзни менга савол сўраган одамнинг ўзи айтди. Тўғрисини Оллоҳ таоло яхши билгучидир.

ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ (ваф. 1166–67)

XI асрнинг сўнгида Туркистоннинг Ясси (айрим манбаларда Сайрам) қишлоғида Шайх Иброҳим оиласида туғилган. Отасининг вафотидан сўнг машҳур Арслонбободан таълим олган. Арслонбобо тириклигида уни Бухорога бориб, таъсилни давом эттиришга даъват этган. Бухорода Юсуф Ҳамадонийга учинчи халифа бўлган. Бироз вақт ўтгач, шайхликни Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси Абдуллоҳиқ Ғиждувонийга топшириб, Яссига қайтган. У ерда хонақоҳ очиб шайхлик қилган. Пайғамбар ёши(63)да чиллахона қаздириб, «буюк турк пири оламдан этакни силккан» (Алишер Навоий).

Хожа Аҳмад яссавийлик (жаҳрийлик) тариқатининг асосчиси ва илк турк мутасаввифи сифатида ҳам машҳур. Аҳмад Яссавий ибодат (хонақоҳ) адабиётининг бошловчиси бўлиб илк адабий мактабга асос солган. Бу тариқат ҳозирга қадар яшаб келган сулуқ йўлидир. Бу тариқатнинг асоси, йўналиши ва таъсири масалалари «Маслаку-л-орифин», «Ламаъот», «Самароту-л-машойих», «Жавоҳиру-л-аброр» каби манқаб ва рисодаларда баён қилинган.

“Девони ҳикмат” номи билан бизгача етиб келган китоб, асосан, шогирдлари томонидан тартиб берилган. “Девони ҳикмат”да илоҳий ишқ ғояси ва маърифий мазмун етакчилик қилади. Шу боисдан ғам Яссавий ҳикматлари маъно ва моҳият зътибору билан Қуръони карим ва Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига чуқур боғланган. Асар қўлёзмаларидан энг қадимгиси XVII асрга тегишли. «Девони ҳикмат»дан яссавийлик мактабига мансуб бошқа шоирларнинг ҳам асарлари ўрин олган.

Яссавийлик тариқатининг асослари «Фақрнома»да акс этган учун (айрим мутахассислар уни Яссавийга нисбат беришади) ушбу рисола баёни берилади.

«ФАҚРНОМА»дан
Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Алҳамдулиллаҳи роббил аламин вал ақибату лил муттақин вассолату вассаламу ала росулиҳи Муҳаммадин ва алиҳи ва асҳабиҳи ажмаъин¹.

Аммо, билгилким, қутбул ақтоб² ва сарвари машойих, султонул авлиё ва бурҳонул атқиё³, фарзандхонди ҳазрати Султонул анбиё (Муҳаммад) соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоқ айтибтурларким: "Биздин сўнгра охирул замон ёгин бўлганда, андоқ машойихлар пайдо бўлғайким, иблис алайҳиллаъна алардин сабақ олғай ва ҳамма халқ аларга муҳиб бўлғай ва муридларини бошқара олмағайлар. Ул шайхларким, муридларидин таъма қилғай ва жонини куфру заллатдин айирмағай ва аҳли бидъатни яхши кўргай ва аҳли суннатни ёмон кўргай ва илми шариат бирлан амал қилмағай ва номаҳрамларга кўз солғайлар ва ёмонлиқ пеша қилиб, Оллоҳ таолонинг раҳматидин умид тутғай ва машойихлар ишини хор кўргай, муридлари рад бўлғай, ўзлари муртад бўлғай ва яна хорлиқ-зорлиқ бирла муридларининг эшигида юругайлар. Ул ҳолда муридлардин ниёз олғайлар. Агар муридлари назру ниёз бермаса, урушғайлар. Айтқайлар, мен безормен, Худо безор, дегайлар.

Шайх улдурким, ниёз олса, мустақих⁴ларга, ғариб, бечорага бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт емишидек бўлғай. Агар тўн қилиб кийса, ул тўн тўзгунча, Ҳақ таоло намоз, рўзасини қабул қилмағай ва агар олган ниёзидин нон қилиб еса, Ҳақ таоло ани дўзахда турлук азобга гирифтор қилғай. Ва агар андоқ шайхга ҳар киши эътиқод қилса, кофир бўлғай. Андоқ шайхлар, малъун турур. Анинг фитнаси дажжол⁵дин бадтар, шариатда, тариқатда, ҳақиқатда, маърифатда муртад турур.

Эй толиб, агар ҳақни талаб қилиб, тобай десанг, андоқ пирга қўл бергилким, шариатда *орифи биллоҳ*⁶ бўлса, тариқатда *воқифи асрор* бўлса, ҳақиқатда *комилу мукаммал* бўлса, маърифатда *дарёи уммон* бўлса, андоқ пирга қўл бергилким, саодат бўлғай. Агар мурид шариат илмини билмаса,

шариат илмини анга ўргатгай. Агар тариқатда ҳоли воқеъа пайдо бўлса, тариқат илми бирлан йўлга солгай ва ҳақиқат сиридин муридга йўл кўрсатгай. Маърифатда жазбаи Ҳақ⁷ пайдо қилгай.

Шайх Зуннун Мисрий⁸ роҳматуллоҳи алайҳи андоқ айтибтурларким, мурид қирқ йил хизмат қилмагунча, шайхлик ва фақирлик ва дарвиш ўрни анга таъйин бўлмас ва хирқа киймоғ анга раво эрмас.

Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий андоқ айтибдурларким, ҳар ким пирлик ва шайхлик даъвосин қилур бўлса, қирқ йил то пирнинг хизматида юрмагунча, шайх ўрни анга раво эрмас. Агар мурид олса, рад турур. Ҳар ким дарвишлик даъвосин қилса, аввал Ҳақ амрина бўйунсунуб, шариат амри бирла бўлгай. Ва ботил ишлардин ва бидъат ишлардин парҳез қилгай. Кеча қиём бўлмагунча, кундуз хизмат қилмагунча, шайхлик даъвосин қилса, ботил турур. Агар тавба қилмай, дунёдин борса, Ҳақ таоло тамуғда турлук азобга гирифтор қилгай.

Эй дарвиш, агар зоҳид бўлса, риёи обид бўлса, савдойи сўфи(й) бўлса, гадойи дарвиш бўлса, ҳар жой сўфи(й)ликлари мурдор, ишлари фасод, муридлари муртад, сўфи(й)ликлари *худрўйлик⁹*, дарвишликлари таъмалиқ, ниятлари фитналик, тариқалари *ибоҳат¹⁰*, суннатлари бидъат, феъллари қабоҳат, натижалари шаҳоват, сирлари хиёнат ва ғусслари *жанобат¹¹*; сўфиларда риёзат йўқ, фақирларда қаноат йўқ, *ғанийларга¹²* саховат йўқ, дарвишларда ваҳми қиёмат йўқ. Эй дарвиш, аҳволимиз нечук бўлгай.

Эй дарвиш, билгил ва огоҳ бўлғилким, аввал — *калимаи шариат*, иккинчи — *калимаи тариқат*, учинчи — *калимаи маърифат*, тўртинчи — *калимаи ҳақиқатни билмак керак*. Агар сўфи(й) бўлиб, бу калималарни билмаса, сўфий эрмас.

Калимаи шариат бу турур: *ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун расулуллоҳ¹³*.

Калимаи тариқат бу турур: *ла илаҳа иллаллоҳу саффан саффо Муҳаммадун расулуллоҳ¹⁴*.

Калимаи маърифат бу турур: *ла илаҳа иллаллоҳу азаматиҳи, Муҳаммадун расулуллоҳ хилқатуҳу¹⁵*.

Калимаи ҳақиқат бу турур: *ла илаҳа иллаллоҳу би қудратиҳи Муҳаммадун расулуллоҳ би рисолатиҳи¹⁶*.

Эй дарвиш, машойих мотақадамнинг фақирлигини қабул қилиб, сўзларига пайравлиқ қилиб, аҳқому арконларини билиб, ҳаво ва ҳавасни тарк қилиб, нафсни мужоҳада ёйи бирлан синдириб, ўзига мутеъ қилиб ва қаноатни пеша қилиб, қазосина рози бўлиб, балосиға сабр қилиб, неъматига шукр қилиб, айтган рисолаға амал қилиб, Худойи таолонинг амрини бажо келтурса, *дарвишлик* оти анга мусаллам¹⁷ бўлур. Йўқ эрса, буларни билмай, шайхлиқ даъвосин қилса, қиёмат куни қаро юзлик бўлиб, шарманда бўлғай. *Наъзубиллаҳи мин залика*¹⁸. Фақрлик мартабаси мақоми аъло турур, ҳар кимга муяссар бўлмас!..

<...> Алқисса, бу мақом анбиёлар ва орифлар ва ошиқларнинг мақоми турур. Хусусан, ҳазрат Расули акрам соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мақоми турур, яъни "*Ал-фақру фаҳри*"¹⁹ дедилар ва фақирни яхши кўрмак иймондин турур, фақирни хор тутмоқ куфр турур. Нечукким, Ҳазрати Набино соллаллоҳу алайҳи ва саллам айдилар: "*Ҳуббул фуқарои минал ийман ва буғзул фуқарои минал куфру*"²⁰.

Аммо фақрлик мартабаси ва ҳурмати етти қат осмондин ва етти қат ердин улуғроқ турур. Нечукким, ҳазрати Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам айдилар: "*Ҳурматул фуқароил мўъминина аъзаму ингаллоҳи мин сабъис самовоти ва сабъил арзиина*"²¹.

Эй дарвиш, ҳар ким ғанийларни икром қилса дунёси учун абадул абад Худойи таолонинг лаънатиға гирифтор бўлур ва агар фақирни ҳақир кўрса ва иқонат қилса, Худойи таоло чандон азобға гирифтор қилғай. Бул феъл мўъминларда бўлмас, магар мунофиқларда бўлғай.

Ҳазрати Али разияллоҳу таоло анҳу²² ривоят қилурларким, дарвишлик мақоми 40 турур. Агар билиб амал қилса, дарвишлиғи пок турур ва агар билмаса ва ўрганмаса, дарвишлик мақоми анга ҳаром турур ва жоҳил турур. Ва ул қирқ мақомдин ўн мақом шариатда турур ва ўн мақом тариқатда турур ва ўн мақом маърифатда турур ва ўн мақом ҳақиқатда турур.

Ул ўн мақом *шариатда* турур: аввал — иймон келтурмак Ҳақ таолонинг бирлигига ва борлигига ва сифатига ва зотига. Иккинчи — намоз ўқумақ турур. Учинчи — рўза турур. Тўртинчи — закот бермақ турур. Бешинчи — ҳаж тавоф қилмоқ турур. Олтинчи — мулойим сўзламақ турур.

Еттинчи — илм ўрганмак турур. Саккизинчи — ҳазрати Расул соллаллоҳу таоло алайҳи ва салламнинг суннатларини бажо келтурмак турур. Тўққизинчи — амри маъруфни бажо келтурмак турур. Ўнинчи — *наҳи мункар*²³ қилмоқ турур.

Ўн мақом *тариқатга* турур: аввал — *тавба*²⁴ турур, иккинчи — пирга қўл бермак турур. Учинчи — хавф ва *рижо*²⁵ турур, яъни Ҳақ таолонинг ғазабиндин қўрқуб, раҳматидин умидвор бўлмоқ турур. Тўртинчи — *вирд-авроғни*²⁶ бажо келтурмак турур. Бешинчи — лаззат ва шаҳватни тарк қилмоқ турур. Олтинчи — пирни(нг) хизматида бўлмоқ турур. Еттинчи — пирни(нг) ижозати билан сўзламак турур. Саккизинчи — насиҳат эшитмак турур. Тўққизинчи — *тажриг*²⁷ бўлмоқ турур. Ўнинчи — *тафриг*²⁸ бўлмоқ турур.

Ўн мақом *маърифатга* турур: аввал — *фано*²⁹ бўлмоқ турур. Иккинчи — дарвишликни қабул қилмоқ турур. Учинчи — ҳар ишга *таҳаммул*³⁰ қилмоқ турур. Тўртинчи — ҳалоли *таййиб*³¹ талаб қилмоқ турур. Бешинчи — маърифат қилмоқ турур. Олтинчи — шариатни ва тариқатни барпо тутмоқ турур. Еттинчи — дунёни тарк қилмоқ турур. Саккизинчи — охиратни ихтиёр қилмоқ турур. Тўққизинчи — вужуд мақомини билмоқ турур. Ўнинчи — *ҳақиқат асрорини*³² билмоқ турур.

Ўн мақом *ҳақиқатда* турур: аввал — *хоқроҳ*³³ бўлмоқ турур. Иккинчи — яхши-ёмонни танимоқ турур ва бурун луқмага қўл солмамоқ, балки *фазалага*³⁴ қаноат қилмоқдир. Ўзини(нг) луқмасини *сабили роҳ*³⁵ қилмоқ ва кишини озор бермағай ва фақрлиққа мункар бўлмағай ва сайри сулук қилмоқ, ҳар кимдин сирни сақламоқ ва шариат ва тариқат ва ҳақиқат мақомини билмак ва амал қилмоқ.

*Шайх Ҳасан Басрий*³⁶ роҳматуллоҳи алайҳи ривоят қилурлар ҳазрати Расул соллаллоҳу алайҳи васалламдинки, Ҳазрат Али разияллоҳу анҳу айдилар: "Меърож кечаси Ҳақ таоло фармони билан ҳазрати Жаброил алайҳиссалом Буроқ келтурди, етти қат осмондин ошурди. Тангри *азза ва жалл*³⁷ қудрати билан ажойибларни кўрди. Ҳазрат Раббул олам салом қилди. Ҳақ таоло ҳабиби жавоби салом олди. Раббул арбобдин нидо келди: "*Ё саййид ал-мурсалин*³⁸ юқорига назар қил!" Ҳазрати расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам назар қилди эрса, ажойиб суратларни кўрурларки, анинг

шарҳи еру кўкка сиғмас. Анда ҳайрон бўлдилар ва беҳуш бўлдилар. Яна ҳушлариға келдилар, айдилар: “Ё Раб! Ул на сураат эрдик, кўрдим, ақлу ҳушимдин кеттим?” Ҳазрати Раббул иззатдин нидо келдики, ул сураат фақрлиқ сурати турур. Эй Муҳаммад, агар мени тиласанг, фақр бўл. Тажрид ва тафрид бўлғил ва агар дийдор тиласанг, риёзат тортқил. То манинг жамолимға мушарраф бўлғайсан ва ҳар ким дийдор тиласа, ғайри ҳақ анга ҳаром турур.

Фақрлиқ сурати кўкда эрди, кўқдин ерга инди. Саҳобалар фақрлиқ суратини кўрдилар, аммо машойихлар ул суратни баёнида мухталиф сўзлаб турурлар.

Ҳазрат Али разияллоҳу анҳу айдилар: “Ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам ул кеча Меърожда ёниб келдилар. Муборак юзларида нуре кўрдим, ўн саккиз минг олам ул нурдин менга аён бўлди. Анда айдим: “Ё Расулаллоҳ, бу кун юзунгизда нур кўрдим, кундагидин зиёда”.

Ҳазрат Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам айдилар: “Бул кеча Меърожда Раббул оламин ҳазратида фақрлиқ суратини кўрдим, ишқ шаробидин бир журъа нўш қилдим”, дедилар.

Ҳазрати Али разияллоҳу анҳу айдилар: “Бу ҳолда мен ҳам орзу қилдим”. Ҳазрати Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам ишқ шаробидин бир журъа менга ҳам бердилар. Ичдим, беҳол бўлдим ва беҳуш бўлдим, яна ҳушимға келдим. Ҳар на ҳазратға муояна³⁹ ва мушоҳада эрди. Менга ҳам шундоқ муояна ва мушоҳада бўлди.

Ҳазрати Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам айдилар: “Ё Али, фақрлиқда ўн мақом бор турур ва ўн нур бор турур ва ўн йўл бор турур ва ўн ўрин бор турур ва бул қирқ мартаба турур.

Ул ўн мақом бор турурким: Аввал — мақоми қаноат турур, чунончи, ҳазрати Расули акрам соллаллоҳу алайҳи ва саллам айдилар: “Ал-қаноату канзул лойафни”, яъни қаноат ганжидурким, ҳаргиз туганмас ва молнинг фойдаси йўқдир. Ўлим вақтида мунқатиз⁴⁰ бўлур. Иккинчи мақом — балоға таҳаммул қилмоқдир. Учинчи мақом — гирифторлиқ турур бандалиққа. Тўртинчи мақом — азоб турур. Айюб пайғамбардек⁴¹ бўлмиш турур. Бешинчи мақом — ҳайрат турур. Олтинчи мақом — риёзат турур. Етинчи мақом —

очлиқ турур. Саккизинчи мақом — ҳалокат турур. Тўққизинчи мақом — дил хаста бўлмоқдир. Ўнинчи мақом — ҳазрати Раббул изза лиқоси турур.

Ва ўн нури фақр: Аввал — нури сидқ, иккинчи — нури сабр, ҳазрати Расул соллаллоҳу алайҳи васаллам айдилар: "Ас-сабру канзун мин кунузил жаннати", яъни сабр беҳиштнинг ганжларидин турур. Учинчи — нури шукр турур. Тўртинчи — нури фикр турур. Бешинчи — нури зикр турур. Олтинчи — нури намоз турур. Еттинчи — нури рўза турур. Саккизинчи — нури иймон турур. Тўққизинчи — нури садақа турур. Ўнинчи — нури жони пок турур.

Ва ўн йўли фақр: Аввал — тавба турур. Иккинчи — ёзуқлардин қайтмоқ турур. Учинчи — пушаймонлиқ турур ёмон ишлардин. Тўртинчи — ҳайрат турур. Бешинчи — хорлиқ ва зорлиқ турур. Олтинчи — Ҳақ таолодин ёри тиламак турур. Еттинчи — ёмон йўллардин ёнмоқ турур. Саккизинчи — Худойи таолонинг зикри бирлан бўлмоқ турур. Тўққизинчи — тафаккур турур. Ўнинчи — фано бўлмоқ турур.

Ва ўн ўрин бор турур: Фақр турур, ҳикмат турур, адл турур, эҳсон турур, сатторлиғ турур, амонат турур, таслим турур...

<...> Эй дарвиш, фақрнинг олти одоби бор турур. Ул — яхши-ёмон сўзга сукут қилмоқ ва пир олдида хомуш бўлмоқ ва беижозати пир сўзламамак ва киши бирлан аччиқсиз бўлмоқ ва ҳос олимнинг хизматини қилмоқ ва нафсини ўлтурмак ва ҳаво ва ҳавасни тарк қилмак. Фақирдин покиза нараса бўлмас.

Фақир гурбат турур, оч бўлмоқ турур ва агар оч бўлса, анинг таҳорати ва зикри кўнглидин кетмас. Ва агар тўқ бўлса, фасодлар пайдо бўлур.

Фақр мақоми саккиз турур, аввал — тавба турур, ибодат турур, муҳаббат турур, сабр турур, шукр турур, ризо турур, зуҳд турур, орифлиқ турур. Аввали ҳазрати *Огам алайҳиссаломдин*⁴² қолди. Обидлиқ — ҳазрати *Идрис алайҳиссаломдин*⁴³ қолди. Шукр ва муҳаббат — ҳазрати *Иброҳим алайҳиссаломдин*⁴⁴ қолди. Сабрлиқ — ҳазрат *Айюб алайҳиссаломдин* қолди. Розилиқ — ҳазрат *Мусо алайҳиссаломдин*⁴⁵ қолди. Зоҳидлиқ — ҳазрати *Исо алайҳиссаломдин*⁴⁶ қолди. Орифлиқ — ҳазрати *Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламдин* қолди.

Фақр мартабаси *етти* турур: Жувонмардлик турур, сипоҳийлик турур, хирқа турур, сабр турур, қаноат турур, шукр турур, таваккул турур. Жавонмардлик Ҳазрат Алидин қолди. Сипоҳийлик ҳазрати Сулаймон алайҳиссаломдин⁴⁷ қолди. Фурбатлик Яҳё алайҳиссаломдин⁴⁸ қолди. Сабрлик ва ризолик ҳазрати Айюб алайҳиссаломдин қолди. Қаноатлик ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва салламдин қолди.

Ҳар дарвишки, бул етти мақом дарвишликни билмаса, ё билиб амал қилмаса, шайхлик ва мурид олмоқ анга ҳаром турур.

Эй дарвиш, бул "Фақрнома"да ҳар васиятки битилди, каломи раббоний ва ҳадиси набавийдин ва ижмоъи уммат⁴⁹дин битилди. Ҳар толибки, бул васиятларға амал қилиб, истиқомат қилса, дунё ва уқбо анга муяссар бўлғай ва агар амал қилмаса, охир дамда жойини кўриб пушаймон қилғай ва шармандаи охират бўлғай. Ҳар дарвиш бул қирқ мақомни билмаса ва амал қилмаса, анинг шайхлиғи шайтоний турур.

Аввал — мақоми малакут⁵⁰, иккинчи — мақоми лоҳут⁵¹, учинчи — мақоми носут⁵², тўртинчи — мақоми жабарут⁵³.

Мақоми жабарут — шариат турур.

Мақоми малакут — тариқат турур.

Мақоми лоҳут — маърифат турур.

Мақоми носут — ҳақиқат турур.

Валлоҳу аълам би-с-савоб⁵⁴.

АБДУЛХОЛИҚ ФИЖДУВОНИЙ (1103—1179)

Хожаи жаҳон номи билан машҳур Ҳазрат Абдулхолиқ Фиждувоний китобларда Юсуф Ҳамадонийнинг «тўртинчи халфаси» сифатида тилга олинади. Айрим тадқиқотчилар Хожагон тариқати Юсуф Ҳамадонийдан бошланган (В.Бартольд) десалар, айримлар кейинчалик «нақшбандийлик» номи билан машҳур бўлган тариқатнинг яратувчиси (Ж.Тримингэм) сифатида Абдулхолиқ Фиждувонийни тилга олади. Фитрат ҳам ҳали нақшбандийлик номи билан шаклланиб улгурмаган силсилани «Абдулхолиқчилар» деб атаган. Бундай эҳтиромнинг сабаби тасаввуфдаги саккиз манзил бевосита Абдулхолиқ Фиждувоний номи билан боғланганлигидир. «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний», «Васиятнома» каби асарлар муаллифи.

Тасаввуф тарихида «Саккиз рашҳа» («Оби ҳаёт томчилари»)нинг муаллиф сифатида (унинг дастлабки тўрттаси Юсуф Ҳамадоний томонидан қабул қилинган) ном қолдиргани учун Фахруддин Али Сафийнинг «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт» асаридан намуналар берилди.

ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙ
«РАШАҲОТУ АЙНИ-Л-ҲАЁТ»дан

Ҳазрати Хожа Абдуллоҳиқ Гиждувоний
(қуддиса сирруҳу¹)

<...> Алар Хожа Юсуф Ҳамадоний қуддиса сирруҳунинг хулафои арбаъларидин² тўртланчи халифа(лари) турурлар, сардафтари табақан хожагон³ турурлар. Бу азизлар — қоддасаллоҳу арвоҳаҳум ва равваҳа ашбаҳаҳум⁴ — силсилаларининг сархалқаси турурлар. Ва мавлид ва мадфанлари⁵ Бухоро вилоятида Гиждувон даҳаси турур. Ва ул шаҳардек бир улуг даҳадир, Бухородин олти фарсах ерда. Волиди шарифларининг оди Абдулжамил турур ва Абдулжамил Имом деган тасмия била маъруфдирлар. Имоми Молик авлодидин турурлар. Ва муқтадойи вақт ва улуми зоҳир ва ботинга олим. Ва Малотойи Румда⁶ сокин эрдилар.

Ҳазрати Хожа (Абдуллоҳиқ)нинг волидалари Рум подшоҳларининг авлодидин турур ва айтурлар Абдулжамил имом Хизир алайҳиссаломнинг суҳбатдоши эрди. Хизир алайҳиссалом они Ҳазрати Хожа (Абдуллоҳиқ)нинг вужудига башорат бериб эрди ва Абдуллоҳиқ деб от қўюб эрдилар. Ва андин сўнг Абдулжамил Имом ҳаводиси айём сабабидин мутааллиқлари билан Рум вилоятидин Мовароуннаҳр вилоятига келиб, Гиждувонда сокин бўдилар. Ҳазрати Хожа (Абдуллоҳиқ) ул ерда мутаваллид бўдилар ва Гиждувонда нашъу намо топдилар. Ва мабодийи ҳолда Бухоро шаҳрига келиб, таҳсили улумга машғул бўлибдирлар.

Бир кун кор-бор⁸ аросида устозлари имом Садриддин деган бузурге эрди, кибори уламоийи замондин, анинг ёнларида тафсир ўқуб ўлтуруб эрдилар, бу оятга етушдиларким: «Удъу Роббакум тазарруъан ва хуфйатан, иннаҳу ла йуҳиббул муътадийн»⁹.

Устоздин сўрдиларким, бу хуфянинг ҳақиқати ва анинг тариқи не турур? Агар зокир баланд ўқиса ёки зикр вақтида аъзоси била ҳаракат қилса, ғайре онга иттилоъ¹⁰ топар ва агар ул дил бирла айтур бўлса, шайтон бу ҳадис ҳукми билаким: «Аш-шайтону яжри мин ибни Одама мажр ад-дами»¹¹ онга воқиф бўлур». Устоз айдилар: «Бу илми ладуний турур, агар Ҳақ субҳанаҳу хоҳлагон бўлса, аҳлуллоҳ¹²дин бир киши сенга етишур ва сенга таълим берур».

Ҳазрати Хожа Абдулҳолиқ мунтазир эрдилар, то вактеким, Ҳазрати Хожа Хизир алайҳиссалом аларга етишдилар ва вуқуфи ададий¹³ни аларга талқин этдилар. «Фаслу-л-хитоб»¹⁴ деган китобда мазкурдирким, Ҳазрати Хожа Абдулҳолиқнинг равишлари тариқатда ҳужжат турур. Ва барча фирқага мақбул эрдилар, аладавом сидқу сафо йўлида Мустафо солаллоҳу алайҳи ва салламнинг шарият ва суннатларига бидъат ва ҳавонинг муносабат ва муҳолафати¹⁵га кўшиш этиб эрдилар ва равиши покларини ағёрнинг назаридин пинҳон тугуб эрдилар. Аларга «зикри дил» сабақи ёшлиқда Ҳазрати Хожа Хизир алайҳиссаломдин эрди ва ул сабоқга мувозабат¹⁶ этдилар. Ва Ҳазрати Хожа Хизир алайҳиссалом аларни фарзаңдикка қабул этиб эрдилар ва буюриб эрдиларким, ҳавзга тушгил ва чўмилгил ва кўнгил бирла айтгил: «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадир Расулуллоҳ». Хожа андоғ қилдилар ва бу сабоқни тутдилар ва ишга машғул бўлдилар ва қушодликлар топдилар ва рўзгорлари аввали ҳолдин то ахийри ҳолгача барча халқнинг наздида мақбул ва маҳбуб эрди.

Андин сўнг Хожа Юсуф Ҳамадоний қуддиса сирруҳу Бухорога келдилар. Хожа Абдулҳолиқ аларни(нг) суҳбатларини топдилар ва маълум этдиларким, аларга зикри дил бор экан, суҳбатларида бўлдилар то муддатеким Хожа Юсуф Бухорода эрдилар. Айтиб турурларким, Хожа Хизир пири сабоқлари турур ва Хожа Юсуф қуддиса сирруҳу пири суҳбатлари. Агарчандиким, Хожа Юсуф ва аларнинг машойихлари қоддасаллоҳу таоло арвоҳаҳумнинг тариқлари «зикри алония»¹⁷ эрди, лекин вақтеким, ҳазрати Хожа Абдулҳолиқ қуддиса сирруҳу ҳазрати Хожа Хизир алайҳиссаломдин «зикри хуфя»ни(нг) талқинини олиб эрдилар ва онга маъмур бўлдилар ва Хожа Юсуф они тағйир¹⁸ бермадилар ва айдилар: «Бар важҳеким алардин маъмур бўлибсиз, машғул бўлингилар».

Ҳазрати Хожа Абдулҳолиқ қуддиса сирруҳунинг баъзи таҳриротларида мазкурдирким, айтибдирлар: «Йигирма икки ёшда эрдимким, хожаи зиңда дилон ҳазрати Хожа Хизир алайҳиссалом мани Ҳазрати шайхи бузурги раббоний Хожа Юсуф Ҳамадоний қуддиса сирруҳуга топширдилар ва манинг тарбиятимга васият этдилар ва то алар Мовароуннаҳрда эрди,

ман хизмат ва мулозаматларида бўлдим ва алардин истифода ва истифоза этдим (файз олдим)».

Хожа Юсуф Хуросонга кетганларидин сўнг Ҳазрати Хожа Абдуллоҳиқ риёзатга машғул бўлдилар, ҳолларини пинҳон тутар эрдилар ва валоятлари ул даражада бўлдимки, бир намознинг вақтида Каъбага бориб келур эрдилар ва Шом вилоятида аларга кўб мурид пайдо бўлди ва хонақоҳ ва остона бино топди ва неча муддатлар иршод мақомида ва халқни даъват этмақда мутамаккин¹⁹ эрдилар ва толиби содиқларни тариқи Ҳақга далолат этдилар ва аларга одоби тариқатда васиятномаи турурким, фарзанди маънавийлари Хожа Авлиёи Кабир²⁰ қуддиси сирруҳу учун ёзиб эрдилар, муштамил бўлган фавоиди жазаъила ва авойили жалила²¹ғаким, ҳамма солиқларга андин гузир²² йўқ турур. Ул васаёларнинг жумласидин турур бу неча фуқарайи жомияъаким, таяммун ва табаррук расми била ирод топар.

Раишха. Айтубдирларким, васият қилурман сени, эй фарзандим, илму адабга ва тақвога жамиъи аҳволда ва лозим бўлсин сенгаким, осори салафни татаббуъ этмак, суннат ва жамоатга мулозим бўл, фикр ва ҳадис ўргангил ва жоҳил сўфийлардин парҳиз этгил, ҳамиша намозни жамоат бирла ўқуғил бу шарт билаким, имом ва муаззин бўлмағайсан, ҳаргиз талаби шуҳрат этмаким, офат турур, мансабе бирла муқайяда бўлма, доимо гумно²³ бўлғил, қибола²⁴ларда отингни ёзмағил, маҳкамайи қазога ҳозир бўлма, ҳеч бир одамга кафил бўлма ва ҳеч бир киши васаёсиға дохил бўлма, мулук ва абной мулук била суҳбат тутмағил ва хонақоҳ бино қилмағил ва хонақоҳда ўлтурмағил, самоъ²⁵ни кўб этмағилким, самоъ этмоқдин нифоқ пайдо бўлур кўп вақт, ул вақтларда самоъ дилни ўлдурур ва самоъга инкор этмаким, самоъга асҳоби самоъ кўб турурлар. Оз сўзлагил ва оз егил ва оз уйқулагин. Ва халқдин қочғил, андоғким шердин қочарлар. Ва ўз хилватингга мулозим бўлғил ва амрад²⁶лар ва хотинлар ва мубтадиъ²⁷лар ва бойлар ва омилар бирлан суҳбат тутмағил. Ҳалол егил ва шубҳадан парҳиз этгил ва то қўлингдин келиб сақлансанг, хотин олмағилким, толиби дунё бўлурсан ва дунё талабида дин(ни) барбод берурсан. Кўб кулмағил ва қаҳқаҳа уриб кулмоқдин ижтиноб этғилким, кўб кулмак кўнгилини ўлтирур ва керакким, барча кишига шафқат кўзи била қарағайсан ва ҳеч фардени ҳақир санамағил. Зоҳирингга оро бермағилким, зоҳирнинг

ороиши ботиннинг ҳароблиғидин турур. Халқга мужодала этмагил ва кишидин нимарса талаб этмагил ва кишига хизмат буюрмагил ва машойихға мол била ва тану жон била хизмат қилғил ва аларнинг афъолиға инкор этмагилким, аларнинг мункири ҳаргиз растакорлик топмас. Бас, дунёға ва аҳли дунёға мағрур бўлма, керакким, кўнглинг ҳамиша андуҳлиқ бўлсин ва баданинг бемор ва кўзунг гирён ва амалинг холис бўлсин. Ва тазарруъ била дуо қилғил ва либосинг кўҳна ва рафиқинг дарвиш ва дастмоя санга илми фикҳ ва уйинг масжид ва мунисинг Ҳақ субҳанаҳу ва таоло бўлсин.

Рашҳа. Ва яна Ҳазрати Хожа (Абдулҳолиқ)нинг калимоти қудсияларидин турур ва бу саккиз иборатким, хожагон қоддасаллоҳу арвоҳаҳум тариқаларининг биноси онга турур: *хуш дар дам, назар бар қадам, сафар дар ватан, хилват дар анжуман, ёдқард, бозгашт, нигоҳдошт, ёддошт*. Буларнинг ғайри барча *пиндошт*, яъни уҷбу ғурур турур.

Махфий қолмасинким, бу тоифаи алийя мусталаҳоти жумласидин яна уч калима турур: аввал — вуқуфи замоний, вуқуфи ададий ва вуқуфи қалбийдирким, жумласи ўн бир калима бўлур.

Вақтеким, Ҳазрати Хожа (Абдулҳолиқ) сархалқаи силсилаи хожагон турурлар, ложарам, бу мақомда аларнинг алфози мусталаҳ²⁸лариким, бу азизларнинг тариқларини билмак онга мавқуф турур, бу тоифанинг ибрати шарифалари била ўн бир рашҳанинг зимнида шарҳе топар, байнул ижмол ват тафсил. Валлоҳу яқулул ҳақ ва ҳува яҳдиссабил²⁹.

Рашҳа 1. «Хуш дар дам» ул турурким, ҳар нафасеким, ичкаридин келур, керақдирким, ҳузур ва огоҳлик юзидин бўлса ва ғафлат онга йўл топмаса. Ҳазрати Мавлоно Саъдиддин Кошғарий қоддасаллоҳу руҳаҳу айтибдирларким, «хуш дар дам, яъни бир нафасдин интиқол этмак яна бир нафасга, керакки, ғофилиқ юзидин бўлмай, ҳузур важҳидин бўлсин ва ҳар нафасеким урар Ҳақ субҳанаҳудин холи ва ғофил бўлмасин». Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтубдирларким, «бу тариқда риояти ҳифзи нафасини муҳим тутибдирлар, яъни керак жамити анфос ҳузур ва огоҳлик наътига масруф бўлсин ва агар киши муҳофазати нафас қилмаса, айтурларким, фалон киши нафас гум қилибдир, яъни тариқ ва равиишни йўқ қилиб турур». Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу айдиларким, «бинойи корни бу йўлда нафасға

қўймоқ керак, андоғким, замони ҳолнинг муҳимроқ вазифасига машғул бўлмоқни тазаккури мозийдин ва мустақбал³⁰да фикр этмоқдин фориг айлантурсин ва нафасни қўймасинким, зое ўтқай. Ва нафасининг хуружи ва духулида ва мобайн ун-нафасайинни³¹ ҳифз этмақда саъе қилсинким, гафлат бирла кириб чиқмасин».

Рубоий:

*Эй монда з-бахри илм бар соҳили айн,
Дар баҳр фароғат асту бар соҳил шайн.
Баргор сарфи назар з-мавжи кавнайн,
Огоҳ; ба баҳр бош байн ан-нафасайн.*

*(Эй илм денгизига кирмай, булоқ лабида қолган киши,
Денгизда фароғат бор, соҳилда эса бахтсизлик.
Дунёнинг мавжланишига хуш назар ила боқма,
Ҳар икки нафас ўртасида денгиздан огоҳ бўл).*

Ҳазрати Маҳдумий Мавлоно Нуруддин Абдураҳмон Жомий қуддиси сирруҳуссомий³² «Шарҳи рубоиёт»ни охирида келтирибдирларким, Шайх Абулжаноб Нажм ул-Кубаро қоддасаллоҳу таоло руҳаҳу / «Фавотиху-л-жамол» деган рисоласида айтубдирларким, зикреким жорий турур нуфуси ҳайвонотга аларнинг зарурий нафаслари турур ва анинг учунким, нафаснинг кирмағида ва чиқмоғида. Ҳарфи «ҳо»ким Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг ғайби ҳувийятига³³ ишорат турур, они айтилур. Агар хоҳласинларким, агар хоҳламасинларким, муборак «Оллоҳ»дағи ҳарфи «ҳо» шул ҳарф турур ва «алиф»-«лом» таъриф учундир ва таъдиди «лом»³⁴ ул таърифидида муболага учун турур. Бас, керақдирким, толиби хушманд Ҳақ субҳанаҳу ва таоло анинг малҳузи бўлсин, нафаснинг хуруж ва духулида воқиф бўлсинким, нисбати ҳузури маъаллоҳ³⁵да футур воқеъ бўлмасин, то етишур ул жойгаким, ул нигоҳдоштда такаллуф била айта билмаским, бу нисбатни ўзидин узоқ қилса.

Рубоий:

*«Ҳо» ғайб ҳувийят омад, эй ҳарфшунос,
Ва анфоси тўро бувад бар он ҳарф асос.*

*Бош огоҳ аз он ҳарф дар уммеғу ҳарос,
Ҳарфе ғўфтам шуграф агар дори пос*

*(«Ҳо» Оллоҳнинг борлиқ моҳият ҳарфи, эй тадқиқотчи,
Сенинг олаётган нафасинг шу ҳарф асосидадир.
Умид ва қўрқинчда сен шу ҳарфдан огоҳ бўлгил,
Агар диққат қилсанг, ногир сўзни айтдим).*

Махфий қолмасунким, ғайби ҳувийятким, Ҳазрати Маҳдумий (Абдурахмон Жомий) бу рубоийда айтибдирлар, таҳқиқнинг истилоҳида иборатдир зоти Ҳақ субҳанаҳудин ло таъйин эътибори била, яъни итлоқи³⁶ ҳақиқий шарти бирлаким, лафзи итлоқ била ҳам муқайяд эрмасдир ва мумкин эрмасдирким, бу мартабада ҳеч илме ва идрок асло онга тааллуқ топғай ва бу ҳайсийятдин мажҳули мутлақ турур.

Раҳша 2. «Назар бар қадам» улдирки, соликка юрганда ва келганда шаҳару саҳрода ва барча ерда назари пушти пойида бўлсин, токим анинг назари пароканда бўлмасин ва дуруст эрмас жойга тушмасин. Ва лойиқдирким, назар бар қадам ишорати бўлса солик сайрининг суръатиға ҳастий³⁷ликнинг масофатларини қатъ этмақда ва худпарастликнинг уқболарини тай қилмоқда, яъни назари ҳар ерда мунтаҳи бўлса, филҳол анга қадам қўяр, ул нимарсаким, Абу Муҳаммад Рувайм қуддиса сирруҳу айтибдирларким: «Адабул мусофири ан ла йужавиза ҳиммата қаддамаҳ», яъни солики мусофирнинг адаби буким, ҳиммат қадамиға тажовуз этмаслиқдир, бу маъноға ишорат турур. Ва Ҳазрати Маҳдумий китоби «Тухфату-л-аҳрор»да Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳунинг манқабатларида бу мазмунни назмға бу янглиг келтириб турурлар.

Маснавий:

*Кам заға беҳамгамийи куш дам,
Дар нағзашта назараш аз қадам.
Баски зи худ карда бе суръат сафар,
Боз намонда қадамаш аз назар*

*(Ҳушёрликсиз бирор нафас ҳам олмаган,
Назари қадамидин ўзга ерда бўлмаган.*

У ўзлигидин суръат билан сафарга, яъни узоққа кетган,
Ҳар бир қадами назардан ҳоли бўлмаган).

Раишха 3. «Сафар дар ватан» ул турурким, солик табиати башарийда сафар қилур, яъни сифати башарийдин сифати малакийга ва сафати замима³⁸дин сифати ҳамидага интиқол этар. Ҳазрати Мавлоно Саъдудин (Кошғарий) қуддиса сирруҳу айтиб турурларким, шахси хабис³⁹ ҳар ерга интиқол қилса, хабосат андин зойил бўлмас, то сифати хабасадин интиқол этмагунча ва пушида⁴⁰ эрмастурким, машойихи тариқат қоддасаллоҳу арвоҳаҳумнинг ҳоллари сафар ва иқоматда мухталиф⁴¹ тушибдир. Алардин баъзилари ибтидода сафар қилурлар ва ниҳоятда муқим бўлурлар. Ва баъзилари бидоятда муқим бўлурлар ва ниҳоятда сафар қилурлар. Ва баъзилари бидояту ниҳоятда муқим бўлурлар ва сафар қилмаслар. Ва баъзи бидояту ниҳоятда сафар қилурлар, муқим бўлмаслар. Ва бу тўрт фирқадан ҳар тойифага сафар этмак ва иқомат қилмоқда нияти содиқ ва ғарази саҳиҳ бор турур, андорким, таржимаи «Авориф»⁴²да машҳур турур. Аммо Ҳожагон қоддасаллоҳу таоло асрораҳум тариқалари сафар ва иқоматда ул турурким, бидояти ҳолда ул чоғлиқ сафар қилурларким, ўзларини бир азизнинг мулозаматиға еткурурлар. Бас, анинг хизматида муқим бўлурлар ва агар ўз вилоятларида ҳам бу тоифадин киши топсалар, тарки сафар қилиб, анинг мулозаматида бўлурлар ва огоҳлиқ малакасининг таҳсилида саъйе жамил⁴³ тақдимға етурлар.

Сифати малака ҳосил бўлгандин сўнг сафар ва иқомат баробар турур.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳ Аҳрор) айтурларким, мубтадийға сафарда паришонлиқдин бошқа ҳеч ҳосил йўқтур, вақтеким, толиби азизенинг суҳбатига етушди, онга ўлтурмак керак ва сифати тамкинни ҳосил этмак керак ва Ҳожагон қоддасаллоҳу арвоҳаҳум нисбатлари малакасини қўлга келтурмак керак, андин сўнг ҳар ергаким борур ҳеч моней йўқтур.

Рубойи:

*Ё Раб, чи хуш аст бе даҳон хандиган,
Бевоситаи чашм жаҳонро гидан,*

*Биншин, сафар кун, ки бағоят ҳўб аст,
Беаҳмати по гирди жаҳон гардидан.*

*(Эй парвардигор, оғиз бўлиб туриб, оғизсиз кулмоқ,
Кўзсиз бутун жаҳонни кўриб турмоқ қандай соз.
Бир жойда ўтириб, сафар қилиб, жаҳон атрофини,
Оёққа заҳмат етказмай сайр этиш нақадар яхши).*

Ҳазрати Маҳдумий (Абдураҳмон Жомий) қуддиса сирруҳу «Ашиъату-л-ламаъот»да бу байтнинг шарҳидаким:

*Ойнаи сурад аз сафар дур аст,
Кон пазирои сурад аз нур аст
(Ўзи суратни қабул қилувчи ойна,
Сурад каби сафар қилишдан узоқдир,
негаки унинг суратини қабул қилиши нур туфайлидир).*

Шундоғ айтибдирларким, яъни ойнаи суварийким, иборат ондан масқул⁴⁴ бўлган темир турур, онда нозирнинг сурати интибоҳи⁴⁵ учун ҳожат онга йўқтурким, суратнинг тарафига сафар қилса ва ҳаракат кўргузса, анинг учунким, қабули сурат этмаги нурийят жиҳатидин ўз важҳи турур, ҳар нимарса анинг важҳи муқобаласида бўлса онда кўринур ва анинг сурати онда мунтабиъ⁴⁶ бўлур ва сурат тарафига анинг ҳаракати бўлмас. Бу янглиғ, вақтиким, кўнгилнинг ойнаи маънавийси сувари кавнийя хушуноти⁴⁷дин халос топди, сафо ва нурунийлиқ била мавсуф бўлди ва табиий хостлар зулумоти андин зойил бўлди, тажаллиёти зот ва сифати илоҳияни қабул этмақда сайру сулуққа ҳожат йўқтур, анинг учунким, анинг сайри сулуки, важҳи қалбнинг тасқили ва тасфияси⁴⁸дин иборатдир, вақтеким, ул мартабайи сафо ва сиқолатға етишди, сафар этмак ва сайри сулуқ этмақдин мустағний бўлди.

Раиҳа 4. «Хилват дар анжуман». Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қоддасаллоҳу таоло арвоҳаҳумдин сўрдиларким, «сизнинг тариқангизнинг биноси не нимарсага турур?» Айдиларким, «хилват дар анжуман, базохир боҳалқ ва баботин боҳақ»⁴⁹.

Байт:

*Аз дарун шав ошинову в-аз берун бегонаваш,
Инчунин зебо равиш ком мебуваг ангар жаҳон
(Ичдан Ҳақ билан ошно бўл, таш(қари)дан бегонагек
тут, Жаҳонга бундай чиройли йўл кам бўлади).*

Ончаким, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло буюрибдирким: «Рижолун ла талҳим тажоратун вала байъун ан зикриллаҳи»⁵⁰ бу мақомга ишорат турур, ва айдиларким, нисбати ботиний бу тариқада андоғ тушибдирким, дилнинг жамъияти малода ва сурати тафриқа кўброқ андин турурким хилватда. Ва айдиларким, бизнинг тариқимиз суҳбат турур ва хилватда шуҳрат ва шуҳратда офат, хийрият жамъиятда турур ва жамъият суҳбатда бу шарт билаким, бир-бирларида нафъий бўлсалар.

Ва Хожа Авлиёи Кабир қуддиса сирруҳу айдиларким, зикрда мустағрағлиқ⁵¹ ва машғулиқ мартабасига етишурким, ҳақиқати дилга зикрнинг ғалабасидин, агар бозорга кирса ҳеч сўз ва овоз эшитмас.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор) айдиларким, жидду эҳтимом юзидин зикрга машғул бўлган сабабли беш-олти кунда бу мартабага етуширларким, одамларнинг ҳамма овози ва ҳикоятлари зикр кўринур, ўз сўзини ҳам зикр эшитур, саъйи эҳтимом этмай бўлмас.

Рашҳа 5. Ёдқард — ул иборатдир зикри лисоний⁵² ё зикри қалбий⁵³дин.

Мавлоно Саъдудин Кошғарий⁵⁴ қуддиса сирруҳу айтибдирларким, зикри таълимийнинг тариқи уддирким, аввал шайх дил бирла айтур «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадир расулуллоҳ», мурид кўнглини ҳозир қилур ва шайхнинг кўнгли муқобаласида тутар ва кўзини очиб ва оғзини маҳкам тутиб, тилини оғзида ёпиштириб ва тишларини ҳам маҳкам тутиб, нафасини олмай, таъзим ва қуввати тамом бирла зикрга шуруъ этар. Шайхға мувофиқ бўлиб ва кўнгли била айтур ва тили била ва ҳибси нафас этмақда сабр қилсин, бир нафасда уч маротаба айтсин, андоғким, зикрнинг ҳаловати асари кўнгила етишсин.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор) ўз «Калимоти қудсия»ларининг баъзисида ёзибдирларким, зикрдин мақсад уддирким, кўнгили ҳамшиша муҳаббат ва таъзим ваъйи

била Ҳақ субҳанаҳу ва таолога огоҳ бўлсин. Агар арбоби жамъиятнинг суҳбатида бу огоҳлиқ ҳосил бўлса, хулосайи зикр ҳосил бўлиб турур. Мағзи ва руҳи зикр ул турурким, кўнгили Ҳақ субҳанага огоҳ бўлса ва гар суҳбатда бу огоҳлиқ ҳосил бўлмаса тариқ ул турурким айтилуру. Ва тариқиким анинг нигоҳдошти осонроқ бўлуру, бу турурким, дамини зери ноғ⁵⁵да ҳибс этиб, лабини лабига ёпиштириб ва тилини оғизда бар ваҳже тутсинким, нафас ичкарида кўб танг бўлмасин. Ва ҳақиқати дилким, иборат турур ул мудрики дарроқ⁵⁶динким, ҳар тарафга боруру, дунё ва мусолаҳаи дунёнинг андишасининг ҳамма(сини) ул қилуру ва турфагу-л-айнда⁵⁷ анга осмонга бормоқ ва тамоми оламини сайр этмак муяссардир (унинг) ҳамма андишалардин безор этсин. Ва они гўшти пораемим, сановбарнинг суратида туруру, онга мутаважжиҳ қилсин ва они зикр айтмоқга машғул этсин, бу тариқадаким, калимаи «ло»ни тарафи болога тортсин ва калимаи «илоҳа»ни ўнг қўл тарафига ҳаракат берсин ва калимаи «иллаллоҳ»ни дили сановбарга қаттиғ урсин, андоғким, осори ҳарорати тамоми аъзосига етишсин. Ва тарафи нафъийда жамиъи муҳаддисотнинг вужудини назари фано ва ноҳостанлиқ била мутолаа этмак керак ва тарафи исботда вужуди Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг назари бақо ва мақсудлиқ била мулоҳаза қилмоқ керак ва жамиъи авқотини бу зикрга мустағрақ айлантирсун ва ҳеч бир шуғла сабабли андин кейин қолмасин, то бу калима тақрори воситаси била сурати тавҳид кўнгилида қарор тутар ва зикри кўнгилининг сифати лозими айлануру.

Рашҳа 6. «Бозгашт»⁵⁸ улдирким, ҳар мартабаеким, зокир тили ва кўнгили бирла «калимаи таййиба»ни айтур анинг изида шул тил била айтсин: «Худовандо, манинг мақсудим сентурурсан, сенинг ризонг туруру», анинг учунким, бу калимаи бозгашт нафъи этгучидир ҳар хавотирениким, яхши ва ямондан келуру, то анинг зикри холис бўлсин ва анинг сирри мосуводин фориг айлануру. Ва агар мубтадий бидоятти зикри калимаи бозгаштда ўзидин сидақ мавжуд топмаса, керакким, они тарк этмасин, анинг учунким, даража-бадаража сидқнинг асарлари зоҳир бўлуру.

Хизмати Мавлоно Алоуддин алайҳирроҳмаким, Ҳазрати Мавлоно Саъдудин (Кошгарий) қуддиси сирруҳунинг ажиллайи асҳобларидин эрди, айтибдирларким, мабодийи

аҳволдаким, Ҳазрати Маҳдумдин таълими зикр олиб эрдим, зикри бозгаштга маъмур бўлдим, вақтеким айтур эрдим: «Худовандо, менинг мақсудим сентурусан ва сенинг ризонг турур»; манга бу зикрни айтмоқдин шарм келур эрди, анинг учунким, бу қавлда содиқ эрмас эрдим, сариҳ билур эрдимким, ёлгон айтурман. Бир кун бу хаёлга тушиб, аларнинг ёнларига бордим, айдиларким, Шайх (Умар) Баҳоуддиннинг ёнларига борурмиз. Мулозаматлариға бордим, вақтеким, ўлтурдим, Шайх айдилар: «Ҳазрати Шайх Рукнуддин Алоуддавла қуддиса сирруҳу айтиб турурларким, солик ҳар неча ўзидин талабда сидқ топмаса, лекин айтмоқ керакким: «Худое, мақсадим сентурусан», то вақтеким ҳақиқати сидқ зоҳир бўлур». Вақтеким Ҳазрати Шайхнинг ёнларидан ташқари чиқдик, Ҳазрати Маҳдум айдилар: «Шайх аҳли жазба турурлар ва истилоҳ билмаслар». Бу сўз маъноси манга пўшида қолди, то неча муддатдин сўнг зоҳир бўлдимким, аларнинг ғаразлари ул сўздин бу эрдиким. Шайх тариқи жазба бирла тарбият топибдирлар на сулук тариқи билан. Ва тариқи иршодни билмай турурлар, анинг учунким, ҳануз ул маҳал йўқ эрдиким, Шайх они фақирға зоҳир этсалар, ул жиҳатдинким, то Шайхдин эшитганим йўқ эрди, бозгаштга ул калимани сўзу ниёз юзидин айтур эрдим ва, ул айтмоқда мунфайл ва хижил эрдим. Вақтеким, Шайхдин эшитдим ул сўзу ниёз ва инфиол ва хижолат қолмади.

Раиҳа 7. «Нигоҳдошт»⁵⁹ — ул иборатдир муроқабайи хавотирдин, андоқким, бир дамда неча мартаба «калимаи таййиба»ни айтурким, хавотири ғайрига ташқари кетмас.

Ҳазрати Мавлоно Саъдуддин (Кошғарий) қуддиса сирруҳу бу калиманинг маъносида айтиб турурларким, бир соат ва икки соат ва икки соатдин зиёда, у миқдорким муяссар бўлур, хавотирни сақласин, андин сўнг ғайри анинг хавотирига ўтқай.

Хизмати Мавлоно Қосим алайҳир роҳмаким, Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор)нинг асҳоби махсусларининг улуғларидин эрди, бир кун тақрибан айдиларким, нигоҳдоштда малака ул даражага етишибдирким, тулуъи фажр⁶⁰ вақтиндин то улуғ чоштгоҳгача кўнгилни ағёрнинг хутуридин сақлаб бўлур, бар ваҷҳеким, шул миқдор замонда қуввати мутахаййила ўз амалидан маъзул бўлур.

Пушида қолмасунким, қуввати мутахаййиланинг тамоми амалидин маъзул бўлгани, агарчандиким ярим соат ҳам бўлса, аҳли таҳқиқнинг наздида бағоят амри азим турур ва ул наводирлардин турур ва куммали авлиёulloҳ,⁶¹га аҳёнан бу маъни даст берур. Андоғким, Ҳазрати Шайх Муҳйиддини Арабий қуддиса сирруҳу «Футуҳоти Маккий»да ул жойдаким сужуди қалбни баён этибдирлар ва Хожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий қуддиса сирруҳунинг саволлари ва жавобларида бу баҳсинг таҳқиқини этибдирлар, анинг тафсили бу мақомга лойиқ эрмас турур.

Рашҳа 8. «Ёддошт⁶²ким, мақсуд андин ҳама ул турур Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға батариқайи завқ доимо оғоҳ бўлмоқдин иборатдир ва баъзи бу иборат бирла айтибдирларким, ҳузури беғайбат турур. Ва аҳли таҳқиқининг наздида мушоҳадаеким, кўнгилга шужуди Ҳақ субҳана ҳубби зотининг тавассути⁶³ била истило топар ҳусули ёддоштин киноя турур.

Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор)дан бу тўрт калимаким, мазкур; бўлди, анинг шарҳида бу иборатларни айтибдирларким, ёддошт иборатдир зикрда такалуф этмақдин; ва бозгашт иборатдир Ҳақ субҳанаҳу ва таоло(ға) ружуъ этмақдин ул важҳ билаким, ҳар мартаба калимаи таййибани айтур, анинг изидин кўнгилда андиша қилур: «Худовандо, мақсудим сентурурсан» ва нигоҳдошт тил била, айтмай, бу ружуънинг муҳофазатидин иборатдир ва ёддошт иборатдир нигоҳдошзда росух⁶⁴ бўлмақдин.

Рашҳа 9. «Вуқуфи замоний». Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу айтиб турурлар, вуқуфи замонийким, йўл юргувчиларнинг коргузорандаси⁶⁵ турур, ул турурким, банда ўз аҳволига воқиф бўлсинким, ҳар замонда анинг сифати ва ҳоли не турур: мужиби шукр турурму ё мужиби узр?

Ва Ҳазрати Мавлоно Яъқуб Чархий қуддиса сирруҳу айтиб турурларким, Ҳазрати Хожаи Бузург, яъни Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу қабзи ҳолатда мени истиғфорға амр этдилар ва баста ҳолатда шукр этмаққа бунордилар ва айдилар: «Бу икки ҳолнинг риояси вуқуфи замоний турур».

Ва яна Ҳазрати Хожаи Бузург айдиларким, бинойи кори солиқни вуқуфи замонийда соатға қўйиб турурлар, то нафасни топгунча бўлсинким, ҳузур била ўтарми ё ғафлат била? Агар нафсга бино этсалар, бу икки сифатни топғучи

бўлмас. Вуқуфи замоний суфия қоддасаллоҳу арвоҳаҳум наздида муҳосабадин иборат турур. Ва Ҳазрати Хожа Бузург айтиб турурлар: «Муҳосаба улдирким, ҳар соатдин унча бизларга ўтиб турур. ғафлат била(н)ми ўтибдир ва ҳузур била(н)ми ўтибдурур кўрармиз, барча нуқсон турур, бозгашт этармиз ва амални янги бошдин тутармиз».

Раъҳа 10. «Вуқуфи ададий» ва ул зикрда ададни риоя этмақдин иборатдир.

Ҳазрати Хожаи бузург Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу айдилар: «Зикри қалба ададни риоя этмақ пароканда бўлган хавотирларни жамъ этмақ учун турур». Ва улчаким Хожагон қоддасаллоҳу арвоҳаҳум каломларида воқефирким, фалоний фалонийни вуқуфи ададийга амр қилибдир, мақсуд (андин) зикри қалб турур риояи адад била ва мужаррад риояи адад эрмастур зикри қалбийда. Ва зокир керакким бир нафасда уч мартаба ё беш мартаба ё етти мартаба ё йигирма бир мартабага айтсин ва ададни тоқ қилмоқни лозим санасин.

Ҳазрати Хожа Алоуддин Аттор қоддасаллоҳу таоло руҳаҳу айтибдирларким: «Кўб айтмоқ шарт эрмас, керакким, ҳар неча айтсин вуқуф ва ҳузур юзидин бўлсин, то онга фойда мутараттиб айланур. Вақтеким, зикри қалбийда адад йигирма бирдин ўтса ва асар зоҳир бўлмаса, ул амалнинг беҳосиллигига далил бўлур ва асари зикр ул бўлурким, замони нафъийда вужуди башарият манфий бўлур ва замони исботда тасарруфоти жазаботи улуҳийятнинг асарларидин асарени мутолаа этилур. Ва ул нимарсаким, Ҳазрати Хожаи бузург айтибдирлар. вуқуфи ададий илми ладунийнинг аввал мартабаси турур. Эҳтимали бордирким, аҳли бидоятга нисбат аввали мартабаи илми ладуний бу тасарруфоти жазаботи улуҳийят асарларини мутолаа этмақ бўлурким, Ҳазрати Хожа Алоуддин айтибдирлар. Анинг учунким, кайфияте ва ҳолатедирким, мувассил турур мартабаи қурбга ва илми ладуний ул мартабада макшув бўлур. Ва аҳли ниҳоятга нисбат вуқуфи ададийким, илми ладунийнинг аввалги мартабаси турур, ул бўлурким, зокир воҳиди ҳақиқийнинг эъдоди кавний⁶⁶ мартабаларида сараёнийнинг сиррига воқиф бўлур, андоғким, эъдод ҳисоби мартабаларида воҳиди адади сараёнийга воқиф турур.

Байт:

*Эъдоги кавн сурати касрат намойишист,
Фал-куллу воҳидун йатажалла би кулли шаън
(Дунёдаги нарсалар кўплик шаклига кўрилади,
Барчаси биттадир, кўп нарсага жило қилади).*

Муҳаққиқларнинг акобирларидин бирлари бу мазмунни шундоғ айтибдир.

Байт:

*Касрат чу нек нигари айни ваҳдат аст.
Моро шаке намонг гар тўро шакист
(Кўп нарсага яхшилаб қарасанг, аслига биттадир,
Сенга шубҳа бўлса ҳам, бироқ бизда шубҳа
қолмади).*

Ва «Шарҳи рубоиёт»да айтибдирлар.

Рубоий:

*Дар мазҳаби аҳли кашфу арбоби хирад,
Сорист аҳаг дар ҳама афроғи агад.
Зероки агад гарчи берун аст зи ҳад,
Ҳам сурату гам моддааш ҳаёт аҳаг*

*(Авлиё аҳли ва ақл арбоблари мазҳабида,
Битта нарса барча нарсага зоҳирдир.
Кўплик гарчи санокдан ташқари бўлса ҳам,
Аслига кўриниши ва моддаси яғонадир).*

Ҳақиқатдан бу вуқуф турурким, илми ладунийнинг аввал мартабаси турур. Валлоҳу таоло аълам. Пушида қолмасинким, илми ладуний илме турурким, аҳли қурбга таълими илоҳий ва тафҳими раббоний била маълум ва мафҳум бўлур, далоили ақлий ва шовоҳиди нақлий била эрмас. Андоғким, каломи қадим Хизир алайҳиссалом ҳақида буториб турур: «Ва алламнаҳу мин ладунна илман». Илмул яқин ва илми ладуний аросида фарқ бу турурким, илмул яқин иборат турур нури зотни ва сифати илоҳийни идрок этмақдин. Ва илми ладуний идроки маъонийдин ва Ҳақ

субҳанаҳу ва таолодин илҳом тариқи била калималарини фаҳм этмақдин киноя турур.

Рашҳа 11. «Вуқуфи қалбий» ул турурким, ул икки маънига маъмулдир. Бири улким, зокирнинг кўнгли воқиф ва огоҳ бўлур Ҳақ субҳанаҳо ва таоло(дин) ул ёддошт мақула⁶⁷сидин турур. Ҳазрати Эшон (Убайдуллоҳи Аҳрор) ўз «Калимоти қудсия»ларининг баъзисида ёзибдирларким, вуқуфи қалбий иборат турур кўнглининг жаноби Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға огоҳ ва ҳозир бўлмагидин, бар важҳеким, кўнгида Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин бошқа ҳеч бойисти ва хости бўлмасин. Ва яна бир жойда айтибдирларким, мундоғ зикрда мазкурга иртибот ва огоҳлиқ шарт турур ва бу огоҳлиқға шуҳуду вусул ва вужуду вуқуфи қалбий деб айтурлар. Ва давомнинг маънисини ул турурким, зокир кўнгидин воқиф бўлсин, яъни аснои зикрда бу қитъаи лаҳми санавбар аш-шаклга мутаважжиҳ бўлсинким, они мажозон кўнги дерлар ва чап тарафда чап пистоннинг баробарида воқеъ турур. Ва они зикрда машғул ва гўё айлантирсин ва қўямасинким, зикрдин ва зикрнинг мафҳумидин гофил ва зоҳил айлансин.

Ва Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қоддасаллоҳу таоло сирраҳу зикрда ҳибси нафас ва риояти ададни лозим санамас эрдилар, аммо вуқуфи қалбийни ҳар икки маънигаким, айтилиб эрди, муҳим тутар эрдилар, анинг учунким, хулосаи зикрдин улча улдир вуқуфи қалбийда турур.

Байт:

Монанди мурғи бош ҳон бар байзаи дил посбон,

Қ-аз байзайи дил зоядат мастиу завқу қаҳқаҳа.

(Дил тухуми устида товук каби посбон бўл,

Дил тухумидан мастлик, завқ ва қаҳқаҳа туғилади.)

Вақтеким, Хожа Абдуллоҳиқ қоддасаллоҳу таоло сирраҳута вафоти яқин етишди асҳобларидин тўрт кишиниким, мазкур бўлур, мақоми даъват ва иршодда мустафид⁶⁸ топдилар ва Ҳазрати Хожанинг нақлидин сўнг бу тўрт бузургнинг ҳар бирлари иршод амрига қиём кўргиздилар ва халқларни Ҳақға даъват қилдилар. Ва Ҳазрати Хожанинг вафотларида сана олти юз ўн еттида (1220) эркан ва

сармозорлари дағи иморатнинг хошиясиға бу қитға
ёзилибдирким, вафотларининг таъриҳида айтибдирлар.

Байт:

*Бандаи мухлис басуи холиқи хуғ шуг равон,
Чун сағои «иржиъи» бишниғ шуг таълими ў.
Ў чу дар рўзи азал тақсим карда ҳарчи ҳаст,
То абад таъриҳи фавти Хожа шуг тақсими ў*

*(«Қайт» сағосини эшитгач,
Мухлис банда ўз яратувчиси сари равона бўлди,
Рўзи азалда ҳар бир нарса тақсим қилинган,
Хожанинғ вафот йили ҳам «тақсими у» сўзи бўлди).*

**Шайх Нажмиддин Кубро
(1145–1221)**

Тўла исми Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Абулжанноб Нажмиддин ал-Хивақий ал-Хоразмийдир. Шайх Нажмиддин (гин юлдузи), Шайхи валитарош (валоятга етишадиганларни тарбияловчи), Абулжанноб (Оллоҳдан қўрқувчилар отаси), Шайх Кубро (улуғ шайх) унвонлари билан ҳам юригилади.

Хивада таваллуд топган. Ёшлиқдан ўз пирини излаб Мисрга боради ва Рўзбеҳон ал-Ваззон Мисрийга ҳам мурид, ҳам куёв бўлади. Сўнгра Табризга бориб, Абу Мансур Хафддан «шарҳу-с-сунна»ни ўрганади, Исмоил Касрий қўлидан хирқа кияди. Мисрга қайтгач, Рўзбеҳоннинг тавсияси билан Хоразмга келиб, хонақоҳ қуради. Кубровийлик ёки заҳабийлик тариқатига асос солган.

Кубровий шайхлари Мажидиддин Боғдоий (Фаридиддин Атторнинг пири), Саъдиддин Ҳамавий, Бобо Камол Жандий, Сайфиддин Бохарзий, Нажмиддин Розий ва б. машҳур шоғирдлар етиштирган.

Ҳожи Халифанинг «Тухфату-л-фуқаро», «Сафинату-л-авлиё», «Хазинату-л-асфиё», Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс», Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий (Фаноий)нинг «Мажолис-у-лушшоқ», «Таройиқу-л-ҳақойиқ», «Мажолис-у-л-мўминин», Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат», Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада», «Тарихи гузида», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «Риёзу-л-орифин», Азизиддин Насафийнинг «Зубдату-л-ҳақойиқ» асарларида улуғланган.

«Усули ашара», «Рисола илал ҳоим», «Фавотиҳу-л-жамол» в.б. асарлар ёзган. Бизгача етиб келмаган «Тафсир» муаллифи ҳамдир. Форс тилида ўнлаб тасаввуфий рубоийлар (Жамол Камол, Матназар Абдулҳаким, Эргаш Очил таржималари) яратган.

Кубровийлик тариқатининг излари акс этган бадиий адабиёт намуналари сифатида Паҳлавон Маҳмуд рубоийлари ва Оғаҳийнинг айрим ғазаллари тилга олинади.

**«УСУЛИ АШАРА»
(Ўн усул ва шарҳи)**

1. Оллоҳга элтувчи йўлларнинг агади махлуқотнинг нафаслари қадар беҳисоб¹.

Мазкур калима арбоби тасаввуфнинг энг машҳур сўзларидан бўлиб², унинг хилма-хил шарҳлари мавжуд.

1. Бундаги нафас инсоннинг оғиз ва бурнидан кириб-чиқадиган ҳаво бўлиб, унинг бир кунлик миқдори йигирма тўрт мингга яқиндир. Шу боис ҳар ким умр бўйи олган нафасича Ҳаққа борувчи йўл имкониятига соҳибдир.

Йўлчи қадам ба қадам илгарилаганидек, бу йўлда сабот кўрсатганлар ҳам ҳар нафасда Оллоҳга тобора яқинлашиб борурлар. Аслида йўл ягонадир. Аммо ҳар одим манзил ниҳоясига олиб борувчи восита бўлганлигидан ҳам ҳар қадам олдинга юриш ва илгарилаш ҳисобланган. Шунинг учун «Ҳар бир инсон нафасини ва вақтини муҳофаза қилиши керак» дейилгандир. Зеро, нафас ва вақт беҳуда сарфланаркан, кун, кунни қадрламаслик билан ой, ой билан эса йил, ва ниҳоят, шу тариқа бутун бир умр зое кетади.

Бу ҳақда Санойи (ваф. 526/1131) бир байтида шундай дейди: «Чин сўфий Оллоҳ мушоҳадаси завқи билан маст бўлганлигидан ҳар нафасда икки байрамни нишонлар: бири – нафас олишда, иккинчиси эса нафас чиқаришда. Бу байрам сайри жамолдан шодланиш ва кўнгиладан кечириладиган ботиний ҳолдан сурур топмоқдир. Сўфийлар бундай байрам билан машғул эканлар, зоҳидларга ўхшаш ўргимчаклар, пашшаларни кабоб қилиб ейдилар».

Яъни зоҳидлар бундай байрамнинг нелигини билмайдилар. қурбон байрамида халқ қурбонлик гўштини чайнаш билан овора экан, аҳли ҳақиқат эзгу иш ва амаллар билан машғул бўлиш учун рағбат кўрсатадилар. Бу билан дунёнинг эмас, балки жаннат ва охират неъматларини кўзлайдилар. Аслида жамоли илоҳийга муяссар бўлиш барча неъматлардан устунроқ ва юксакроқдир. Бироқ «Ман лам язуқ лам яъриф» завқини тотмаган буни қаердан билсин? Ахир таъмини фарқлай билмаган кимсага нима ҳам дейиш мумкин?!»

Савол: Ҳеч бир нафасни зое этмасдан, ҳар нафасда ўша байрам ҳолини яшамок, мумкинми?

Жавоб: Албатта, мумкин. Чунки Ҳазрати Пайғамбар: «Жаннатда бир тоифа борки, Оллоҳ билан улар орасида бир лаҳза бўлсин ҳеч қандай парда бўлмайди», дея марҳамат қилганлар. Улар доимо Ҳақ мушоҳадаси билан машғулдирлар. Бошқа бир ҳадисда эса: «Ё Раб, Сендан Сенинг важҳу карамингни доимо томоша айлаш лаззатини лутф қилишингни сўрайман» дея дуо қилганлари ривоят қилинади.

Маълум бўлмоқдаки, пайғамбарлар, муқарраблар ва сиддиқлар дея танилган буюк валилар доимо Унга боқишдан туғилган ҳузуру завқ билан тўлиб тошгандирлар. Чунки улар «Қоба қавсайн»⁴да жамъ ва фарқ⁵, сакр ва саҳв⁶ ҳолларини айна бир пайтда яшайдилар. Улар хилма-хил шакллар ва турфа-турфа ҳоллар ила ҳамиша мушоҳада ичида кун кечирадилар. Мақсад-муддаолари эса тажаллийи Мутлақдир. Бунда Ҳақнинг тажаллисиси умумий ва таъсири кенг қамровли эмаслигини яхши билмоқ керак. Инсонда шундай қобилият ва қувватлар борки, у халқ билан жисман муносабатларини давом эттираркан, айна вақтда кўнгли ва мушоҳада жазбаси ила истиғроқ ҳолини яшамоғи мумкиндир. Шунинг учун орифнинг нафаси тасбеҳ, уйқуси ибодат эрур. Унинг учун ғафлат йўқдир. У ҳар доим бедор, басирати ҳар лаҳза очиқдир. Мана бу оятларда ҳам шунга ишорат бор: «Унинг оятларидан (яна бири) — кечаси ва кундузи ухлашларингиз ҳамда (кундузлари) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиздир. Албатта, бунда англайдиган қавм учун оят — ибратлар бордир»⁷. Бир ҳадисда ҳам: «Инсонлар уйқу ҳолидадирлар. Ўлгачгина уйғонадилар» дейилмиш. Ушбу ҳадисда назарда тутилган инсонлар оддий халқ табақасидирки, улар Ҳаққа томон умумий ва мутлақ ягона бир йўлдан боришни истайдилар. Ҳолбуки, асосий мақсад хусусий ва муқайяд⁸ бир йўл билан Оллоҳга етишмоқдир. Буни пухта англагин!

2. Асмои ҳусно⁹да ҳар бирининг бир қули бор ва бу исм қулни тарбиялаб камолга етказади. Аслида исмлар-ла номланувчи, яъни соҳиби ном ягона Борлиқдир. Исмларнинг кўплиги ва хилма-хиллиги исм соҳибининг ҳам кўп, турлитуманлилигини талаб қилмайди. Аммо маълум бир исмнинг маҳкуми ўша исм йўналиши ва ўша исм шарофатидан Ҳаққа

етади, ўзга томонга чалғимади. Бу Ҳаққа сулук давриясидир, шунчаки тўғри интилиш эмасдир. Ҳар ким бора-бора «Унга қайтарилгувчисиз» (Бақара 2:28) хабарига мувофиқ Уни орзу қилар ва Унга қайтар, Унга восил бўлар. Бу чизилган бир доира кабидир: унинг интиҳо нуқтаси ибтидо нуқтаси билан бирлашади. Доиранинг марказидаги нуқтага унинг ҳар тарафи кўриниб туради. Ҳар тараф унинг учун доира эрур. Бу гўё Байтуллоҳ атрофидаги қуббаларнинг унга юзланиб туришига ўхшайди...

<...> 3. Дунёда қанча мавжудот бор бўлса, Ҳаққа элтадиган йўл ҳам ўшанчадир. Ва қанчалик гўзал феъл ва ахлоқ бор бўлса, уларнинг ҳар бири Унга етказувчидир, шунинг учун ҳам «Оллоҳнинг ахлоқи билан ахлоқланингиз» ҳадисидан ташқари яна шундай ривоят ҳам бор: «Оллоҳнинг 360 та гўзал ахлоқи бор. Иймон келтирган кимса улардан қайси бири билан бўлмасин, Унинг дийдорига восил бўлса, жаннат аҳлидандир» дейилганида, Ҳазрати Абу Бакр:

– Эй Оллоҳнинг Расули, менда бу ахлоқлардан лоақал бирортаси бормикан? дея сўрадилар. Пайғамбаримиз (с.а.в.):

– Эй Абу Бакр, сенда буларнинг нафақат биттаси, балки ҳаммаси мавжуд ва уларнинг ичида Ҳақ таолога энг суюкли бўлгани жўмардликдир» дея жавоб бердилар. Бундан маълум бўлмоқдаки, Ҳазрати Абу Бакр жаннатнинг саккиз эшигидан бир йўла кирадилар. Чунки у зот самовий эшиклардан ўтишнинг сабабларини ўзида мужассам қилган ва ҳар ахлоқнинг жазбаси ила Уни тошгандир.

Мўъминлар бу ахлоқлар билан Оллоҳга етишадилар, ammo улар орасида ҳам тафовутлар бўлади. Аввал қайд этилганидек, жўмардлик билан етишган қул бошқаларига нисбатан Оллоҳга янада яқинроқдир. Шунингдек, Оллоҳни таниган олимнинг ҳам бошқалардан устунлиги беқиёс даражада муҳаққақдир. Чунки илм илоҳий ва шарафли сифат бўлиб, мавзуимизга бевосита алоқадор шундай фикр ҳам бор: «Оллоҳ билан қул орасида энг гўзал ахлоқ – ризо ва таслимият¹⁰ бўлса, қул билан қул орасидаги энг гўзал хулқ жўмардликдир».

4. Оллоҳга етиштирувчи йўлларнинг кўп бўлиши инсонлардаги санъат ва касб-кор кўплигига ҳам ишорат этади. Чунки султонлик, вазирлик, муфтилик, мударрислик мансабларининг ҳар бири Оллоҳга борғувчи йўлдир. Шу боис

ҳам буюклардан бири шундай деган эди: «Агар Иброҳим бинни Адҳам (ваф. 161 / 777) менинг замонимда яшаганида эди, уни тахтидаёқ иршод қилган бўлардим». Чунки салтанат ва унинг мартабалари ҳам илоҳий исмлاردандир. Сўфий ҳам Оллоҳга етишмоқ учун ниҳояти Унинг бошқа бир исмига таянмоқда. Мақсад эса айни даргоҳга йўналтиради. Фақат шуни билиш керакки, бундай маслак арбоби ҳам Оллоҳга етишади, аммо умумий ҳидоят чегаралари ичида қолади. Хусусий ҳидоятга қовушмоқ учун эса муршиди комил шарт. Шу боис санъат ва илмда қарама-қаршилиқ ҳамда ҳар хилликлар ўзига хос раҳмат ҳисобланган. Уларнинг ҳар бири инсонларни Унга восил айлайди. Фақат бу унсият кашф соҳиби бўлган кишилардан ташқаридагилар учун сезилмаганлиги боис ҳам йўлларнинг кўплиги бу ҳаётга янги қадам қўйганлар йўлини тўсиши, мосиво қилиши-да мумкин. Илоҳий тажаллилардан бўлган Ҳақ ва йўл шу тариқа айни нарсада тажассум топади.

Қисқаси, бу йўлларнинг қайсиси билан бўлса-да Ҳаққа таважжуҳ¹¹ этилса, вуслат¹²нинг мумкин ва муяссар эканлигига шу оят ҳам ишорат қилмоқда: «Қайси тарафдан чиқсангиз, юзингизни Масжид ал-ҳарам томонга буринг!...¹³» (Бақара, 2:150). Яъни, томонларнинг кўплиги танланган исм ва борлиқнинг касратини талаб этмайди. Каъбатуллоҳнинг қайси ёнида бўлманг, ўша жойдан яна Унга йўналурсиз. Ҳақ толибининг вуслат эшигига етишмоғи шак-шубҳасиз. Чунки бутун ашё ва борлиққа илоҳий исмлар тазаҳҳур айлар. Шу боис санъат ва ашё ҳам Оллоҳга қовуштириш қувватига эга, йўл кўрсатишга қодир. Масалан, ҳаво Ҳай исмининг мазҳари, ҳаракат ҳолини акс эттиради. Сув эса Муҳйи исмининг мазҳаридирки, ҳалок ва фаноликни ўртадан кўтаради. Шунингдек, новвой *Нофий* исмига, нон *Қайюм* исмига мазҳардир. Атторлик иши ўлчов ва тарозига дахлдорлиги туфайли Оллоҳнинг *Ал* исмига боғлиқдир.

«Фотиҳа» сурасидаги «Оллоҳим, бизларни Тўғри йўлга йўллагайсан» маъносидаги оятда келган тўғрилиқ ҳам худди шу маънони англатади. Яна хушбўй ҳидли нарсалар Унинг *Жалол* исмига, аччиқ бўлганлари эса «Ҳар аччиқ шифодир» дея таъкидланганидек, *Нофий* исмига тегишли. Заҳардек зарарли нарсалар эса *Жалол* исмининг мазҳаридир. Шунингдек, салтанат исми *Аъзам* билан, вазорат *Вакил* билан, муфтилик

Илм билан, таълим ва тарбия эса: «Ва У Зот Одамга барча нарсаларнинг исмларини ўргатди...»¹⁴ (Бақара, 2:31) сири билан, қозилик ва адлия ташкилоти эса «...Албатта, Парвардигоринг қиёмат кунида талашиб-тортишган нарсалари ҳақида уларнинг ўртасида ўзи ҳакамлик қилур» (Юнус, 10:93) ҳақиқати билан узвий муносабатдадир. Чунки исм Мусаммони, яъни соҳибини кўрсатади, унга ишорат қилади. Муаззинлик «Оллоҳ тинчлик диёри — Жаннатга даъват қилур ва ўзи хоҳлаган зотларни тўғри йўлга ҳидоят қилур» (Юнус, 10:25) оятига, имомлик эса «қулининг лисони билан Оллоҳ ўзига ҳамд айтувчининг ҳамдини эшитди» маъносига ишоратдир. Мурид — муршидлик «...Оллоҳ ўзи хоҳлаган зотларни поклагувчидир...»¹⁵ (Нисо, 4:49) маъносига, харидор ва сотувчи эса «Албатта, Оллоҳ мўъминларнинг жонларини ва молларини улардан жаннат баробарига сотиб олди...» оятлари билан алоқадордир (Тавба, 9:111).

Бу исмлар омонатдир. Пайғамбарнинг сифати амин ва сиддиқдир. Ундан кейин келган унинг уммати ҳам Унинг мазҳаридир. Омонатга хиёнат қилган эса амин сифатига мазҳар бўла олмайди. Уй ва дўкон вазифасини бажараётган вужудимиз Оллоҳнинг Мужид, Соний, Холиқ, Мусаввир ва бошқа исмларининг ҳосиласидир. Ҳидоятга эришганлар Ҳодий, залолат аҳли эса Музил исми доирасига тааллуқлидир...

Биз изоҳламоқчи бўлган йўл эса бу йўлларнинг энг ойдини ва энг мукаммалидир.

Бу йўл Ҳаққа етказувчи йўлларнинг энг яқинидир. Бошқа йўллар бу йўлга нисбатан янада яқин ёки жуда йироқ бўлиши ҳам мумкин. Аммо бу йўл жуда аниқ ва очиқ, яъни «Моҳжайи байзо» (ойдин кўча)дир. Йўлларнинг энг мукаммали бўлган бу йўл солиқни бошқа жойга эмас, балки аниқ манзилга асос йўлдан айирмасдан, қийинчиликсиз улаштиради.

Юқорида айтилганидек, бу йўллар кўп бўлса-да, уларнинг ҳаммасини уч асосий гуруҳга бирлаштира оламиз.

Энг яқин, энг равшан ва энг мукамал йўллар яратиларнинг нафаслари ададича бўлса ҳамки, уларнинг ҳаммаси бу гуруҳларнинг биронтасига мансуб бўлади.

1. Тариқи ахёр: ибодат ва амали солиҳ соҳибларининг йўли. Бу йўлга кирувчи солиқлар рўза,

намоз, Қуръон қироати, ҳаж қилиш ва шунга ўхшаш зоҳирий ибодатлар билан кўпроқ машғул бўладилар.

Бу тушунча тобеъин ва табаи тобеъин¹⁶ даврида ҳоким бўлган тушунчадир. Макка ва Мадинада, Шом, Миср, *Боғдог*, Басра ёхуд Кўфада бўлсин, тариқи ахёр мансубларини учратиш мумкин эди.

Уларнинг орасида шундайлари ҳам бор эдики, улар бутун йил бўйи фақатгина байрамларда, яъни рўза ҳаром бўлган кунлардагина рўза тутмасдилар. Бошқа ҳеч вақт рўзани қанда қилмасдилар. Шу боис уларга «соимуд-давр» (бутун вақтини рўзадор ўтказувчи) дея ном берилганди. Яна бир гуруҳлари эса саҳаргача намоз ва тиловати Қуръон билан машғул бўлсалар, бошқа бир тоифаси Абдуллоҳ бин Муборақдек ғозийлик билан шўҳрат таратган, яна бошқалари эса кўпроқ ҳаж иштиёқи ва орзуси билан нафас олардилар.

Бу йўл тариқи ахёр дея аталади. Бундай йўл ва усул билан узоқ вақтдан кейин руҳни камол топтириб, Ҳаққа етишганлар бағоят оздир.

Яъни бу йўл энг хайрлиларнинг йўли демақдир. Бу йўл соликлари хайрли, эзгу иш ва амаллар билан машғулдилар. Амали хайр соҳиблари эса инсонлар орасида энг хайрлиларидилар. Шу боис ҳам улар шундай номга мушарраф бўлганлар. Узоқ вақт мобайнида ушбу усул билан Унга етишганлар жуда оздир. Бу йўлнинг бошқа бир номи «тариқи зуҳд»дир. Унга етишиш кўп вақт талаб қилади. Ошиқ уч йилда эгаллаган мақому манзилни зоҳидлар ўттиз йилда ҳам қатъ эта олмайдилар. Шундай бўлса-да, бу йўлга беписанд қараб бўлмайди, чунки унга етиш ҳаммага ҳам насиб этмайди. Бу йўлга қадам қўйган кўпчиликнинг мақсадга етмасдан умри тутаб, ора йўлда қолади...

2. Тариқи аброр: мужоҳада ва риёзат соҳибларининг йўли. Бу йўл соликлари эса гўзал феъл-атворга эга бўлиш, кўнгилни тазкия, қалбни тасфия¹⁷, яъни кўнгилни мусаффолаштириш ва ботинини обод қилиш, маъмур этиш учун ғайрат кўрсатувчи кишилардир.

Мазкур йўл мужоҳада ва риёзат соҳибларининг йўли бўлиб, унга қадам қўйганлар нафси амморанинг тарбияси билан машғул бўладилар. Бир томондан, улар ўзни кўз-кўз қилиш, бесабрлик, худбинлик, молу мартаба ҳирси,

баджаҳлик каби ёмон феълларига барҳам бериш билан шуғуланарканлар, иккинчи томондан, тавҳид нурию Оллоҳ билан бирга бўлишнинг ҳузури ва Ундан бошқа бутун борлиқлар билан алоқани узиш каби мужоҳадалар ила қалбларини поклайдилар. Чунки қалб бамисоли ойина, у тоза ва порлоқ бўлмагунча илоҳий тажаллиларни зуҳурлантирмайди. Ойинанинг кирланиши ва қорайишига сабаб Оллоҳдан бошқа борлиқлар билан яқиндан боғланишимиздир. Илоҳий маърифат эса қалб ойинасини жилолантиради. Бу маърифат, албатта, тақво, амали солиҳ, сайри сулукдан туғилган ирфон бўлиши лозим. Ушбу йўллардан айри равишда қўлга киритилган маърифат шайтоний бўлиб, номақбулдир. У фосиқ ва истидрож¹⁸ соҳиби бўлмаган кишиларнинг маърифати кабидир. Улар нопокликлар ичида сузишаркан, подшоҳликни даъво қиладилар. Маърифатдан бонг урадилар...

Тариқи аброр дея маълум бўлган мазкур йўл билан Ҳаққа қовушганлар аввалги йўлга қараганда кўпроқ бўлса ҳамки нодир ҳисобланади.

Бу йўлдагилар ички ва ташқи тақвога амал қилганликлари учун «аброр» дея номланишга ҳақли бўлиб, уларнинг орасида Оллоҳга етишганлар аввалги гуруҳга нисбатан кўпроқдир. Шундай бўлса-да, натижа эътибори билан улар оз ҳисобланади. Силсилавийлик қонуниятида аҳвол худди шундай, яъни ўзидан юқоридагиларга нисбатан кам, ўзидан пастдагиларга қараганда эса кўпдир. Масалан, дунёдаги ҳайвонлар жонсизларга нисбатан оз, аммо инсонларга қараганда кўп эрур...

3. Тариқи шуттор: бу ишқ, жазба ва муҳаббат соҳибларининг йўли. Ва у улуғ Мавлога сайру саёҳат қилувчиларнинг тариқатидир.

Бундаги сайр бир ҳукмдан бошқа бир ҳукмга, бир ҳолдан иккинчи бир ҳолга кечиш бўлиб, у маънавий босқич, маънавий саёҳат эрур. Соликнинг ҳам илк кундан охирига лаҳзасига қадар қиладиган иши мана шу сайр калимасида яшириндир. У муттасил маъшуқасига қараб интилади. Бу эса Каъба томон йўл олган кишининг ҳаракатига ўхшайди, чунки у Каъбага етгачгина ҳаракатдан тўхтайдди. Аммо тасаввуф тушунчасидаги интиҳо «сайр илаллоҳ» (Оллоҳга томон сайр)дир. «Сайр филлоҳ» (Оллоҳда сайр)да эса бундай ҳолат

йўқ. Каъбага етишганнинг сафари тугайди, аммо у бино ва у жойнинг сирлари тугамайди. Илоҳий сир ва ҳикматлар ниҳоясиздир.

Эй мўъмин, ҳақиқий комиллик юзага келгунга қадар бир ғайрат ва ҳиммат билан сайри сулук қилиш лозим. Бу йўл паришонлик, ялқовлик ва танбалликни кўтармайди, зоҳир, бирлик ва бутунликни талаб қилади. Сойирларга яхшилаб қара, паришон ва сустлашганлар йўлда илгарилай олмайдилар. Бу йўл муҳаббат аҳлидан ғайратли, елиб-югурувчи ва узлуксиз ҳаракатда бўлганларнинг равишидир. Улар қариялар, хасталар ёхуд танбалларга ўхшаб ўтроқ бўлмайдилар. Ва бу муҳаббат зуҳднинг муқобилидир. У Ҳаққа бўлган жазбани ифодалайди. Муҳаббатнинг шиддатию қуввати ортиши билан ишқ майдонга келади. Муҳаббат нурдир, ишқ эса нор (оташ)дир. Бу оташ Оллоҳдан ўзга борлиқларни ва уларга бўлган майларни ёқиб, йўқ қилади. Аслида норда ҳам, нурда ҳам ёруғлик бор. Ошиқлар орасида шундай гап юради: «Икки ёруғлик бор. Бири Оллоҳдан бошқа бутун борлиқлардан юз ўгиртирса, иккинчиси, Унга юз қаратади. Бу икковининг орасига «нор ишқ» кирса, хас-хашакка ўхшаб қолган инсоннинг дунё билан бўлган боғ(ланиш)ларини ёқиб кул қилади. Демак, ошиқ қисқа фурсатда манзилу мақсадига етишади. Зеро, ишқ унинг-ла баробар тезликда илгарилайди ва нафс маркабини ҳам ўзи билан бирга судрайди.

Бу йўлга сулук қилганларнинг йўл бошидаёқ эришган мартабаси бошқаларнинг сулук ҳаётлари сўнгига эришган мартабасидан кўп карра юксакдир.

Яъни бошқаларнинг сўнгги ҳоларига нисбатан буларнинг бошланғич ҳоллари янада устунроқ. Улар сайри сулуқнинг ниҳоясида топганларига булар ибтидодаёқ эришадилар. Жазба ва олий қобилиятлари ила гўё нурдан ясалган бир нарвон билан самога юксаладилар, минг одимни бир қадамдаёқ қатъ этадилар.

Бир манзилни уч манзил қилувчи қайдаю, уч манзилни бир манзилга бирлаштирувчи қайда?! Мана шундай борлиғу унсурлардан аста-секин йироқлашганлар мақсадга кеч етишадилар. Бироқ қобилиятли шайх ва муршиди комил паноҳида бўлганлар бундан мустаснодирлар.

Аҳли жазба эса дафъи сулук айлайдилар. Мўътабарии мана шу кашфдир, билъакс, дунёда чарх урмоқ эмас, чунки дунёнинг тўхташга мажбур қиладиган манзили макони кўп. Шундан келиб чиқилса, кашф ҳам оддий бир кашфдир. Кўпгина сўфийлар мана шу таҳликага тушганлар ва оралиқда қолиб кетганлар. Бундан Оллоҳ асрасин!

Бу мумтоз йўл иродага боғлиқ бир ўлимга асослангандир. Зеро, Ҳазрати Пайғамбар: «Ўлмасдан авал ўлинг» дея марҳамат қилган эдилар.

Бу йўлга «мумтоз» сифати олдин англатилган икки йўлга нисбатан тез суръатли ва аниқ бир натижага эга сулук бўлганлиги учун берилган...

<...> Ихтиёрий ўлим борлиқ ва дунё билан боғлиқ ишлардан бутунлай фоний (фанои куллий) бўлмоқдир. Бу ҳолни бошидан кечирган киши ўз вужудининг мавжудлигини ҳам ҳис этмайди. Чунки табиий ўлим ҳоли ҳам бундан асло фарқ қилмайди...

<...> Ўлим ҳам бир неча хилдир: Мавти аҳмар (қирмизи — қизил ўлим). Бу нафснинг хоҳиш ва истакларига қарши туриш эрур. Мавти абъаз (оқ ўлим). Бу очлик билан қорин талабларини ўлдириш. Мавти аҳдар (яшил ўлим). Бу арзон мато парчаларидан ямоқли кийим кийишдир. Чунки янги кийим дунё билан боғлиқ орзу ҳисобланади. Мавти асвад (қора ўлим). Бу халқнинг жабру жафосига таҳаммул этмоқ эрур. Бунга «фано филоҳ» ҳам дейилади, яъни бутун феъл ва ҳаракатларни маъшуқанинг феълида фоний қилмоқдир...

<...> **Бу йўлнинг тамал-қоидаларини эса ўн асосда жамлаш мумкиндир.**

Оллоҳ сари сайру саёҳат қилувчиларнинг йўли ўн асосга қурилгандир. Бу ўн асос йўлнинг тамаллари бўлса, бошқа асослар бино устига қурилган бинога ўхшайди. Аслида ҳар нарсанинг асоси ва тамали мавжуд. Агар у бўлмаса, мақсадга етиб бўлмайди. Мавзуга даҳлдор шундай сўз бор: «Усулни йўқотган вусулдан маҳрум қолади». Тилимиздаги «Ишнинг ўзини билгунча кўзини бил» мақоли ҳам худди шу фикрни равшанлаштиради. Ушбу сўзлардан мана бу ҳақиқат англашилади: ҳар нарсанинг негизи ва парчалари, тафарруоти¹⁹ бор. Асослар мустаҳкам бўлганидан кейингина тафарруот унга тобеъ бўлади. Динда ҳам худди шундай. Фарз

аслдир, мустаҳаб фуруъдир, тафарруотдир. Биринчисини тарк қилиб, иккинчисини адо этиш қулга ҳеч қандай муваффақият олиб келмайди.

1. Тавба

Худди марҳум «Эй хотиржам – сокин жон, Сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (ҳузур)га қайт» амрига бўйин эгиб ўз ихтиёрисиз Унга қайтганидек, тавба ҳам қулнинг ўз истак-иродаси ила Оллоҳга қайтишидир.

Оятдаги «Раббинга қайт» буйруғи ўлимга ишорат қилмоқда ва унинг мажбурийлигини, тавба янглиғ инсон иродасига боғлиқ эмаслигини кўрсатмоқда. Аслида ўлим орзу қилинмайдиган бир нарсадир. Бу ҳақда пайғамбарлардан ривоятлар бордир. Ҳазрати Мусонинг тош билан ажал фариштасининг кўзини чиқаргани, Ҳазрати Иброҳим эса: «Ё Раб, қайси дўст ўз дўстининг жонини олади?» дея иккилангани, ва ниҳоят, Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг сўнгги вақтларда ўз-ўзига: «Эй нафс, сенга не бўлдики, саждагоҳга илтижо қилиб, ўзингга чора ахтармоқдасан?» деганлари ривоят қилинган. Аслини олганда, пайғамбарларнинг бу сўзлари ўлимдан чўчиганликларидан эмас, балки умматларини ўлимга ҳушёр қарашга ундаганликлари учундир. Моҳият эътибори билан эса, ҳадисда ҳабар берилганидек, ўлим мўъмин учун бир ҳада ва армуғондир.

«Сен рози бўлган, рози бўлинган ҳолда» ифодаси эса тасаввуфдаги нафси розийя ва нафси марзийя²⁰га ишоратдир. Нафси мутмаинна²¹ эса ўлимни ҳеч қачон ёмон кўрмайди.

Инсоннинг ўлимни севмаслиги ризо ва таслимиятга зид туйғу эмас, балки фитрий хусусиятларидан эрур.

Тавба истакка боғлиқ бўлмоғи керак. Мажбурий тавба охир нафасида иймон келтирган кишининг иқрорига менгзайди ва мақбулу мўътабар саналмайди. Бошқа ибодатлар ҳам худди шундай. Зеро, пайғамбарлар ҳам инсонларни зўрлик билан эмас, балки бир қанча мўъжизалари билан иймонга чорлагандирлар.

Гуноҳ эса хоҳ дунёвий бўлсин, хоҳ ухровий²² бўлсин, қул ва Оллоҳ орасида бир парда ва тўсиқдир.

Инсон учун наинки дунё билан боғлиқ, балки охираат билан боғлиқ мартабаю даражалар ҳам бир ҳижоб эрур. Ҳақиқатда эса жаннат даражалари қулларнинг амал ва хатти-ҳаракатларига кўра тақсимланади. Бунинг учун қул яхши амалларни адо этади, аммо уларга ишониб, ортиқча баҳо ҳам бермайди. Дунёга дахлдор мартабаю мақомларда ҳам худди шундай...

2. Зуҳд

Зуҳ-хоҳ оз, хоҳ кўп бўлсин-дунё моли, кўнгилга манзур нарсаларию мақомларидан ўлик каби йироқлашмоқдир.

Зуҳд қўлда мавжуд ва мавжудлиги маҳзур саналмаган мол-ашёдан кечмоқдир. Акс ҳолда келажақда қўлга киритилувчи молу мансаб зуҳдга асос бўлолмайди. Бунинг тескарисини иддао қилувчилар ҳам бўлишган. Бундан ташқари қўлда мавжудлиги гуноҳ ҳисобланган нарсаларни тарк этмоқ зуҳд ҳисобланмаганидек, инсоннинг жуфти билан жинсий муносабатни тарк қилмоғи ҳам зуҳд эмасдир. Ҳазрат Али саҳобалар ичида энг зоҳиди бўлса-да, уч-тўрт оилалари бор эди. Иброҳим Хаввос ҳам бу ҳақда шундай дейди: «Жинсий муносабатни одатга айлантирган кишидан хайр чиқмайди». Шу билан бирга жинсий алоқадан тийилиб, уни назорат остига олиш кўпроқ сулук асносида ва хилват вақтида бўлади. Мен ҳам сайри сулукни бошлаган чоғларимда (олами маънода) Шайхи Акбар Муҳйиддин бинни Арабий (ваф. 638/1240) уч нарсадан ҳимояланишимни тавсия қилди:

1. Ранго-ранг либослар қиймоқ. Ваҳдат орзуси ва талабидаги киши кийимида ҳам ваҳдату бирлик бўлмоғи лозим. Шу боис валийлар наздида ҳам сурат ила маъно ўзаро уйғун бўлиши шарт.

2. Асога суйанмоқ. Бу мосивога, эътимод ва ишончга ишоратдир. Ҳолбуки, бир ёғоч синиғига ҳам инонмаслик лозим. Нарсага эмас, балки Оллоҳга эътимод қилиш керак.

3. Учинчиси эса меъёрсиз жинсий муносабатдан сақланиш эди. Шу боис тариқатимиз (жалватия²³) пирларидан Уфтода Ҳазратлари (ваф. 978/1570) сулук даврида муриди

Азиз Маҳмуд Худойига (ваф. 1038/1628) ҳафтада бир маротаба хотини билан кўришишга рухсат беради.

Таърифдаги «мақом» сўзи инсонлар наздидаги иззат ва ҳусни қабулни аниқлатади. Бу ўринда, албатта, моддий бир мақом ва мавқеъ соҳиби бўлишга ҳожат йўқ. Халқ орасида шуҳрат таратиш ва инсонлар-ла муносабат ҳам ана шунга дахлдордир...

<...> Зуҳднинг ҳақиқати дунёда ҳам, охирадда ҳам зоҳидликдир. Инчунин, ҳадисда «Дунё охирад аҳлига, охирад эса дунё аҳлига ҳаром бўлса, валийларга ҳар иккаласи ҳам ҳаромдир» дея марҳамат қилингандир.

Юқорида зикр қилинган зуҳд дунёни тамоман тарк этмоқдир. Бунга «тарки дунё» дейилур. Аммо ҳақиқий зуҳд охирад борасида ҳам зоҳидона ҳаракат қилмоқликни талаб этади. Зоҳид ҳеч бир аснода жаннат неъматларию мартабаларига қизиқмаслиги ва борланмаслиги шарт...

3. Оллоҳга таваккул

Таваккул худди ўлик янглиғ Оллоҳга ишониб, барча сабабу тадбирлардан йироқ бўлмоқликдир. Чунки Оллоҳу таоло «...Ким Оллоҳга таваккул қилса, бас, (Оллоҳнинг) ўзи унга етарлидир» (Талоқ, 65:3)²⁴ дея марҳамат қилгандир.

Табийй ўлимда руҳ бадандан айрилгач, бошқа у билан боғлиқликда фаолият кўрсата олмайди. Фақат қабрда Савол-жавоб учунгина унга имконият берилади. Ихтиёрий ва шуурли равишда ўлган киши ҳам боғу боғча, ҳунару касб билан моддий-маънавий бутун алоқаю қизиқишларини узмоғи, бутун ишларини Оллоҳга ҳавола этмоғи лозим. Айнан шу тарзда ўртадан ўзини йўқ қилган ҳақиқий мутаваккиллигини Оллоҳ асрайди, меҳнат-машаққат билан қўлга киритадиган нарсаларини ҳам унга бошқа йўллар билан насиб айлайди. Зеро, Оллоҳ дунёга: «Эй дунё, менинг йўлимда юриб, менга хизмат қилганга хизматчи бўл!» дея хитоб қилгандир.

Иброҳим бинни Адҳам ва унингдек буюк сўфийлар чўлу саҳроларда кезарканлар, уларга ноз-неъмат тўла дастурхон ёзилганлиги ривоят қилинади. Бошқа бир дарвишга эса ҳар овқатланиш пайтида иссиқ бир бурда нон бериларкан, уни ким келтирганлигини сўрашганида: «Аллақандай бир кампир келтиряпти» дея жавоб берган экан. Бу кампир эса

дунё эмиш. Дунё аслида маккор бўлса-да, Оллоҳ дўстларига хизмат қилади. Ҳатто шайтон ҳам бир дарвишнинг чироғини қирқ йил жомеъ масжидига кўтариб борган экан. Зеро, Қуръони каримда ҳам шайтоннинг ҳақиқий ихлос соҳибларини йўлдан адаштиролмаслиги таъкидлангандир (Ҳижр, 15:40)²⁵...

4. Қаноат

Қаноат яшаш учун зарур бўлган эҳтиёжлардан ташқари барча нафсий орзу ва ҳайвоний истаклардан худди жонсиз вужуддек йироқлашув, ейиш-ичиш ва уй-жой хусусида исрофга йўл қўймаслик, хусусан, қилъати таомга рияз этмоқ демақдир.

Исроф қилинмаслиги керак бўлган бу уч нарсани иккига тушириш ҳам мумкин. Чунки уйи бўлмаган одам ғорга ўхшаш жойларда ҳам яшай олади. Бунда исрофга ўрин қолмайди. Кийинишда ҳам зарурий бўлган талаб — вужудни иссиқ-совуқдан асраш, ёпилиш лозим бўлган жойларни ёпишдирки, бундан ортиги исрофдир. Исроф билан табзир орасидаги фарқ қуйидагичадир: табзир — у ёки бу нарсани кераксиз жойларга сарф этмоқ бўлса, исроф керакли жойларга лозим бўлганидан ортиқча харжлаш демақдир. Шу билан бирга хайрли, мақбул ишларга кўплаб сарфланса исроф эмас, балки савобдир. Чунки амалу ҳаракатларнинг ниятга боғлиқлиги ҳақида ҳам фикр ва мулоҳазалар мавжуд.

Валийлардан бири зиёфат берганида мингта шам ёқибди. Меҳмонлар бунинг исрофлигини айтишганида, мезбон: «Ундай бўлса, ўчиринг» дейди. Йиғилганлар шамларни ўчиришга харчад уринмасинлар, уларни ўчира олмадилар. Буни кўрган хонадон соҳиби: «Шамларни ўзимиз учун эмас, Ҳақ учун ёққан эдик. Бу исроф эмаслиги учун ҳам уларни ўчира олмадингиз. Зеро, Ҳақнинг чироғини ва нурини ҳеч кимса сўндиролмас» дея: «Улар Оллоҳнинг нурини оғизлари (яъни беҳуда гаплари) билан ўчирмоқчи бўлурлар. Оллоҳ эса гарчи кофирлар истамасалар-да, Ўз нурини (яъни динини) тўла (яъни ҳар тарафга) ёйгувчидир» (Саф, 61:8) оятини ўқимиш.

Бу йўлдаги солиқ кунига бир марта овқатланади. Оддий инсонлар эса «...У жойда улар учун эртаю кеч ризқлари ҳозирдир» (Марям, 19:62) оятига биноан кунда икки маротаба емак едилар. Бир кунда уч карра овқат ейиш эса исроф

саналади. Куч-қуввати жойида бўлган киши эса савм²⁶ висол тутиши яхшироқдир. Зеро, Ҳазрати Идрис ўн олти йил емай-ичмай, бедорлик билангина вуслатга етмиш...

5. Узлат

Узлат – бамисоли ўликдек халқ билан бирга яшашдан инзиво²⁷ ва хилват, ёлғизланиш йўли билан юз ўгирмоқ демак.

Соликнинг ғайбул ғуюб²⁸ бўлган Оллоҳга йўналишидир. Шунинг учун у дунёга кўз тикмаслиги, Ҳақдан бошқа ҳеч ким билан одди-берди қилмаслиги шарт. Зеро, Боязид Бистомий (ваф. 261 / 875): «Ўттиз йилдан буён Ҳақ билан суҳбатдаман, халқ эса мени ўзлари билан суҳбатдош дея ўйлайдилар» деган эди. Бистомий халқнинг ботин ҳақиқатига, халқ эса Боязиднинг зоҳирий ва ташқи кўринишига эътибор қиларди.

Узлат сукутдек буюк фазилатни ҳам ўз ичига олади. Чунки узлат ҳаётини яшаган одам суҳбатдош тополмайди, шу боис сукут сақлайди. Сукут эса сулук шартларидандир. Юқорида зикр қилинган узлат муридларнинг, сулук ҳаётига эндигина одим қўйганларнинг узлатидир. У вужуд-ла адо этилади. Муҳаққиқларнинг узлати эса вужудга, қалбга асосланади. Чунки уларнинг қалбларида Ҳақдан ва илоҳий илмдан ўзга ҳеч нима йўқдир.

Узлатнинг сабаби иккидир: мурид ё халқнинг шарридан қочади ёки уларга зарар етказмаслик учун ўзини четга тартади. Иккинчи йўл яна-да яхшидир. Чунки инсоннинг ўз нафси учун суи зан²⁹ қилмоғи бошқалар ҳақида суи зан қилишдан кўп қарра мақбул.

Муриднинг унга маънавий тарбия берган шайх ва муридига қилган хизматлари ҳам узлатга киради, асло халқ билан бўлган муносабат ҳисобланмайди.

Айни пайтда шайх зиммасига ҳам бир қанча талаблар юкланади:

1. Шайх Ҳаққа восил бўлган зот комил, мурид тарбиясига қодир бўлиши шарт. Акс ҳолда сулук ниҳоясига етмайди. Бу ҳолатда мурид ора йўлда қолган йўловчига ўхшайди.

2. Шайх муридига шахсан раҳнамолик қилиши керак. Мурид узлат ҳаёти давомида дуч келадиган қийинчиликларни

енгиб ўтиши учун шайхидан ажралмаслиги лозим. Буюк сўфийлар сайри сулукнинг икки жиҳати борлигини таъкидлайдилар: бири муриднинг мол ва вужуд билан хизмат кўрсатиши бўлса, иккинчиси, шайхнинг мурид қобилиятига яраша руҳ ва файз бахш этмоғидир.

Бу маълумотлардан кейин шундай дейиш мумкин: икки хил шайх бор. Бири муриднинг ўзи бош эгиб борган шайхидирки, бундан сўнгра тарбият учун ўша муршиддан бошқа муршид ёки шайх изламоғи ва интисоб қилмоғи унга раво эмас. Бу ҳол шайхи оламдан ўтгунча давом этиши керак. Иккинчи хил шайх эса муриднинг ўз шайхи бўлмаса-да, эҳтиром юзасидан зиёрат этилган ва дуоси олинган зот бўлиб, муридга хизмат мажбуриятини юкламайди. Баъзан номи шайх бўлса ҳам замонамизда тубан ва нораво ишлари билан шуҳрат топган, тасаввуфий ҳоллардан мутлоқ бенасиб инсонлар ҳам мавжудки, улар ҳатто зиёрат этишга-да арзимамайди. Агар шайх иршод салоҳиятига соҳиб бўлмаса, хизматидан айрилмасдан тариқат ва хонақоҳдаги бошқа ихвон ва дўстлардан фойдаланиш керак. Аммо бундай шайх, албатта, қобилиятли ва шафқатли бўлмоғи лозим. Жумладан, шафқат ёнига келган муридни ҳаргиз рақиб деб билмаслик, билъакс, унинг маънавий мартабаларда таҳликага тушиб қолишидан хавотир олиш маъноларини англатади ва бунга «ихвони филлоҳ» дейилади. Замонамизда эса бундай хислатли ва хосиятли инсонлар камёбдир.

Шайх ғассол³⁰га ўхшайди. Шу боис муриднинг шайхи ҳузуридаги ҳолати ғассол олдида турган ва исталган томонга айлангириладиган жонсиз вужудга менгзайди.

Ушбу эътироф муриднинг эътирозни тарк этмоғини англатади. Таслимияти том бўлмагунча шайх ва устоздан баҳраманд бўлиш мумкин эмас. Файз олиш учун қалб робитаси ва алоқаси асосдир. Акс ҳолда, ички дунёси туманли, хизмати нуқсонли, ҳаракатлари ноқис кимса ҳеч вақт кўзланган мақомга кўтарилма олмайди.

Шайх валийлик суви ила мурид вужудидаги кирларни ва унга кейинроқ илашадиган чиркинликларни поклайди.

Валийлик сувидан мақсад илоҳий файздирки, инсон бу доира ичига кирмагунча ўша файзни кўнглидан ўтказ

олмайди. Бунда назарда тutilган нарса валояти омма эмас, балки валоят ва валояти хоссадир. Вужуддаги кирлар эса Ҳақдан узоқлашув касофати бўлиб, жунубликдек ёқимсиз бир нарсадир. Қуръони каримни фақат покиза бўлганлар қўлга ола билганидек (Воқеа, 56:79), маънан нопоклар ҳам илоҳий сирларга ҳаргиз яқинлаша олмайдилар. Жунублик инсонни масжиддан қандай йироқлаштира, дунёга боғлайдиган ришталар ҳам инсонни худди шундай Ҳақдан йироқлаштиради. Намоз ўқиш учун таҳорат ва ғул нечоғлик лозим бўлса, тасаввуфий ҳаётда ҳам ботиний софлик ва дунёдан қўл силташ шу даражада зарурдир. Мана шу маънавий поклик учун валийлик суви лозим. Шайхнинг муридга қалбий илмларни ўргатмоғи эса ана шундай кирлардан софланишига сабаб бўлади.

Инсонга илашган чиркинликлар дейилар экан, кенг маънода дунё назарда тutilмоқда. Бундаги «ҳадас»³¹ сўзи интиҳосию ибтидоси йўқ маъносини англаувчи «қадим» сўзининг аксидир. Солик дунё билан боғлиқ сайру сулук изида эмас, аксинча, қадим бўлган буюк борлиқ томон сайру саёҳат ичидадир. Пок бўлмаганлар эса юксак мақомларга ҳаргиз қадам кўя олмайдилар.

Эй ориф! Кўриб турганингдек, тасаввуфнинг аввали нафсий васф ва сифатлардан, охири эса ғайриятдан қутулмоқдир. Бу сифатлардан фориғ бўлмагунча Ҳаққа элтувчи ҳеч қандай йўл топилмайди. Бу ишларнинг сир-асрорини идрок этмай, бу завқни тотмай туриб, бизнинг сўзларимиз маънисини англаш анча мушкулдир...

6. Доимий зикр

Оллоҳдан бошқа ҳар нарсани унутиб, фақат Уни зикр этмоққа давомли зикр дейлади. Зеро, Оллоҳ таоло: «...Унутиб қолдирган вақтингизда Парвардигорингизни зикр қилинг...»³² дея марҳамат қилгандир. Жумладаги унутиш бир ўлик мисоли Ундан бошқа бутун борлиқларни ва нарсаларни унутмоқни англатади.

Чунки икки зикр асло бир жойда мужассам бўлмайди. Ҳам дунё ила боғлиқ ишларни, ҳам Оллоҳни зикр этиш имконсиздир. Агар бундай ҳолат юз берса, зикри муттасил (бир-бири билан бирлашган ва доимий зикр) эмас, балки зикри

мунтақий (узуқ-юлуқ ва кесик масофали зикр) қилган бўламиз ва қуллигимизнинг даражаси ҳам шу нисбат-ла кемтик ва қусурли бўлади. Шу боис ҳам Хазрати Оиша Расулуллоҳ ҳолини сўраганларга: «Ул зот ҳар доим зикр қилардилар» дея жавоб берганлар. Пайғамбарларнинг ва буюк валийларнинг оддий муносабатлари ҳам зикр ҳисобланади. Чунки улар барча муомала ва амалларида Ҳақ биландирлар.

Зикрдан мақсад эса асло тил ҳаракати эмас, балки қалб ҳузур-ҳаловатидир. Бундаги давомли зикрдан мақсад ҳам хилват аҳлининг тилдаги доимий зикридир. Муддао эса қалбий зикрнинг бардавомлигини таъминлашдир. Тил зикрининг овоз (зикри жаҳрий) чиқарилиб қилинишида буюк таъсирлар бор. Овозли зикрдан мақсад уни Оллоҳга эмас, билъакс, кўру кар, нафсга эшиттиришдир. Чунки Оллоҳ учун зикрнинг садоли ва садосиз, узоқ ва яқинлиги аҳамиятсиздир. Зеро, барча ашёда тажалли қилгувчи Удир. Зикри жаҳрийга қарши бўлиб, уни ёқтирмаганлар тасаввуфий мақомларнинг ҳолларини англай олмаганлар ва беҳабарлардир...

7. Таважжуҳ

Оллоҳга йўналиш (таважжуҳи том) ўлик мисоли Ундан ўзга ҳар қандай борлиққа даъват қилувчи ҳар қандай нарсадан юз ўгирмоқ демақдир. Бу ўринда сўфий учун Оллоҳдан бошқа ҳеч қандай матлуб, маҳбуб ва мақсад йўқ.

Ҳақиқатан Оллоҳга йўналган сўфийда Ундан бошқа изланган ва исталган ҳеч нарса бўлмаслиги шарт. Агар бу орзу Байтуллоҳни зиёрат қилиш бўлса ҳам талаб ўз кучини йўқотмайди. Қалбни бундай ҳису ришталар билан машғул қилмаслик лозим. Акс ҳолда, инсон бутун куч-қуввати ва тафаккури билан Унга йўнала олмайди.

Бу ҳолга етишган сўфийга барча наби ва пайғамбарларнинг мақомлари арз ва таклиф этилади, аммо у бир лаҳза бўлса-да, уларнинг ҳеч бирига илтифот кўрсатиб боғланмаслиги керак.

Чунки мақом ишқи ва муҳаббати бу йўлни тўсадиган ҳисдир. Шу боис солиқ Ҳақ нақшларидан ўзга нақшни кўзламаслиги зарур. Ҳатто, Ҳақни ҳам «орзу қилмаслиги» шарт. Зеро, У: «...Оллоҳ сизларни Ўзининг (азобидан) огоҳ қилур...»³³ дея буюрмиш. Чунки бирон нарсани истадда

иккилик — истаган ва исталган мавжуд. Ваҳдат аҳли эса бу иккиликни қабул қилмайдилар. Мана шу ҳассосу нозик нуқтада жуда кўп солиқлар чалғиб мақсадга ета олмадилар.

Бу хусусда Жунайд Боғдодий шундай дейди: «Бир сиддиқ бир неча минг йил Оллоҳга йўналиб таважжуҳ қилсаю, бир он учун Ундан юз ўтирса, йўқотгани топганидан буюқдир».

Бунда сиддиқ ориф маъносини англатмиш. Ушбу мақомга эришган киши Оллоҳдан юз ўгириши мумкин эмас. Шу боис ҳам фикр фаразан баён этилгандир...

<...> Ақли аввалдан инсонга етган барча мартабаларда ҳам ана шундай ўхшашлик мавжуд. Дастлабки мартабага қараганда кейингисиде янада кўпроқ нарсалар бордир. Умуман, инсон барча мартабаларнинг хулосасидир. Ҳазрати Пайғамбар ҳам энг охири пайғамбар ва бошқа барча пайғамбарлардан устундир. Ҳарфларда худди шундай аҳвол мавжуд: «Ҳу» икки ҳарфдан иборат. Биринчи ҳарф «Ҳ» махорижи ҳуруф (ҳарфларнинг талаффуз ўрни)нинг илк нуқтасида, иккинчи ҳарф бўлган «в» эса сўнги нуқта бўлмиш лаб билан талаффуз қилинади. Шу боисдан ҳам «Ҳу» барча ҳарфларни ўз ичига олади. Сўфийлар шунинг учун ҳам унинг-ла бирд ва зикр қиладилар. Баъзи тасаввуфий маъноларни инкор ва рад қилмоқчи бўлган бидимдонлар нечоғлик «Ҳу» бор-йўғи бир олмош, олмош билан эса зикр қилиб бўлмайти, дея даъво қилсалар-да, моҳият асло уларнинг назаридаги олмош билан чегараланмайти.

Келгин, сен бу сирни англа! Акс ҳолда, йўлда тўхтаб қоласан ва ўсиб-унмассан.

8. Сабр

Сабр мисли маййит нафсга ҳузур-ҳаловат бағишлайдиган нарсаларга мужоҳада билан барҳам бермоқдир.

Юқоридаги «мужоҳада» калимаси вазифанинг мушкуллигига ишорат қилади. Бу эса нафс истамайдиган нарсаларни унга етказиш билан амалга оширилади. Масалан, нафс ваҳдатни, ёлғизликни хоҳламайти. Касратни, анжуманни улфат ва дўст билади. Ҳавою нафс бандаларида кўним бўлмаслиги шундандир. Улар қишин-ёзин умрларини

номашруъ суҳбату йиғинларга бағишлайдилар, ёмон нарсалар тилларидан тушмайди, шеърхонликни шайтонга ўхшаб ўзларининг қуръонларига айлантириб олганлар. Инчунин, ҳадисда: «Жаннатнинг атрофи машаққат ва мушкулотлар билан, жаҳаннамники эса орзуо ҳаловатлар билан ўралгандир» дея айтилгандир.

Эй мўъмин! Ана шу нуқтада адашма! Қалбинг қайси томонга майл этгани ва йўналаётганини яхши бил! Қара, инсонлар қандай қилиб бир ақчани Жаннатдан қизғанадилар, ammo минг ақчани Жаҳаннамдан аямайдилар.

Шу тариқа нафс улфатлик қилган ва истаган нарсаларини унга бермасдан намунали, чиройли йўл устида тўппа-тўғри юришни таъминлашда сабот кўрсатиш керак. Зеро, Оллоҳ таоло: «Улар (ўз динлари йўлидаги бало-кулфатларга) сабр-тоқат қилишгач, Биз улардан (одамларни) ҳидоят қиладиган пешволарни чиқардик. Улар Бизнинг оятларимизга аниқ ишонар эдилар» (Сажда, 32:24) дея марҳамат қилмоқда.

Тариқатдаги асл муддао интисоб қилиш эмас. Тариқат воситадир. Бу йўлда юриб, манзилу мақомга етишмоқ лозим. Ундаги «истиқомат» тариқатдан кўп муҳимдир. Оллоҳ таоло бир оятида: «Албатта, «Парвардигоримиз Оллоҳдир» деб, сўнгра (ёлғиз Оллоҳга тоат-ибодат қилишда) тўғри — устивор бўлган зотлар...»³⁴ (Фуссилат, 41:30) дея буюрмоқда. Демак, бу икки фазилатни бирлаштириш зарур. Аслида истиқомат ҳам тариқатлардаги муҳим унсурдир. Шунинг учун мазкур оятда сабр ва унинг натижаси ҳақида хабар берилмоқда. Шу боис хоҳ мурид, хоҳ муршид бўлсин, сабр қилиш асосдир. Сабрсизлар муршид ҳам, раҳбар ҳам бўла олмаслар.

9. Муроқаба

Муроқаба қулнинг худди жонсиз кишидек барча куч-қувват ва ҳаракатлардан ажралмоғидир.

Бундаги ҳавл (ҳаракат) бир ҳолдан иккинчи ҳолга ўтмоқ бўлиб, бу Оллоҳнинг лутфидир. Шу боис дуоларда: «Эй ҳолу ҳаракатларни ўзгартирувчи Оллоҳ...» деган жумла ишлатилади. Ҳақнинг муҳаввил (ўзгартирувчи) эканлигини мууроқаба қилиш Уни шу сифат билан мушоҳада этиш демақдир. Куч-қувват ҳам

Ундадир. Зеро, Оллоҳнинг гўзал исмларидан бири ҳам Қавий³⁵ эрур.

Диққат билан назар қилсанг, улкан ва оғир тегирмон тошини сувнинг қуввати айлантиради. Тошнинг айланувчилик қобилияти ҳам бор, аммо асосий ҳаракатлантирувчи куч барибир сувдир.

Бу мақомдаги солиқ итоат ва амали солиҳ ила Унинг лутфини орзу қилади, илоҳий армуғонларини кутади. Ундан бошқа бутун борлиқлардан юз ўгириб, Унинг ишқи дарёсига чўмади, Унга қовушиш иштиёқини ҳис қилади, ва ниҳоят, Унинг ҳузурда шавққа тўлиб йиғлайди. Фақат Унга суянади ва фақат Ундан мадад истайди.

Илоҳий армуғонлар важд, илм, файз каби ҳоллардир. Шубҳасиз, булар ҳар кимнинг мартабасига ярашади. Унинг лутфи эса амали солиҳ орқали сўралади. Бу ҳадиснинг маъноси қуйидагичадир: «Ё Раб! Авфу мағфиратга йўл очадиган амали солиҳда муваффақият насиб этгайсан...»

<...> Маънавий мақомларга кўтарувчи нарвоннинг пояси амали солиҳдир. Поясиз нарвон билан ҳеч жойга чиқиб бўлмаганидек, амалсиз ҳам ҳеч бир мартабага эришиш мумкин эмас. Чунки амали солиҳ илоҳий амрдир. Унинг амрига итоат қилмаган Унга етолмайди. Бу мавзу тасаввуфда ўта муҳим мавзулардан бўлиб, бир қанча муридлар шу боис ора йўлда қолиб кетишган. Амалу ибодатга аҳамият бермаганлар бир алоқа ва риштадан ўзини халос этса-да, яна мингтасига рўбарў бўлади. Шунинг учун ҳам «Молени севган мафтун, болачақасини севган мағбун (адданган) ва ҳолини севган мажнун бўлур» дейишади...

Ниҳоят, Оллоҳ таоло Ўзининг буюк нури билан солиқ учун ҳеч ким беркита олмайдиган раҳмат эшикларини очади ва ҳеч ким очолмайдиган азоб эшикларини ёпади.

Бундаги «раҳмат»дан «раҳмати хосса», яъни хос раҳмат назарда тутилган бўлиб, қурб ва вуслатнинг тимсолидир. «Азоб» ҳам хос маънода Ундан узоқ ва айро қолмоқликни англатади. Шундан ҳам равшанлашмоқдаки, вуслатдан сўнг ҳижрону айрилиқ йўқдир. Абу Сулаймон Дороний (ваф. 215 / 830) «Вусуддан ортга қайтмоқ йўқ», демишлар. Мана бу сўз ҳам мавзуимизга оид: «Фано мартабасига етишган киши яна олдинги васфларга қайтмайди» (Калабозий, «Ат-таарруф»). Бу

худди пайвандланган дарахт эски ҳолига қайтолмаслиги ва олтиннинг мис бўлолмаслигига менгзанади.

Нафси аммора мушоҳада ва риёзат йўли ила ўттиз йилда йўқотилиб бўлмаса-да, мана шу мартабада тез йўқолади. «Ахёр» дея ном олган бундай сўфийлар: «Мен нафсимни оқламайман. Чунки нафс – агар Парвардигоримнинг Ўзи раҳм қилмаса – албатта, барча ёмонликларга буюрувчидир. Дарҳақиқат, Парвардигорим мағфиратли, меҳрибондир» (Юсуф, 12:53) дея ишорат қилган зотлардир.

Бу жамоанинг нафси нафси марҳума³⁶ дирки, улар жаноби Ҳақнинг хос раҳмати ила шарафлангандирлар, узоқ чўзиладиган мушоҳада ва риёзатга эҳтиёжлари йўқ. Чунки бу усул ишқ, муҳаббат ва жазбага асосланган усул ва сулук шаклидир...

Қуръони каримда ҳам таъкидланганидек (Фурқон, 25:70), Оллоҳ уларнинг ёмонликларини яхшиликларга айлантиради ва бундай кишилар «аброр» дея ном оладилар³⁷.

Аброр ҳолига мақоми мағфират дейилади. Авф ва мағфират орасида тафовут бор. Авф ёмонликларни бутунлай чиқариб ташламоқ, мағфират эса яширмоқдир. Оллоҳ учун бунинг ҳеч қандай мушкуллиги йўқ...

<...> Ва «аброр» дея ном олган бу гуруҳнинг яхшиликлари «муқаррабин»нинг ёмонликларига ўхшайди. Оллоҳ таоло: «Чиройли амал қилган зотлар учун гўзал оқибат ва зиёда неъматлар бордир³⁸...» (Юнус, 10:26) дея буюрмиш.

Мана шу кенглик ва кўплик Оллоҳ лутфларининг шарофати демак. Уларнинг энг буюги эса руъят, яъни илоҳий жамол мушоҳадасидир. «Оллоҳ истаганига бергувчидир» ҳукми эса муқаррабинлар тоифаси ҳақида...

10. Ризо

Ризо – бир марҳумнинг таслимияти мисоли нафс розилигидан айрилиб, ҳеч бир азалий ҳукмига эътироз қилмай, муноқаша қилмасдан барча ишларини Унинг абадий тадбирларига ҳавола қилмоқ ва шу тариқа Унинг ризосига эришмоқ демақдир.

Инсон ва қул орасидаги энг гўзал ахлоқ ризо ва таслимият бўлиб, Ҳазрати Иброҳим ҳамда ўғли Исмоил ўртасидаги воқеа тилларда дostonдир³⁹ (Саффот, 37:99 – 110).

Баъзи сўфийлар шундай дейдилар: «Жамъи ишларимга севгимлини вакил қилдим, истаса ҳаёт бағишлайди, истаса ўлдиради».

Ризо аҳлига кўра, лутф ва қаҳр айна бир нарса. Иккиси ҳам маҳбубдан келади. Ўртадаги тўсиғу пардалар кўтарилиши билан ҳар иккаловининг ҳам бир нарса эканлигини кўриш мумкин.

Кимки, бу дунёнинг пардаларидан, қоронғу васфларидан қутулса ва ихтиёрий равишда нафсини ўлдирса, Оллоҳ уни инояту ёрдами билан қайтадан тирилтиради. Зеро, Қуръони каримда ҳам: «Аввал ўлик (кофир) бўлган, сўнгра биз уни (динга ҳидоят қилиш билан) тирилтириб, унга одамлар орасида ўзи билан бирга олиб юрадиган нурни (иймонни) бериб қўйганимиз бир киши – зулматларда қолиб кетган ва ундан ҳеч чиқувчи бўлмаган кимсага ўхшайдими?!...»⁴⁰ (Анъом, 6:122) дейилмишдир.

Шуурли ўлимдан кейинги бу ҳаётга «ҳаёти ҳаққонийя» деб ном берилган. Бунда фоний нечоғлик эриб оқиб кетса, боқий шунчалик устуворлашади. Ва бундан кейин боқийнинг ҳукми вожиб бўлади.

Яъни тошдек қаттиқ ва мустаҳкам бўлган «Ана – Мен»нинг қоронғуликларидан халос айлаб, раббоний васфларимиз ила унга ҳаёт бағишлаймиз.

Ушбу пардаларнинг очилишидан кейинги ҳол пайванди дарахт мевасининг аввалги ҳосилга ўхшамаслиги кабидир.

Сўнгра унга жамолимиздан бир нур улашамизки, энди сўфий инсонлар орасида фаросат ила уларнинг ҳолларини мушоҳада қилади.

Басирати очиқ бўлганлиги боис ориф халқ ҳолларини англайди, аммо халқ бундан беҳабар қолади. Фаросат руҳнинг илоҳий бир қувват ила мулоҳазаю тафаккурсиз гайбий маъноларни англамоғидирки, бунга фаросати ақлийя, кашфийя ва илоҳийя ҳам дейилади.

Солик моддадан маънога интиқол этади ва ушбу фаросат уни асло адаштирмайди. Бундан бошқа фаросати табиийя ҳам борки, унинг адаштириши эҳтимолдан холи эмас. Фаросат

соҳибларининг мартабаларини эса тўрт асосий гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Иймон. Кенг маънода барча мўъминларнинг ҳолидир ва дарахт гулига ўхшайди.

2. Валоят. Хос мўъминларнинг сифатидир. Бу мартаба эҳсс мартабаси деб ҳам номланади. Дарахтнинг мевасига ўхшайди, чунки иймон, илм ва амали солиҳдан мақсад мушоҳада мақомига юксалмоқдир. Зотан, дарахт ҳам меваси учун экилади.

3. Нубувват. Ахосул хаввос — хосларнинг хоси мартабаси. У меванинг ўзи кабидир.

4. Рисолат. Бу эса ўзнинг ўзи кабидир. Биринчи ва иккинчи мартаба касбий, яъни мужоҳада ва ғайрат билан қўлга киритилади. Кейинги иккитаси эса ваҳбий, Оллоҳнинг лутфидир.

Ҳар валий ҳам бир жиҳатдан ўзнинг ўзидир. Аммо Пайғамбарга нисбатан сирт ва пўст ҳисобланади. Энг юксак мартаба эса Ҳазрати Муҳаммадга оиддир...

Оллоҳга ҳамд бўлсин, бу шарҳ Шайх Исмоил Ҳаққи⁴¹ тарафидан 1137 (1724) йилда Бурсадаги Ломей Муҳаммадий масжидига туташ кутубхонада ниҳоясига етказилди⁴². Ушбу дастурхондан маънавий насиба олганларга офият ва бу шарбатдан ичганларга соғ-саломатлик тилайман.

Аҳли ҳидоят муҳибларига эса саломлар бўлсин.

"РИСОЛА ИЛАЛ ҲОИМ" ган

Мадад бергил, мушкулумни осон айла, Оллоҳим!

Буюклигига ҳамма нарса бош эгган Оллоҳга ҳамд бўлсин! Қудрати қошида ҳар кимса заиф бўлган Оллоҳга ҳамд бўлсин! Куч-қуввати қаршисида ҳамма нарса таслим қолган Оллоҳга ҳамд бўлсин! Ва салтанатига ҳар кимса бўйинсунган Оллоҳга ҳамд бўлсин!

Унинг Бирлигига, Ундан бошқа илоҳ йўқлигига, мислсизлигига, Муҳаммад (с.а.в.) Унинг қулию пайғамбари эканлигига, кофир ва мушриклар истамаса-да, бошқа динлардан устун келиш учун Уни ҳидоят ва ҳақ дин билан юборганлигига шаҳодат¹ берурмиз. Унга аввалгиларнинг ва кейингиларнинг орзумандлик этганликлари қадар салот ва салом бўлғай.

Энди шуни баён этурмизки, мазкур рисола ушбу кайфиятдаги кишилар учундир: улар ҳайратланурлар, маломат қилгувчиларнинг таънаю маломатидан кўрқурлар, қалби ила толиб бўлгани ҳодда қолипи ва вужуди билан (бу ишдан, сўфийлик йўлидан) қочурлар. Аммо Оллоҳ таолонинг каломидаги ваъдаларни эшитиш, Расулуллоҳ (с.а.в.)нинг суннاتини англаш, саҳобалар ва уларга чиройли тарзда итоат қилган тобеъинлардан келган хабарларни ўзлаштириш, шайхларнинг ҳол, мақом ва манқабаларини ўрганиш кабилар билан қалбларидаги нур узлуксиз равишда кўпайиб борур.

Шубҳасизки, Оллоҳ таолонинг арзу самосидаги Ҳақ аскарлари (жундуллоҳ) валийлардир. Оллоҳ қуларини Унга мана шу зотлар даъват қиладилар. Хусусиятлари зикр қилинган кишини Оллоҳ таолонинг нури ҳақиқат йўлига киришга ундайди. Бироқ биродарлари ва дўстларининг маломати унинг тўғри йўлга киришига монельлик кўрсатади. Шубҳа уйғотувчи нафс билан йўлдан озган шайтон уни васвасага солади. Шу тариқа уни мақсадидан воз кечишга даъват қилади. Уни ўз ақли салими² ва бурҳони³ ила ёлғиз қўймайдилар. Мана шу мискинга баъзан яқин қуёши⁴ тажалли қилади, у эса ана шу (тажалли) нури ила илгарилайди. Баъзан шак ва шубҳа қоронғуликлари пардага айланиб, бирор иш қилишга имкон қўймайди. Ҳайронлик ичра қолади. Гўё бир чўлки, зимистонларга тўла...

<...> Эй содиқ, ихлосли толиб ва мурид, сурату сийратингни покла! Кир ва ифлосликларни тозаламагунча қудсий ва раббоний ҳузурга юксалиб бўлмас. Ички ва ташқи покизаликка эса ўн асос (усули ашара) ва қуйидаги шартлар адо этилмасдан эришиб бўлмайди.

1. Вужуд покизалиги

Вужуд покизалиги ғусл талаби ва аъзолардаги ҳадасу кирларни тозалашдир. Пайғамбар (с.а.в.): «Таҳорат мўъминнинг аслаҳасидир. Таҳоратли ҳолда такрор таҳорат олиш эса нур устига нур. Чунки қудсий руҳ тупроқ ила қоришган ва кирлангандир», дея марҳамат қилмишлар. Оллоҳ таоло ҳам: «Дарҳақиқат, уни (яъни, ўз нафсини – жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топди. Ва у (жонни фисқ-фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номурод бўлди»⁵ (Ваш-Шамс, 91:9–10) дея буюрмиш.

Руҳнинг тупроқ-ла кирланиши завқ учун ейилган лўқмаларидан ҳосил бўлгандир. Сув эса тупроқ ва балчиқни тозалаш учун яратилган. Одатий ва тўла таҳоратда ишлатиладиган сув мана шу қудсий руҳ юзидаги тупроқ изларини тозалайди. Тупроқ билан боғлиқ юкларни аритиб, уни енгиллаштиради. Бу тозалик узлуксиз равишда адо этилсагина раббоний нурлар барқ ура бошлайди. Хаёл кўзгусига монанд бу нурлар фақат басират билан кўрилура.

2. Хилват

Хилват қуёш шуъалари ва кундуз ёруғлиги кирмайдиган қоронғу бир ерда турли хил машғулотлардан йироқлашиб ибодат қилмоқдир. Хилватга кирган киши туйғу-аъзоларини жиловлайди, фаолиятдан тўхтатади. Бу эса қалбнинг очилиш шартларидандир.

Диққат билан мушоақа қил! Бедорлигингда кўрмаган қанчадан-қанча нарсаларни уйқуда кўра оласан. Шунингдек, хилват усули билан уйғоқлигингдаёқ туйғу аъзоларини жиловласанг, сен учун қалбий туйғуларинг эшиги очилади. Шу боис Расулуллоҳ ҳали пайғамбарлик келмасидан аввал хилват ҳаётини севган эдилар. Ўша йилларда Оллоҳнинг суюкли қули ўлароқ ул зот маълум бир куну тунларда Ҳиро тоғига чиқар ва

ибодат қиларди, нубувватдан ўн беш йил аввал Оллоҳнинг нурини кўришга мушарраф бўлган эди.

Хилват нима учун керак? Нафс ўйин-кулгу ва халқ билан унсият қуради. Инсон хилват усули билан нафсини инсонлардан йироқлаштиради, уни ҳибсга олади ва ножоиз нарсалардан тийиш билан уни (истаклари амалга оширилмаганлиги боис) заифлаштиради, далилу бурҳонларини йўққа чиқаради. Уларнинг фарқ бўлиши ва қўпорилиши билан (қарама-қарши равишда) қалб бурҳони зуҳур топади ва ғайб нури билан ёришади.

3. Давомли сукут

Азизу жалил бўлган Оллоҳнинг зикридан ташқари мудом сукут сақлаш керак. Пайғамбаримиз: «...Инсонларни юзтубан ҳолда оташга судраган нарса ўз тиллари экиб-ундирган нарсалардан бошқа нима ҳам бўлиши мумкин?» демишлар. Инсонлар мунофиқлик ва ёлгончиликдан сукут билан қутуладилар. Зеро, Оллоҳ таоло ҳам: «...Улар тилларида, дилларида бўлмаган нарсани ёлгонни айтурлар...»⁶ (Фатҳ, 48:11) дея марҳамат қилмишдир. Алалхусус, Закариё пайғамбар Яҳёни сўраган пайтида ҳид билиш билан кифояланиб, сукут сақлашга буюрилган эди. Оллоҳ унинг сукутини истаганди: «...Сенга белги шуки, соппа-соғ бўлган ҳолингда уч кунгача одамларга гапира олмайсан. Бас, (Закариё) меҳробдан қавмининг олдига чиқиб, уларга эртаю кеч (Оллоҳни) поклаб, ибодат этишни ишора қилди»⁷ (Марям, 19:10–11).

Шундай қилиб, сукут Яҳё пайғамбар ва ҳаётининг ҳам ахлоқи, ҳам ишорати бўлди. Ҳазрати Яҳёнинг гўдаклигида сўзлашининг сири ана шунда эди.

4. Давомий рўза тутиш

Оллоҳ қудсий бир ҳадисида: «Рўза мен учундир. Мукофотини ҳам ўзим бераман» дея марҳамат қилади. Яна «Рўза (ёмонликларга қарши) қалқондир» дея буюрилгандир. Нафс ва шайтон билан мужодала қилган киши учун бу қалқон жуда зарурдир. Фақат унинг воситасидагина шайтон ўқларидан қутулиш мумкин.

Рўза вужуддаги сув ва тупроққа оид нарсаларнинг камайишига таъсир этади, қалбни ғубор, кир ва

мубҳамликлардан поклайди. Зеро, Расулуллоҳ: «Баъзан қалбимда бир ғубор ва кўланкали ҳолни сезаман ва дарҳол Оллоҳга етмиш марта (бир ривоятда юз марта) тавбаю истиғфор қиламан» дея марҳамат қилганлар. Қалбнинг тубан (раин) ҳоли кофирлар учун хосдир. Жумладан, бир оятда: «Йўқ, (ундоқ эмас)! Балки уларнинг дилларини ўзлари касб қилгувчи бўлган гуноҳлари қоплаб олгандир» (Мутаффиун, 83:14), дейилади. Қалбнинг булутли (ғайм) бўлиши эса мўминларга даҳлдор. Усайд бинни Ҳудайр Пайғамбаримизга келиб:

— Ё Расулуллоҳ, бу кеча «Каҳф» сурасини ўқиётган эдим, тўсатдан бошим устида қандил янглиғ булутларни кўрдим, улар нима эди, дея сўраганида, Оллоҳнинг Расули:

— Улар сакинатдир (бошқа бир ривоятда малаклардир). Ўқиладиган Қуръони каримни эшитиш учун келган эдилар» дея жавоб бердилар.

Қалбнинг мубҳамлиги (ғайн) эса пайғамбарларга хосдир. Бу юқоридаги ҳадисдан ҳам англашилиб турибди.

5. Узлуксиз зикр

Зикр қалб ҳузур ичида, зўр қувват билан овозни кўп кўтармасдан, тил билан томир ва шохтомирларга таъсир қиладиган тарзда Оллоҳ таолони хотирлаш эрур. Шайтон зикри жаҳрий қаршисида ортга чекинади ва ўз қалқонини ишга солади. Энг фазилатли зикр эса «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасидир. Чунки нафс қалбни истило этгач, ҳукмронлик ва улуҳиятни даъво қилур. Ҳою ҳаво, шаҳват ва шайтон эса нафс лашкарини майдонга келтиради.

Қул «Ла илаҳа иллаллоҳ» (Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ) деганида, зеро, бу ифода нафъий ва исботдан, рад ва қабулдан иборатдир — рубубият иддио этган, нафсу ҳаво ҳамда шаҳват тўфайли улуҳият талаб қиладиган илоҳларнинг рад ва инкори назарда тутилади. Чунки Оллоҳ таоло: «...Ким ҳавою нафсларини илоҳ қилиб олган бўлса...»⁸ (Фурқон, 25:43); «...нафс, албатта, барча ёмонликларга буюргувчидир...»⁹ (Юсуф, 12:53). «Аниқки, шайтон сизларга душмандир, бас, уни душман тутинглар! Шак-шубҳасиз, у ўз фирқасини (яъни ўзига эргашган кимсаларни) дўзах эгалари бўлишлари учун даъват қилур» (Фотир, 35:6) дея марҳамат қилгандир.

Зокир кул «Ла илаҳа» ифодасидаги нафъий бўлими билан ўз душманларининг орзу салтанатларига барҳам беради. Исроти ифодаловчи «иллаллоҳ» қисми эса Ҳақ ва Унинг аскарлари даражасида бўлган қалб, илм, Қуръон, суннат ва илҳом ҳокимиятини пайдо қилади. Ҳақ аскарларининг ҳокимияти майдонга чиққач, қалб табиат чоҳидан Ҳақнинг яқинлик фазосига юксалади. «Ҳеч бир кўз кўрмагани кўриб, ҳеч бир қулоқ эшитмагани эшитади»...

<...> Зикр нурдир. У қалбни ишғол этиб ўз ҳукмига олганда қалбни ҳам, қалб кўзини ҳам нурлантиради. Шу тарзда олдин кўришига тўсқинлик қилган қоронғу ерларда ҳам нарсаларни худди мана шу қалб кўзи билан кўришга етишади. Зеро, ўлим тўшагида ётган киши ҳам ёнида ҳозир бўлган кимсалар кўрмаган нарсаларни кўра олади. Бу ҳақда Ҳақ таоло: «...Бас, Биз сендан пардангни очиб юбордик. Энди бу кун сенинг кўзинг жуда ўткирдир»¹⁰ (Қоф, 50:22) дея буюради...

6. Таслимият

Бу калима ризо ва тафвиз¹¹ билан бир қаторда таваккулнинг илк саҳфасини ҳам ўз ичига олган. Оллоҳ: «Эсланг: Парвардигори унга: «Бўйинсун!» деганида: «Бутун оламлар эгасига бўйинсундим» — деди» (Бақара, 2:131), дея буюради. Аҳзоби мақтар экан, шундай марҳамат қилади: «Мўъминлар у фирқаларни кўрган вақтларида: «Бу Оллоҳ ва Пайғамбари бизларга ваъда қилган нарсадир (яъни имтиҳондир). Оллоҳ ва Пайғамбарининг сўзи ростдир» дедилар ва (устларига бостириб келаётган фирқаларнинг сон-саноксизлиги) уларнинг (Оллоҳга бўлган) иймон ва итоатларини янада зиёда қилди, холос» (Аҳзоб, 33:22), «Ким чиройли амал қилгувчи бўлган ҳолида ўзини Оллоҳга топширса, бас, у мустаҳкам ҳалқани ушлабди...»¹² (Луқмон, 31:22), «Ҳақиқий мусулмон бўлган ҳолида ўзини Оллоҳга топширган ва Ҳақ йўлдаги Иброҳимнинг динига эргашган кишининг динидан ҳам гўзалроқ дин борми?!» (Нисо, 4:125) дея марҳамат қилгандир.

Оллоҳнинг муқаддар қадарига ва муборак қазосига розилик таслимият талабларидандир. Қуйида келтирилганлар ҳам таслимиятга даҳлдордир. Булар: фақр¹³-ғино, ҳузун¹⁴-хафв, қабз-баст¹⁵, унс¹⁶-ҳайбат, маърифат, муҳаббат, маҳв¹⁷-исбот,

ҳузур-иҳзор¹⁸, шуҳуд¹⁹-ишҳод, буъд²⁰-ибад, қурб²¹-тақарруб, саҳв²²-сақр, сабр²³-шукр, маҳвули асар²⁴, маҳвули айн²⁵, маҳвули эйн²⁶, мужоҳада²⁷-мушоҳада, ҳумуд²⁸-жумуд ўргимчаклар уя тўқиган манзилларнинг зуҳур қилиши, мунодама-муноҳаса²⁹, муножот-муҳовара³⁰, мукошафа-муҳодаса³¹. Шулар туфайли қалбим менга Раббимдан хабар берди. Таҳалли — ладуний илмлар нақшланган лавҳарнинг тажалли этмоғи бўлса, тоҳоли³² убудият³³ — ҳурриятдир, ўтмишдан ва келажакдан андиша этмоқдир. Азалий иноят ва абадий қиёфатга келсак, ғайб оламида бўлган қалб³⁴ қуёшининг (у муқаддиму-л-ғайб, шайху-л-ғайб, мезону-л-ғайб, шамсу-л-қалб ва шамсу-л-иқон, шамсу-л-ирфон, шамсу-р-руҳония ҳам дейилади) туғилишидир. Бунга нафси нотиқа ва қалб даҳлизи ҳам дейилади. Барча жамолий ва жалолий сифатларнинг шоҳидлари, азамат, аҳадият, қаҳр, ғалаба, иззат, камол ва латиф сифатлар мана шу қалб даҳлизиде таваллуд топади...

7. Хотирани поклаш

Бу (нафси хавотир) мужоҳада йўлидагилар учун бағоят қийин бир ишдир. Оллоҳ: «Тақво қилгувчи зотларни қачон шайтон томонидан бирон васваса ушласа, (Оллоҳни) эслайдилар, бас, (тўғри йўлни) кўра бошлайдилар. Уларнинг (шайтонларнинг) дўстлари эса йўлдан оздиришда уларга (шайтонларга) ёрдам берадилар, сўнг (бу иғволарини) тўхтатмайдилар» (Аъроф, 8:201–202) дея буюрмишдир.

Шунингдек, «Шайтон сизларни (агар инфоқ-эҳсон қилсангиз камбағал бўлиб қолишингиздан қўрқитади ва фаҳш ишларга буюради. Оллоҳ сизларга ўз тарафидан мағфират ва фазлу карам (бойлик) ваъда қилади» (Бақара, 2:268); «Албатта, ўзларига ҳидоят (йўли) аниқ-равшан бўлганидан кейин яна ортларига (куфрга) қайтиб кетган кимсаларга (бу ишларини) шайтон чиройли қилиб кўрсатди ва улар учун (пуч орзу-хаёлларни) узун қилиб қўяди» (Муҳаммад, 47:25); Ҳазрати Яъқуб: «...Йўқ! Сизларга ҳавоий нафсаринг бирон (ёмон) ишни чиройли қилиб кўрсатган...»³⁵ (Юсуф, 12:18); Ҳазрати Юсуф: «...Мен нафсимни оқламайман...»³⁶ (Юсуф, 12:53); «Мен қиёмат кунига қасам ичурман ва мен маломатгўй нафсга қасам ичурман» (Қиёмат, 75:1–2); «Қачонки, иш

тутагач (яъни, жаннат аҳли жаннатга сазовор бўлиб, дўзахийлар дўзахга ҳукм қилинган), шайтон деди: «Албатта, Оллоҳ сизларга Ҳақ ваъда қилган эди. Мен эса (ёлғон) ваъдалар бериб, сизларни алдаган эдим. (Лекин) мен учун сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлик йўқ эди, илло, мен сизларни (куфр йўлига) чақириш биланоқ ўзингиз менга итоат этдингиз. Энди мени эмас, ўзларингизни маломат қилингиз...»³⁷ (Иброҳим, 14:22); «Қасамки, энди мени йўлдан оздирганинг сабабли мудом Сенинг Тўғри йўлинг устида уларни (Одам болаларини) кутиб ўтирурман»³⁸ (Аъроф, 7:16); «...Албатта, шайтонлар ўз дўстларини сизлар билан жанжаллашишлари учун васвасага солурлар...»³⁹ (Анъом, 6:121); «Шунингдек, ҳар бир пайғамбар учун инсу жин(дан бўлган) шайтонларни душман қилиб қўйдик.. Улар бир-бирларини алдаш учун гўзал (ялтироқ) сўзлар билан васваса қиладилар...»⁴⁰ (Анъом, 6:112); «Эй мўъминлар, ароқ (маст қиладиган ичкилик ичиш), қимор (ўйнаш), бутлар (яъни, уларга сизиниш) ва чўплар (яъни, чўплар билан фолбинлик қилиш) шайтон амалидан бўлган ҳаром ишдир» (Моидда, 5:90) каби кўпгина оятлар нафс ҳисларини ва шайтон васвасаларини очиқ-ойдин кўрсатмоқдадир. Бу ҳақда Пайғамбар (с.а.в.)дан келган «Шайтон инсон фарзандининг қон томирларида қонга ўхшаб айланади, сизга бирон нарса отишидан андиша этдим» ёки «Шайтон одам фарзандига қон томирларидан нуфуз қилади» каби саҳиҳ ҳадислар ҳам шундан далолат беради...

<...> Биз англамоқчи бўлган хавотир олти эмас, беш қисмдир.

1. Хавотири Ҳақ. Бу илк хотир ҳеч қандай ташқи сабаб ва ҳукмга боғлиқ бўлмасдан қалбда вуқуъ бўлган хотир маъносини беради. Ҳақ таолонинг хотири шудир. Бу ҳам икки турли: бири яқозо⁴¹ ҳолида хавотирга муҳолиф бўлади. Лекин уни титратмайди, сиқмайди, азобламайди, ҳайдамайди. Аксинча, қалбда абадиян мутмаин⁴² бўлиб қолади. Иккинчиси эса илҳом дея номланган бўлиб, Ҳақдир, Ҳақ хотиридир. Оллоҳ таоло: «Жонга ва уни расо қилиб яратиб, унга фикс-фужурини ҳам, тақвосини ҳам илҳом қилиб ўргатиб қўйган зотга қасамки, дарҳақиқат, уни (яъни ўз нафсини-жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топди. Ва у (жонни фикс –

фужур билан) кўмиб хорлаган кимса номурод бўлди» (Шамс, 91:7–10) дея марҳамат қилгандир...

2. **Хавотири қалб.** Қалб хотирининг табарруклиги учун қуйидаги шартларни бажо келтириш лозимдир:

а) қалбнинг шайтон ҳукмларига таслим бўлмаслиги;

б) нафснинг ҳавожизидан солимлики;

в) жамол ва жалолнинг мушоҳадаси ила зийнатланиш;

г) чиркинлашувга сабаб бўлган гуноҳлардан, қўпол ва ёмон хуқлардан йироқлашув. Чунки бу гуноҳлар кофирларнинг қалбларини бузганидек, мўъминларникини ҳам кирлатади. Ушбу оят ҳам ана шу мавзуга алоқадордир: «Йўқ, (ундай эмас)! Балки уларнинг дилларини ўзлари касб қилгувчи бўлган гуноҳлари қоплаб олгандир!» (Мутаффифун, 83:4)...

3. **Хавотири малак.** Бу сакинат⁴³дир. Олоҳ таоло шундай буюрмишдир: «У (Олоҳ) ўз иймон-ишончларига яна ишонч қўшишлари учун мўъминларнинг дилларига сакинат — ором туширган зотдир...»⁴⁴ (Фатҳ; 48:4). Дейдиларки, сакинат — ёмғири тўкилган булутдир. Яна айтишларича, сакинат мушук бошли бир нарса эмиш. Яна эса малакларнинг бир тоифасига ҳам ушбу ном берилган экан.

Ушбу хотир асос эътибори билан хотири қалбга ўхшаса-да, ораларида нозик тафовут мавжуд. Буни шариат аниқлаган. Саҳобалардан ибн Аббос шундай демиш: «Расулуллоҳ (с.а.в.) хайру ҳасанот борасида инсонларнинг энг жўмарди, саҳоватлиси эдилар. Ва энг жўмард бўлган пайтлари рамазон ойи эди. Жаброил ҳар кеча унинг қошига келар, Қуръонни музокара қиларди. Шу боис ҳам Расулуллоҳ (с.а.в.) хайру ҳасанотда жўмардлиги асло тўсиққа учрамайдиган бир рўзгор (шамол)га ўхшардилар».

4. **Хавотири шайтон.** Бу хотир қулни залолату тубанликка бошлайди. Мужоҳада соҳибини ҳам гуноҳга ундайди, агар у бу даъватдан юз ўтирса, бошқа бир гуноҳга бошлайди. Хавотири шайтоннинг ажойиб лутфлари ва ғаройиб ўйинлари бор. У ҳар инсонни унга хос бир хийлаю ўйин билан йўлдан чалғитади. Жоҳилларни жаҳолатлари билан, олиму зоҳидларни эса яна бошқа бир тарзда йўлдан уради. Масалан, олим илмига мувофиқ амал этишни истаса, унга яқин келиб: «Барча илмларни эгаллаб бўлганмидинги, амал билан машғул бўлмоқчисан?» дея шивирлайди. Пайғамбарнинг (с.а.в.) шу

сўзларига амал қилсанг-чи: «Бир фақиҳ шайтонга минг обиддан кўра даҳшатлироқдир»...

<...> Мужоҳадаю риёзат билан машғул бўлган кишига хавотир катта Эрам селидек ёпирилиб келар (Сабаъ, 34:16). Ундан талаб қилинадиган нарса буларнинг ҳеч бирига илтифот кўрсатмаслик ва барчасини унутмоқдир. Сўнги камолот даврида эса ҳақ бўлган хавотир билан ҳақ бўлмаганини бир-биридан фарқлаб, лозимига амал қилишдир.

5. Хавотири нафс. Бу хотир ақл-фаросатсиз гўдакка ўхшайди. Масалан, тенгдошлари билан ошиқу ёнғоқ ўйнамоқчи бўлган гўдакка минглаб тилла (ва чиройли нарсалар) берсангиз ҳамки, уни мамнун қила олмайсиз.

Муридларга келадиган энг кучли ва шиддатли хавотир мана шудир. Чунки нафс инсон ички оламининг султониға ўхшайди. Унинг лашкарини эса шаҳват, ҳаво, ҳавас, башарий ва ҳайвоний руҳ ташкил этади. Мурид бу пайтда сўқир бўлиб, таҳликаларни кўрмайди ва яхшию ёмонни бир-биридан фарқлолмайди. Бу ҳолат Оллоҳнинг инжа ҳикмати, гўзал муомаласи ва кенг раҳмати билан басирати нурлангунга қадар давом этади. Ана шундан кейингина мурид дўсту душманни ажратади. Нафс мана шу вақтда инсоний қолипда тўнғиз ҳирси, кўппак душманлиги, йўлбарс вазоҳати, бўри фитнаси, тулки хийласи, маймун эҳтироси, эшак шаҳвати, ҳўкиз орзуси, шайтон макри ва ҳасад оташи билан тўлиб тошади. У бу пайтда шу ҳолатга сабр қилиб ўтиргани ва уларга омонлик бергани учун ўзини маломат қилади. Ҳамда уларни ўз вужудидан йўқотиш учун тузоқлар қўяди, улар ёрдамида бадан уйини тозалайди. Сўнгра разиллик асоратларидан ҳам поклайди. Шу тариқа иймоннинг олтишидан (бир ривоятга кўра эса етмишдан) ортиқ шўъбаси билан зийнатланади.

Нафс ана шундагина гўзалашади ва рози бўлади. Зеро, Оллоҳ ҳам: «Эй хотиржам — сокин жон, сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (ҳузури)га қайт!» (Фажр, 89:27—28) дея буюргандир. Ушбу оятда зикр қилинган нафс қалбдан бошқа нарса эмас.

Нафсининг уч ҳоли бордир:

1. Нафс ёмонликка амр қилади (нафси аммора).
2. Нафс маломат қилади (нафси лаввома).

3. Тамкин ва истиқомат ҳолига эришади (нафси мутмаинна). Шундай қилиб, яқин қуёши порлайди ва нафс «қалб» дея ном олади.

Биз бошланғич ҳолдаги муридга барча хавотирдан фориг бўлишни буюрган эдик. Ахир у тариқатга эндигина қадам қўйган ва маълумоти етарли эмас. Нима тўғрию нима нотўғрилигини узил-кесил фарқлолмайди. Нажот топиш учун эса ҳар иккаловини тарк қилиш зарур. Агар хотир малак ва қалбга оид бўлса, собит қолади, муриднинг қатъияти ҳам уни кетказга олмайди.

Агар у нафс ва шайтонга оид хавотир бўлса, йўқолади. Олоҳ таоло ҳам: «Аниқки, то бирон қавм ўзларини ўзгартирмагунларича, Олоҳ уларнинг аҳволини ўзгартирмас...»⁴⁵ (Раъд, 13:11) дея амр этмишдир.

8. Робитаи шайх

Шайх тариқат ва йўл биродаридир. Олоҳ: «Эй мўъминлар, Олоҳдан қўрқингиз ва иймонларида ростгўй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз!» (Тавба, 9:119) дея марҳамат қилмоқда.

Ҳазрати Пайғамбар эса: «Асҳобим юдузларга ўхшайдилар. Қайси бирига эргашишингиздан қатъий назар, тўғри йўлни топасиз», «Мендан кейин иккита кишининг йўлидан юринг: Улар Абу Бакр ва Умар (р.а.)дирлар», «Юдузлар аҳли сано кафолатидир. Улар ғойиб бўлишлари билан таҳдид қилинган нарсалар ердагиларнинг бошига келади» дея буюрмишлар.

Олоҳ таоло пайғамбари Ҳазрати Мусо билан валийси Ҳазрати Хизир орасидаги суҳбатни нақл қиларкан, шундай дейди: «Мусо унга: «Сенга биддирилган билимдан менга ҳам тўғри йўлни таълим беришинг учун сенга эргашсам майлими?» деди. У (Хизир) айтди: «Аниқки, сен мен билан бирга (илм машаққатларига) сабр қилишга ҳаргиз тоқатинг етмас» (Каҳф, 18:66 – 67).

Шайх Ҳақ йўлга сулук этган, бу йўлнинг зарарли, қўрқинч ва таҳликали томонларини яхши билган, вақт, манзил, ҳолу мақомлардан муридига таълим бериш билан иршод қилувчи, фойдалию зарарли нарсаларни танитувчи зотдир. Суҳбати солиҳларнинг суҳбатидан ҳам оз фойда берадиган киши эса шайх бўлолмайди. Зеро, бир ҳадиси шарифда:

«Солиҳларнинг мажлиси хушбўй атрлар сотиладиган аттор дўконига ўхшайди. Сотиб ололмасанг ҳамки, бўйидан баҳраманд бўласан. Ёмонларнинг мажлиси эса темирчининг ўчоғи кабидир. Ёнмасанг ҳам тутунио ҳидининг офатидан қутулмасан», дейилгандир.

9. Фақат мажбурият ҳолида ухлаш

Зарур пайтда ухлашнинг ўлчови уйқусизлик асносида зикрни бир-бири билан қориштирмаслиқдир. Мурид худди шу аҳволда истироҳат қилади. Нима дейишни билгунига қадар ухлайди, сўнгра (такрор туриб) зикрни давом эттиради.

Чунончи, тақводор зотлар ҳақида Оллоҳ таоло: «Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун) Парвардигордан мағфират сўрар эдилар» (Зориёт, 51:17–18); «...Кечаси (бедор бўлиб, намозда) туринг! Фақат озгина – унинг (кечанинг) ярмида (ухлаб ором олинг) ёки (уйқуни кечанинг) ярмидан ҳам бир оз камайтинг, ёхуд унга (бир оз) зиёда қилинг (яъни кечанинг ярмидан кўпроғида ухлаб, истироҳат қилинг) ва Қуръонни тартил билан (яъни, дона-дона қилиб) тиловат қилинг!»⁴⁶ (Муззаммил, 73:2–4); «Яна кечанинг бир қисмида ҳам У зотга сажда қилинг ва тунда узоқ (бедор бўлиб), у Зотга тасбеҳ айтинг!» (Инсон, 76: 26); «(Оллоҳ) бир кеча Ўз бандаси (Муҳаммад)ни унга оят-мўъжизаларимиздан кўрсатиш учун (Маккадаги) Масжид ал-Ҳаромдан (қуддусдаги) Биз атрофини баракотли қилиб қўйган Масжид ал-Аҳсога сайр қилдирган (барча айбу нуқсондан) пок зотдир...»⁴⁷ (Ал-Исро, 17:1); «Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик. Сўнгра уни яна ўн (кеча) билан тўлдирдик. Бас, Парвардигорининг (унинг учун белгиланган) вақти комил қирқ кеча бўлди...»⁴⁸ (Аъроф, 7:142), дея марҳамат қилгандир.

Ушбу оятларда зикр қилишнинг кундузи эмас, айнан кечада амалга оширилиши уйқу билан боғлиқлиги туфайлидир. Чунки ваъда қилинган нарсани кутаётган кимса бедор кутади. Оллоҳ таоло бунга бошқа бир оятида ҳам: «Уларнинг ёнбошлари ўрин-жойларидан йироқ бўлур (яъни тунларини ибодат билан ўтказишиб, оз ухлайдилар...)»⁴⁹ (Сажда, 32:16), дея ишорат қилмоқда.

Бир ҳадиси шарифда ҳам: «Инсонлар ухлаётганда кечаси туриб намоз ўқишга диққат қилинг» дейилмиш. Чунки мужоҳада ва риёзат вужудни толиқтиради, уйқу эса, аксинча, роҳат беради. Шунга биноан уйқу ва риёзат ўзаро зиддир. Аслида уйқунинг ҳақиқати қалбдаги туйғу аъзолари очилсин, деб зоҳирий ва ташқи туйғуларни беркитмоқ, яъни зоҳирдаги туйғу узвларининг ёпилиши туфайли қалбдаги туйғу узвларининг очилиши эрур.

Уйқудаги ҳикматни эса шундай изоҳлаймиз: Руҳи қудсий, нафси нотиқа ва раббоний лағифа сифлий вужуд⁵⁰имизда ғариб бир ҳолдадир. У вужудимизни ислоҳ қилиш, фойдалисини эгаллаш, зарарлиларни эса даф қилиш учун ғайрат кўрсатади. Киши уйғоқ экан, руҳ баданда ҳибсланади. Инсон ухлаши билан қудсий руҳ ҳам аслий ватани — ладуний ва илоҳий манбага парвоз қилади. Ғайб ва маъно оламини танишдан, руҳлар ила мулоқот бахш этган ҳузурдан яйрайди. Малакут оламига етганда эса уни шаҳодат оламида мисоллари ила кўрур. Туш таъбирининг сири ҳам худди ана шундадир.

Мужоҳада аҳлидан бўлган зот истироҳат ва уйқунини тарк этаркан, тупроқ, сув, олов ва ҳаводан иборат тўрт унсурнинг ҳокимияти эриб битади, йўқ бўлади. Қалб бу пардалардан сидирилиб соф ҳолга келиши билан мужоҳада ақли бўлган кимса басират кўзлари ила малакут оламини томоша айлайди ва Раббига иштиёқ сезади.

10. Ейиш-ичишда ўрта йўлни танлаш

Бу йўл ҳаддан ортиқ оч қолмаслик, аммо тўйиш даражасидан ортиқ ҳам емасликдир. Инчунин, Оллоҳ таоло: «...еб-ичаверинглар, фақат исроф қилманглар»⁵¹ (Аъроф, 7:31); «Улар инфоқ-эҳсон қилган вақтларида исроф ҳам, хасислик ҳам қилмаслар, (балки эҳсонлари) ана ўша (хасислик билан исрофнинг) ўртасида — мўътадил бўлур» (Фурқон, 25:67), дея буюрмиш. Ҳадисда ҳам: «Ишларнинг энг яхшиси васат бўлганидир», дейилмишдир. Ўртанинг икки тарафи ҳам (ифрот ва тафрит) ёмондир.

Пайғамбаримиз (с.а.в.): «Мўъмин бир меъда билан, кофир эса етти меъдаси билан ейди», «Меъданинг учдан бири

таом, учдан бири сув, қолган қисми эса нафас олиш учун бўш қолиши керак», дея буюрганлар.

Оллоҳ таоло кўп ейиш ила орттириладиган куч-қувватни «Озгина вақт еб, фойдаланиб қолинглар! Албатта, сизлар жиноятчидирсизлар!» (Мурсалот, 77:46) дея маломат қилгандир.

Яна Ҳазратимиз (с.а.в.): «Бир кун тўқ бўлсам, бир кун очман» демишлар. Мавзуга тегишли шундай ривоят ҳам бор: Шиблий (р.а.)дан «Яқин недир?» дея сўрамишлар. У бунга: «Очлик, очлик, очлик» дея жавоб бермиш. Яна сўфийлардан бири: «Руҳий офат ва балоларнинг ҳаммаси тўйишу тўқ бўлишда мужассам. Хайру баракот эса оч қориндадир» демиш. Пайгамбаримизнинг «Инсон фарзанди тўлдирган энг ёмон қоп бу қориндир» ҳадислари ҳам юқоридаги сўзларнинг тўғрилигидан далолат беради.

Айтишларича, сурувини боқаётган чўпондан бир йўловчи сув сўради. Суви йўқлигини айтганида, йўловчи: «Ҳеч бўлмаса сут бер» деди. Подачи дарров бир қўйнинг сутини идишга соғиб, мусофирнинг чанқоғини қондирди. Аммо озгина сут ортиб қолди. Йўловчи чўпондан «Сен ичмайсанми?» дея сўраганида, у: «Мен рўза тутганман» дея жавоб берди. Шундай жазирама ёз кунда қандай қилиб рўза тутяпсан?» дея ҳайратланганида, чўпон: «Қарасам, кунларим беҳуда ўтиб кетмоқда. Уларни шу тарзда қадрламоқчи бўлдим. Оллоҳ сизларга ҳам нофиз⁵² ва ўткир басират насиб этсин. Унга итоат бобида ҳам муваффақиятлар эҳсон айласин. Ҳаммамиз Унинг раҳматига муҳтожмиз» дея жавоб берди...

ФАРИДИДДИН АТТОР
(1136—1250)

Асл исми Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Абубакр Иброҳим бўлиб, "Фаридиддин" (Диннинг яғонаси) унга берилган тавсифий унвондир. Нишонур яқинидаги Шодяҳ қишлоғида туғилган. Шайх Мажидиддин Боғдодий, Шайх Рукниддин сингари сўфийлардан таълим олган. Ҳаж сафарини ўтаган, Миср, Ироқ, Шом мамлакатларининг турли шаҳарларида саёҳатларга бўлган.

Кўплаб шеърий асарлар, манзума ва дostonлар битган. Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкирату-ш-шуаро" асарида унинг шеърий асарларининг ҳажми 250 минг байтга яқин деб кўрсатилган. Асосий илмий — фалсафий ва тасаввуфий руҳдаги асарлари "Илоҳийнома", "Асрорнома", "Мусибатнома", "Ҳайдарнома", "Мазҳару-л-ажойиб" («Мўъжизаларнинг кўриниши»), "Жавҳару-з-зот", "Ҳайлож", "Мухторнома", "Уштурнома" ва бошқалардир. Булардан ташқари Атторнинг тўқсон олти нафар машҳур сўфийлар ҳаёти ва ҳолати зикр қилинган "Тазкирату-л-авлиё" номли асари мусулмон шарқида энг кўп тарқалган китобларидан ҳисобланади.

Фаридиддин Атторнинг машҳур тасаввуфий асари "Илоҳийнома"нинг дебочасидан ва дostonнинг бошланиш қисмидаги "Руҳга мурожаат..." каби бўлими ҳамда «Жавҳару-з-зот» асаридаги айрим лавҳалардан намуналар сайлаб олинди.

«ИЛОҲИЙНОМА»дан

Ҳамду беҳаг¹

Тангри таоло номи-ла бошладим "Илоҳийнома"ни, барча номалар маъноси Унинг номи-ла безанур. У шундай улуғ зотки, мулки завол билмас. У ҳақда сўзлагувчининг ақли хираланиб, тили лол бўлур. Унинг номи номларни шарафлаб, дилларга шодлик бағишлар, *деволлар мундарижасининг боши*² ҳам шу ном. Бу номдан жонларнинг оғзи шарбатга тўлар, Уни ёдга олувчининг тили дурру гавҳар сочар. Унинг номисиз бирор нарса йўқ, барча мўъжизалар, хушбўй ҳидлар, рангин манзаралар, қудрат ва сифатлар, шаъну шараф, ору номус шу номдандир.

У шундай қудратли олий Тангрики, барча борлиқ Унинг олдида пастдир, Унинг зоти илму донишимиз, таъриф-тавсифларимизга сифмас, бас, қандай қилиб Унинг шарҳу таърифини келтирай! Сунъ қудрати қўли билан тупроқ маркази бўлмиш Ерни коптокчадай (гўй) қилиб фалак чавғони айланасига солиб қўйибди. Ҳеч кимнинг ақли ундан юқори эмас, нечунким, ҳеч ким Унинг ғайби асрорини билувчи эмас. Дунёдаги барча ҳодисалар, ашёлар, кўплик ва озлик, салбий ва ижобийлик, раддия ва тасдиқлар Унинг мавжудлигини исботлашга хизмат қилади. Бутун олам муназаҳ ва зоти сифатларига мисолдир. Сифатлари Унинг зотидир. Агар синчиклаб қарасанг, барча (сифатлар) зотдир. Бутун борлиқнинг вужуди Унинг ҳазратининг сояси, Унинг қудратининг изи — асари, ижоди, санъати. Сўзни келиштириб айтувчи бир одам Унинг зоти таърифидида бундай ажойиб нуқта демиш: «Ат тавҳид-исқотул изофат», яъни тавҳид ҳар қандай ортиқчаликни инкор этади. Зеро, тавҳид бутун оламнинг ягоналиги, Унинг зотидан иборатлигидир.

Ҳа, Унинг зоти билан мавжуд бўлган олам шундай мустаҳкам вобасталик, ўзаро боғлиқликка эгаки, сувдаги балиқдан фалақдаги ойгача жами нарсалар бир—бири билан узвий алоқадор, лекин кўриниб турган бу дунё Унинг чексиз олами олдида қилнинг қора рангичалик кичик бир нарса. У шундай бир улуғворликки, ҳеч нарсага муҳтожлиги йўқ, беҳисоб ақл ва жонлар Унинг олдида бош ўйнаб таслимдадирлар. У шундай қудратли ҳаракатки, агар жонга кирса, ҳар ҳужайрасидан (заррасидан) минг тўфон кўзғалади. Шундай ажойиб ваҳдат — ягоналикки, орага қил ҳам сизмайди. Оҳ, агар Унинг ҳузурида қилчалик қадрим бўлсайди кошки!

Унинг марҳамати шундай улуғки, агар иблис ундан бир қатра баҳра олганида, барча нобакорликларни тарк этган бўларди. У шундай ғайратки, агар оламга таралса, бутун борлиқни бир лаҳзада барҳам эта олади. У шундай ҳайбатки, қуёш унинг соясида йўқолур, балки зарра мисоли кичраюр. У шундай улуғ даргоҳки, хизматига ошиққанлар ҳузурига йўл тополмас. У шундайин безавол мулк-салтанатки, абадул абад йўқолмас, эскирмас, вайрон бўлмас, камаймас ва ё зиддиятлардан емирилмас. Воқеан, Унда зиддият, келишмовчилик йўқдир.

Агар гуноҳкор ва булганган хулқларни бу улуғ дарёга солиб ювсанг, дарё заррача кирланмас, хираланмас, лекин бу дарё нуридан жаҳон ёруғлик топади. Исмат дарёсидан бир қатра халққа тақсим этган билан камаярмиди у? Ҳақдан ҳомийлик ва бандадан тоату ибодат, унс (меҳр) ва муҳаббат бўлса қандай яхши! Ҳақ ва бандаси орасида робита-муомала бўлса қандай яхши!

Бутун оламда сенинг Ундан ўзга ёринг йўқ, нега бошқа ишларни бўйнингга оласан, ўзгалардан мадад сўрайсан? Агар ўйингда юзта ошно-дўстинг бўлса ҳам, мард дарвиш бўлсанг, барини бегона ҳисобла. Чунки чин дўст Унинг ўзидир. Агар сенда тоғнинг сабрию денгизнинг сафо ва софлиги бўлса, Дўстга етишиш йўлидаги андуҳ-ғамлар осонликча барҳам топажак. Агар ажалдан олдин бир дам ўлсанг, яъни нафсингни ўлдиролсанг — оламни эгаллайсан. У сенга яқин, аммо сен Ундан узоқсан.OGOҳ бўлиб англағил, эй айрилиқдаги эран, сен Яқиндан шунча узоқлашдинг, ҳасратдан қалбинг доғ,

шармандалик бошини тизза устига эгасан. Агар Худо йўлига лойиқ бўлсанг, ҳою ҳавас йўлини тарк эт. Ҳою ҳаваснинг кўзи кўр бўлгач, илохий кўзинг Ҳақ сари очилади. Ҳайратнинг охири кўринмайди, сен ҳайрат олами ичра фарқсан, игнани дарё ичидан топишга интиласан, талпинасан, тўлғанасан. Сен жаҳонни икки эшикли робот деб бил — бу эшигидан кириб, у эшигидан чиқиб кетасан. Сен гафлат уйқусидасан ва ҳеч нарсадан хабаринг йўқ. Хоҳласанг хоҳламасанг, қисмат қўлидасан. Агар гадо ёки подшоҳ бўлсанг ҳам, икки газ бўз ва тўққизта гиштдир охириги «муллинг» — дунёдан орттирган матойинг. Сен токи фалак остидасан, озод эмассан. Бахт ва бахтсизлик ҳақидаги тушунчаларинг бўш ва бемаъни, ташла бу хаёлларни! Агар мулку бойлигинг еру кўқдан иборат бўлса ҳам, оқибат гадойсан, Худо меҳрининг гадойи. Фоний дунё бамисоли Искандар. Бу фоний дунёдан кетарда Искандардай қудратли шоҳ бўлсанг-да, агар кафан насиб этилса, комронсан.

Эй азиз! Сен шоҳлик хазинасини тиларсан, аммо У раъй қилса беради, истаса тортиб олади ёки умуман бермайди. Сен эса бу бойликни У нега берди ва яна нега қайтариб олганини билишинг керак. Бевафо дунёнинг абадий хурсандчилиги йўқ, нури ҳам зулматдир. Ундаги тўю томоша мотам ва ғамсиз эмас. Агар кумуш ҳады этса, тошга айланади, берган оти чўлок, бахт қушининг қаноти қайрилган. Фироқсиз висол инсон қисмати эмас, гул тикансиз, шакар эса чивинсиз бўлмайди. Бу оламда мен беғам кишини кўрмадим, шундай одамни кўрганимда эди, этагини ушлаб, тавоф этардим.

Боргил, танингни улуг юк гами остига қўй (илоҳ гами билан шуғуллан), жон чеккил, агар жон истасалар, жонингни бергил. Гўрга кирмасдан бурун чархи фалак бўйлаб, югуришга қобил мардлик қобилятини кўрмоқчиман сенда. Одам Ато олти юз йил ғамдан озод эди, (аммо) буғдой донаси сабаб ерга тушдию қон тўқди. Буғдой донасида юз балолар мавжуд. Шу боис сенинг луқманг ғамсиз раво эмас. Мен билан сенинг фойдамиз зиёнга айланди. Туғилганимиз, борлигимиздан минг аттанг, минг афғон! Эй дунё, сенинг жабрингдан бирор шод олам борми? Сенинг давру давронинг, жабру жафоинг ҳам ел кабидир, елдай бебақодир. Жаҳл сени деб ғам емайди-ку, нега уни деб ғам чекасан, хўш? Жаҳоннинг сен каби кувёлари кўп бўлган, байрамлари, келинлик тўйлари беҳисоб бўлиб ўтган, лекин ҳеч бирига вафо қилмади...

Мен эса бир умр ҳамдам маҳрам топиб розлашайин деб талпинаман. Аммо бирорта ҳамроз, мувофиқ ҳамдам тополмайман. Бу мунофиқ улфатлар дастидан дод! Онадан тупроқ учун туғилдинг, бу тупроқ тепанинг устида қасру айвон қуришинг нима тагин! Жонинг тупроққа қоришиб, уқаланиб кетар экан, айвон пештоқинг(ни) фалак пештоқиға етказишдан маъно борми? Агар олтин-кумушдан хазина тўплаган бўлсанг ҳам, бир нафас ранжу укубатсиз қултум сувни ичолмайсан. Сенинг гаминг билан бошқаларнинг иши йўқ, сен ўз гамингни е, нима дейин сенга, ҳамдамгина эмас, «ҳам»нинг ўзи ҳам йўқ бу дунёда.

Агарчи оқибат сенинг жойинг тупроқ остидадир, лекин пок жонинг тупроқдан покдир (руҳинг муқаддасдир). Сенинг гавҳаринг — руҳинг фаришталар саждагоҳи эканини унутма. Бошингда халифалик тожи бор, халифа фарзандисан, яъни Оллоҳнинг ердаги ўринбосарисан. Жаннатдан тушгансан, ўша гулшан — жаннат сари интилгин. Агар Мисрга сафар қилсанг, шоҳлик сеники, нега Юсуф каби қудуқ тубидасан ахир! Сулаймон ўрнида дев ўтиргани учун ўз мулкинда гапинг ўтмайди. Охирда ҳам, аввалда ҳам сен шоҳсан, аммо кўзинг бунни кўриб фаҳмламайди. Филайларга ўхшаб, бир сенга икки бўлиб кўринади, юзни икки юз дейсан. Битгами, юзта, аммо унинг ёри юзта, битта кўнгил билан юзта ишни қандай амалга оширасан.

Тўн билан нон гамини ейишинг қачонгача, ном-шуҳрат учун, ор-номус учун қайғуришинг қачонгача? Аслида ажойиб хилқатинг бор, беҳуда фикрлар билан хилқатингни хароб этма, одамийлик ва илоҳийлик сифатларидан узоқлашма, сенинг атлас тўнинг одамийлик сифатингдир.

Эй хаста! Агар донишманд бўлсанг, ўзингга ўзинг эшикни ёп! Одам фарзандининг ҳирси мунча кўп бўлмаса, мунча ҳам оламда ҳайрону саргардон! Эй ҳирслар билан қалб кўзи кўр бўлган киши, ҳирс орқасидан гўргача борасан, то ўлгунингча ҳирсинг камаймас, чунки ҳирснинг ярасига фақат ўлим даво бўла олади. Дунё молини фаровон татиб кўрдинг, бунча йиғиб нима қиласан, хўш? Ахир сен йўловчисан, йўловчи учун мунча юк на ҳожат. Худо ҳаққи, йўловчи кўзига дунёнинг барча матоҳи бир дона арпага арзимади! Бу пашшахўр ўргимчаклардан дод! Барчаси бўри галаси каби

ўлакса устида талашадилар. Чумоли табиатли ғйбатчилардан тўйдим, худди чумоли каби на раҳбарлари бор, на ўзлари йўлни кўра оладилар. Бошларида ҳирсдан юган, ҳирс уларни оғизларидан кўпик кўпиртириб югуртиради, маст туядай бўзлатади. Дарҳақиқат, туянинг югани арқондан, одамники — ҳирсдан. Бир ҳовуч суяксан, аммо ҳирссан. Кўринишда одамга ўхшайдилар, аслида ит табиатлидирлар.

Эй кеча-кундуз ғам чекувчи, ҳирс йўлида ночор киши, сен Раззоққа суян, иймон-эътиқодда мустаҳкам бўлиб ишонгил Унга, сабр қилиб тинчлан бироз. Фақр йўлини танла, чунки фақрлик расули акрамдан мерос. Агар сен Оллоҳнинг фақр нурига йўғрилсанг, банда бўлсанг ҳам, Сулаймон қадар шараф топасан. Расули акрам Муҳаммад соллаллоҳу алайҳа ва саллам хокисорлик, тавозуъ ва камтаринликда бемисл эдилар. Ўзлари уй супурар, ўтин ёрар, сув келтирардилар. Туя устида ухлаб олардилар, ҳамма ишни қилардилар, ҳеч нарсадан ор этмас эрдилар. Ойша билан бирга хушчақчақ югурардилар. Масжид қурилишида ғишт ташиб, лой қорардилар. Кафшларини ўзлари тикардилар, гоҳи эса болалар билан кўшилиб ўйнардилар ҳам. Жанозадан қолмасдилар, касал кўришни улкан савоб ҳисоблардилар. Ҳалимлик ва ҳаё кони эдилар...

Бу бизга ибрат эмасми, ахир?

Руҳга муурожаат қилиб дегани...³

Эй Чиннинг мушкин оҳуси — руҳи қудсий, мушку анбар ҳидини сочган, сен халифалик даргоҳининг ўринбосарисан. Сендадир Раббоний руҳнинг амри. Руҳоний мамлакатнинг асоси сенсан. Икки жаҳон бир ҳовуч тупроқ, фақат дорул мулк фазоси. — илоҳий олам покдир. Бутун оламлар жами сен билан яшнар, сен билан мунтазам, осмону ер сенга вобаста. Сен ҳаммани қамраб олгансану, лекин биздан йироқсан, кўзга кўринмайсану, бироқ кўзнинг ўзидасан. Жаннат, дўзах, қиёмат куни буларнинг барчаси номинг ўрнида келадиган омонат сўз, белги, ташбеҳ, холос. Агар сен порласанг, бамисоли минг қуёш бирдан ёнгандай бўлади, йўқ-йўқки, бу порлашнинг ҳар бир зарраси юз қуёшга тенг. Офтобининг нури ортиқдан ортиқдир, шу нурдан бир шувъла — Улуғ арш. Хос ҳамдамсан, роздону⁴ сирдош, олий ва

мададкорсан, абад тириксан. Нима дейки, ҳамиша маълумсан, ҳар ерда борсан.

Ажойиб бир қушсанки, қанақа эканлигини билиб бўлмас, бизнинг тушунча-тасаввуримиз, исботу тасдиғимиз, инқору раддиямиздан ташқарисан. На ердасан, на осмонда, балки Раббул оламин — Тангри таоло ҳузуридасан. Ҳамма нарса сенсан, аммо ҳеч — йўқлик ҳам ўзингсан. Кўзга кўринмассан, аммо кўзларнинг нурисан. Кўнгилдан ихлос билан мушкли нафас чиқаргин, чунки арш сенинг нафасингдан хос мижмарга — хушбўйлар тарқатувчи кўрага айланди. Сен ҳам шохсан ва ҳам халифа, безаволсан ва боқийсан. Сенинг асосингда олтам белиги бор, аммо уларнинг ҳар бири бир жаҳон — алоҳида бир олам. Ҳар бири — бир соҳибқирон, бир қудрат.

Бири нафс бўлиб, унинг жойи сезги аъзоларидир.

Бири нафси аммора (шайтоний нафс) бўлиб зиддиятлар, нифоқ шундан.

Бири ақл^{дир}, у мувофиқликни, мантиқни бошқаради.

Бири илм^{дир}, маълумот, билим тўплаш билан банд.

Бири фақр^{дир}, фано-йўқлик истар ҳамиша.

Бири тавҳид^{дир}, Ягона зот истар ва Унга интилар доим.

Ушбу олти қувваи асос Руҳ фармонидадир, Руҳ мушлақиятнинг⁵ азалий ва абадий халифаси ва ҳамроҳидир. Олам Руҳ туфайли обод ва файзли.

Руҳ одамнинг ичидадир, шунинг учун сен ўз ичинга сафар қилмоғинг керак. Хизир каби мардлар йўлига қадам қўйгин, токи айланувчан чархи фалак атрофингда гиргиттон бўлсин. Эй Руҳ, маконинг Нуҳ кемаси⁶, замонинг эса "Ва-з-зуҳо валлайлатул қадр" («Қуёш нурларига ва қадр кечасига қасам») оятидир. Сулаймон қудрати сенда, Юсуф жамоли ҳам сенда. Шунга муносиб бўл, шунга яраша амал кўрсат. Иброҳим каби содиқ ва собит бўлгин, Исодай ишқда дамсозу Мусодай мўъжизакор бўлгин. Симруғ⁷ сингари қанотларингни ёз, қанотларингни Симруғ соясида (Тангри соясида) ёзиб парвоз эт! Сеҳргар ҳам, яратувчи, мўъжизакор ҳам ўзингсан. Агар ҳар ишга жаҳд этсанг Мустафо бўлур мададкор сенга! Ўз кўзинг билан боқ ўзингга, сўзга ўралгин⁸. Дунё одамлардан эмас ҳоли. Икки оламнинг асоси Сўздир, чунки Сўз Ҳақдан

муҳда бўлиб келди. Ахир арши аълода битилган "Лавҳул маҳфуз" ҳам Сўздир. Ҳамма нарса Сўздан ижод этилган ва Сўзга қайтади...

Хотимату-л-китоб

Аттор сўзини тингла, Аттор шеърини ўқи. Менинг шеъримнинг денгизи қирғоқларга урилиб, тошиб чиқди, ундан чашмалар отилиб чиқди. Бу чашмалардан нур базмлари яралмишдир, бу ишқ ва маърифат нури бўлиб, қиёматга қадар ушбу шеър чашмалари оқиб туради. Аттор «Илоҳийнома»сини кўқда малаклар, жаннатда руҳлар мутолаа қилади. Чунки менинг шеърим барчаси пок тавҳиддир. Шунинг учун уни аҳли тавҳид ўқир экар, ажабланма. Илоҳий хазина эшигини очиб, «Илоҳийнома»ни бунёд этдим. Ахир мен ғайбдан бонасибман, нега энди бечоралар, ожизлар каби бандга гирифтор бўлай?

Эй Аттор, сўзинг одамлар қалбига гулгула солсин, ғофилларни огоҳ этсин, мудроқларни бедор қилсин, шарафлиларга шараф бағишласин!

«ЖАВҲАРУ-3-ЗОТ»ган

*Ба номи, он, ки нури жисму жон аст,
Худои ошкороу ниҳон аст.*

(Жисм ва жоннинг нури бўлган зот номи билан, ошкора ва яширин бўлган Худо номи билан бошлайман).

<...> Агар сен тавҳид хилватхонасига маҳрам бўлсанг, оламнинг тожи, Одам фарзандларининг фахри бўлиб қоласан. Агар хуршид, яъни Тангри ошкор бўлса, сен соя бўлгин, чунки соя каби қуёш нурида йўқолиб, маҳрам бўласан унга...

Сенинг ичингда *жавҳар*¹ — Мутлақ руҳнинг сири бор, аммо бу ерда сенга йўл кўрсатувчи йўқ. Охирда йўқотган нарсанг сенинг ўзингдadir, бу зоҳирий сирлар бандига гирифтор бўлгансан. Сен Холиқнинг зоти ва сифатлари жавҳарига эгасан, аммо зотининг дийдоридан узоқсан. Сенинг жавҳаринг барчаникидан афзалдир. Ажабки, фалак ва юлдузлар сенинг кўларинг — дийдангдир, уйнинг ичидасану эшиқдан ташқарисан, ҳам кўринасан, ҳам йўқсан...

<...> Нега *сурат*² дардига мубталосан, агар сен суратни ташласанг, кул³, яъни Худосан. Сен сурат ҳамроҳлигидан қутулсанг, Худонинг маъносидан хабардор бўласан. Сурат сенинг ҳеч бир ишингга ярамайди, Худо дийдорини жонда (жонингда) кўрсатади. Агар суратни синдирсанг, шак-шубҳасиз, сен Ҳақсан, иккилик йўқолади ва кул бўлиб, чиндан Ҳақ таолога айланасан. Нима балоларни кўрган бўлсам, сурат туфайли кўрдим, кудират-ғам ва зулатларим ҳам ўшандадир...

<...> «Аналҳақ» — «мен ҳақман» деган бошни кесди, энди бу дoston оғизларда юрибди. Эй дўстим, «аналҳақ» деган одам Ҳақ бўлди, чунки куллиятни истаб ягоналик кўрсатиб, Ҳақ дўсти бўлди.

«Аналҳақ» деди ва буни ошкора қилди, натижада ўзини пора-пора қилди. «Аналҳақ» деб бирлик — ваҳдатдан сўз очди, дарҳақиқат, у Ҳақ эди ва ҳеч шубҳага бормай деди: «Аналҳақ» дея дунёдан ўтди, бунда унинг номи абадий қолди!..

<...> Мен бу ерга келган гапирувчи Ҳақдирман, шунинг учун ҳар сўзимда *аналҳақ*⁴ дейман. Ҳақиқатда мен Ҳақман бунда, куллият зарраларига тавфиқ — мувофиқлик, тараққиёт бағишлаш учун келдим. Бунда яширин равишда келган Ҳақман, жаҳон халқлари олдида инсоний хилқат —

суратда кўринмоқдаман. Мен сирни кўрсатишга келган Ҳақман, шунинг учун ўз сиримни айтмоқчиман...

<...> Жумла оламнинг жони Оллоҳ мандирман, ишонгин, бунда йўқман, аммо борман. Ҳақ мендирман — Мутлақ руҳ, барчанинг орасида мутлақ огоҳман. Ҳамманинг вужудида нишонасиз кўринмас вужуддирман, гўё олам ичида равшан қуёшман...

<...> Жузь⁵ ва кулл ичида порлаган қуёшдай, ўзини сифатлар ичра шундай сингиб, йўқолиб кетгандай кўрдик, пайдо бўлганда ҳақиқатдан айни зотнинг ўзи эди. Ўзини аввалу охир, яъни узлуксизлик ҳолатида кўрдик, бир шаклга айланганлигини сизди. Жон бирликда шундай кўриндик, сурат — хилқати жон ичида кўрина бошлади. Яратилишида ўзини шундай ҳолатда кўрдик, барча дийдаларда, кўзларда у бор эди. Ўзини шундай завоқ билмас зот сифатида кўрдик, юзи барча ашёда турли ҳолатларда кўринади. Ўзини мана шундай кўрдию, барчани ўзида кўрди, чунки сурати йўқолди ва барчани бир — аҳақ⁶ кўрди ...

<...> Жонон⁷ — Худо тавҳидида бирликдамиз. Кулл — умумият жавҳарининг ягоналиги шаксиз. Тавҳидда ягоналик — бирликдан ўзга нарсани кўрмадим. Ваҳдат — ягоналикни ягоналикдан ягона деб танладим...

Ҳақиқат нима? Жонон — Худони кўриш бунда, сену менликни тарк этсанг, унда бир бўлаксан, Ҳақиқат нимадир? — тезда бир бўлмоқ фақат, дур каби вобасталик денгизида ягона — бир бўлмоқдир...

Ҳақиқат нима? Аттор каби бўлиш. Ҳамиша сирлардан огоҳ бўлиш. Ҳақиқат нима? Эй дўст, жондан кеч, бу дам Атторни кўрдингми, кулл — ўша...

<...> Баракалла Аттор, илоҳий сирдан кўзга аёнлик кўргаздинг, шу боис сен шоҳсан. Маънолар сирга интилиб, густоҳлик (беадаблик) қилишинг ҳам яхши, сен Ҳақни маънолар изҳорини кўришинг муқаррар. Жаҳонда сен васлга етганларнинг тимсоли, гавдаланган шаклисан, шунинг учун ҳам бундай сирни аён қила олдинг...

Сен шубҳасиз кавну⁸ макондан ортиқсан, айндан⁹ воз кечсанг, аъёнда¹⁰ аёнсан...

Васлга етгандан кейин парда узоқлашади, маънида у Мансур суратига айланади.

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ (1207—1273)

Асли ўртаосиёлик бўлган шайх Мавлоно Жалолиддин Румий Балх шаҳрида Муҳаммад Баҳоуддин Валад хонадонига туғилган. Жалолиддин ёшлик чоғидаёқ отаси билан мўғул истилоси туфайли Кўниёга кетиб қолишга мажбур бўлган. Умрининг охирига қадар шу шаҳарда мударрислик қилган, Кичик Осиёни ватан тутгани учун Румий тахаллусини олган.

Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърий асарлари, асосан, "Девони кабир" («Улуғ девон»)га жамланган. Девонда ғазал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч мингдан ортиқ шеърлар бор.

Илмий-фалсафий мероси олти дафтардан иборат "Маснавийи маънавий" асаридан ўрин олган, ушбу исломий-тасаввуфий мажмуани "Форсий Қуръон" деб ҳам аташган. Бу асар қарийб 10 йил давомида ёзилган бўлиб, 27 минг байтдан иборат. Булардан ташқари Румийнинг "Мақтубот", "Фиҳи ма фиҳи" каби асарлари ҳам сақланган. Унинг асарлари, асосан, шоғирдлари, ўғли ва бошқа мухлислари томонидан жамлангани учун уларнинг ҳаммасини Румийга тегишли деб бўлмайдиги.

Жалолиддин Румий номи билан мавлавийлик тариқатига асос солинган бўлиб, унинг ўғли Султон Валад отаси номидан (вафотидан сўнг) тариқат эълон қилган.

"Фиҳи ма фиҳи" ("Ичиндаги ичиндагир») асарини "Мўйиниддин Парвона китоби" ҳам дейишади. Чунки унинг номи бир неча марта тилга олинishi билан бирга ушбу китоб, асосан, Мавлононинг муҳиблари Ҳисомиддин Чалабий, Соҳиб Фаҳруддин, Амир Бағриддин Гуҳартош, Отабек Султон Алоиддин, Тожидин Мўътаз Хуросоний ва ўғли Султон Валад билан бўлган суҳбатларида айтилган фикрлардир.

«МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ»дан

Дебоча

Тингла найдин, чун ҳикоят айлагай,
Айрилиқлардин шикоят айлагай.

Мен қамиш эрдим, кесиб келтирдилар,
Нола чексам, эл ҳама оҳ урдилар...

Чок-чок этсин шу кўксимни фироқ,
Сўйлагаймен шарҳи дарди иштиёқ.

Ким йироқ тушса, йўқотса аслини,
Ул яна излар ҳаёти, васлини.

Даврлар кўрдим неча нолон бўлиб,
Жуфти бадҳолону хушҳолон бўлиб.

Ҳар кишиким бўлди бир дам ёр менга,
Билмади ёрдир нечук асрор менга.

Сиррим эрмас нола-оҳимдан йироқ,
Гарчи нур кўзу қароғимдан йироқ.

Танга жону жонга тан мастур эмас,
Жон кўринмас кимсага, дастур эмас.

Ўт эрур найнинг навоси, ел эмас,
Кимда ўт йўқдир, йўқолсин, эл эмас.

Найни ёндирган ўшал ишқ оташи,
Майни ёндирган ўшал ишқ оташи.

Ёрдин айрилганга най ёрдир, не бок,
Пардаси пардамни этмиш чок-чок...

Най каби бир захру таёқ қайда бор?
Най каби дамсозу муштоқ қайда бор?

Қонли йўллардин ҳикоят айлагай,
Не эмиш савдойи Мажнун сўйлагай,

Бўйла ҳушдир, маҳрами беҳуш, бас,
Муштари унга қулоқдин бошқамас...

Кунларим тун қаърига жо бўлдилар,
Ўртанишлар менга ҳамроҳ бўлдилар.

Ўша кунлар, гўга, майли, бок йўқ,
Сен омон бўл, эйки, сендек пок йўқ.

Ким балиқ эрмас у қонгай сувга, чун,
Кимга кун йўқ, кунлари йилдек узун.

Пухтанинг ҳолини ҳеч билгайму хос?
Мухтасар этгин сўзингни, вассалом¹.

Бандни ечгил, ечгил озод, эй ўғил,
Гарчи бандинг сийму зардир, қўймагил.

Кўзига жо бўлғуси денгиз, бале,
Бир кунинг ул кўзага сиғмас вале.

Кимки очкўз, кўзаси нур бўлмагай,
Тўлмагунча то садаф дур бўлмагай.

Ишқ ила кимнинг яқоси чок эрур,
Ҳирсдин озоду айбдин пок эрур.

Эй, омон бўл, ишқ — ажиб савдоимиз,
Эй, табиби ҳозиқу доноимиз.

Ҳар даъвои зоҳиру ботин ўзинг,
Бизга Жонилус ва Афлотун ўзинг.

Ишқ ила тан сойири афлок эмиш,
Рақс этиб тоғлар, кўринг чолок эмиш.

Ишқ — Тур тоғига жондир, ошиқо,
Тур масту харро Мусо соиқо...²

Лабларига етсам ул дамсозни,
Най каби мен сочгай эрдим розни.

Кимки бўлгай ҳамзабонидин жудо,
Безабондир, гарчи дилда юз наво.

Чунки гул кетса, гулистон қолмагай,
Сўнгра булбул бирла дoston қолмагай.

Жумла маъшуқ эрмиш, ошиқ пардалиқ,
Зинда маъшуқ эрмишу ошиқ — ўлик.

Кимда йўқдир ишққа бир парво магар,
Ул қанотсиз қуш эрур, беболу пар.

Хуш нечук бўлгай, қарорим бўлмаса,
Қўллагувчи нури ёрим бўлмаса.

Иш истарки, бу сўзни зикр этай,
Ойинам ғамбози йўқ эрса, нетай.

Ойинанг бордир, нечун ғаммоз йўқ?
Анда занг бўлса, руҳи мумтоз йўқ.

Тинглангиз, дўстлар, мен айтай дoston,
Филҳақиқат ҳолимиз бўлгай аён.

Баққол ва унинг тўтиси ҳақида ҳикоят

Бор эди баққол, унинг бир тўтиси,
Сабзаранг ҳам сўзга моҳир тўтиси.

Ул дўкон ичра ниғаҳбони дўкон,
Сўз қотарди савдогарларга равон.

Сўз қотаркан, ўйлаким, нотик эди,
Тўтилар ичра ажиб ҳозик эди.

Боқмайин учганда сўлу соғини,
Тўқди бир гал ағдариб гул ёғини.

Қайтди бир пайт уйга кетган хўжаси,
Хўжаваш ўлтирди бир дам хўжаси.

Кўрди ул, ёғ эрди чун ҳар ён тугал,
Урди тўти бошига, ул бўлди кал.

Неча кундир сўзламоқни қилди бас,
Хўжаси чеқди надоматлиқ нафас.

Ул соқол юлқиб, деди: эвоҳ, дариг,
Неъматимни мен увол этдим аниқ.

Хушзабоним бошига ургунча то,
Қўлларим синсайди, эрмасми раво.

Ёрдами теккайми деб бул ишга,
Ҳадылар берди неча дарвишга.

Кечди уч кун, ул эса ҳайрону зор,
Ўлтирар эрди дўқонда интизор.

Турфа-турфа нарсаларни кўрсатиб,
Аврар эрди қушни, сўз қотгайми деб.

Ўтди бир дарвешки, ул жавлаққа³ хос,
Бошида йўқ эрди бир тук, худди тос.

Тилга кирди қуш уни кўрган замон,
Кўз солиб дарвишга деди: эй фалон.

Не гуноҳ қилдингки, бошинг бўлди кал,
Ёки сен ҳам ёғни тўккансен магар?

Эшитиб, қулди халойиқ, эй, на хуш,
Жавлақийни ўзига ўхшатди қуш.

Сен азизларни ўзингдек билмагин,
Гарчи ўхшашдир ёзувда "шер"у "шир".

Жумла олам шул сабаб гумроҳ эрур,
Кам киши Ҳақ аҳлидин огоҳ эрур.

Баъзилар ўзни набийман, дер холос,
Авлиёни ўзига айлар қиёс.

Дер: улар эрса башар, биз ҳам башар,
Биз-да нон ермиз, улар-да нон ошар...

Ваҳ, улар кўрдирки, кўрмас ҳеч қачон,
Ўртада бордир тафовут ончунон...

Арилар ҳам турфадириким, ҳар маҳал,
Қай бири оҳу, бири йиғқай асал.

Икки оҳу бир гиёҳ ер, сарҳисоб,
Биттасидин — гўнг, биридин — мушки ноб.

Ул қамишлар бир ариқдин сув ичар,
Биттаси — бўм-бўш, бириси — найшакар.

Боғки, ўхшаш жону жонзотдир баса,
Ўртада фарқу тафовутдир баса.

Ул еса, ундан нажосатдир жудо,
Бул еса, бундан нуқул нури Худо.

Ул еса, келгай фақат бухлу⁴ ҳасад,
Бу еса, бўлгай фақат ишқи Аҳад.

Бул замин аъло, ану шўрдир сўник,
Бул фаришта, ул эса девдир хунук.

Икки сув боққанда бир сувратлидир,
Бул шириндир, ул эса — аччиқ, тахир.

Тотли сув, шўр сув деярлар отини,
Соҳиби завқлар билурлар тотини.

Жодуни мўъжизага айлаб қиёс,
Ҳам уларга хийлани англаб асос.

Сеҳргарларгаким, асо олгач Мусо,
Қўлларига олдилар бир-бир асо.

Ул асодин бу асонинг фарқи бор,
Ул амалдин бу амалдир устувор.

Ул амалдин лаънатуллоҳу жафо,
Бул амалдин роҳматуллоҳу вафо.

Аҳли кофир таъбидир маймун таъби,
Қилса бир иш, айлағай маймун каби.

Ҳар не мардум айлағай, ул ҳам қилур,
Қилганин мардум ишига тенг билур.

Бошқалар қилганин қилдим, дейди у,
Фарқини билмас вале истезар ўқ.

Сидқ эмас, кўз-кўз учундир қилгани,
Бошига тупроқ сочингиз бўйлани.

Гар мунофиқ бош эгиб, этгай намоз,
Хийладир ул этгани, эрмас ниёз.

Ул мунофиқ рўзаву ҳажу закот
Бобида айлар магар мўъминни мот.

Аҳли мўъмин оқибатда шод эрур,
Ул мунофиқ охиратда мот эрур.

Иккиси-да бир ўйин ўйнар, бироқ
Марву Ройдек бир-биридин кўп йироқ.

Ҳар бири боргай мақоми сўйига,
Ўз мақоми, балки номи сўйига.

Ул бири "мўъмин" дейилса, хуш эрур,
Бул "мунофиқ" сўзидин оташ эрур.

Ул бирининг исми маҳбуб зотидин,
Бул бирининг номи паст бедодидин.

Миму вов, мим, нунда гар ташриф йўқ⁵,
Лафзи мўъминдек вале таъриф йўқ.

Чун "мунофиқ" сўзи айтилган замон,
Санчилур кўнгилга, чаққандай чаён.

Гар десанг, ул дўзахимас, оти бор,
Бас, нечун унда жаҳаннам тоти бор.

Ном агар ўксук эса, ҳарфдин эмас,
Сув агар аччиқ эса, зарфдин⁶ эмас.

Ҳарф — идиш, маъно — идишда сув ҳамон,
Баҳри маъно ҳам китоб ичра ниҳон.

Баҳри талх, баҳри ширин ҳам мавжланур,
Лек кўшилмас, бир-биридан ажралур.

Лекин уларнинг асли бирдир, аслига,
Иккисин топшир-да, тушма қасдига.

Ул асл олтинмидир ё сохтакор,
Бемаҳал бўлгайми сенга ошкор?

Тангри ҳар жон ичра қўймиш бир маҳак,
То яқинни билгай ул бешубҳа-шак.

Гар киши оғзига ногоҳ кирса хас,
То у хасни олмагунча тинчимас.

Мингта луқма ичра бир чўп тушса гар,
Одамий ул чўпни дарҳол ҳис этар.

Ҳисси дунё шул жаҳонга нарвон,
Ҳисси диний осмонга нарвон.

Ул бирига дору дармону табиб,
Бул бирига дору дармондир ҳабиб.

Соғ эрур ул ҳис, танинг бўстон бўлиб,
Соғ бўлур бул ҳис, танинг вайрон бўлиб.

Жон йўли жисмингни гар барбод этар,
Сўнгра ул вайронни ҳам обод этар.

Ганжу зар деб уйни бузгайлар, бироқ
Ганж сарфлаб, уй қурурлар яхшироқ.

Сувни боғларлар ариқ қазган замон,
Чун ариқ шай бўлса, сув оққай равон.

Терини шилдинг магар, олдинг тикан,
Ул ярога тери келгай янгидан.

Қалъа вайрондир қамалга келса дуч,
Ёв қувилгач, тикланур девору бурж.

Ҳақ ишидир бул, нечун деб ким сўрар,
Бул сўзким ҳам бир заруратдин магар.

Гоҳ чунон кўрсатгай ул, гоҳ инчунин,
Баски, ҳайрондир боқиб бу ишга дин.

Дўст юзин бурганга ҳайрон эрмас ул,
Дўстга ҳайрон, дўсти бирлан маст ул.

Ул бирининг дўстга ўтирилмиш юзи,
Бул бирида дўсту маҳбуб орази.

Сен разм сол икки юзга, эт қиёс,
Балки бўлгайсен бу ишда рўшинос.

Жумла иблислар-да одам юзли, бас,
Ҳар кишига қўл бериш ҳам яхшимас.

Овчи чорлар қушчани ҳуштак чалиб,
Қушча келгай бул товушга алданиб.

Ўхшатар ҳуштакни қушнинг бонгига,
Шул йўсин тушгай у сайёд домига.

Яхшилардин сўз ўқирлар марди дун⁷,
Ўзгага ўз молидек сотмоқ учун.

Мард иши равшанлигу мардоналик,
Ҳийладир номард иши, бегоналик.

Ёпинур шер терисини тулкилар,
Бу Мусаллам отини Аҳмад қўяр.

Бул Мусаллам номи гар каззоб эрур,
Ул Муҳаммад улувал албоб⁸ эрур.

Ҳақ шароби қуйқасидир мушкиноб,
Боданинг ости тахир, ичмоқ азоб...

«ФИҲИ МА ФИҲИ»
(«ИЧИНДАГИ ИЧИНДАДИР»)ган¹

<...> Сўз ҳақиқатининг сояси² ва парчасидир. Модомики соя ўзига тортар экан, у ҳолда ҳақиқат янада яхшироқ жазб этади. Сўз баҳонадир. Бир инсонни бошқа бир инсонга тортган нарса сўз эмас, балки икковида мавжуд бўлган руҳий бирликдан бир парчадир. Агар бир инсон юз минг мўъжиза ва каромат кўрса, аммо унда валий ва набийга уйғун бир бўлак бўлмаса, бирлашмайдилар ва бунинг фойдаси ҳам йўқ. Унинг валий ва набийга боғланган, улар севгисини кўнглида орттирган нарса ўша омухта — ўртоқ парчадир.

Агар бир жисм таркибида оҳанрабо билан муштарак бўлган бир парча бўлмаса, у жисм ҳеч қачон оҳанрабо тарафга кетмайди, яъни тортилмайди. Улар орасидаги бир хиллик гизли³ бир нарсадир, кўзга кўринмайди.

Инсон хаёлидаги нарса уни ўз орқасидан етаклайди. Масалан, боғ хаёли боққа, дўкон хаёли дўконга олиб боради. Фақат бу хаёллар ҳақиқатни яширади. Чунончи, бир нарсанинг хаёли сени ўзига тартади ва сен у томонга кетмоқдасан. Чунки хаёл сенга у нарсани гўзал қилиб кўрсатган. Бироқ келгач, пушаймон бўласан ва ўзингга ўзинг: "Буни яхши деб ўйлабман, аслида ундай эмас экан" дейсан. Шунинг учун ҳам хаёллар — ичига кимдир яширинган чодирларга ўхшайди. Қачонки, хаёллар йўқолиб ҳақиқат юз кўрсатса, пушаймонлик ҳисси ҳам сени тарк этади: сени (ўзига) тортган ҳақиқат сени жазб этган ҳақиқатдан бошқа нарса эмасдир. "У кун яширин нарсалар ошкор бўлади" (Қуръон каримдан). Аслида жазб этган нарса биттадир. Фақат кўп кўринади...

"Уларнинг ҳисобини (сонини) кофирлар учун азоб ва машаққат айладик" (Қуръон каримдан) дея буюрилгани каби бу инсонлар қарашига ҳисобдек оғир бир иш чиқади. Масалан, бунга "бир", наригиларига эса "юз" дейдилар, яъни валий учун "бир" ва халқ учун "юз минг" дейдилар. Бу катта гуноҳдир. Валийни бир, бошқаларни кўп кўрмоқ кўриш ва англаш йўлини йўқотмоқдир, улкан фитнадир. Чунки сиз уларни кўп, валийни эса бир кўрмоқдасиз.

<...> «Юзингни қай тарафга бурсанг, Оллоҳ у ердадир» (Қуръон карим, 2:109). У ҳамма жойда мавжуд. Чеҳраси

доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чеҳрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар...

Зоҳид охарни (бошқасини, ғайрни – тарж.) кўрган кишидир, дунё аҳли бўлса охирни (сўнгини) кўради. Фақат Оллоҳнинг хос қуллари ва орифлар на охарни, на охирни кўрарлар. Улар назарлари аввалга тушади ва ҳар ишнинг аввалини биладилар...

Дард доимо инсонга йўл очади. Дунёдаги ҳар иш учун инсон юрагида иштиёқ, ҳавас ва дард бўлиши лозим. Акс ҳолда, инсон бу ишни қилмас. Дардсиз ва заҳматсиз иш ҳам унга муяссар бўлмас. Дунё ва охират, тижорат ва шоҳлик, илм ва бошқа ишларда бўлсин, барчасида аҳвол шундоқ...

<...> Сўз – идрок қилишда сўзга муҳтож бўлганлар учундир. Сўзсиз идрок этганнинг сўзга қандай эҳтиёжи қолади? Идрок эта билган учун кўларнинг, ернинг ҳаммаси сўздир. Ҳафиф бир сасни эшитганга бақириб-чақиришнинг нима ҳожати бор? Дунё ҳам Қуръондаги "Бўл!" (Унинг амри «Бўл!» демак эди. У ҳамон бўлди", Қуръони карим, 36:82) сўзидан бино бўлгандир.

Ҳикоя: Арабча гаплашадиган бир шоир бир турк подшоҳи ҳузурига келди. Ҳумқдор форс тилини ҳам билмасди. Шоир унинг шаънига жуда гўзал бир шеър ёзиб келтирганди. Шоҳ тахтада, қолган амиру вазирлар ўз ўринларида ўтирар эдилар. Шоир кўзгалди ва шеърини ўқиб берди. Шунда ҳукмдор шеър мазмунига уйғун равишда ҳаракатлар қилиб турди. У ердагилар "Шоҳимиз шунча йилдир, биздан арабча билганини яширган экан, агар ўтган давр мобайнида оғзимиздан арабча ёмон гап чиққан бўлса, ҳолимизга вой!" дедилар. Кейин ҳукмдорнинг хос қулларидан бирига "Шоҳ арабча биладини, йўқми? Билмаса, нечун муносиб бўлган ўринларда мувофиқ ҳаракатлар қилди? Бизга хабарини бер" – деб, унга қимматли нарсалардан бердилар.

Кунлардан бир кун хос қул бу масъалани ечиш фурсатини топди. Ов пайтида шоҳ жуда мамнун эди. Шундан фойдаланиб, ҳукмдордан ётиғи билан сўраган эди, подшоҳ шундай деди: "Худо ҳаққи, мен арабча билмайман. Аммо унинг бу шеърни ёзиш мақсадини билганим учун, шоир мени мақтамоқчи бўлганини, шеър бир восита эканини англаганим учун илтифот кўрсатдим. Мақсад бўлмаганда шеър ҳам ёзилмасди". Шунинг учун мақсадга қарайдиган бўлса,

иккиликка⁴ ўрин қолмайди. Иккилик тафарруотда (бўлингалик, айрилганликда — тарж.). Асос бирдир.

<...> "Олим" калимасининг маъноси луғатда орифдан устун ва маъноли демақдир. Чунки Тангрига олим дейилади. Бироқ ориф демоқ жоиз эмас. Ориф деганда олдин билмай, кейин ўрганган деган маъно тушунилади ва шунинг учун бу Оллоҳга нисбатан айтилмаслиги керак. Шунга қарамай, урф-одат нуқтаи назаридан (сўзнинг) ишлатилишига кўра маъноси кўпдир. Чунки ориф урф-одат кўкрагида оламни далилсиз ҳолда кўзи билан кўрган ва кузатгандир. Олимнинг (эса) юз зоҳиддан афзал эканини гапиришади. Чунки зоҳид илм билан зоҳид бўлган. Илмсиз зуҳд⁵ бўлмайди.

Зуҳд нимадир? Дунёдан юз ўгирмоқ, тоат ва охиратга таважжуҳ (юзланиш — тарж.). Бунинг учун инсон дунёни, унинг чиркинлигини, вафосизлигини ва охират гўзаллигини, унинг доимий ва боқий эканлигини билиши керак. Чунончи, "Нима қилай, қандай тоат билан машғул бўлай?" дея жаҳд этиш ҳам бошдан оёқ илмдир. Шундай экан, илмсиз зуҳд бўлмайди. Шу эътибор-ла, зоҳид ҳам олим, ҳам зоҳиддир. Ва "Бир олим юз зоҳиддан афзалдир" фикри айни ҳақиқатдир.

Бу илм ва зуҳддан бошқа яна бир илм бордирки, Тангрининг зотига тегишлидир. Мазкур иккинчи илм зуҳд ва илмнинг самарасидир. Бунга соҳиб бўлган олим юз зоҳиддан эмас, балки юз минг зоҳиддан ҳам устундир. Оллоҳ буни истаганига (бандасига — тарж.) беради. Бу шунга ўхшайди: масалан, бир одам битта кўчат ўтқази ва у катта бўлиб мева берди. Шу мевали ёлғиз дарахт мева бермаган юзта дарахтдан яхшироқдир. Яна бир мисол: Каъбага етган бир ҳожиди Каъба сари отланган, бироқ ҳали етиб келмаган ва йўлларда ҳаракатланаётган, Каъбага мўяссар бўлишлари гумон бўлган ҳожилардан афзалроқдир. Чунки Каъба жамолига мушарраф бўлишлик ҳақиқатан ҳам ўша биргина ҳожига насиб этмиш. Бир ҳақиқат юз донна шубҳадан авлодир⁶.

<...> Ҳар бир нарсанинг асли — сўз. Сенинг сўздан хабаринг йўқ ва уни менсимайсан. Сўз амал дарахтининг мевасидир. Чунки у амалдан туғилади. Улуғ Тангри оламни сўз билан яратди ва «Бўл!» дейиши билан у ҳам бўла қолди" (Қуръондан).

Иймон қалбадир. Бироқ уни сўз билан ифода қилмасанг, фойдаси бўлмайди. Намоз ҳам феъл (амал)дир. Агар Қуръон ўқимасанг ўқиган намозинг саҳиҳ (тўғри – тарж.) бўлмайди. Сен ҳозир "Сўзнинг аҳамияти йўқ" дейишинг билан ўз-ўзингни инкор этиясан. Чунки сен шу фикрни ҳам сўз билан ифода қилмоқдасан...

"Инсон гапирувчи ҳайвондир"⁷. Унинг хусусияти ҳайвонликдан ва гапиришдан иборат. Ҳайвонлик унда доимийдир, айрилмасдир. Сўз ҳам шундоқ. Инсон кўринишидан ҳеч нарса демаса ҳам, ичида ҳамиша гапиреди. Бу ҳол гўё лой қоришган сув тошқинига ўхшайди. Тошқиннинг тоза суви инсоннинг сўзи (нутқи), балчиғи эса ҳайвонлигидир. Бироқ балчиқ унда ўткинчи бўлиб, вақт келиб улардан асар ҳам қолмайди. Яхши ёки ёмон бўлишига қарамай, сўзлар, ҳикоялар ва билимлар қолади. *Кўнгул аҳли бир бутундир*⁸. Сен уни кўришинг билан ҳаммасини кўрган бўласан. Чунки "Овнинг бори ёмон эшагининг ичидадир" дейишади. Дунёдаги жамики ҳилқатлар унинг жузвларидир ва (У) куллдир.

Байт:

(Барча яхши ва ёмон нарсалар дарвишнинг жузвларидир. Агар бундай бўлмаса, у дарвиш эмасдир).

Куллини (шубҳасиз равишда) кўрганинг учун бутун оламни ва кейинроқ, ҳар кимни кўрасан. Уларнинг сўзи шу куллинг ичида ва бу сўзларни эшитганинг сабабли энди эшитадиган ҳар бир сўзинг такрордан иборат.

Байт:

(Ким уни бир ерга кўрган бўлса, гўё ҳар инсонни ва ҳар ерни кўрган бўлади).

Шеър:

(Эй, Тангри китобининг нусхаси бўлган сен ва эй Шоҳдик Жамолининг ойнаси бўлган сен! Оламга сендан холи бўлган нарса йўқдир. Ҳар устагингни ўзингдан иста (изла), чунки ҳамма нарса сенсан).

<...> *Битмаси*: Улуғ Оллоҳ "Мен Ерда (Одамни) халифа (ёрдамчи) қилмоқчиман" (Қуръони карим, 2:30) — дея амр этади. Фаришталар: "Ерда бузғунчилик қиладиган, қонлар тўкадиган кимсани (халифа) қиласанми? Ҳолбуки, биз ҳамду сано айтиш билан Сени улуғлаймиз ва Сенинг номингни мудом пок тутамиз (Қуръони карим, 2:30) — дедилар. (Улар) Одам ҳали келмасдан (яратилмасдан — тарж.) олдин унинг фасодчи ва қон тўкувчи эканлигини қандай билдилар? — дея сўради. Мавлоно буюрдики: Бу ерда иккита нарса бор. *Бир* — *нақлий*, *иккинчиси* — *ақлий*⁹. Нақлийда: фаришталар Лавҳул маҳфузда (ривоятга кўра: Оллоҳ оламларни яратишдан аввал бир лавҳа ва бир қалам бор этди. Сўнгра қалам билан лавҳага ёзди — тарж.) бир қавм майдонга чиқади, уларнинг бунақа сифатлари бор, дея ўқидилар ҳамда бохабар бўлдилар. Ақлий: Фаришталар ақлари орқали (яратилаётган — тарж.) қавмнинг ердан (тупроқдан — тарж.) бўлишини англадилар. Демак, улар (одамлар) шубҳасиз, ҳайвон бўлади, ва албатта, (у) каби ҳаракат этади. Ҳатто улардаги маъно ва нутқдан қатъий назар, ҳайвонликлари туфайли чор-ночор фасод чиқарадилар, қон тўкадилар. Чунки бу инсоннинг заруридир. Ўзга бир қавм ҳам бу борада дейдики: Малаклар нуқул оқил ва хайрлидир. Уларнинг ҳеч қаңдай ишда ихтиёрлари йўқ. Худди инсон уйқуда экан, куфр ёки тавҳидга муносабат билдира олмаганидек, уйғоқ экан, фаришталар шундайдилар. Инсонларнинг эса ихтиёрлари бор. Улар нарсаларни истай оладилар. Ва ҳаммасини ўзлариники бўлиши учун қон тўкадилар. Бу ҳайвон васфидир. Шунга кўра, уларнинг (малакларнинг — тарж.) ҳоли инсонлар ҳолига зиддир. Демак, ўртада тил бўлмаса-да, "Улар шундай дедилар" дея хабар бердилар. Чунки, масалан, шоир ёзадики, "Ҳовуз: мен тўлдим, деди". Аслида, ҳовуз гапирмайди. Лекин унинг тили бўлсайди, шу ҳолда экан (сув тўлганда — тарж.) "Мен тўлдим!" дерди.

Ҳар маслақда бир лавҳа¹⁰ бордир. Фаришта дунёнинг ҳолини ва нима бўлажagini ўша лавҳадан ўқиб баҳоли қудрат билади. Ўқиган амалга ошиши билан Улуғ Оллоҳга бўлган инончи, ишқи ва Унда кечishi (мастлиги) яна-да ортади. Оллоҳ гайбининг билувчилиги ва буюклигига ҳайратланади. Ҳайрат эса сўзсиз ва жумласиз равишда Унинг зикри, тасбеҳи бўлади.

<...> Бизнинг кўнглимиз доим маънан сизнинг ҳимматингиз ёнида бўлиши билан барабар суратан ҳам шарафланмоқ истадик. Чунки бу суратнинг ҳам улуғ бир эътибори бордир. Эътибор не демак? У ҳатто ўзлик ва маъно билан тенг. Миясиз калланинг иши ҳеч нарсага ярамагани каби қобиқ¹¹ сиз мева ҳам етилмайди. Чунончи, бир данакни қобиқсиз ҳолда ерга эксанг, кўкармас. Қобиғи билан экканинг вақтда унади ва улкан бир дарахтга айланади. Шу нуқтаи назардан вужуднинг ҳам буюк бир асли, хизмати бордир. Бундай бўлиши табиийдир. Худди шу асл маънодир. Аммо бу — ўзи ҳам маъноли, маънони ҳам билган, англаган кишилар учун шундоқдир.

"Икки ракаат намоз дунё ва ундаги нарсалардан хайридир". Бу сўз ҳамма учун эмас. Бу шундай кишилар учунки, уларга дунё моли қўлида бўлса ҳам икки ракаат намозни ўқимаслик ўша молни қўлидан чиқаргандан оғирроқ туюлади.

Бир дарвишга подшоҳ: "Эй зоҳид!"¹² — деди. У эса: "Зоҳид сенсан" деб жавоб қайтарди. Шоҳ: Мен қандай зоҳид бўлайин. Бутун дунё, охираат ва жамики мол-мулклар меникидир. Оламни мен олдим. Сен эса фақатгина бир луқма ва бир хирқа билан қаноат этдинг", — деди. Дарвиш: "Юзингни қай тарафга бурсанг, Оллоҳ у ердадир"¹³ — деди. У ҳамма жойда мавжуд. Чеҳрадир, доимийдир, ўлмасдир. Ошиқлар ушбу чеҳрага ўзларини фидо қилиб, эвазига ҳеч нарса истамаслар. Бошқалар эса ҳайвон сингаридирлар.

<...> Сўз инсоннинг қиймати қадар қадридир. Бизнинг сўзимиз сувга ўхшайди. Сувни мироб оқизади. Сув ўзини мироб қайси чўлга ҳайдаганини қаердан билсин... «Оллоҳ ўз ҳикматларини эшитганларнинг ҳимматлари ўлчовида воизлар тилига қуяди».

Рубоий:

(Ўйламаки, Оллоҳ йўлига тушган эрлар йўқ деб.

Комил сифатлилар нишонсиз ҳам эмаслар.

Сен сирларнинг маҳрами бўлмаганинг учун

Ўзгаларни ҳам ўзинг қатори ҳисоблаясанми?..

<...> Авлиё ва анбиё ҳеч қачон мужоҳададан чекинган эмаслар ва уларнинг илк курашлари нафс, орзу ва

шаҳватларини тарк этмақдир. Бу ўта буюк жанг ҳисобланади. Восил бўлиб, барқарорлик (амният) мақомига етишилгандан кейин эгри ва тўғрининг сирлари кашф этилади. Ва тўғрини эгри билан кўрадилар ва шундай биладилар. Мужоҳада ичида қоладилар. Чунки бу халқнинг бутун ишлари эгри ва янглишдир. Набий ва валийлар буларни кўрадилар, уларга таҳаммул этадилар. Агар бундай қилмай уларнинг эгри ишларини очиқ айтсалар, ҳамма улардан қочади ва мусулмонлик саломини ҳам қизғанади...

<...> Сурат (юз) ишқ¹⁴ нуридир. Чунки ишқсиз у ҳам қийматдан маҳрум. Нур — аслсиз номавжуд нарса. Шунга кўра, Тангрига сурат дейилмаганидек, нур ҳам дейилмайди. Чунки сурат нурдир. Бири: "Ишқ суратсиз бўлмаганига, рўёбга чиқмаганига кўра, суратнинг нури бўлиши керак", — деди. Биз: "Ишқ суратсиз нечун тасаввур этилмасин?" — деймиз. Ҳатто суратни ишқ майдонга келтиради ва ундан юз минглаб сурат ҳосил бўлади. Булар аини замонда, рўёбга чиққан, шаклу шамойил олган суратлардир. Рассомсиз расм бўлмаганидек, аслсиз эса расм бўлмайди. Гўё бармоқнинг ҳаракати билан узукнинг ҳаракати янглиғ.

Юрагида уй қуриш ишқи бўлмаса, меъмор унинг тархини чизмайди. Буғдой бир йил олтин баҳосида, бошқа йил тупроқ қийматида сотилиши мумкин. Ҳар икки йилда ҳам унинг сурати ўшадир — буғдойдир. Бироқ унинг қадри унга бўлган ишқ (эҳтиёж — тарж.) туфайли майдонга келмоқда. Худди шундай, сенинг санъатинг ҳам фақат сен учун азиздир. Унга рағбат кўрсатиб, уни севиб ўрганувчи (ишқ) топилмагунча, у яна шу ҳолда қолаверади.

«Ишқ» — нимагадир муҳтожлик. У ҳолда, эҳтиёж — асл, муҳтож(ни) эса «нур» дейишади. Биз деймизки: Сен эҳтиёжинг бўлгани учун шундай деяпсан. Демак, эҳтиёжинг олдин майдонга келади, сўз эса ундан тугилади. У ҳолда, сўз бўлмаса ҳам эҳтиёж мавжуд. Шунга кўра, ишқ ва эҳтиёж унинг (сўзнинг — тарж.) нури бўлолмайди. У: "Эҳтиёждан мақсад сўз эмасмиди? У ҳолда мақсад қандай қилиб нур бўла олади?" — деди. Биз "мақсад ҳар доим нурдир. Чунки дарахтнинг илдизидан мақсад унинг нури, яъни гавдасидир, шохлари ва ҳоказоларидир" — дедик.

<...> Бир дедики: "Бизни ҳиммат билан эсла! Асл бўлган нарса ҳимматдир. У сўзсиз ҳам мавжуд, чунки ҳиммат

– нур". Мавлоно буюрадики: ҳиммат жисмлар оламидан аввал руҳлар оламида ҳам бор эди. Демак, бизни жисмлар оламига қуруқ келтирмадилар. Бунга имкон, йўқ. Шундай экан, сўзнинг ҳам муайян ўрни бўлиши керак. Ахир данакнинг фақат мағзини ажратиб эксанг, кўкармайди. Ҳолбуки, қобиғи билан ерга ташласанг, ўсиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, суратнинг ҳам аҳамияти борлиги аён бўлмоқда.

"Қалб ҳузурисиз қилинган намоз намоз бўлмайди" (Ҳадисдан) – дея буюрилганидек, намоз ҳам ичдадир. Бироқ сен уни шаклларга ўрайсан. Кўринишда руку (эгилмоқ) ва сажда билан намозга сурат бериш лозим. Буларни бажариб, ундан ўз насибангни олурсан, муродингга етурсан.

"Улар намозларида доим барқарор бўлгучи зотлардир¹⁵" деган оятдаги намоз руҳлар намозидир. Суратан, шаклан қилинган намоз муваққатдир, доимий эмас. Чунки руҳ денгиз оламидир. Сўнгсиздир. Шунга кўра, ҳамишалик намоз руҳнингдир. Руҳ ҳам руку ва саждалардан ҳоли эмас. Бироқ буларни очиқ шакллар билан кўрсатмоқ керак. Чунки маънонинг сурат билан боғлиқлиги бор. Иккаласи бирлашмагунча фойда ҳам бўлмайди. Сурат маъно нуридир. Сурат – фуқаро, кўнгил подшоҳ деганингда, бу исмлар изофадир. "Бу унинг нуридир" дединг. Нури бўлмаса, у қандай қилиб асл бўлиши мумкин? Модомики, "Аёл" дер экансан, иложсиз "Эркак" ҳам дейишинг керак ёки "Оллоҳ" дегандан кейин "Қул"ни ҳам эсдан чиқармаслик зарур.

*Фасл (Инсон майли ўз чегарасидан чиққанда,
дўстлик душманликка дўнагу).*

Байтнинг маъносини сўрадилар. Мавлоно буюрдики: душманлик олами дўстлик оламига нисбатан тор. Чунки одамлар дўстлик оламига етмоқ учун душманлик оламидан қочадилар. Ўз навбатида дўстлик олами ҳам дўстлик ва душманликни вужудга келтирган оламга қиёсан тор. Дўстлик ва душманлик, инкор ва иймон иккиликка сабабдир. Чунки куфр – инкор. Инкорчи учун инкор қилиниши керак бўлган киши лозим бўлганидек, қабул этувчига ҳам қабул этилиши шарт бўлган бир зот зарур. Шундан ҳам кўринадики, бирлик ва бегоналик иккилиги мавжуд. У одам эса куфр ва иймоннинг, дўстлик ва душманликнинг ташқарисидир. Модомики, дўстлик иккиликни пайдо қилар экан, демак,

иккиликсиз, фақат бирликдан иборат бўлган олам бордир. Инсон унга эришиши билан дўстлик ва душманликдан чиқади. Чунки бу сифатлар у оламга сифмайди. Демак, у ерга етишган инсон иккиликдан халос бўлган зотдир. Иккилик — ишқ ва дўстлик мавжуд бўлган дастлабки олам мазкур олам қаршисида ғарибу бечорадир. Шунинг учун ҳам энди (иккиликли олам) исталмайди. Энди киши қийматсиз оламни ўзига душман деб ҳисоблайди. Чунончи, Мансур ўз-ўзига душман бўлди ва ўзини йўқ қилди. Чунки унда Ҳақнинг дўстлиги ҳаддидан ошганди. Мансур «Анал Ҳақ» деди, яъни мен фано топдим, йўқ бўлдим. Ёлғиз қолган Зот Ҳақдир, демоқчи бўлди. Бу камтаринликдир. Бандаликнинг охириги нуқтасидир...

<...> "Оллоҳ инсонни ўз сурати асосида яратди" (Ҳадисдан). Инсонлар доимо мазҳар (ўзини кўрсатувчи нарса — тарж.) қидирадилар. Баъзи аёллар ўрангандир ва ўзларини қанчалик қидирилганини (исталганини — тарж.) синамоқ учун юзларини очадилар. Худди устарани синаганинг каби. Ошиқ севгилисига: "Мен ухламадим, овқат емадим, сенсиз ёндим, куйдим" дейди. Бунинг маъноси шудир: Сен бир мазҳар изляяпсан ва у менман. Сен мазҳарга маъшуқлик сотаяпсан. Олимлар ва санъаткорлар ҳам ҳамisha мазҳар қидирадилар. "Мен яширин хазина эдим, билинмоқ истадим" (Ҳадисдан). Унинг ҳукмлари барча одамларда зуҳур этади. Чунки уларнинг ҳаммаси Оллоҳнинг соясидир ва бу соя соҳибига ўхшайди. Агар беш бармоқ очилса, сояси ҳам очилади, эгилса-чи, у ҳам эгилади. Шунга кўра, Ҳақни қидирган бир исталган ва севилганни хоҳлайдики, ҳамма унинг дўсти, севгилиси ва итоаткори бўлишни орзу этади. Ҳамда душманларига душман, авлиёларига дўст бўлишни ҳам унутмайди. Ниҳоят, буларнинг ҳаммаси Оллоҳ кўрсатган ҳукмлар сифатларидир. Соямизнинг биздан хабари йўқ бўлишига қарамай, биз улардан воқифдирмиз. Лекин Оллоҳ билимининг қаршисида бизнинг хабаримиз хабарсизлик демақдир. Шахснинг ҳамма қирралари унинг соясида акс этмайди. Худди шундай Оллоҳнинг барча сифатлари ҳам бизда тўла-тўкис намоён бўлмайди. Фақат айримларигина кўринадики, "Айтинг: Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир. Сизларга жуда оз илм берилгандир"¹⁶ дея буюрилган.

Фасл. Буюрдики, инсон нафсида шундай бир нарса борки, ҳайвонларда йўқдир, дейишади. Аммо бу инсон улардан ёмон, дегани эмас. Балки шундайдир: инсондаги ёмон феъли-хўй, нафс ва бахтсизлик мавжуд бўлган яширин жавҳардандир. Фақат феъллар, бахтсизликлар ва ёмонликлар жавҳарнинг пардаларига айланган. Жавҳар қанча гўзал ва буюк бўлса, парда ҳам шунга ярашади. Барча ёмонликлар жавҳар пардасининг воситаси ва парданинг кўтарилиши — имконсиз. Шунга қарамасдан, улкан мужоҳадалар сўнгида мумкиндир. Мужоҳидлар ҳар хил. Мужоҳаданинг энг буюги — бу дунёдан юз ўтириб, Оллоҳга йўналган ёронга қўшилмоқ ва аралашмоқдир. Мужоҳада яхши ва тўғри бир дўст билан юзма-юз ўтиришдан мушкулроқ эмас. Чунки уларни кўрмак нафснинг эриб йўқ бўлишидир. Шунинг учун ҳам илон қирқ йил инсонни кўрмаса, аждарҳога айланади, дейишади. Қаергаки, катта бир қулф оссалар, билгилки, у ерда нафис ва қимматли нарса бордир. Жумладан, қаердаки, парда қалин ва мустаҳкам бўлса, ўша ердаги жавҳар яхшироқдир. Чунончи, ҳазина устида илон ётади. Бироқ сен унинг хунуқлигига эмас, дафинадаги нафис нарсаларга боқ!

ҲАЗРАТИ БАҲОУДДИН НАҚШБАНД (1318 – 1389)

Тўла номи Саййиғ Муҳаммағ Баҳоуддин ибн Саййиғ Жалолуддин Нақшбанд Қасри Ҳиндувон қишлоғида Биби Орифа хонадонига туғилган, кейинроқ унинг қишлоғи Қасри Орифон номи билан шухрат топди. Алишер Навоийнинг далолатича, Баҳоуддиннинг камолга етишишида Хожа Али Ромитоний, Хожа Муҳаммағ Бобои Самосий ва Саййиғ Амир Кулолнинг таъсири бўлган. Абу Муҳсин Муҳаммағ Алининг "Сийрати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қуддуса сирруҳу" асарига ёзишича, "Хожа Баҳоуддин 17 ёшида рўзғор қилган, бироқ оилавий турмуш фароғатини тотиб улгурмади, тушларида Хизир алайҳиссаломнинг чин сўфий бўламан десанг хотинингга рағбат қилмагил" амри маъруфи аён бўлгач, бутун умрини дарвишликка, маърифат йўлига бағишлаган.

Нақшбанд таълимоти ўзининг ихчам ифодасини "Дил ба ёру даст ба қор" ҳикматида англаган. Хожа Муҳаммағ Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг барча ваъзларини тўплаб, "Рисолаи Қудсия" китобини таълиф этган. Жаҳрийлик тариқати кўпроқ зикр (жаҳр) мажлисларини қуриб, ошқора ва тантанали ибодатга берилган бўлса, нақшбандийликнинг асосий йўланиши ботиний ибодатга йўналтирилган эди. Баҳоуддин Марвда Юсуф Ҳамадонийнинг қабрини зиёрат қилароқ, унинг таълимотини чуқурлаштирди. Юсуф Ҳамадонийнинг халфаларидан Абдулҳолиқ Ғиждувоний кашф этган саккизта манзил (калимати қудсия)га Хожа Баҳоуддин яна уч манзил қўшган: 1) вуқуфи замоний; 2) вуқуфи аъдодий; 3) вуқуфи қалбий.

Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида Мавлоно Яқуб Чархийнинг "Рисолаи унсия", Абул Муҳсин Муҳаммағ Боқирнинг "Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд", Фахруддин Али Сафийнинг "Рашаҳоту айни-л-ҳаёт" каби рисоалари мавжуд. Ушбу манбаларда Хожа Баҳоуддиннинг тарихий ва манқабавий ҳаёти, тариқати, таълимоти, таъсири ва сулуки ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Ҳазрат Хожанинг айтган ҳикматлари, нақл ва каломлари жамланган манбалардан "Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд" асаридан намуналар келтирилди.

АБУЛ МУҲСИН МУҲАММАД БОҚИР «МАҚОМОТИ ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД»

*Ҳазрати хоҷамизнинг сулук йўли, дарвишлик сифати,
аҳвол ва ахлоқлари баёнида ҳамда шариф мажлис(лар)да
уларнинг муборак оғизларидан чиққан нозик сўзлар ва
мўъжаз каломлар зикрида*

АДОУДДИН АТТОР аттараллоҳу марқадаҳу¹нинг нақл қилишларича, Хоҷамизнинг тарих (йўл)лари фақр, алойиқдан кечиш, тўлиқ ёлғизлик, мосиво²нинг инкоридан иборат эди. Уларнинг муқаддас сўзлари фақрнинг исботи ва фуқаронинг муҳаббати ҳақида эди. Азиз суҳбатларининг таъсири барчада маълум ва ҳаммада ошкор эди. Ҳазрати Эшоннинг қадамлари суннатга тобе бўлишлиқда мустаҳкам эди. Ҳалолга интилиш ва шубҳали нарсалардан қочишни, айниқса, ҳалол луқмани таъкидлаб гапирардилар. Суҳбатларида доимо “ал ибодату ашарата ажзоин тисъату минҳо талабу-л-ҳалоли ва жузъун воҳидун минҳо соиру-л-ибодоти” («Ибодат ўн қисм, ўндан тўққиз қисми ҳалоликни қидириш, бир қисми эса бошқа ибодатлар») ҳадиси ўтар эди. Уларнинг барча ёронларида шу сифат акс этган ва унинг амали ошкор эди. Бу амалнинг натижаларини улардан ҳар бири ўзларида мушоҳада қилардилар...

Онҳазратнинг анфойи қудсиялари³

Айтар эдилар: “Илоҳий ниятлар билан биз қилган амал ва чеккан риёзатларни тортишга сизларнинг тоқатингиз етмайди. Сизларга чора шуки, беихтиёр бўлинглар, ризо талаби йўлида қалбларни эҳтиёт қилинлар”.

Айтар эдилар: “Бу йўлдан юрувчиларга илтижо (ниёз), ўзини хор тутиш (масканат) ва олий ҳиммат керак, у одамни мана шу эшиқдан киритадилар, биз нимаки топган бўлсак, шундан топдик”.

Байт:

*(Бозорда беқасамлар ва бошқалар бўлса ҳам,
Бу ерда фақат сарғайган юз ва жанда либослар
сотиб олинади).*

<...> Айтар эдилар: "Мусулмонлик — бу иложи борича ҳукмларга бўйсуниб, тақвога риоя қилиш, амални бажаришга интилиш ва бекорликдан узоқлик бўлиб, буларнинг ҳаммаси нури сафо⁴ ва раҳмат⁵ ҳамда валоят⁶ даражасига етишиш воситасидир. Авлиёларнинг азиз манзили ва мақомларига мана шу сифат парвариши орқали етилади".

Айтар эдилар: "Бизнинг назаримизда вужудни инкор қилиш йўлларнинг энг яқинроғидир, лекин бу ихтиёрдан ва ортиқча амаллардан кечишсиз ҳосил бўлмайди".

Айтар эдилар. "Бу тоифа уч қисмга бўлинади: "муқаллид, комил ва мукамалга. Муқаллид (тақлидчи) эшитганига амал қилади. Комил ўз вужудидан чиқиб кетолмайди, комил мукамалнинг тарбиятисиз мукамал бўла олмайди".

Айтар эдилар: "Ирода, таслим ва ихтиёрсизлик бу улуғ ишдир. Бизнинг ихтиёр қилганимиз "ал-иродату тарку-л-иродати фи-л-иродати" деган сўздир, мурид ўз хоҳишини ташлаб, ўз муқтадоси (пири)нинг хоҳиш ичига бутунлай кўмилиб кетиши керак".

Байт:

*(Биз ўз хоҳишимизни қўлдан бой берганмиз,
Дўстнинг ҳар бир хоҳиши бизнинг хоҳишимиздир)*

Айтар эдилар: "Ихтиёр бизда, хоҳласак толибга жазба орқали таъсир қиламиз, агар хоҳласак сулук орқали таъсир қиламиз. Муршид (пир) бу — ҳозик табиб муриднинг ҳолига мувофиқ бўлган давони қилади. Саҳиҳ (тўғри) ҳадисда келтирилишича, Ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таоло ўз бандасига ўзини етук ҳикмати орқали муомала қилади, бирини фақрлик ва оғирликда тутади, бошқасини бойлик ва давлат устида тутади".

Айтар эдилар: "Бизнинг тариқамиз жаҳрия зикрию рақс эмас, бизнинг тариқамиз анжуманда хилват (хилват дар анжуман), ватанда сафар (сафар дар ватан)дир. Хилватда

шуҳрат бор, шуҳрат эса офатдир. Жамиятда хайрият бўлади, жамият эса суҳбатда бўлади. Агар бу йўл толибларидан бир гуруҳи бир-бировлари билан ҳамсуҳбат бўлсалар, бу суҳбатда хайру барака кўп бўлади. Умид борки, бу ишга доимо амал қилинса, охири ҳақиқий иймон билан яқунланади.

Айтар эдилар: "Бизнинг тариқамиз урватул вусқо⁷нинг нодир кўринишларидандир, яъни панжани Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) суннاتини тобелик этагига уришдир ҳамда улуф саҳобалар, уларнинг барчасидан Оллоҳ таоло рози бўлсин, изларидан юришдир. Бу йўлда бизни фазл эшигидан киритганлар. Биз бошдан то охиригача ўз амалимизни эмас, унинг фазлини мушоҳада қиламиз. Бу тариқада гарчи озгина амалда бўлса ҳам файзу футуҳ кўпдир, аммо суннатга роия қилиш улуф ишдир".

Байт:

(Кўнгулда доимо у билан ошно, аммо ташқи кўринишида бегона каби бўл, Бундан чиройли йўл жаҳонда камдан кам бўлагу)

Сўрадилар: "Сизнинг тариқангизни қандай топиш мумкин?"

Айтдилар: "Шариатни маҳкам тутиш ва Расулуллоҳ (с.а.в.) суннатларига тўлиқ амал қилиш билан"...

Айтар эдилар: "Бу солиқ ўз йўлига парда тўсилмаслиги учун ўзининг қайси мақомида эканини билмаслиги керак. Ман розийа бимақомиҳи ҳажаба ан амомиҳи" («Кимки ўз мақомига рози бўлса, олдиндаги нарсалар унга тўсилган»).

<...> Айтар эдилар: "Толиб амал қилиши зарур бўлган шароитлардан бири шуки, у Ҳақ таоло дўстларидан бўлган бир дўст билан ҳамсуҳбат бўлиб, ўз ҳолидан воқиф бўлиши зарур. Суҳбат замонини ўзининг ўтмиш замони билан солиштириб кўрсин, нуқсондан комил сари кетаётганини ўзида мушоҳада қилса, бу азизнинг суҳбатида, мулозаматда бўлишини ўзи учун фарзи айн⁸ ҳисобласин"...

Айтар эдилар: "Бу йўл талабида бўлганларга қуйидагиларга амал қилиш шарт: "Ат-тариқату куллуҳа адабун, бикулли ҳолин адабун, ва бикулли мақомин адабун, фа ман лазама-л-адаба балаға мубалаға-р-рижал" («Тариқат йўли

одобдан иборатдир, ҳар бир ҳол ва ҳар бир мақомнинг одоблари бор, кимки одобни ушласа, уни балоғат аҳлининг балоғатига етказади»). Адаб бу — хулқни чиройли қилиш, сўзни ва феълни соз қилишдир. Ва айтадилар: "Адабу-л-хидмату аъаззу мин ал-жидди, аломатуҳу қобулул амали, ва-л-убудийяту мулозаматул адаби, ва-т-туғёну суъул адаби" («Хизмат адаби улӯғ бахтдан яхшироқ, унинг белгиси — амалнинг қабули, туғён эса адабнинг бузуқлигидир. Адабни сақлаш — муҳаббат самараси, яна муҳаббат дарахти, яна муҳаббат уруғи ҳамдир»)...

Айтар эдилар: "Бир адаб бор, у Ҳақ субҳанаҳу ва таолога нисбатан бўлади; бир адаб бор, у Пайғамбар (с.а.в.)га нисбатан бўлади, яна бир адаб бор, у машойихларга нисбатан бўлади. Ҳақ субҳанаҳу ва таолога нисбатан бўладиган адаб шундаки, унинг фармонларини зоҳирда ва ботинда тўлиқ баъдалик билан адо қилинади ва ундан бошқа ҳар қандай нарсадан юз ўгирилади. Пайғамбар (с.а.в.)га нисбатан бўлган адаб шундайки, ўзни "фаттабиъуни" (менга итоат қилинглар) мақомига тўлиқ олиб киради ва барча ҳолатда унга нисбатан ҳурмат қойдасини тўлиқ сақлайди, мавжудотнинг ҳал қилинувчи мушкуллари Ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу иродаси орқали у билан эканини англаши ва ҳар ким ҳамда ҳар бир нарсани унинг иззат остонасига бош қўйганини билиши керак. Шайх (пир)га нисбатан адабнинг вожиб ва лозимлигининг сабаби шуки, улар (машойихлар) суннатга тўлиқ амал қилиш орқали Ҳақ субҳанаҳу ва таолога етишганлар".

<...> Айтар эдилар: "Фано икки хил бўлади: бири зулумоний ва табиий вужуддан фоний бўлиш, бошқаси эса нуроний ва руҳоний вужуддан фоний бўлиш, чунончи, пайғамбар ҳадиси шу ҳақда гапирди: "Инналлоҳа таоло сабъийна алфа ҳижабун мин нурун ва зулматин" (Оллоҳ таолонинг нур ва зулматдан етмиш минг ҳижоби (пардаси) бор)...

Айтар эдилар: "Бу тоифанинг ҳар ким билан қилган муомаласи ўша одамнинг қобилияти даражасига мос бўлади. Агар толиб бошловчилардан бўлса, унинг юкини тенг кўрадилар ва унинг хизматини қиладилар, чунончи, (Қуръони каримда) айтилади: "Ё Довуд, иза раайта ли толибан фақун лаҳу ходиман" («Эй Довуд, агар менга толиб кишини кўрсанг,

унинг хизматини қил»). Толибда бу йўлнинг қобилияти пайдо бўлгунча унга жуда кўп ўргатиш ва тушунтириш лозим.

Байт:

*(Сен жамолини кўрмагунингча ишқинг камолига
етмайди,
Сен ёр васфин эшитсанг, унинг тўғриси эшит.*

Айтар эдилар: "Соликнинг барча ишлари яқин (ишонч) асосига қурилган бўлиши зарурки, то натижа яқин орқали зуҳурга келсин". "Маърифати тафсилий" (тўлиқ билим) солиҳ ва толиблар мақсадининг сўнги поғонаси бўлиб, бу поғона мазкур сифат орқали ҳосил бўлади. Толибда аҳлулоҳ (авлиёлар) ҳақиқатига нисбатан бўлган ҳусни ақида (чиройли эътиқод) яқинсиз ҳосил бўлмайди, эътиқод эса арзимаган нарса билан ўзгаришга учрайди". Ҳазрати Хожамиздан сўрадилар: "Сайри сулуқдан мақсад нима?"

Айтдилар: "То маърифати ижмолий тафсилий⁹га айлансин учун, яъни солик, хабарчидан қисқагина қабул қилинган нарсани тафсил (тўлиқлик) йўли орқали таниб олсин ва далилу ҳужжат мартабаси орқали кашф ва аёнлик мартабасига етолсин".

Айтар эдилар: "Агар хоҳласам, нафсимни элик марта сув лабига олиб бориб, яна ташна ҳолда қайтариб келаман".

Айтар эдилар: "Талқини зикр" бировнинг қўлига чақмоқтош бериш билан баробардир. Рўшнолик ҳосил бўлиши учун уни амалда ишга солиш толибга боғлиқ.

Айтар эдилар: "Ҳазрати Азизондан икки хил зикр нақл қилинади, унга Оллоҳнинг раҳмати ва розилиги бўлсин, бири — жаҳр ва бири — хуфя. Хуфя зикри кучли ва авло¹⁰ бўлгани учун биз уни ихтиёр қилдик".

<...> Айтар эдилар: "Вуқуфи агағий"¹¹ илми ладунийнинг бошланғич поғонасидир.

Донишманд соликка "вуқуфи ададий"ни таълим беришдан аввал ўз силсилаларини баён қилдилар ва уни Ҳазрати Хожа Юсуф Ҳамадонийга етказдилар, Оллоҳ унинг сирини муқаддас қилсин, шунда дедилар: "Бир куни Хожай Бузург, яъни Хожа Абдуллоҳиқ Ғиждувоний, Оллоҳ унинг сирини муқаддас қилсин ва баракотидан бизларга насиб этсин,

ўз устозларига тафсир ўқир эдилар. Шунда: "Удъу ила роббикум тазарруъан ва хуфйатан иннаҳу ла йуҳиббу-л-муътадийн" ("Раббингизга зорланиб ва хуфя ҳолда тилак тилангиз, чунки у ҳаддан ўтказувчиларни ёқтирмайди") деган оятга етдилар. Устозлари Мавлоно Имом Садриддиндан: "Ҳақ субҳанаҳу буюрган хуфя қайси ва қай тариқа бўлади? Агар зикр айтувчи овоз чиқариб айтса ёки зикр айтаётганда бирорта аъзосини қимирлатса, бошқалар ундан хабар топиб қолади ва хуфя ошкор бўлади". Агар дилида айтса: "Аш-шайтонун йажри фи ибни Одама мажра-д-дамми" ("Шайтон Одам фарзандлари ичида қон билан оқиб юради") ҳадисининг ҳукми бўйича шайтон воқиф бўлади" деб сўрадилар.

Устоз дедилар. "Бу илми лағуний"¹²дир, мана бу: "Ва алламнаҳу мин ладуно илман" ("Ва биз унга ўз ҳузуримиздаги илмдан ўргатдик») ояти каримаси шунга ишорадир. Агар Ҳақ субҳанаҳу ва таоло хоҳласа, авлиёлардан бирортасини сенга етказди ва у сенга таълим беради". Ҳазрати Хожа Абдулҳолиқ мана шу иноятга доимо мунтазир эдилар.

Байт:

*(Ҳар вақт диққатингни бўлмагил зинҳор,
Нигоҳинг ҳамиша бўлсин интизор)*

Охири оламлар имоми, орифи раббоний, шайхул машойих Хожа Юсуф Ҳамадоний келиб, унга «вуқуфи ададий»ни таълим бердилар...

Айтар эдилар: «Вуқуфи замоний»¹³ бу йўлда юрувчи учун шундай нарсани, толиб доимо ўз аҳволидан хабардор бўлиши, ҳар бир замонда ўзининг ҳоли ва сифати қандай, шукр пайтими, узр пайтими, буни билиш керак. Нафасни ютмаган ҳолда бўлса ҳам ойна (яъни қалб)нинг дастаси, ёни ё орқасига эмас, балки юзига сайқал бериши лозим. Чақмоқтош қўлингизга берилган, фақат ҳаракат қилиш керак, токи натижа ҳосил бўлсин. Бунда мақсад зикрни кўп айтиш эмас, бир нафасда уч марта айтиш керак. Ҳисоб йигирма бирдан ўтса ҳам натижа ҳосил бўлмаса, ишни яна бошдан бошлаш зарур. Нафас олмаслик шартлардан биридир. "Ла илаҳа иллаллоҳ"ни ўнг томонидан бошлайди, дилгача етказди ва чап томонидан чиқариб юборади. Бу қаттиқ урунишсиз ҳосил бўлмайди.

Субҳдан аввал, шомдан сўнг хилватда ва халқдан узоқда машғул бўлинади".

Байт:

(Ундан бир қатра нишон топишим учун,
Юракдан юз минглаб қатра қон томди).

Айтар эдилар: "Вуқуфи қалбий"¹⁴ жазба таъсирини ўзида ҳис қилиш ва бу таъсирнинг қалбдан ўрин олиши учундир. Зикрда ададга риоя қилиш диққатни жамлаш учундир, чунки назар паршондир. Бунинг бошқа тафсири шундайки, нафъи (инкор) пайтида башарият вужуди унутилади, исбот пайтида эса, Илоҳият жазбасидан ҳосил бўлган тасарруфлар таъсири ёрқин ҳис этилади".

<...> Айтар эдилар: "Ориф кишилар топа оладиган ва бошқалар топа олмайдиган йўл уч қисмга — муроқабача, мушоҳада ва мусоҳабага бўлинади. *Муроқабача*¹⁵ "нисёну руъйата-л-маҳлуқа би давоми-н-назари ила-л-холиқи" ("Яратувчига доимий назар қилиш билан одамларни унутиш")дир. Ёки айтамыз "давому-н-назари ила-л-холиқи би-нисёни руъйати-л-маҳлуқи" ("одамларни кўришни унутиш билан Яратувчига доимий назар қилиш"), яъни бу йўлда юривчи доимо Тангри жамолига нозир (назар қилувчи) бўлиши керак. Унутиш, йўқлик ва фано рақамини барча маҳлуқотларнинг пешонасига чекиши лозим. Муроқабанинг давомийлиги нодир ҳодир. Биз бунинг ҳосилини топганмизки, бу нафса қаршиликдир.

*Мушоҳаба*¹⁶ бу ғайбий ҳолатларнинг кўнгилга киришидир. Замон ўтувчидир, тўхтаб туролмайди ва бу воридот (кирувчи ҳолат)ни идрок қилолмаймиз. Бизнинг ҳолимизда мавжуд бўлган сифат туфайли қабз (сиқилиш) ва баст (шодлик)дан уни била оламиз. Қабз ҳолатида жалол¹⁷ сифатини мушоҳада қиламиз, баст ҳолатида жамол сифатини мушоҳада қиламиз.

*Мусоҳаба*¹⁸ — ўтган ҳар бир соатимизни ҳисоблаш ва текширишдир. Ўтган ҳар бир соатимиз, нафасимиз ва замонимиз ҳузур билан ўтдимиз ёки нуқсон биланми? Агар ҳаммаси нуқсон билан ўтган бўлса, қайтамиз ва амални аввал бошдан бошлаймиз. Ҳазрати Азизон алайҳи-р-роҳма ва-р-

ризвондан қуйидагиларни нақл қилинади: Амал қилмоқ керак, қилинмагани ҳақида фикрлаш, ўзни нуқсонли билиш ва амални бошидан бошлаш лозим. Йўл мана шу уч тариқада экан, бу учтадан бошқа йўлни қидирган киши уни тополмайди.

Байт:

(Ёр иноятининг кўмагисиз
Мақсагга етиб бўлмайди).

<...> Айтар эдилар: "Ла йажтамиъу уммати ала-з-залолати" ("Менинг умматларим тубанлик учун йиғилмайдилар") ҳадисидан мурод тобелик кўрсатувчи умматлардир".

Ҳазрати Хожамиздан савол қилдилар: "Агар Ҳақ субҳанаҳу бирорта дарвишдан ҳол (илми)ни олиб қўйса, у нима қилиши керак?" Айтдилар: "Агар дарвишнинг жони томоғида қолган бўлса ҳам, у Оллоҳдан зору тазарру қилиб, қайта сўраши, Ваҳҳоб (Ато қилувчи) даргоҳига ялиниб — ёлвориб бориши зарур. Агар унда ҳолдан бир томчи қолган бўлса, демак, у Оллоҳдан сабр ва ризо тилаган бўлади".

Ҳазрати Хожадан сўрадилар: "Дарвишлар ҳузур (лаззат)дан бутунлай кечганлар, нега улар яна "Оллоҳум мағфирли" («Эй Худавондо, мени кечиргил») дуосини ўқийдилар?" Айтдилар: "Улар ўзларининг вужудларини поклаш билан ўзгаларнинг вужудларини поклашни истайдилар..."

Сўрадилар: "Ўзгаларнинг кўнглидагини билиб олиш дарвишларда қаердан пайдо бўлади?" Айтдилар: "Кўзи очиқлик ва англаб олиш фаросат нури орқали бўлиб, Ҳақ субҳанаҳу уни дарвишларга ато қиладики, "фа иннаҳу йанзуру би нуриллаҳи" ("Чунки, у Оллоҳ нури орқали боқади")...

Айтар эдилар: "Тавҳид¹⁹ поғонасига тездагина етса бўлади, аммо маърифат поғонасига етиш қийин. Бир дарвишнинг оёғига тикан қадалса, унинг қаердан эканини билмоқ керак"...

Айтар эдилар: "Ҳар ким ўзини Ҳазрати Вожибул вужуд (Оллоҳ)га бутунлай топширган бўлади, унинг Оллоҳдан ўзгага илтижо қилиши ширқдир. Ширк умум (оддий) халқдан кечиримлидир, аммо хусус (хос бандалар)дан кечиримли эмас".

<...> Айтар эдилар: "Шамга ўхшагин, токи ҳаммага равшанлик бағишла, ўзинг эса қоронғуда бўл".

Айтар эдилар: "Дарвишлик нима?" Дарвишлик ташдан беранг ва ичдан бежанг бўлишдир".

Байт:

(Биз шундай суратмизки,
Ҳеч кимдан ранжимаймиз ва ҳеч кимни
ранжитмаймиз).

Дин улуғларидан бири: "Дарвишлик нимадир?" деб савол берди. Айтдилар: "Забунлик".

Айтар эдилар: «Бу йўлнинг боши калимаи тавҳиддир ва охири ҳам. Калимаи тавҳид биринчи ва охирги сабоқдир ва саодат калитидир. Ҳеч қандай эшик унингсиз очилмайди. Ҳазрати султонул орифиндан нақл қилишича, охирги вақтда пўстин кийган эдилар ва айтардилар: «Илоҳо, шуни билингки, мен туркман ва Туркистондан Тангри дея келганман, бугун эса саодатга етганман...»

Айтар эдилар: "Одам ўзини бир хил сифат (кўринишда, феълда) олиб юриши лозим, токи одамларда унга тасарруф (таъсир қилиш) таъмаси пайдо бўлмасин".

Айтар эдилар: "Назар қилишдан кўнглида пайдо бўладиган нарса ва яқиннинг заифлигидан, у ваҳм (хаёл)дан ўзга нарса эмас, бу фикрни даф этмоқ керакки, уни албатта даф қилса бўлади. Гарчи ҳикмат олами бўйича бу ишга рухсат бўлса-да, бироқ ботинда *таваккул*²⁰ мақомидан жой олади".

Айтар эдилар: "Амти-л-аза ани-т-тариқи" ("Азият берадиган нарсаларни йўлдан йўқотинг")дан мурод шуки, нафсингизни Ҳақ йўлида йўқотинг.

Байт:

(Тананг девори остига гавҳар хазинаси бор,
Ўртадан туриб кетсак хазинанг зоҳир бўлар).

Айтар эдилар: "Бу йўл солики (юрувчиси)ни икки сифат — жалол ва жамол сифати билан парвариш қилади. Жалол (қудрат) унга жамол (гўзаллик) бўлади, жамол эса унинг учун жалол бўлади. Хавф истило қилганда умид қилади, умид ғалаба қилганда хавф пайдо бўлади".

Айтар эдилар: "Халқнинг узоқда қолишига сабаб шуки, улар ўзларини ўзлари узоқлаштирадилар ва ўз ихтиёрлари билан ўз юкларини ўзлари оғирлаштирадилар, ваҳоланки, илоҳий файз келишда ҳеч қандай нуқсон йўқ..."

<...> Айтар эдилар: "Агар толиб муқтадо (пир)га етишиш ичида қийинчиликка дуч келса, то бунинг сири очилгунча, сабру тоқати етгунча чидасин. Агар у мубтади (сулукни бошлаган) бўлса баъзан савол қилсин. Баъзи машойихлар: «Ас-суфий ғайру махлуқ» («Сўфий ғайри махлуқдир») дедилар. Бу иборанинг маъноси шуки, баъзи вақтда сўфийда бир сифат ва ҳолат бўладики, у мазкур ҳолатда ўзида бўлмайди. Бу сўз ўша ҳолатга нисбатан айtilган, ваҳоланки, сўфий аслида махлуқдир".

Ҳазрати Хожамиздан савол қиладиларки, "Саййиду-т-тоифа Жунайд қуддиса сирруҳу: "Иқтаи-л-қориййана ва авсили-с-суфиййана" ("Қорилардан кеч, сўфийларга етиш") деганларининг маъноси нима?" Айтдилар: "Қори исм билан машғул бўлади, сўфий исм эгаси билан..."

Айтар эдилар: "Бу йўлнинг ҳақиқати икки сифатда: "вужудни инкор қилишда ва борини нисор этишда".

Айтар эдилар: "Камолот ва нисор аҳлининг йўли шундай: Бу йўлнинг чақалоғини тариқат бешигига белейдилар ва тарбият кўкрагидан сут эмизадилар, шундай қилиб, висол чегарасига етказадилар, сўнг бирор усул билан ўзликдан қайтарадилар, аҳадият (ваҳдат) сарпардасига маҳрам қиладилар. Шундай қилиб, йўловчининг воситасисиз Оллоҳдан файз олади ва висолга етувчи абадий умр топиб, бунинг шукрини адо қилмоқчи бўлса ҳам адо қилолмайди.

Байт:

*(Сенинг шукрингни тўхтатмай айтсам ҳам,
Умрим ўтади, аммо уни тамом қилолмайман).*

Айтар эдилар: "Дил гўё (гапирувчи) бўлиши учун *жиггу* жаҳд қилмоқ керак, дуо гўё бўлгач, у ҳеч ўлмайдиган ҳаётга етган бўлади.

Байт:

*(Дили ишқ билан тирик бўлган киши ҳеч қачон ўлмайди,
Олам рўзномасига бизнинг доимий ишқимиз
шундай деб ёзилган).*

Дил зикр билан гўё бўлганда ҳам тил билан зикр
айтишдан ҳам қолмаслик керак..."

ХОЖА АҲРОР ВАЛИЙ (1404 – 1490)

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ибн Хожа Маҳмуд Боғистон (ҳозирги Бўстонлик ҳудудига) қишлоғига таваллуд топган. Кейинроқ Самарқандга кўчиб, Қутбиддин Сидр мадрасасига таҳсил олган. Хожа Низомиддин Хомуш ва Саъиддин Кошғарий билан бир тариқат ва илмда боғланганлар. 29 ёшида Яъқуб Чархийдан иршод олиб, муршиди комиллик мақоми билан Тошкентга қайтган. Абу Саид Мирзо даврида давлат ва жамоат ишларида қатнашган, катта мулкдор сифатида ҳам шуҳрат топган.

Қатор диний-тасаввуфий асарлар муаллифидир. Унинг «Фикроти Аҳрория», "Рисолаи волидия", «Рисолаи ҳавория», «Рисолаи анфоси нафиса», «Руқъаот» асарлари шундай китоблар сирасига киради.

Хожа Аҳрор Валий ҳақида маълумот берувчи ишончли манбалар қаторида Мир Абдулаввал Нишопурийнинг "Масмуъот", Фаҳруддин Али Сафийнинг "Рашаҳоту айни-л-ҳаёт.", Муҳаммад Қозининг "Силсилату-л-орифин", номаълум муаллифнинг "Маноқиби Хожа Аҳрор", «Насабномаи Хожа Убайдуллоҳи Аҳрор» асарларини келтириш мумкин.

Қуйида «Рисолаи волидия» ҳамда Фаҳруддин Али Сафийнинг "Рашаҳоту айни-л-ҳаёт" асарларидан Ҳазрати Хожага бағишланган фаслар келтирилади.

«РИСОЛАИ ВОЛИДИЯ»

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Ўзининг зоти ва улуғворлиги билан ягона бўлган ҳамда сифатлари ва исмлари билан танҳо бўлган Оллоҳга ҳамдлар бўлсин. Ва салавотлар бўлсин шундай Зот, яъни Муҳаммад алайҳиссаломгаким, уни фанога еткизгандан сўнг барча сифатлари билан унга тажалли қилди ва умматнинг барча тоифаларини мукаммал ва барча халойиқни ҳикмат билан ораста бўлиши учун унга мукаммал ҳикматларни ато қилди. Яна унинг оиласи ва дўстларига ҳам салавотлар бўлсинки, улар Унинг боқий жамоли чеҳрасидан пардаларни кўтардилар.

Шундан сўнг (маълум бўлсинки), бу мухтасар (рисола)нинг ёзилиш сабаби шу эдики, бу фақир (яъни Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор)нинг отаси, Оллоҳ унинг ва бизнинг амалларимизни қабул қилсин, менга нисбатан бўлган ишончи туфайли бу фақирга амр қилиб: "Бизга авлиёларнинг сўзларидан бир нарса ёзиб бергинки, унга амал қилиш, ўқиш ва далиллар билан ҳосил бўлмайдиган улуғ мақомотларга етишиш ва ҳақиқий илмларни ҳосил қилишга сабаб бўлсин. Чунончи, Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтадилар: "Ман амила бима алима варасаҳуллоҳу илма ма лам йаълам"¹.

Бу фақир бу амрга бўйсунганини ўзига вожиб деб билди. Чунки Хазрати Парвардигорга нисбатан бўлган адаб шундайки, кимки Парвардигорнинг кўмагини қабул қилган бўлса, бу кўмак таъсири туфайли у (ота)нинг таъзимини вожиб деб билади. Чунки бу таъзим ҳам: "Ва илайҳи туржаъу-лумур"² ҳукми бўйича ул Ҳазрат (яъни ота)га тегишлидир.

Бу мухтасар (рисола)да маърифатнинг ҳосил бўлишига сабаб бўладиган нарсалар зикр қилинди. Бу мухтасар (рисола)га назар қилувчилардан илтимос шуки, муаллифни ўртада кўрмасинлар ва қалам котибнинг қўлида бўлганидек, уни ҳам Ҳақ таолонинг тасарруф қўлида деб билсинлар. Уни орада кўрмасалар, ўзларини бир тоифа қаторида кўрадиларки, бу тоифанинг илмлари Ҳақ таолодан бевосита ҳосил бўлган

бўлади. Чунки мажозий вужуд улар учун йўқ ҳукмидадир. Чунончи, баъзи орифлар илм аҳли бўлган доноларга хитобан айтадилар: "Сизлар расмий (диний ва дунёвий) ўлик илмларингизни ўликлардан олгансизлар. Биз эса илмларимизни ўлмайдиган доимо тирик Зот, яъни Оллоҳдан олганмиз. Кимки илмни Ундан ўзгадан олган бўлса, унинг ҳукми бизнинг назаримизда ҳеч нарса ҳукмидадир. Ориф учун албатта, Оллоҳдан ўзга кўмақдош йўқ. Оллоҳдан кўмак тилайман ва унга таваккал қиламан. Оллоҳдан ўзга куч ва қудрат йўқ".

Оллоҳ таоло айтади: "Ва ма холақтул жинна ва инса илла лийаъбудун"³. Муфассирларнинг⁴ айтишларича, оятдаги ибодатдан мурод маърифатдир, чунки ибодат зоҳирий амалларга тааллуқидир. Аммо уни зоҳирга таъйин қилинса тўғри бўлмайди, чунки хилқат (яратиш)дан мурод фақат зоҳир амаллар эмас, балки зоҳирий амаллар маърифатга тобеъдир ва мақсуд асида шудир. Баъзи сўфийлар "Лийаъбудун"⁵ (сўзи)ни ўз асл маъносига қолдирганлар, чунки уларнинг назарларида ибодат зоҳир амаллар ва ботин амалларни ўз ичига олувчидир. Маърифат эса фақат ботиний амал бўлиб, бундай таъвилга муҳтож эмас.

Барча ҳақиқатни таҳқиқ қилувчилар шундай фикрда яқдилдирларки, маърифат Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга тобеъликсиз ҳосил бўлмайди ва тобеъ бўлиш эса тобеъ бўлиш зарур бўлган нарсани билишга боғлиқдир. Бас, Пайғамбар алайҳиссаломнинг сўзи, феъли ва ҳоли бор. Унинг сўзи тилга боғлиқ, феъли зоҳирга боғлиқ, ҳоли эса ботинга боғлиқ.

Сўзда Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга тобеъ бўлиш шундайки, сўзда Унинг шариатига хилоф нима нарса бўлса, уни айтмайди, масалан, ғийбат, ёлғон ҳамда бирорта муслмонга азият берувчи сўз ва бошқалар. Бордию, бирор сўз айтса, бу сўз унинг қалбини нурли қиладиган бўлсин, масалан, Қуръон ўқиш, ҳазрати Рисолат соллаллоҳу алайҳи ва саллам тайин қилган маъсура дуолар⁶, Оллоҳ бандаларини Унинг шариатига тобеъ қилиш учун айтилган тағриб сўзлари. Қуръон ва дуоларни ўқишда шундай йўл тутсинки, унинг тили дилидаги нарсани изҳор қилсин, бордию шундай бўлмаса, бу ёлғон гувоҳликдир. Агар Қуръон ўқишда саводи йўқ бўлса,

кўнглида бу Оллоҳ азза ва жалланинг каломи деб эътиқод қилсин ва тўлиқ таъзим билан ўқишга киришсин.

Феълда Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга тобеълик шундайки, зоҳирини шариат билан музайян қилсин, суннат ва одобларини тарк этмасин, уни қанчалик тарк этса, шунча нуқсон пайдо бўлади. Қўли ва бошқа аъзолари билан мўмин биродарлари нимага муҳтож бўлса, шу соҳада ёрдам беришнинг барчаси, хусусан, таважжуҳи Жаноби Ҳақ таоло⁷га бўлган тоифага ёрдам бериш нур ва сафодир. Чунки Ҳазрати Ҳақ уларни ўз муҳаббати учун яратгандир. Ва уларни дўст тутсинки, уларнинг диққати ҳамиша жаноби Ҳаққа қаратилгандир. Чунки уларнинг қалблари унинг жамолини кўрсатувчи ойнадир. Башариатлик сабабли уларда ейиш, ичиш, манзил ва либосга диққатлари жалб бўлса, бу пайтда шу нарсаларга боғлиқлик миқдорига қараб уларнинг дил ойиналарида губор пайдо бўлади ва губорнинг миқдорига мувофиқ ўшал жамолни мушоҳадасидан узоққа тушадилар. Ҳар бир соҳиби давлатга Ҳақ субҳанаҳу ва таоло тавфиқ бериб, уларнинг эҳтиёжларини қондирса, уларга бу зотларнинг маънавий оламидан насибалар етади. Чунки улар муҳтож бўлган нарса қўлларига етса, уларнинг диллари яна ўз ҳолига қайтади. Шундай қилиб, гўё у киши бу зотларнинг диққатини яна Ҳаққа қайтарган бўлади. Бу сўзнинг янада яхшироқ таърифи шуки, муҳтож бўлган бундай зотнинг ҳожагини чиқарган киши Оллоҳнинг ал-Кофий исми таъсирига етишган бўлади. Бироқ шарти шуки, бу сифатнинг содир бўлиши учун шукр қилувчи бўлиши керак, чунки шукр бу ҳолда ўзини ўртада кўрмаганликка далилдир. Ҳадисда ҳам келганки, ҳар ким илоҳий хулқлардан бири билан хулқланган бўлса, дўзах оловининг у киши билан иши йўқ.

Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ботинида нафс, дил, сир ва бошқа мартабалар бўлиб, бу мартабалардан ҳар бир мартабага Ҳазрати Ҳақ бир камол ато қилгандир. Шу мартабага етишишда ва Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга тобеъ бўлишда, модомики, қайси нарсага тобеъ бўлиш кераклигини билмаса, бу мартабалар ҳосил бўлмайди. Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг маънавий мартабаларини тўлиқ билишга анбиёлар ва авлиёлардан ҳеч бири қодир бўлмаса-да, бироқ ҳар бир кишида тобеълик миқдорига

мувофиқ Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам камолотидан насиба бордир.

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам нафс мартабасига тобеълик — ҳавоии нафсга қаршилик қилиш ва шариатга хилоф нарсаларга майл қилишдан ўзини тийишдир. Агар бу ишда давом этса, тобеъ бўлган нафс Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг нафсига муносабат ҳосил қилади. Ва муносабат миқдорига мувофиқ тобе нафс Унинг нафс сифатларини ўзи томон тортади, чунончи, пилик дуд (куя)га эга бўлади, дуд орқали эса оташга муносабат ҳосил қилади ва бу муносабат туфайли оловни ўзига тортади. Унинг сифатларидан ўзига қанча миқдор тортса, шунча миқдор тақлид даражасидан тараққий топади. Шу қиёсда ҳар бир мартабага тобеъ бўлса, тобеълик миқдорича ўша мартабага муносабат ҳосил бўлаверади. Ва шу мартабага нисбатан бўлган муносабати миқдорига қараб шу мартабанинг камолотидан унга насиба етишади. Агар тобеълик камолга етса: “Қул ин кунтум туҳиббуналоҳа фаттабиъуний йуҳибкумуллоҳу”⁸ оятининг ҳукми бўйича Ҳазрати Ҳақ уни дўст тутади ва ўз сирларига маҳрам қилади. Дарҳақиқат, бу дўстлик Ҳазрати Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга оиддир, чунки Ҳақ таолонинг бу бандани дўст тутитиши шу банданинг Набий сифатлари билан безаниши туфайлидир. Унинг сифатлари билан безаниши эса, Олоҳнинг фазлу карами туфайли бўлиб, агар сен яхшилаб қарасанг, Ҳазрати Ҳақ жалла ва ало бу мартабаларининг ҳар бир мартабасида Ўзидан ўзгани дўст тутмагандир.

Йуҳиббуҳум ва йуҳиббунаҳу чи иқрор аст,

Ба зери парда магар хешро харидор аст.

(“У уларни севади ва улар Уни севади” калимаси

қандай иқрордир?)

Парда остида наҳотки Ўзига харидор бўлса!)

Чунки соҳибжамол кишининг ойинани дўст тутитиши ойна бўлгани учун эмас, балки унда ўзини мушоҳада қилгани учундир. Демак, аслида У ўзини дўст тутганидир.

Ҳазрати Ҳақ таоло анбиё ва авлиёларнинг вужуд ойналарида уларнинг истеъдодларининг миқдорича зоти ва сифати билан тажалли қилгандир. Тажаллиёт асарларининг

зухур қилиши ҳар бир ойнанинг истеъдодига мувофиқ кўпроқ бўлади. Шу сабабли баъзи анбиёдан баъзисининг фазилати ортиқ бўлади. "Ва лақод фаззална баъза-н-набиййина ала баъзин"¹⁰ ояти мана шу фазилатга ишорадир. Муҳаммад Расулуллоҳ солаллоҳу алайҳи ва салламнинг истеъдод ойнаси барча набийлардан мукамал бўлгани учун Зот, исмлар ва сифатларнинг тажаллиёт асарларининг зуҳури барча набийларниқидан мукамалроқ зоҳир бўлди. Набийнинг умматлари учун тобеълик туфайли бошқа умматларга нисбатан ортиқроқ насиба бўлиб, "Кунтум хайра умматин"¹¹ хилъатини уларга кийдирганлар. Шунинг учун ҳам Пайғамбар солаллоҳу алайҳи ва саллам буюрдилар: "Ва лақод таманна исна ашара набиййан аннаҳум кану мин умматий"¹². Чунки бу набийлар Унинг, яъни Муҳаммад алайҳиссаломнинг барчадан комилроқ экани ва бошқаларда йўқ камол унда мавжудлигини билган эдилар. Ва яна бу камолнинг ҳосил бўлиши Унга тобеъ бўлишда эканини билган эдилар. Уларнинг улуғ ҳимматлари бундай камол уларда ҳам бўлишини тақозо қилди.

Демак, маълум бўлдики, Ҳазрати Рисолат солаллоҳу алайҳи ва салламга тобеъ бўлмай, улуғ мартабалардан бирорта мартабага етиб бўлмайди. Бас, билмоқ керакки, Унга мукамал тобеъ бўлиш дилни Ҳақдан ўзгага боғлиқ бўлмаслигидадир. Алойиқ ва авойиқдан¹³ бутунлай узилиш муҳаббатсиз ҳосил бўлмайди. Гарчи муҳаббат Оллоҳнинг атоси бўлса-да, бироқ бу атонинг зоҳир бўлиши даражама-даража шароитга қараб ҳосил бўлади. Бунинг сармояси эса дилни Ундан бошқа нарсалардан холи қилишдир. Бунинг эса йўли бор ва у, шундайки, аввало маҳбубнинг номи тилга олинади ва дилда бу Унинг номи экани ҳақида фикр қилади. Бу шундай бўлиши керакки, ҳеч вақт бу ҳолдан гофил бўлмаслиги лозим. Охири шу ҳолга етсинки, унинг дилида нафс ҳадиси (сўзлари) ўрнига шу фикр ҳоким бўлсин. Агар бу ҳолга етса, буни асло тарк қилмасин ва бунга доимий машғул бўлсин, охири шу ҳолга етадики, бу фикрдан қалбида лаззат ҳосил бўлади. Унинг дили бошқа барча лаззатлардан кесилиб, то шу лаззат қолмагунча бу ишга доимийлик кўрсатсин. Шунда дилнинг боғлиқлиги Ундан ўзга нарсага бўлмайди ва ҳамма вақт дили Унга машғул бўлади. Чунончи, кўнглини мажбуран бошқа нарсанинг муҳаббатига қаратмоқчи бўлса, бунинг уддасидан чиқмайди. Шу пайтда

унга муколама (ўзаро сўзлашув) ва муножот (сирлашув) муяссар бўлади. Чунончи, агар сўзласа, У билан сўзлашади, ҳар бир нарсага назар солса, гўё Уни кўради. Назм:

*Аз баски ду гийда гар хаёлот горам,
Дар ҳар чи назар кунам ту метингорам
(Икки кўзим Сенинг хаёлингга бўлгани учун,
Нимага қарасам, уни Сен деб ўйлайман).*

Бу мартабада унинг учун ғойиб бўлмайдиган ҳузур ҳосил бўлади ва унинг дил кўзига Унинг жамолидан то жамолини кўра олсин учун нур ато бўлади. Уни эшита олиш учун бир қулоқ ато қилади, сирлашиш учун бир тил ато қилади. Шу ҳолга етганда зоҳирий машғулотларга маънавий алоқалар тўсқинлик қилмайди. Чунки ботинда Ҳақ субҳанаҳута етишиб, мушоҳада ва муножотда у билан, зоҳирда эса халқ билан бўлади. Ва солиқнинг балоғати шунга ишоратки, чунончи, Робиа разияллоҳу анҳа айтади:

*Инний жаъалатука фи-л-фуводи муҳаддасий,
Ва абаҳту жисмий ли ман арода жулусий.
Фа-л-жисму минний ли-л-жалиси мувонисун,
Ва ҳабибу қалбий фи-л-фуводи анисий*

*(Сени юрагимда суҳбатдошимга айлантирдим,
Жисмимни эса мен билан суҳбатдош бўлишни
хоҳловчига қўйдим.*

*Демак, жисмим суҳбатдош учун улфат,
Қалбим маҳбуби эса дилимга улфатдир).*

*Аз гарун шав ошинову в-аз гарун бегонаваш,
Инчунин зебо равиш кам мебувад ангар жаҳон
(Ичдан дўст бўл, ташдан бегона,
Бундай йўл жаҳонда кам бўлади).*

Ҳар бир соҳиб давлат учун Ҳақ субҳанаҳута бундай алоқа ҳосил бўлиб, руҳи баданидан жудо бўлгач, ҳеч бир монеъликсиз иттисол (етишиш) ҳосил бўлади, чунки дил доимий тирикка айланади. Гарчи унга висол ҳосил бўлса-да,

бирок башарият тақозоси бўйича, гоҳ-гоҳ бир нозик парда унинг дилида пайдо бўлади. Руҳ бадандан ажралгач, башарият сабабли юз берган парда йўқ бўлади. Бунинг учун бир мисол бор ва у шундайки, агар бирорга кишини бир соҳибжамолга ошиқ қилмоқчи бўлсалар, бунинг йўли шуки, унга: "Фалон шаҳарда ёки фалон маҳаллада ундоғу бундоғ соҳибжамол бор, уни севишинг керак, чунки у билан дўстликда кўп лаззатлар мавжуд" дейдилар.

Бу сўзни эшитиши биланоқ унда севишга майл пайдо бўлади. Чунки одам лаззат мавжуд бўлган бирор нарсани севишга мажбурдир. Бирок, у ўша нарсани қандай севиш йўлини билмайди. Бунинг йўли шундай, унга айтилади: "Дўстлашиш қуйидагича бўлади: унинг номини кўп такрорлайсан, дилни ундан ўзга нарсага машғул қилмайсан". Агар шундай қилса, унга нисбатан майл ҳосил бўлади. Шу сифатда давом этгирса, унинг майли янада зиёда бўлади ва бу майлдан лаззат ҳосил бўлади. Лаззат ҳосил бўлганда эса унинг майли янада ошади. Агар бу алоқани қўлдан бермаса, инон-ихтиёри қўлдан кетади, хоҳласа ҳам, хоҳаамаса ҳам, уни севишга мажбур бўлади. Шу ерга етгач, шундай ҳол пайдо бўладики, дили тўлиғича уни дўст тутати ва ўзга нарсанинг фикри асло қолмайди. Маҳбубга машғулликнинг ҳаддан ташқарилиги сабабли энди маҳбубининг номини ҳам унутади. Бу пайтда муҳаббат салтанати уни бутунлай истило қилади. Муҳиб (севувчи) ва маҳбуб (севилган)нинг ҳар иккови ҳақиқий ваҳдат рангида зоҳир бўлади.

Муҳаббат Унинг номини такрорлашдан ҳосил бўлар экан, энди билгинки, зикрларнинг афзали "Ла илаҳа иллаллоҳ"дир. Чунки бу калима нафий (инкор) ва исботдан иборатдир. Бандда ҳосил бўлган ҳижоб олам суратларининг дилда нақш топиши сабаблидир ва бу нақшда ғайрининг исботи ва Ҳақнинг инкори мавжуд. Демак, ҳижобни йўқ қилмай туриб (Оллоҳ)га яқинлик ҳосил бўлмайди. Бу шундайки, Ҳақда исбот ва ғайрини инкор қиласан, бу эса, айтилгандек, зикр қилишдир.

Демак, агар бошловчи киши бунга машғул бўлишни хоҳласа, ҳою ҳавасларни қисқартириши ва ўз ҳаётини охирига нафасда деб билиши керак. Ўзининг охирига нафаси бўлган шу нафасда "Ла илаҳа иллаллоҳ" зикрига қуйидагича машғул бўлади: "ла илаҳа"да ғайри Ҳақ бўлган ҳар қандай нарсани

дилидан чиқаради ва "иллаллоҳ" да Ҳақ азза ва жаллани маъбуд ва маҳбуб сифатида мулоҳаза қилади. Чунончи, ҳар мартаба "Ла илаҳа иллаллоҳ" деганда қалбида: "Нест ҳеч маъбуде магар Ҳақ" («Ҳақдан ўзга ҳеч маъбуд йўқ») дейди. Бунга шундай машғул бўлсинки, асло тарк қилмасин ва барча ҳолатда шунга машғул бўлсин. Бордию агар гофил бўлган бўлса, чунончи, бир одам қимматбаҳо дурини йўқотиб қўйиб, ногоҳ ёдига тушса, қандай ҳолатга тушганидек, унда ҳам шундай ҳолат бўлсин. Шундай ҳолга тушиши унинг дили зикрдан таъсир олаётганига далил бўлади.

Агар буни давом эттираверса, шу даражага етадики, ўзи тарк қилса ҳам, дили давом эттираверади. Бунга мағрурланмаслик керак ва Ҳақ ёди бошқа барча нарсалардан голиб бўладиган даражага етгунча давом этавериш керак. Шундай давом этаверса, шу даражага етадики, дили тўлиқ Ҳақ субҳанаҳуға машғул бўлади. Шундай вақт бўладикки, муҳаббат султони унинг дилини истило қилиб, дили бошқа нарсанинг муҳаббатидан холи қилади. Бу пайтда унинг дилида бошқа нарсага боғлиқлик қолмайди ва фақат Ҳаққа боғлиқ бўлиб қолади. Сўз айтса, У билан айтишади, нимага назар қилса, У деб ўйлайди. Зероки, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло дили шундай яратганки, у ҳеч қачон бирор нарсага боғлиқсиз турмайди. Унинг бошқа нарсага боғлиқлиги тамом бўлгач, энди унинг боғлиқлиги Ҳаққа бўлади. Хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам унинг дили доим сўзловчи, эшитувчи ва кўрувчи бўлади. Унинг сўзлаши, эшитиши ва кўриши бошқа нарсалардан узилади. Ҳар доим У билан сўзлашади, Ундан эшитади, Унда кўради, оҳиста Ҳақ билан муножот мартабасига етади. Бу мартабада зикр дилнинг асл сифатига айланади. Ҳарф ва овоздан озод бўлган зикр ҳақиқати дил жавҳари билан бирлик ҳосил қилади ва дилнинг ҳаммасини дўст эгаллайди.

«Дилнинг ҳаммасини дўст эгаллайди» билан «дилни дўстнинг ёди эгаллайди» дейишнинг орасидаги фарқ шуки, дилнинг ҳаммасини дўст эгалласа, муҳаббат натижаси ҳаддан ортиқ бўлади ва буни ишқ деб атайдилар. Шу жойдан аста тараққий қила борадики, зокирнинг мавҳум борлиги мазкур (зикр этилаётган)нинг ҳақиқий борлиги ичида йўқ бўлади. Шу жойда зикр айтувчи зикр этилаётганнинг айна ўзига айланади ва зокирият (зикр айтишлик) мазкурият (зикр айтилишлик)га ўзгаради. Ва "ла йазкуруллоҳа иллаллоҳ"

(«Оллоҳни Оллоҳсиз зикр этмайди») калимасининг асл ҳақиқати ошкор бўлади.

Ўзининг мавҳум борлигини йўқ кўргач, барча ашёларни ҳам йўқ ҳолда кўради. Шу ерда "Куллу шайъин холиқун илла важҳаҳу"нинг¹⁴ сири аён бўлади ва "ли мани-л-мулку-л-явма лиллаҳил Ваҳиди-л-Қоҳҳар"¹⁵ жамоли чеҳрадан ниқоб кўтаради.

Тобеълик бу улуғ мартабанинг ҳосил бўлиш сабаби экани маълум бўлгач, демак, бошловчи бундай саодат унга тез ёр бўлишини хоҳласа, суҳбатдошликни шундай тоифа билан қилмоқ керакки, уларнинг зоҳири Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг шариатиға мувофиқ ва ботинлари тобеълик туфайли айтиб ўтилган мартабаларда камолотга етишган бўлиши лозим. Чунки Ҳақ жалла жалалуҳу дилни шундай яратганки, одам ким билан суҳбатдош бўлса, ўша одамнинг суҳбатидан таъсир олади. Бу нарса барча одамга маълумки, агар киши мотамзада одамнинг олдида ўтирса, у ҳам ғамгин бўлади. Агар шодлиги ғолиб одамнинг олдида ўтирса, унда ҳам шодликнинг ғолиб сифати юз беради. Агар шу икки сифатли одамларнинг ҳар бири билан ўтиришни давом эттирса, унда ҳам шу икки ғолиб сифат пайдо бўлади ва бу дилнинг комилик қобилияти туфайлидир. Агар унда бу қобилият бўлмаганда эди, камолотларни ҳосил қилиш мумкин бўлмас эди.

Демак, шунга ўхшаш, ҳар қандай киши бундай тоифа билан суҳбатдошлик қилса, уларнинг ботинидан унинг ботини таъсирланади ва унда Ҳаққа тамойиллик пайдо бўлади. Мойиллигига яраша мосиво (ўзга нарса)дан узилиш юз беради. Узилишга яраша унинг майли зиёда бўлади. Узилиш олдида майлнинг ошиши ва майл олдида узилишнинг кўпайиши билан шу даражага етадики, унда (ўзга нарсага) ҳеч қандай алоқа қолмайди. Шунда тўлиғича Ҳақ субҳанаҳуға юз тутган бўлади. Шундай кишилар ҳам бўладикки, бу тоифанинг битта суҳбатида, балки бир лаҳзанинг ўзида уларнинг ботини ғайридан бутунлай узилиш ҳосил қилади. Унинг ботини ғайридан бутунлай узилганда эса тўлиғича Ҳаққа юзланади. Мартабалардан бўлган бир мартабада Ҳаққа етишишга мана бу байт ишоратдир:

*Он ки ба Табриз гуғ назари Шамси гуғ,
Таъна заног бар гаҳа, суҳра кунаг бар чилла.
(Табризда Шамсуддиннинг бир назарини толган одам,
Даҳа¹⁶га таъна уради, чиллани масҳара қилади)*

Бироқ бу ишда сабот ва чидамга эга бўлиш мушкул ишдир. Баъзи машойихларнинг айтишича, Ҳаққа етишиш осон, бироқ чидаш қийин. Чунки одам қачонки ботинини ўзга нарсалардан холи қилсагина Ҳаққа етишиш ҳосил бўлади. Чунончи, айтиб ўтилганидек, дил бирор нарсага боғлиқсиз туролмайди. Гоҳида бу ҳолда кучли диққатнинг камлиги ҳамда истеъдоднинг заифлигидан висолга етишиш юз бермайди. Гоҳида истеъдод қуввати ва сабот туфайли етишиш юз беради. Бунга таалуқли нарса эса зоҳирда ва ботинда пир билан доимий суҳбатда бўлиш ва пирга нисбатан одоб сақлашдир. Агар одоблардан бўлган бир одобни тарк этса, бу сабабли пирнинг кўнглидан узоқ тушади ва унда (авлиёлик) ҳоли қолмайди. Чунки бу ҳол унинг дилига робита (қалбий алоқа) орқали пир дилидан оқиб кирган эди. Робита қолмагач, ҳол ҳам қолмайди. Кўп кишиларга бу тоифанинг суҳбатидан завқ ҳосил бўлган эди, бу завқнинг қолмаганига сабаб шу эди.

*Беинойти Ҳаққу хосони Ҳақ,
Гар малак бошаг сиёҳаташ варақ
(Ҳақнинг ва хос бангаларнинг марҳаматисиз,
Гарчи у фаришта бўлса ҳам ҳаёт саҳифаси қора
бўлади).*

Валлоҳу аълам ва лиллаҳи-л-ҳамд ва-л-минна¹⁷.

ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙ
«РАШАҲОТУ АЙНИ-Л-ҲАЁТ»дан

АВВАЛҒИ МАҚСАД (БОБ)

Ва ул Ҳазратнинг сабо айёмларидаги аҳволларидин ва ахлоқу атвор ва шамойилларидин шаммае¹ зикр этмак ва ибтидои сафарлари ва машойихи замоннинг Мовароуннаҳр ва Хуросонда кўрганларининг баёнидаким, ул мақсад (боб) уч фаслаға муштамил турур.

Аввалғи фасл — Ҳазрати Эшоннинг обову аждод ва ақраболари зикрида.

Иккиланчи фасл — Ҳазрати Эшоннинг валодатлари тарихида ва сабо айёмидаги аҳволлари ва ул Ҳазратнинг ахлоқу атвор ва шамойилларидин шаммае зикр этмакнинг баёнида.

Учланчи фасл — Ҳазрати Эшоннинг ибтидои сафарлари ва машойихи замонни кўрганларининг баёнида.

Аввалғи фасл

**Ҳазрати Эшоннинг обову аждод ва
ақраболарининг зикрида.**

Махфий қолмасинким, Ҳазрати Эшоннинг ота ва она тарафдорларидан аксари обову аждод ва ақраболари ҳаммаси арбобу илми ирфон ва асҳоби завқу виждон эрдилар. Ва бу авроқда аларнинг баъзи аҳволларидин ва асҳоб ва хулафоларидин ижмол таърихи била мазкур бўлур². Хожа Муҳаммад Номий, Шайх Умар Боғистоний, Шайх Хованди Таҳур, Хожа Довуд, Бобойи Обрез, Шайх Бурҳонуддин Обрез, Шайх Абу Саъид Обрез, Шайх Бахшиш, Мавлоно Тожиддин Даргамий, Мавлоно Муҳаммад Бушоғарий, Хожа Иброҳим Шомий, Хожа Имодул Мулк, Хожа Шаҳобуддин Шоший, Хожа Муҳаммад Шоший, Хожа Маҳмуд Шоший...

ИККИЛАНЧИ МАҚСАД

**Баъзи ҳақойиқу маориф ва дақойиқу латойиф
ва ҳикоятлар ва амсолларким, ҳазрати Эшондин ҳилоли
аҳволда бевосита эшитилуб эрди,
уч фаслаға муштамил турур**

Аввалғи фасл — зикрида турур маориф ва латойифким, ояту аҳодис ва каломи авлиёнинг маънисида айтиб эрдилар.

Иккиланчи фасл — ҳақойиқу дақойиқ ва ҳикоятлариким, баён қилинур машойихи мутақаддимин ва мутааххирин шайхлар қоддасаллоҳу арвоҳаҳумдин нақл этдилар.

Учланчи фасл — хосса сўзларнинг баёнидаким, Ҳазрати Эшоннинг муборак тилларига ўтиб эрди ва мухотабот сўзлариким, ул Ҳазратдин бидоят ва ниҳоят нисбатан суҳбатда содир бўлиб эрди.

Аввалғи фасл зикрида турур маориф ва латоификим, оят ва аҳодис ва каломи авлиё маънисида айтиб эрдилар

Аммо улчаким, баъзи оятнинг маъносида айтиб эрдилар, ўн олти рашҳанинг зимнида ирод топар.

Аввалғи рашҳа. «Ал-ҳамду лиллаҳи роббил-лаолабийн» ояти каримасида айдиларким: «Ҳамдға бидоят ва ниҳоят бор турур. Ҳамднинг бидояти ул турурким, неъматиким, бандаға бериб турур, онинг муқобаласида банда ҳамд айтур, онинг учунким, банда билурким, ҳамд айтмоқ неъматни зиёда қилур. Ҳамднинг ниҳояти ул турурким, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло, масалан, онга қуввате бериб турурким, ул қувват била убудиятнинг ҳаққиға қиём кўргузур, мисли намозу рўза, закоту ҳаж ва буларға ўхшаш нарсалардин. Шундоғ неъматнинг муқобаласидаким, Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг қурби ва ризосиға сабаб бўлибдир, ҳамд айтур, балким ниҳояти ҳамд ул турурким, билсинким, мазҳарида ҳомид³ Ҳақ таолонинг ғайри эмасдир. Банданинг камоли андин бошқада эрмастурким, билсинким, ул маъдумий⁴ турурким онга на зот бордир ва на сифат ва на феъл. Бу андиша била ўзини масрур этсинким, они ўз сифатиға мазҳар қилибдир».

Иккиланчи рашҳа. «Ва қоилун мин ибодиййа-шшакур»⁵ оятида айтур эрдиларким: «Ҳақиқатда шукр ул турурким, мунъимни неъматда мушоҳада қилур». Ва айдиларким: «Имом Ғазолий қуддаси сирруҳу айтибдирларким, агар неъматдин муталаззиз бўлса шукрга мунофий бўлмас, агар онинг талазузуи бу жиҳатдин бўлсаким, Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг вусулиға сабаб бўлур».

Учланчи рашҳа. «Фаъриз ёан мин тавалла ёан зикрино»⁶ ояти каримасининг маъносида ай(т)дилар: «Бу оят икки маънога мутановил турур. Бири улким, зоҳири оятдин мафҳум бўлурким, эъроз⁷ этгил тоифадинким, алар бизнинг зикримиздин эъроз этибдирларким, аҳли жуҳуд ва ғафлатдир. Яна бири улким, тоифае бордирларким, мазкурнинг шуҳудида камоли истиғроқ ва истиҳлоки⁸дин васфи зикр алардин муртафий⁹ бўлиб турур. Агар фаразан аларни зикрга таклиф этсалар, зикр аларга мазкурнинг шуҳудидан монеъ бўлур. Бас, Расул солаллоҳу алайҳи ва саллам маъмур бўлдилар онгаким, эъроз этсин шундоғ тоифаданким, эъроз этибдирлар зикр этмақдин. Ва мазкурнинг шуҳудида мастағрақ бўлиб турурлар, ул маънидаким, аларни зикр айтмоқга таклиф этмасинлар».

Тўртланчи рашҳа. Ояти: «Куну маъа-с-содиқийна»¹⁰ маъносида айдилар: «Маъассодиқийннинг кайнунатига¹¹ икки маъно бор турур. Бир кайнунат *сурат* юзидин. Ул кайнунат ул турурким, аҳли сидқга мужоласат ва мусобаҳатни ўз вақтига лозим тутсин, то аларнинг давоми суҳбати сабабидин онинг ботини аларнинг сифатлари ва ахлоқларининг анворидин мунаввар бўлур. Яна бири маъни юзидин кайнунати «маъа-с-содиқийн» ул турурким, ботиннинг раҳгузаридин робитани варзиш¹² этсин тоифага нисбатким, воситалиқга истиҳқоқи¹³ бор бўлса. Ва суҳбатни ҳамиша кўз била нозир бўлмоқда ҳаср этмасин, балким шундоғ этсинким, суҳбат доимий бўлсин, *суратидин* маънига убур этсин, то ҳамиша восита назарда бўлсин. Вақтиким, бу маънога бар сабили давом¹⁴ риоя этса, онинг сиррига ул тоифанинг сирри била муносабат ва иттиҳоди ҳосил бўлур. Бу восита била, ўлчаким, мақсуди аслий турур онинг ҳақиқатига восил бўлур».

Бешланчи рашҳа. Шул оятнинг маъносида айдиларким: «Ўлчаким, бу амри вожибул имтисол¹⁵дин мафҳум бўлур бу турурким, керакким, кўнгли содиқларнинг бирлариға муртабит бўлсин. Содиқлар ул тоифа турурларким, бир нимарсаким, масаммо¹⁶ турур ғайр била, аларнинг басиратлари олдин муртафий турур. «Румҳи садук» деб ул найзани айтурларким, ўлчаким, найзага керақдир ва муносибдир ростликдин ҳунари ҳам бўлса. Ва ўлчаким, ҳақиқати инсонийга керақдирким, онинг била мутаҳалли бўлса, то ўзининг даражаи камолига етишган бўлса рост таважжуҳдин бошқа ҳеч нимарса эмасдир».

Олтиланчи рашҳа.

Яна шул оятнинг маънисида айдилар.

Баит:

Бо ошиқон нишину ҳама ошиқи гузин,
Бо ҳар ки нест ошиқи бо у машав қарин
(Ошиқлар билан ўтир, ошиқлик танла,
Ҳар кимда ошиқлик бўлмаса, унга яқинлашма).

«Маснавий»и Мавлавий(дин):

Пеши устоди, ки у наҳвий буваг,
Жони шогирдаш аз он наҳвий шаваг
(Наҳвшунос бўлган устоднинг олдида,
Шогирднинг жони ҳам, вужуди ҳам шунга мос
бўлади).

Одамийга, ул жиҳатидинким, ҳамнишинлардин таъсири томға истеъдод ҳосилдир, бу амрға маъмур бўлиб турур. Қайси амал бу тоифанинг суҳбати баракоти била Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин воқеъ бўлғандир кашишга муқовамат эта билур? «Жазабатун мин жазаботи-л Ҳаққи тавозий амала-с-сақалайн»¹⁷ бу маънининг муаййиди турур».

Еттиланчи рашҳа. Калимаи «ла илаҳа иллаллоҳ»нинг маъносида айдиларким: «Акобирларнинг баъзилари ла илаҳа иллаллоҳ зикрини» зикри омм¹⁸ деб турурлар ва зикри Оллоҳни зикри хос ва зикри «Ҳу»ни зикру хоссул хосс деб турурлар. Ваҳоланки, зикри ла илаҳа иллаллоҳ» хоссул хосс бўлса бўлур, онинг учунким, Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг тажалиётига ниҳоят йўқ турур ва ул сурашда тақрор ҳаргиз мутасаввар¹⁹ эрмастур. Бас, ҳар бир онда нафъий сифати этиб, исбот сифати этар. Бас абадул абад нафъйу исботдин холи бўлмас».

Сақкизланчи рашҳа. Айтур эрдиларким: «Ла илаҳа иллаллоҳ»нинг маъниси баъзининг наздида Оллоҳ исми зот турур, мин ҳайсу ҳийа ул бўлса бўлурким, «ла илаҳа», яъни йўқдир Илоҳким, иборатдир мартабаи улүҳиятдин, яъни зот маъассифотдин, иллаллоҳ магар зот баҳт муарро ани-л-кулли, бу маънини ўзидин узоқ тутмасун, онинг учунким, кўнгил

ағёрдин холи бўлган замонда сирнинг машҳуди зоти муқаддасдин бошқа ҳеч нимарса эрмас. Ва Ҳазрати Хожа Абдулхолиқ қуддиса сирруҳунинг силсилаларидаги мубтадийларга нисбатан муяссардир. Фаҳима ман фаҳима – ким тушунувчи бўлса тушунади.

Мисра:

*Бонги ду кардам агар дар даҳ кас аст
(Ўн киши бўлса ҳам икки мартагина бонг урдим).*

Бу маънида айдибларким: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳунинг тариқлари мубтадийларга аввалги қадамда ҳувийяти ғайбдин чошний ҳосил турур».

Тўққузланчи рашҳа. «Қулллоҳу сумма зарҳум»²⁰ маънисида айдилар: «Мурод ул турурким, нафси зотга мутаважжиҳ бўлгил, на сифатга».

Ўнланчи рашҳа. Ояти каримаи: «Ё аййуҳаллазина аману аминун»²¹ маъносида айтур эрдиларким: «Такрор уҳудга ишора турур, яъни иймонким, бу тоифанинг наздида «ақди қалб»дин иборат турур Ҳақ субҳанаҳу ва таолога, яъни амр этди Ҳақ субҳанаҳу таолоким, бу ақдн такрор этинглар, яъни саъй қилинглр ва билинглрким, бу сизларнинг васфингиз эрмастур».

Ўн бирланчи рашҳа. Ояти каримаи: «Фа минҳум золимун ли нафсиҳи ва минҳум муқтасидун ва минҳум собиқун билҳайроти»²² нинг маънисида айдиларким: «Фа минҳум золимун ли нафсиҳи» лойиқдир ишорат бўлса, тоифагим, ўз нафслариға зулм этиб эрдилар, ул маънидаким, ҳар нимарса нафсинг муроди турур лаззат ва шаҳоватдин, они маҳрум этиб турурлар. Ва жамъи аҳволда онинг мухолафатини лозим тутибдирлар то қабули мавоҳибға мустаъид бўлсинлар. Бу таҳқиқға назар этганда, бу гуруҳ жамоаи муқтасидои собиқони ҳайратдин муқаддам бўлсалар».

Ўн иккиланчи рашҳа. Ояти: «Ва саваун алайҳима анзартахум амлаи тунзирҳум ла йўъмимунун»²³ маънисида айдиларким, шоядким, ишорат бўлса, бани Одамдин тоифаегаким, муҳайминин²⁴ларнинг қалбларида воқиф бўлиб турурларким, алар малоикадин тоифаедирларким, машҳуди зотида ғояти истиғроқларидин Ҳақ субҳанаҳунинг зотидин бошқа ҳеч мавжуднинг борлиқиға ҳеч огоҳликлари йўқ турур.

Вақтеким, ул тоифа ҳеч нимарсадин огоҳ бўлмаслар заруратан ҳеч нимарсага иймонлари бўлмас. Ложарам «ло йуъминуна» ул бузургворларнинг васфлари бўлди.

Ўн учланчи рашҳа. Ояти: «Ли мани-л мулки-л-явма лиллаҳи-л-Ваҳиди-л-Қоҳҳар»²⁵нинг маъносида айтур эрдиларким: «Шояд мулқдин солиқнинг кўнгли мурод бўлса, яъни вақтиким, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло кўнгилга воҳидият қаҳри била тажалли этса ул кўнгилда ўзидин ғайрға нишон қўймас. Бас, ул кўнгилда «ли мани-л-мулки-л-явм» садосини солур. Вақтеким, ул мамлакатда ўзидин бошқани кўрмаса яна ҳам ўзи жавоб берурким, «Лиллаҳи-л-Ваҳиди-л-Қоҳҳар». «Субҳоний ма аъзаму шаъний ва ана-л-Ҳаққу ва ҳал фи-д-дорайни ғайрий» ва бу сўзларнинг амсолларининг садоси ва бу мақомдин турур».

Ўн тўртланчи рашҳа. «Ё аййуҳан-носу антуму-л-фуқароу иллаллоҳи»²⁶ ояти каримасининг маънисиде айдиларким: «Одамейлар Ҳақ субҳанаҳуға муҳтож турурлар. Вақтеким, Оллоҳ таоло ўз илми қадими била билур эрдиким, одамей башарият муқтазоси андозаси била нону сув ва асбоби дунёвийға муҳтож бўлғусидир. Ложарам ўзининг жамоли қайюмейяти²⁷ни мазоҳири ашёдин зоҳир қилди, то одамей ҳар нимарсага муҳтож бўлса, дарҳақиқат Ҳақ субҳанаҳуға муҳтож бўлур онинг қайюмейяти ваҳҳидин».

Ўн бешланчи рашҳа. Бир кун мажлисининг ҳозирларидин баъзилариға сиёсат этиб ва маломат айтиб, сўзлар айтур эрдилар, ул аснода кўчада айланиб юринглар. Бир иш этингларким одамлар сизлардин манфаат олсинлар. Ҳар вақт ул ваҳҳким, эта билсангизлар ўзларингизни кам этинглар, саъй қилингким, шуҳуди аҳадият даркасрат ҳосил бўлсин. Баъзилар: «Инна аътойнака-л-кавсар»²⁸ маънисини шундоғ тафсир этибдирларким: «Бердим сенга кавсарни, яъни аҳадиятни касратда мушоҳада этмакни бердим...»

Ўн олтиланчи рашҳа. «Кулла явмин ҳува фи шаън» оятида сўзлар айдилар. Ул аснода тақриб била айдиларким: «Бақоун баъд-ал-фано»ға икки маъно бор турур. Бири улким, солиқ шуҳуди зотий била муттасиф ва мутаҳаққиқ бўлиб, онда русуҳи тамом топиб ва истиғроқу ғайбатдин шуъур ва ҳузурға қайтиб келгандин сўнг асмой феълининг тажаллиётиға мазҳар бўлур. Асмой кавниянинг асарларини ўзида топар. Ул

асмонинг ҳар бирининг аросида имтиёз этар ва ҳар исмданким, ҳаззи хос олур. Ва яна бир маъноси улким, ҳар бир онда ва замоннинг ажзоларидин жузъи ло ятахайярида асмой зотиянинг осоридинким, онда ва онга хорижда мазохир йўқ турур, ўзида асаре топар. Ва бу осори мутанаввиъа ва муталлаввинани²⁹ онан фа-онан ўз ботинида идрок этар ва асарларининг ихтилофи эътибори била ҳар бирининг аросида замонларнинг аксар замонида имтиёз этар ва бу бағоят нодиру олий турур. Арбоби валояти хоссадин афроди инсонийнинг акмалига бул маъни бар сабили надра³⁰ ҳосил бўлур.

Ва ояти каримаи: «Кулла явмин ҳува фи шаън» бу маънининг мубаййини турур.

Байт:

*Ҳар дам аз ин боғ бари мерасағ,
Тозатар аз тозатару мерасағ
(Бу боғдан ҳар нафас мева етишағи,
Тоза мевалардин ҳам тозароғи етишағи).*

Аммо улчаким, баъзи аҳодиснинг маъносида айдилар, саккиз рашҳанинг заминида ирод топар.

Аввалги рашҳа. «Ал-қаноату канзун ла яфна»³¹ ҳадисининг маънисиде айтур эрдиларким: «Қаноат бизларнинг наздимизда ул турурким, вақтиким, бир киши элак урилмаган арпа унидин нон топса, арпанинг майда унидин бўлган нонни орзу этмас. Они ҳам ул миқдоригаким, қўли ва оёқига намоз ўқуғидек ҳаракат пайдо бўлсин».

Ва айтур эрдилар: «Бар важҳе бўлмоқ керакким, ҳамиша муяссар бўлса, емаку ичмак ва киймақда қаноат этсин, нимарсаегаким, андин адно³²роқ бўлмаса». Бас, муборак қўлларини очдилар ва айдилар: «Ҳар қачон киши оч бўлса, бир қисм биринж ё ун онга кифоя қилур, ҳар ким шундоғ этди, осуда бўлди».

Ва айтур эрдиларким: «Агар киши, масалан, биёбонга тушсаким онда сув ва ободонлиқ ҳеч мамарр³³дин таом умиди бўлмаса, онга таом учун ҳеч дағдаға бўлмас ва ботинида ҳам ҳеч онинг тазарруъи бўлмас. Деса бўлурким, бу одамнинг ҳақиқатинда қаноат ҳосил бўлур».

Иккиланчи рашҳа. Хабарда келиб турурким: «Ат-такаббуру маъа-л-мутакаббири садақатун»³⁴. Айдиларким: «Такаббур икки навъ турур: мазмум ва маҳмуд. Мазмум бўлган такаббур Худонинг баңдалариға ўзини улуғ тутмоқ ва ҳақорат кўзи била қарамоқ ва ўзини алардин зиёдаю яхши кўрмак. Ва маҳмуд бўлган такаббур ўзини модуна»³⁵ Ҳақ таолоға илтифот этмаслик турур. Ва Ҳақ субҳанаҳудин ғайриға ўзини улуғ тутмоқ ул маънидаким, ҳар нимарсаким, Ҳақ субҳанаҳунинг ғайри турур ва андин алоқа ва илтифоти мунқатиъ бўлур. Бу такаббур асл турур ва фано мартабасиға мувассил турур».

Учланчи рашҳа. Айтур эрдиларким: «Ҳадисда ворид бўлибдирким: «Шаййабатний сурата Ҳудин»³⁶, ул важҳданким, сураи Ҳудда истиқоматға амр воқиъ бўлибдир. Кама қола субҳанаҳу: «Фастақим кама умирта»³⁷. Ва истиқомат амре турур бағоят саъб, онинг учунким, истиқомат — мажмуъи афъолу ақвол ва ахлоқу аҳволнинг ҳадди васатида истиқрор этмак турур, бар важҳиким, мажмуъи афъолда улчаким, зарурий турур андин тажовуз содир бўлмас ва ифроту тафрит тарафиндин маҳфуз бўлур. Ва бу ердаким, айтиб турурлар, иш истиқоматда турур, каромат ва ҳавориқи одатға эътибор йўқ турур».

Тўртланчи рашҳа. «Ал-явма тасудду куллу фуржатин»³⁸ ҳадисининг маънисида айдилар: «Масжидики, Ҳазрати Набий соллаллоҳу алайҳи ва салам намоз ўқир эрдилар, онинг неча эшиклари бор эрди. Ул Ҳазрат соллаллоҳу алайҳи ва салам марази охирларида буюрдилар то ул фуржаларнинг аксарини баңд этдилар. Ва ул фуржаким, Сиддиқи Акбар (Абу Бакр Сиддиқ) разияллоҳу анҳунинг тарафларида эрди, они қўйдилар. Бас, айдилар: «Ал-явма тасудду куллу фуржатин илла фуржата Аби Бакрин», яъни бугун баңд этилди ҳама фуржаларни, магар Абу Бакр (разияллоҳу анҳу)нинг фуржалари баңд бўлмади. Арбоби таҳқиқнинг бу бобда сўзлари бор турур. Ва ул сўз ул турурким, Ҳазрати Сиддиқ (разияллоҳу анҳу)нинг Ҳазрати Расул соллаллоҳу алайҳи ва саламға нисбатан ҳуббилари бор эрди. Ва ул Ҳазрат соллаллоҳу алайҳи ва салам бу ҳақида ишорат топдилар ул маънигаким, нисбати ҳуббийдан бошқа эрмастур. Нисбати ҳуббийнинг жинсининг баробарида тамоми нисбатлари масдуд ва тариқлар ҳам масдуд турур. Ва робита бу

нисбати ҳуббийдан иборат турур. Ва соҳибадавлатгаким, воситалиқ эътиқодиға лойиқ ва хожাগон қоддасаллоҳу арвоҳаҳум тариқлариким, Ҳазрати Сидиқи Акбар разияллоҳу анҳуга мансуб турур бу нисбати ҳуббийнинг ҳайсиятидин турур.

Ва бу азизларнинг тариқлари ҳақиқатда бу нисбати ҳуббийнинг нигоҳдошти турур».

Яна бир вақтда бу нисбати ҳуббийнинг таҳсили баёнида бу абётларни ўқидилар.

Байт:

*Ҳин гарича сўйи Юсуф боз кун,
В-аз шигофаш фуржаи оғоз кун.
Ишқибози он гарича кардан аст,
К-аз жамоли дўст гийда равшан аст*

*(Кел, Юсуф томонга гарича оч,
Ва бу гаричадан роҳат ол.
Ошиқлик бу шундай гарича очишдир,
Кўзни дўст гийдоридан равшан қилишдир).*

Бешланчи рашҳа. Айтур эрдиларким: «Тариқат кубаролари қоддасаллоҳу арвоҳаҳумнинг баъзилари ҳадиси: «Ли маъаллоҳи вақтун»нинг маънисида айтиб турурлар: «Ай вақтун мустамаррун шомилун ли-жимийи авқотиҳи», яъни Набий солаллоҳу алайҳи ва салламнинг сирларига иттисол ва иртибот бар сабили давом ва Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг жанобиға ҳам бар сабили давом иттисол ва иртибот ҳосил эрдиким, онда ҳеч нарсага ганжойиш йўқ эрди. Аммо қуввати мудрикадаким³⁹, мусаммо бо қалб турур ҳамма нарсага ганжойиш бор эрди, мусолиҳ ва муҳорабаи аъдо, азвожи тоҳирот⁴⁰ға мубошарат этмақдин ва булардин ҳам бошқа ишлардин.

Баъзи айтиб турурлар: «Ли маъаллоҳ вақтун», ай вақтун нодирун азизун». Ва айдиларким: «Хожа Гиждувоний алайҳир-р-роҳма қавли сонийға табдил этибдирлар. Ва айтур эрдиларким, комилларга бар сабили надрат⁴¹ бу ҳол воқиб бўлур».

Олтиланчи рашҳа. Айтур эрдиларким: «Меърож кечасининг ҳадисида воқиядирким, вақтиким, Ҳазрати Жаброил Расул соллаллоҳу алайҳи ва салламга ҳамроҳ бўлмоқдин қолди ва айтиди: «Лав данавту анамлатан лаҳтарақту» аҳли таҳқиқ ул сўзнинг маъносида айтиб турурлар: «Агар ўз мақомимданким, шуҳуди зот маъа-с-сифот турур, бир бармоқнинг учи миқдори яқин борсам, ҳар оина ёнармен, яъни мен қолмасмен, бошқа бир нимарса бўлурмен».

Еттиланчи рашҳа. «Аддабаний раббий фа-аҳсана таъдибий» ҳадиси шарифининг маънисиде айдилар: «Ай би-ан аътоний ал-маҳаббата-л-жомиъата ли-жамиъи-л-ҳасоийси-н-нуъути-л-марзиййати ва-л-ҳисоли-л-ҳамидати-л-латий яқтазий лима йулойиму Ҳазрата-л-маҳбуби», яъни бу тариқаким, ато қилди менга Раббим сифати марзиянинг тамоми ҳасоийсга жомий бўлган муҳаббатни ва яна ато қилди яхши хислатларниким, муқтазий эрди ул хислатлар маҳбубнинг Ҳазратиға муносиб бўлган нимарсаларга. Муҳаббатеким, доираи тавҳиднинг қутби турур онинг салтанати сутувватида нимарса турур? Ул нимарсалардинким, маҳбубнинг Ҳазратиға марзий ва мулойим эрмасдирким, мақҳур ва муртафий бўлмаса. Ва нанимарса қолур ҳисоли ҳамида ва ахлоқи марзиядинким ҳосил бўлмаса. Муҳаббатнинг ҳусулидин сўнг муҳибби паноҳ Ҳазрати Маҳбубнинг мақсуди муродотининг жамиъи дақойиғига мутталиъ бўлиб, ўзини маҳбубнинг Ҳазратиға мулойим ва марзий бўлган нимарсалардин бошқа нимарсаға сарф этмас».

Байт:

*Устоди ту ишқ астқи онжо бораси,
У ҳуд базабони ҳол гўяд чи кун
(Сенинг устозинг ишқдирки, у ерга борсанг,
Нима иш қилишингни ҳол тили билан айтади).*

Саккизланчи рашҳа. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати амиру-л-мўминин Али розийаллоҳу анҳу айтиб турурларким: «Лав кушифа-л-ғитоу лима азиддат яқинан». Маънисиким, ҳарфи «лав»нинг истеъмолиға муносиб турурким, ул калима турурким, онинг маъниси имтиноъи соний турур. Аввалнинг имтиноъи сабабидин ҳеч кишининг хотириға келмагандир. Ва

ул маъни ул турурким, яқин ҳамиша зиёда бўлмоқда турур, анинг учунким, қошифи гитоъ Ҳаргиз зоҳир мумкин эрматур. Ва бу арбоби таҳқиқ олдида муқаррар бўлибдирким, «зотун мин ҳайсу ҳийа», ҳаргиз зоҳир бўлмас, магар сифатнинг пардасидин. Вақтеким, ул Ҳақиқат мукаввин⁴² ва иститорнинг ҳижобида бўлса кашфи гитоъ ҳаргиз мумкин бўлмасдир. Бас, бу яқин ҳамиша тазойидда бўлур...

ИККИЛАНЧИ ФАСЛ

*Ҳақойиқу дақойиқ ва ҳикоётлар зикрида турурким,
машойихи мутаққаддимин ва мутааххирин
қодгасаллоҳу арвоҳаҳумдин нақл этиб эрдилар ва
ул эллик икки рашҳа заминда ирод топар*

Рашҳа 1. Айтур эрдиларким, «Аҳли иродат бағоят орзу турурлар». Бу тақрибда айдиларким: «Бир Шайх акобирлардин бирининг ёнига юбордиким, агар муриди содиқ топган бўлсангиз, бизнинг учун юборинг. Ул бузург жавобда айтиб юбордиким, бу жойда мурид камроқ турур, аммо ҳар нечоғлиқ Шайх талаб этсангиз, сизнинг учун бериб юборурмиз».

Рашҳа 2. Айтур эрдиларким: «Мавлоно Рукнуддин Хавофий алайҳир роҳманинг кўб фазойил ва камолотлари бор эрди, мутабаҳҳир ва донишмандлардин эрдилар ва тоифага рост иродати бор эрди, ул айтур эрди: «Менинг ўз ишимдин ҳеч умидим йўқ турур, магар бир ишдинким, бағоят умидвор турурмен ва ул иш ул турурким, бир кун саҳрода Ҳазрати Шайх Зайнуддин Али Кулолким, Шерознинг улў машойихларидан турур, таҳоратга машғул эрдилар ва мен аларнинг истинжо (қиладиган) кесақларини юзимга суртдим, то онинг била истинжо этдилар».

Рашҳа 3. Яна ҳам андин нақл этдиларким, айтиб турурлар: «Дарвишининг суратини деворга нақш этсалар, ул деворнинг тагидин адаб била ўтмак керақдир».

Рашҳа 4. Айтур эрдилар: «Вақтеким, Шиблийга бу йўлнинг иродати пайдо бўлди ва онинг отаси ул фурсатда Воситга ҳоким эрди ва Муҳаммад Хайрким, вақт машойихларидин эрди, анинг қўлида инобат келтириб, тавба этди. Муҳаммад Хайр ани Жунайднинг ёнига юборди. Соҳиби «Кашфу-л-маҳжуб» айтиб турурким, бу юбормак ул жиҳатдин эрмас эрдиким, Шиблийнинг тарбиятидин ожиз келган бўлса,

лекин Жунайднинг адабини сақлади ва Шиблий ҳам Жунайднинг қариндошларидин эрди. Жунайд анга етти йил касб буюрди ва айди: «Андин пайдо бўлган нимарсаларни радди мазолимғаким, айёми ҳукуматда сендин содир бўлиб турур, анга қайтиб бергил». Андин сўнг ани яна етти йил халожой ва таҳоратхонанинг хизматида сақлади, то истинжо кесақларини ва асҳобларнинг таҳорат суйини муҳайё қилур эрди. Ва ўн тўрт йилдан сўнг анга тариқа айтиб, риёзатга амр этдилар».

Рашҳа 5. Айтур эрдилар: «Саҳл ибн Абдуллоҳ Тустарий қуддиса сирруҳу мударати мадид риёзат шоққа тортди ва давоми зикрга иштиғол кўргизди, бамартабаеким, бир кун димоғидин қон равон бўлди, ҳар қатраеким ерга томди лафзи муборағи «Оллоҳ»нинг нақшида бўлди. Бу тариқа машқуллиқлар эткандин сўнг они пири ёддошгликка амр этди».

Рашҳа 6. Ҳазрати Эшондин икки мартаба эшитилдиким, айдилар: «Ҳазрати Хожа Абдухлолиқ қуддиса сирруҳунинг сўзлари турурким: «Шайхлик эшигини боғлағил, ёрлик эшигин очғил, хилватнинг эшигини боғлағил, суҳбатнинг эшигин очғил». Иккиланчи мартаба «Маснавий»дин бу байтни ўқидилар.

Байт:

*Ҳирфа мехоҳи тариқаш феълест,
Илм омузи тариқаш қавлист.*

*Фақир хоҳи он ба суҳбат қойим аст,
Не забонат кор меояд на даст*

*(Ҳунар тиласанг, бунинг йўли феъл,
Илм ўргансанг бунинг йўли сўздир.*

*Фақр керак бўлса, у суҳбат орқали топилади,
Тил билан ҳам, қўл билан ҳам эмас).*

Рашҳа 7. Айтур эрдилар: «Баъзи ақобири дин ризвонуллоҳи таоло алайҳим айтибдирларким, намози дигардин сўнг соатедирким, керақдир ул соатда аъмолнинг яхшироғига машғул бўлсинлар. Баъзилар айтибдирларким,

аъмолнинг яхшиси муҳосаба турур ва муҳосаба улдирким, кеча ва кундузнинг соатида авқотларини ҳисоб этурлар, нечаси андин тоатга сарф бўлиб турур ва нечаси маъсиятга ва улчаким тоат била ўтибдир анга шукр этурлар ва улчаким маъсият бирлан ўтибдир, анга истиғфор айтурлар. Баъзилар айтибдирлар, аъмолнинг яхшиси ул турурким, ўзини бир кишининг суҳбатига етурурким, анинг суҳбатида ҳар нимарсаким Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг ғайри турур андин малул⁴³ бўлур ва Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг жанобиға мойил ва мунжазб бўлур. Аҳли таҳқиқ айтиб турурларким, аъмолнинг яхшироғи ул турурким, анга иштиғол кўргизган восита била Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг ғайридин малул бўлиб, Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға мойил бўлур.

Рашҳа 8. Бу маънодаким, ажнабийнинг суҳбати нисбатнинг футуриға сабаб ва мужиб бўлур, айтиб эрдиларким: «Бир кун Шайх Абу Язид қуддиса сирруҳунинг вақтиға футур йўл топди. Айди: «Охтаринларким, бизнинг мажлисимизда бегонае бор турурким, бу футур ул сабабдиндир». Кўб жустужў этганларидин сўнг айдилар: «Бегона йўқ турур». Айдилар: «Асо хонани талаб этинглар». Талаб этдилар. Бегонаенинг асосини топдилар ва узоққа отиб ташладилар. Дарҳол ўз вақтларига вожид бўлдилар ва ул тафриқа жамъиятқа мубаддал бўлди.

Ва айдиларким, Хожа Аҳмад Яссавий қуддиса сирруҳунинг суҳбатларида ҳам бир кун футур бўлди. Айдилар: «Бу суҳбатда бегона бор турурким, онинг воситаси била нисбатнинг сарриштаси йўқ бўлди». Ва кўб тафаҳхус⁴⁴ этгандин сўнг саффи ниёлдин бир бегона кишининг кафшини топиб чиқариб ташладилар. Дарҳол жамъият ва сафойи вақт ҳосил бўлди ва ул тафриқа ва кудурат муртафий бўлди.

Ходимлардин баъзилар айдиларким, асҳобларнинг бирлари бир бегонанинг жомасини кийиб, саҳардаким, вақти инъиқоди суҳбат эрди, Ҳазрати Эшоннинг мажлисларига келди. Бир лаҳзадин сўнг ул Ҳазрат айдиларким: «Бу мажлисда бегонасининг исин топармен». Бас, ул азизга айдиларким: «Бу ис сендин келур, магар бегонаенинг либосин кийибсен» дедилар. Ул азиз турди ва мажлисдин ташқари чиқиб, ул жомани эгнидин чиқариб узоқға ташлади. Дарҳол яна келиб ўлтирди.

Раҳша 9. Айтур эрдиларким: «Жамодотга одамлар аъмоли ва ахлоқларининг таъсири арбоби таҳқиқларнинг наздида амри муқаррар турур.

Ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳунинг бу бобда таҳқиқотлари кўб турур. Ва жамодот таъсири то ғоятеғадирким, агар киши афзали ибодатниким намоз турур, мавзеидаким, адо этса, ул мавзе жамоатининг нописандида аъмолларидин ва ахлоқларидин мутаассир бўлган бўлса, бу амалнинг баҳо ва жамоли ул амалга баробар эмастурким, мавзеида адо этсаким, арбоби жамъиятнинг жамъиятидин мутаассир бўлган бўлса. Шул важҳдиндирким, Маккаи муборакнинг ҳарамида икки ракаат намоз ул мавзенинг ғайри (бошқа ерида) етмиш ракаат намозга баробар турур.

Рашҳа 10. Айтур эрдиларким: «Бу нисбатни талаб этгучи кишига Ҳазрати азизонға мансуб бўлган бу рубоийда амал этмак лавозимнинг жумласидин турур.

Рубоий:

*Бо ҳарки нишастию нашуд жамъ гилат,
В-аз ту парамид захмати обу гилат,
Аз суҳбати вай агар табарро нақуни,
Ҳаргиз нақунаг руҳи Азизон биҳилат*

*(Ҳар ким билан суҳбатдош бўлсангу хотиржам
бўлмасанг,
Сендан оғамийлик захмати узоққа кетмаса,
Агар унинг суҳбатидин қўл ювмасанг,
Азизоннинг руҳи сени ҳаргиз кечирмайди).*

Рашҳа 11. Айтур эрдиларким: «Шайх Абу Толиб Маккий қуддиса сирруҳу айтиб турурларким, жаҳд этгилким, сенга Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин сўнг ҳеч орзу ва бойист⁴⁵ қолмасин, вақтеким, шундоғ бўлдинг, сенинг ишинг тамом бўлди, эмди агар аҳвол ва мавожид ва кароматдин ҳеч нимарса зоҳир бўлмаса ғам йўқ турур».

Рашҳа 12. Айтур эрдиларким: «Тавҳид бу рўзғорда ул бўлиб турурким, одамлар бозорлар(га) борурлар ва бесоқол йигитларға қарарларким, бизлар Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг

хусну жамолини мушоҳада этармиз (дея). Наузан биллаҳ бу мушоҳададин».

Бас, айдилар: «Ҳазрати Саййид Қосим Табризий қуддиса сирруҳу бу вилоятга келиб эрдилар. Аларнинг муридларидин жамъи бозорларда сайр этиб, амрад йигитларни топиб, аларга тааллуқ варзиш қилиб айтур эрдиларким: «Бизлар сувари Жамила⁴⁶ Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг жамолини мушоҳада этармиз».

Гоҳи Ҳазрати Саййид қуддиса сирруҳу айтур эрдиларким: «Бизнинг бу ҳук⁴⁷лар не ерга кетиб турурлар?» Бу сўздин шундоғ маълум бўлурким, ул тоифа Ҳазрати Саййиднинг басират назарларида ҳук суратида кўринур эрдилар.

Рашҳа 13. Айтур эрдиларким: «Машойихи тариқат қоддасаллоҳу арвоҳаҳум ўз истилоҳотларида «шоҳид» ва «мафтун биш-шоҳид» лафзини келтирибдирлар. Баъзилар анга пуч маънийи зоҳирий берибдирларким, мурод шоҳиддин шоҳиди суварий турур ва мафтун биш-шоҳиддин мурод ул тоифадирларким, мазоҳири жамилаларга ишқу муҳаббат робитасини варзиш этарлар».

Бас, айдилар: «Бу нисбате турур бағоят мазмум ва хатарнок ва нафсга анда мудҳил бор турур. Ақобирлардин бирлари айтиб турур: «Фараз этдикким, нафсга шоҳиди суварийнинг мушоҳадасида ҳеч даҳл ва ҳазз қолмаса ҳам охир руҳоний ҳазз боқий турур ва они инкор этиб бўлмас. Ва андоғким, соликка лаззати нафсонийдинким, ҳижоби зулумоний турур, андин ўтмак вожиб турур, ҳузузи руҳонийким, ҳижоби нуронийдир, андин ҳам ўтмак лозим турур».

Рашҳа 14. Айтур эрдиларким: «Ақобири тариқат қоддасаллоҳу арвоҳаҳум айтибдирлар: «Ҳар мазаммат ва дашномким, бир кишидин сенга нисбатан воқе бўлса, керакким, билгайсенки, сен ул турурсен. Агар сени ҳук ва сак⁴⁸ ва буларни амсоли бўлган лафзлари десалар, яқин этгилким, сенда ул сифатлардин ҳиссае бор турур. Нечунким, одаме нухай жомъа турур, андоғким, малакий сифатлари бор турур ва сабъий ва баҳимий⁴⁹ сифатлардан ҳам холи эрмастур».

Акобирларнинг бирлари сайид ут-тоифа Жунайд қуддиса сирруҳу ёнларида ўлтириб эрди. Шиблий кириб келди. Ул бузург они Жунайднинг ёнида кўб ситойиш этди. Онинг сўзи тамом бўлгандин сўнг Жунайд айтиди: «Бу ҳўкни мунча таъриф этдинг». Ул бузург кўб мунфаъил бўлдиким, онинг таърифи ва воситаси била Шайх Жунайд Шиблийни «ҳўк» деди. Аммо Шиблийнинг зоҳирида ва ботинида ҳечгуна кароҳият пайдо бўлмади ва анга ҳеч тағйир йўл топмади».

Рашҳа 15. Айтур эрдиларким: «Дарвишлик ул турурким, пири Ҳирот қуддиса сирруҳу айтуб турурларким, туфроқе турур соф этилган ва бир оз сув анга солинган, на пўшти поға андин гарде ва на кафши поға дарде. Ва дарвишликнинг хулосаси ул турурким, ҳама кишидин юк тортур ва ҳеч кишига юк қўймас, на сурат юзидин ва на маъни юзидин».

Рашҳа 16. Айтур эрдиларким: «Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг балолариға собир, балким шокир бўлмоқ керақдир онинг учунким, субҳанаҳу ва таолонинг бир-биридан саъброқ балолари кўброқ турур».

Бас, айдиларким: «Хизмати Мавлоно Низомиддин алайҳир роҳма айтур эрдилар: «Икки биродар бир қориндин тавъомон бўлдилар. Орқалари бир-бирига ёпишиб эрди. Вақтеким улўф бўлдилар доимо тиллари шукри илоҳийға жорий эрди. Бир киши алардин сўрдиким: «Бовужуд шундоғ балоким, сизларга воқе турур бу шукр этмоқ жойи эрмастур». Алар айдилар: «Бизлар билурмизким, Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға мундин ҳам саъброқ балолар кўб турур, бу балоға шукр этармиз мабодо мундин ҳам улўфроқ балоға мубтало бўлмагаймиз».

Ногоҳ ул иккисининг бири ўлди, яна бири айдиким: «Яна мушкулроқ бало пайдо бўлди, эмди агар бу мурдани қатъ этсалар мен ҳам ўлармен, агар қатъ этмасалар менга мурдакашлик этмак керақдир, то вақтиғачаким, онинг бадани фарсуда бўлиб тўкилур».

Рашҳа 17. Айтур эрдиларким: «Шайх Абу Язид қуддиса сирруҳу айтибдиларким: «Ўттиз йил Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға сўз айдим ва Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин сўз эшитдим. Ва халқ гумон этдиларким, аларға сўз айтурмен ва алардин сўз

эшитурмен». Бу сўзнинг маъноси ул турурким, улчаким мазҳар турур мазҳардин эрмастур».

Раиша 18. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу айдилар: «Мен Маккаи муборака зодаҳумуллоҳу таоло шарафан ва кароматандин икки киши кўрдим: бири кўб баланд ҳиммат ва бири кўб паст ҳиммат. Ҳиммати паст ул эрдиким, бир кишини тавофда кўрдимки, қўлини хонаи Каъбанинг халқасига урибдир, шундоғ шариф ва шундоғ азиз вақтда Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин ғайри Ҳақ субҳанаҳу ва таолони талаб қилур эрди. Ҳиммати баланд ул киши эрдиким, Минонинг бозорида бир йигитни кўрдимким, элик минг тилло камо-беш олмоқ ва сотмоқ савдо этдиким, ул фурсатда бир лаҳза кўнгли Ҳақ субҳанаҳу ва таолодин гофил бўлмади, ул йигитнинг ғайратидин менинг ичимдин қон кетди».

Раиша 19. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати Абу Язид қуддиса сирруҳу йўлда борур эрдилар, сувга ботган бир ит олдиларидан чиқди. Алар этакларин тортдилар. Ит фасиҳ тил била алар билан суҳбатлашди ва айди: «Агар этагинг менга тушса, сув била покиза бўлур эрди, аммо мендин этагингни тортдинг ва ўзингни мендин покизароқ кўрдинг, қайси сув била ювиб покиза бўлур?»

Раиша 20. Бир киши Ҳазрати Эшоннинг мажлисларида аҳли мууроқабдан бўйин каж қилиб, ўзини мууроқиб ва машғул кўрсатур эрди. Ҳазрати Эшон тунд бўлиб айдилар: «Бир киши Мавлоно Низомиддин (Хомуш) алайҳир роҳманинг суҳбатларида бошин ошоқға солиб ўлтириб эрди. Айдилар: «Бошингни юқори кўтарким, кўрармен, сендин дуд чиқар ва сенга мууроқабага на нисбат бор турур, неча йиллар сенга истинжо кесагини муҳайё этмак керак ва мабразлардин нажосатларни олиб ташламоғинг керак то анга шойиста бўлурсенким, бу тариқдин сенга сўз айтилса, мууроқаба ҳануз на ерда турур?»

Раиша 21. Вақтеким, Ҳазрати Эшон фақирға Хуросонға қайтмоқ ижозатин бердилар, айдиларким: «Вақтеким, мен Хожа Алоуддин Гиждувоний алайҳир роҳманинг хизматларидин жудо бўлдим, айдилар: «Ўзингга қарор бергилки, фалон мавзега ўз нисбатимдин гофил бўлмасмен, вақтеким, ул ерга етсанг, яна бир мавзеъни нишона қил ва то ул жойгача ўзингни нисбатга рост тутғил ва шундоғ мавзе

бамавзе ва манзил баманзил бу нисбатни варзиш этғил, то вақтигаким, бу нисбатға малака ҳосил бўлурсун».

Рашҳа 22. Айтур эрдиларким: «Саййид ут-тоифа Жунайд қуддиса сирруҳудин манқул турурким, айтиб турур: «Муриди содиқ ул турурким, йигирма йил муддатига қариб котиби шимол бир нимарса топмаским, онинг зарариға борса». Бу сўзнинг маъноси ул эрмастурким, мурид маъсум бўлсинким, бу муддатларда ҳечгуна жарима андин содир бўлмасин, балким бу ул маънода турурким, котиби шимол бир нимарса ёзмасдин аввал анинг тадорикига машғул бўлсин ва они ўзидин вужуҳлардин важҳа била дафъ этсин».

Рашҳа 23. Айтур эрдиларким: «Ҳожа Абдулҳолиқ Фиждувоний қуддиса сирруҳу айтибдирларким, халқдин оғирлиқ кўтармак керак ва бу муяссар бўлмас, магар ҳалол касб била, «даст ба кор, дил ба ёр» деган сўз хожагон қоддасаллоҳу таоло арвоҳаҳум тариқларида амри муқаррар турур».

Рашҳа 24. Айтур эрдиларким: «Ҳожа Муҳаммад Али Ҳаким Термизий қуддиса сирруҳу айтибдирларким: «Дилнинг тириклигига даражот бордир. Дилнинг тириклиги иқтизодин бошқа нимарса била ҳосил бўлмас ва иқтизо зикр турур уйқуда ва уйғоқлиқда. Ва уйқудағи зикр ул турурким, уйқусида кўрарким, зикр айтур, бу зикрниким уйқуда бўлур Ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳу ва машойихи тариқат қоддасаллоҳу асрораҳумдин ҳам баъзилари тараққийнинг мужиби демаслар. Анинг учунким, тараққий амале била турурким, илмдин ноший бўлса. Улчаким, уйқуда кўрилурким, зикрға машғул турур, бу қабилдин эрмастур».

Рашҳа 25. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати Ҳожа Муҳаммад Порсо қуддиса сирруҳу айдилар: «Зикриға мудовамат этмак бир жойга етурким, зикрнинг ҳақиқати дилнинг жавҳари била бўлур». Бу сўзнинг маъноси мумкиндин ул бўлсаким, вақतिकим, зикрнинг ҳақиқати амре турур ҳарфу савтдин муназзаҳ⁵⁰ ва жавҳари дилким, иборат турур латифаи мудрикадин, ул ҳам муназзаҳ турур шойибаи каму кайфдин, бас, бу латифанинг ул ҳуруфи савтдин муназзаҳ бўлған амрға камоли шуғли воситасидин аларнинг ўртасида иттиҳод пайдо бўлур ва ягоналик васфи юз кўргузур. Ул ҳолда зокир мазкурнинг истилоси сабабидин дил била ҳақиқати зикр

аросида ҳеч тафриқа ва тамиз эта билмас, нечунким, анинг дилининг мазкурға иртиботи бар ваҳде бўлибтурким, анинг дилида мазкурдин бошқа нимарсага ганжойиш йўқ турур».

Рашҳа 26. Айтур эрдиларким: «Бир кун Низомуддин (Хомуш) алайҳирроҳманинг хизматлариға бордим ва алар маволидин жамғи била мубоҳаса илмиға машгул эрканлар ва мен хомуш эрдим, то фориг бўлдилар. Ва Мавлоно фақирға қараб айдилар: «Сукут ва ором яхши турурми ё ҳадис ва ё калом?» Яна ўзлари жавоб бериб айдилар: «Кўрамиз, агар ул киши ўзликнинг қутулған бўлса, ҳар нимарса этса, монеъ йўқ турур ва агар ўзлигиға гирифтор турур ҳар нимарса этса, анга товон турур».

Ҳазрати Эшон айдиларким: «Биз Мавлоно Низомуддиннинг хизматларидин мундин яхшироқ сўз эшитганимиз йўқ турур».

Рашҳа 27. Айтур эрдиларким: «Хизмати Мавлоно Низомуддин (Хомуш) алайҳирроҳма айдиларким: «Шариат ва тариқат ва ҳақиқатни ҳамма нимарсада баён этса бўлур. Масалан, ёлғон сўзламакким, андин наҳий воқеъ бўлиб турур. Агар киши ани саъйу мужоҳада билаким, истиқомат тариқа била бўлса, тилидин узоқ этсаким, хоҳ ихтиёр била ва хоҳ беихтиёр тилидин содир бўлмаса бу шариат турур.

Лекин бовужуди мунинг била ҳам имкони бордирким, ботинида ёлғон сўзламак дояси боқий бўлса, саъйу мужоҳада ондаким, ботинидин ёлғон сўзламак дояси узоқ бўлса бу тариқат турур.

Ва шундоғ бўлмоқким, хоҳ ихтиёр била ва хоҳ беихтиёр андин ёлғон айтмоқни келмаса не тилидин ва не кўнглидин бу ҳақиқат турур».

Ҳазрати Эшон бу сўзни хизмати Мавлоно Низомуддиндин кўб айтиб, истеҳсон⁵¹ этар эрдилар.

Рашҳа 28. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу айдиларким: «Жазбанинг бидоятда менга айдилар: «Бу йўлга на тариқа кирарсен?» Айдим: «Бу шарт билаким, ҳар нимарсани мен десам ва хоҳласам ул бўлсин». Хитоб келдиким: «Ҳар нимарсани биз айтурмиз ва хоҳлармиз ул бўлур». Айдим: «Мен анга тоқат эта билмасмен». Ўн беш кеча-кундуз муддати мени менинг ўзим била қўйдилар, аҳволим хароб бўлди ва тамом хўшк бўлдим.

Вақтеким ноумидлик сарҳадиға етди хитоб келдиким: «Ҳоло ҳар нимарса сен хоҳларсен, «шундоғ бўл» дегил».

Ҳазрати Эшон айдиларким: «Ҳазрати Хожа мақомот»ларида шул қадар ёзибдирларким, аммо хизмати Мавлоно Яъқуби Чархий алайҳирроҳма Ҳазрати Хожадин нақл этиларким, вақтиким, хитоб етушдиким, ҳоло ҳар нимарса сен хоҳларсен, «шундоғ бўл» дегил. Мен тариқае ихтиёр этдимким, албатта мувассил бўлсин».

Рашҳа 29. Бир кун Ҳазрати Эшон асҳобдан жамъига тунд бўлиб айдиларким: «Сизлар бу тариқнинг юкини торта билмассизлар, бу тариқ гоят дақиқ турур. Ўз муродидин ўтмак ва бошқа бир кишининг муродинча иш этмак кўб улуг иш турур, сизлардин бу иш келмас. Агар мен ҳоло айтсамким, боринглар, хўкбонлик⁵² қилинлар ва бутга тобунинглар, дарҳол менга рақами куфрни тортарсизлар. Сизлар не ердаю, тариқ не ерда?»

Бас, айдиларким: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу меҳмонхоналарида маволидин икки кишиким, аларнинг хизматларида бўлур эрдилар, мабҳаси иймондин баҳс этибдирлар ва қилу қоллари узоқға тортибдир. Ва Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин) бу гўфтугўйларни эшитиб, охир ул икки азизнинг ёнлариға келиб айдиларким: «Агар менинг суҳбатимни хоҳларсизлар, сизларга иймондан ўтмак керақдир».

Алар бағоят музтариб бўлдилар ва неча муддатлар ул изтиробда эрдилар, то охир ул сўзнинг маъниси аларға зоҳир бўлди».

Рашҳа 30. Бир кун Ҳазрати Эшон бир кишини мухотаб этиб айдиларким: «Агар Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳу суҳбатларида сенга бир нисбате ҳосил бўлса, андин сўнг яна бир бузургнинг суҳбатиға борсанг ва андин шул нисбатни топсанг не иш этурсен? Ҳазрати Хожа Баҳоуддинни қўюб кетармусен ё қўймасмисен?» Бас, айдилар: «Бошқа ҳар ердинким, ул нисбатни топсанг, керакким, они ҳам Хожа Баҳоуддиндин билсанг».

Ва айдиларким: «Қутбиддин Ҳайдарнинг муридларидан бир мурид Шайх Шаҳобиддин Сухравардийнинг хонақоғига борди. Кўб оч эрди. Ўз пири даҳасининг тарафиға қаради ва айди: «Шайхан лиллоҳ Қутбиддин Ҳайдар». Шайх Шаҳобиддин анинг ҳолидин огоҳ бўлди, ходимиға буюрди то онинг олдиға

таом олиб борди. Вақтеким, дарвиш таомдин фориг бўлди яна ўз пирининг даҳасига қараб айди: «Шайъан лиялоҳ Қутбиддин Ҳайдарким, мени ҳеч жойда муаттал қўймадинг». Вақтиким, ходим Шайхнинг ёнига борди. Шайх андин сўрадиким: «Ул дарвишни не тариқа кўрдинг?» Айди: «Саҳл киши эркан, сизнинг таомингизни еди ва Қутбуддин Ҳайдарға шукур айтди». Шайх айди: «Муридликни андин ўрганмак керакким, ҳар ерда бир фойда топса, ўз шайхининг баракотидин билур, хоҳ зоҳирда, хоҳ ботинда».

Рашха 31. Ул тақриб била айтур эрдилар: «Вақтеким, муриди содиқ ўз шайхидин акмал бир шайхни топса, онга жоиз турурким, комилни қўйиб, акмални мулозаматиға борса».

Ва айдиларким: «Шайх Абу Усмон Ҳирий қуддиса сирруҳу айтибдирким, ибтидои ҳолдин доимо хотирда бор эрдиким, бу тоифанинг мавождлари ва азвоқларидин баҳраманд бўлсам. Иттифоқан, Шайх Яҳё ибн Маъози Розийнинг мажлиси ваъзиға бордим. Кўнглим ул ерда ором топди. Онинг мулозими бўлдим. Андин сўнг Шоҳ Шужоъ Кирмонийнинг суҳбатиға бордим. Вақтеким, аларнинг ёнлариға кирдим, мени мажлисларидин чиқариб юбордилар ва айдиларким: «Ул ражопарвар турур, андин иш келмас». Ўзимға айдим: «Бошим бу остонада бўлсин». Неча муддатлардин сўнг ўз суҳбатлариға йўл бердилар ва неча вақтлар аларнинг мулозаматларида бўлдим ва аларға Шайх Абу Ҳафси Ҳаддод қуддиса сирруҳу зиёратларининг мулозаматларида бордим. Ва вақтеким, Шайх Абу Ҳафснинг суҳбатлариға етишдим. Мен батамом у ерда бўлурмен, деб айта билмас эрдим. Вақтеким, кетмак вақти бўлди. Шайх Абу Ҳафс Шоҳ Шужоъға айдилар: «Бизни бу ҳирий йигит била ҳушимиз бор турур, ани бу жойда қўйиб кетинг». Мени қўйиб кетдилар ва менинг ишим Абу Ҳафси Ҳаддоднинг суҳбатида тамом бўлди».

Рашха 32. Айтур эрдиларким: «Ақобири диндин бирлари бир масжиднинг эшигига келди. Шайтонни кўрдиким, саросимавор масжиддин ташқари чиқиб қочди. Ул бузург назар этди. Кўрдиким, масжидда бир киши намоз ўқир ва яна бир киши онинг яқинида такя этиб, уйқулаб ётиб турур. Андин сўрди: «Эй малъун, бу масжидға не ишга келиб эрдинг?» Шайтон айди: «Хоҳладимким, васваса била бу кишининг намозини фосиқ айлантирсам, аммо ул ётган кишининг

ҳайбати ва маҳобати мени қўймади, андин қўрқиб ташқари чиқиб қочдим».

Рашҳа 33. Айтур эрдиларким: «Ҳазрати Саййид Қосим Табризий қуддиса сирруҳу айдилар: «Бир кун Мавлоно Зайнуддин Абу Бакр Тойободийнинг мажлисларида ўлтириб эрдим. Машойихи вақтнинг муридларидин бирлари ул мажлисда ҳозир эрди. Ҳазрати Мавлоно андин сўрдиларким: «Ўз шайхингни кўпроқ дўст тутармусен ё Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Кўфийними?» Ул киши айди: «Ўз шайхимизни».

Ҳазрати Мавлоно ул сўздин қўб ғазабнок бўлдилар, бу мартабаиким, ул кишини «ит» деб айдилар ва турдилар, уйлариға кирдилар. Мен ҳам ул жойда ўлтуруб эрдим. Бир лаҳзадин сўнг Ҳазрати Мавлоно ташқари чиқдилар ва менға айдилар: «Ул кишиға ғазаб қилдик ва қаттиғ сўз айдик, кел, то бориб анга узрхоҳлиқ қилайлик».

Ҳазрати Мавлоно била ҳамроҳ бўлиб бўлдик. Ул киши йўлда олдимиздин чиқди ва айди: «Мен узрхоҳлиққа келур эрдим ва хоҳлардимки, сизнинг хизматингизға арз этсамким, неча йиллар турурким, Абу Ҳанифа розияллоҳу анҳунинг мазҳабларида бўлдим ва менинг нохуш сифатларимдин ҳеч бири кам бўлмади ва неча кунким бу азизнинг мулозаматида бўлдим, ҳамма нохушликлардин узоқ бўлдим. Агар шундоғ кишики, Ҳазрати Имоми Аъзамдин дўстроқ кўрсам не монё турур. Агар китобларда ёзган бўлсаларким, бу дўстлик мазмум турур ва наҳий этган бўлсалар, бу сўзимдин қайтайин».

Мавлоно анга қўб узрхоҳлиқ қилдилар ва истиҳсон қилдилар».

Рашҳа 34. Айтур эрдиларким: «Мавлоно Саъдудин Кошғарий била ҳамроҳ Шайх Баҳриддин Умар қуддиса сирруҳунинг мулозаматлариға борур эрдик. Йўлда хизмати Мавлоно Саъдиддин айдилар: «Қўтбе хоҳларменким, менинг ботинимға тасарруф этиб, мени халос этса».

Бу сўзларнинг амсоли ўтди. Вақтеким, Ҳазрати Шайхнинг мулозаматлариға бордик. Шайх Мавлоно Саъдудин Кошғарийға қараб айдилар: «Қутбнинг тасарруф этмагиндин на қилурсиз, бу тоифанинг тасарруфи андин зиёд эмастурким, баъзи ҳужжат ва мавонёким, кишининг истеъдодиға ориз бўлиб турур, аларнинг таъсири воситаси била муртафиъ бўлур. Ва ул истеъдоди монё муртафиъ бўлгандин сўнг қабули

мавҳибат этар ва солик ўз истеъдодидин амр-ким, онинг мақсуди туруп, тонар».

Ҳазрати Эшон айдиларким: «Шайх Баҳриддин Умар Мавлоно Саъдиддиннинг муродларини тонмадилар, аларнинг мақсудлари бошқа нимарса эрди. Хожатон қоддасаллоху арвоҳаҳум тариқларида тасарруфе бўлур бу тариқаким. кўнгли била толибнинг ботинига мутаважжиҳ бўлурлар ва ул таважжуҳ раҳгузоридин толибнинг ботини била аларнинг кўнглига иртибот ва иттисол ҳосил бўлур ва ул иртибот ва иттисолнинг воситаси била аларнинг кўнгли ул толибнинг ботини орасида иттиҳод воқеъ бўлур ва инъикос тариқа била аларнинг кўнглидин толибнинг ботинига партав тушар. Бу сифате турурким, аларнинг истеъдодидин ноший бўлиб, ул толиб истеъдодининг ойнасида батариқи инъикос зоҳир бўлибтуруп. Бу янглиғ амрни ўз истеъдодидин талаб этиб бўлмас. Лекин агар бу иртибот муттасил бўлса, улчаким, инъикос тариқасида ҳосил бўлиб эрди доимийлиқ сифатин қабул этар.

Хизмати Мавлоно Саъдиддин бу янглиғ амрни талаб этиб эрдиларким, ўз истеъдодларининг хорижидин ҳосил этсалар. Ул эрмас эрдиким, улча аларнинг истеъдодларида туруп, зоҳир бўлса».

Рашҳа 35. Бу ҳуруфнинг роқими айтурким, муҳаққиқдин баъзилари шундоғ деб турурким, аъени собитанинг ҳар бириким, мавжуди хорижи айланиб туруп, хусусан, фаришталар⁵⁴, исми хоснинг мазҳари бўлурлар ва уларнинг ҳузур ва лаззатлари ул исмдин эрди ва ҳаргиз ул исмдин яна бир бошқа исмға тажовуз этмадилар. Ва ояти карима: «Ва ма минна илла лаҳу мақомун маълум» бу маънидин хабар берур ба хилофи инсонийким, вақтеким, онда зolimлик ва жуҳулнинг тийралиғи бор эрди, ўз инсониятининг ва шахсиятнинг хусусиятидин қочиб тааййун ва хусусиятнинг варосида бошқа амрға таважжуҳи том этди. Ул жиҳатдин истеъдоди башарий ва тааййуни инсонийнинг доирасидин хориж бор ҳақиқатға ҳомил келиб ва амри бениҳоятни топғучи бўлди».

Рашҳа 36. Айтур эрдиларким: «Соҳиби «Баҳру-лаҳақойиқ» Шайх Нажмиддин Доя алайҳирроҳма айтуб турурлар: «Дариғоким, ҳеч киши авлиёларнинг суҳбатлари қадрин билмади ва билмаслар».

Рашҳа 37. Айтур эрдиларким: «Шайх Абулқосим Гургоний қуддиса сирруҳу айтибдирлар: «Бир киши била ўлтурким, сенинг ҳар на боринг ул бўлсин ё онинг ҳар на бори сен бўлғил, ё иккинғиз ҳам Ҳақ субҳанаҳуда йўқ бўлинг, на сен қолғил ва на ул қолсин».

Рашҳа 38. Ҳазрати Эшоннинг мажолисларида бир кишининг хотириға келибдирким: «На бўлурким ул Ҳазратнинг ботинида тасарруфе этсалар». Ва Ҳазрати Эшон онинг ботиниға мушарраф бўлиб айтибдирларким: «Камоли тасарруф вақтида бўлурким, мен сен бўлсам ё сен мен бўлсанг». Бас, Пири Ҳирот қоддасоллоҳу сирруҳунинг ул сўзларини муборак тиллариға оддиларким:

*Абдуллоҳ марғи биёбоний,
Талаб этмакка кетди оби зиндагоний.
Ногоҳ Ҳарақонийға етишди,
Ул жойда ҳаёт чашмаси суйин топди.
Шул чоғлиғ ичдиким, на ул қолди, на Ҳарақоний.*

Рашҳа 39. Айтур эрдиларким: «Шайх Абу Сайд ибн Абулхайр қуддиса сирруҳудин манқул турур, айтибдирларким: «Машойихи тариқат қоддасаллоҳу таоло арвоҳаҳумдин етти юз тан тасаввуфнинг моҳиятида сўз айтиб турурлар. Ул сўзларнинг ҳаммасининг тамомроғи ва яхшироғи бу турурким: «Ал-тасаввуфу сарф ул-вақти бима ҳува авла биҳи», яъни тасаввуф сарфи вақт турур вақтиға лойиқ ва муносиб бўлган нимарсагаким, муқтазойи вақт эрди».

Рашҳа 40. Айтур эрдиларким: «Шайх Абус Суъуд роҳматуллоҳ асҳоблариға айтур эрканларким: «Менинг ёнимға кўҳна гўшт била келманғлар, тоза гўшт била келинғлар».

Ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳу айтибдирларким: «Шайх Абус Суъуднинг мақсуди бу сўздин асҳоблариға ҳиммат ўргатмак эрди, яъни одамларнинг асрор ва маорифлари била менинг ёнимға келманғлар, балким бир нимарса била келинғларким, ул сизларнинг хоссанғиз бўлсин ва кўнгилларинғизнинг пешгоҳидан бош чиқарган бўлсин».

Рашҳа 41. Айтур эрдиларким: «Саййид ут-тоифа Жунайд қуддиса сирруҳу сўзни сарфа била айтур эрди. Бир

кун аларнинг маъорифлари беихтиёр баланд бўлди. Кўрдиларким, аҳли мажлиснинг ул маъорифларни идрок этмакка истеъдодлари йўқ турур. Айдилар: «Тафаҳхус этинглар, шоядким, бу яқинда бир киши бўлсаким, онинг истеъдоди ва қобилияти бу ҳақойиқни жазб этиб турур». Кўб тафаҳхус этканларидин сўнг Ҳусайн Мансурни топдиларким, бир гўшада бошини яқосиға тортиб ўлтуруб турур. Ва Шайх анинг ёнида ҳаргиз баланд сўзларни айтмас эрди, нечунким, аларға зоҳир эрдиким, ул бир кун бу сирни ифшо этса керақдир. Буюрди, то они ул мажлисдин ихрож этдилар».

Раишқа 42. Айтур эрдиларким: «Хизмати Мавлоно Низомуддин алайҳирроҳма айдилар: «Шайхлиқ ул турурким, киши ўзини муридларнинг назарида жамол била мутажаммил бўлмоқни эта билғай. Онинг учунким, то жамол бўлмаса муридларнинг муродға робитаси ва сифати муҳаббат билаким, мужиби жазб ва тасарруф ул турур, маҳкам бўлмас. Ва биз муни тадбири ақл била билур эрдик. Лекин бизга ул фурсат йўқтурким, ҳамиша такалуф этсак ва ўзимизни жамол била кўргизсак то одамларнинг эътиқодлари футуреға сабаб бўлмасин. Шул важҳдин турурким соқол тарамоқ ва дасторни яхши боғламоқ ва булардин ҳам бошқа нимарсаларким, тартиби зоҳирға тааллуғи бор турур, суннат бўлди».

Раишқа 43. Айтур эрдиларким: «Мавлоно Яъқуб Чархий алайҳирроҳма айдиларким: «Термизда бир шайхнинг суҳбатига бордимким, муболагаи азим қилур эрди ондаким, муриднинг иши бешайх ҳеч ерға бормас. Анга айдимким: «Ояти каримаи ал-явма акмалту лакум дийнакум ва атмамту алайкум неъматий»⁵⁵ мазмунидин шундоғ маълум бўлурким, китоб ва суннатнинг мужибига амал этмақда иш кифоя турур. Ва лозим эрмасгурким, кишига зоҳир юзидин пиру муқтадо бўлса». Ул Шайх ҳаср бўлди. Бу сўзни Ҳазрати Хожа Баҳоуддин қуддиса сирруҳуға арз этдим. Ҳазрати Хожа истеҳсон этдилар ва қабул била талаққий кўргуздилар».

Раишқа 44. Бир кун тақриб била содотнинг таъзими ва тавқирда дейдиларким: «Бир диёрда содот бўлсалар, мен хоҳламасменким, ул диёрда бўлсам, онинг учунким, аларнинг улуғлиқлари ва шарофатлар кўб турур. Мен аларнинг таъзими ҳақиға қиём кўргиза билмасмен». Бас, айдиларким: «Имоми Аъзам разияллоҳу анҳу бир кун мажлис дарсларида неча мартаба ўринларидин турурдилар ва киши онинг боисини

билмади. Охир имомнинг шогирдларидин бирлари онинг сабабин сўрди. Айдиларким: «Мадрасанинг саҳнида содоти алавийадин (сайидлардин) бир тифл⁵⁶ атфолнинг аросида ўйнар. Ҳар мартабаким, бу дарснинг тарафиға етишса, менинг назарим анга тушар, анинг таъзими учун ўрнимдин турурмен».

Раиҳа 45. Айтур эрдиларким: «Самарқанд ақобирларидин бириға айдим: «Агар киши уйқусида кўрсаким, Ҳақ субҳанаҳу ўлуб турур, бу тушнинг таъбири не бўлур?» Ул айдиким: «Ақобирлар айтиб турурларким, агар киши уйқусида кўрсаким, пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўлиб турур, таъбири ул турурким, бу туш соҳибининг, шариатида қусури ва футуре бўлиб турур ва у шариат суратининг ўлмаки турур. Бу тушнинг ҳам анингдек ранги бор турур». Ҳазрати Эшон айдиларким: «Эҳтимол бордирким, кишига ҳузури маъааллоҳ бўлган бўлса, ногоҳ ул ҳузур қолмаса, ул ўлмакнинг таъбири бул турур, яъни анинг нисбати ҳузури ва шуҳуди йўқ бўлиб турур».

Бу ҳуруфнинг роқими айтурким: «Мавлоно Нуруддин Жомий қуддиса сирруҳу-с-сомий бу сўзни бошқа тариқа таъвил этдилар ва айдилар: «Эҳтимоли бордирким, ояти каримаи «афароайта маниттаҳаза илоҳаҳу ҳаваҳу»⁵⁷нинг ҳукми била ҳаволарнинг бириниким, соҳиби воқеа ўзига Худой тутиб эрди, онинг кўнглидин раҳтин кўтариб; нобуд бўлса. Ул Худойнинг ўлмаги бу ҳавонинг нобуд бўлмоғидин иборат турур. Бас, бу туш ул ҳузурнинг зиёда бўлуриға далил бўлур».

Раиҳа 46. Айтур эрдиларким: «Кашфи қубур»⁵⁸ ул турурким, соҳиби қабрнинг руҳи сувари мисолийдин муносиб бир суратға мутамассил бўлур ва соҳиби кашф они ул суратда дийдаи басират била мушоҳада қилур. Аммо вақтеким, шаётин ва муташаккилга сувару ашқоли мухталифа⁵⁹ била мутамассил бўлмоқға қуввати бор эрди, ул жиҳатдин Хожагон қоддасаллоҳу таоло арвоҳаҳум бу кашфни эътибор этмай турурлар. Ва аларнинг тариқалари асҳоби қубурни зиёрат этмақда ул турурким, бир азизнинг бошиға борсалар ўзларини ҳамма нисбатлардин ва кайфиятлардин холи қилурлар ва мунтазир ўлтурурлар, то ҳар на нисбат зоҳир бўлса, ул нисбатдин соҳиби қабрнинг ҳолини маълум этурлар. Ва аларнинг тариқлари бегона одамларнинг ҳам суҳбатида шул важҳ била турурким, ҳар киши аларнинг ёнарлиға келиб ўлтурса, ўз ботинлариға назар этурлар. Ҳар нимарса ул киши

келгандин сўнг зоҳир бўлса билурларким, ул нисбат андин турур ва аларнинг анда дахли йўқ турур. Ул нисбат андозасида анинг билан лутф юзидин ё қаҳр юзидин зиндагонлик қилурлар.

Ва Ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳу муни «тажаллийи муқобала» деб турур.

Бу маънонинг зуҳури камоли жило ва сафонинг воситаси била турурким, аларнинг ботини мунавварлариға ҳосилдир ва ҳақиқатларининг оинаси нуқуши кавнийядин⁶⁰ пок ва соф бўлиб турур. Ва ул зоти бекаму кайфга камоли муҳозоти сабабидин тажаллийи зотидин бошқа анда ҳеч нимарса қилган йўқ турур. Ва ҳар қачонким, они ўз табъиға қўйсалар ул амри бекайфдин бошқа ҳеч нимарса онда зоҳир бўлмас. Бас, ҳар нимарса ул ойнада зоҳир ва пайдо бўлса, андин эрматур, балким шахсдин бўлурким, тақобулнинг воситаси била анда мунакс бўлиб эрди. Ва бу сўзнинг муаййидиға айдиларким: «Бир кун хизмати Мавлоно Низомиддин (Хомуш) алайҳирроҳма бу фақирға айдиларким: «Бугун Шош вилоятининг мазоратлари тавофиға борурмиз». Аларнинг мулозаматлариға бордим. Хизмати Мавлоно бир қабрнинг бошида кўб ўлтурдилар. Андин сўнг кайфияти тамом била ўринларидин турдилар. Айдиларким: «Бу қабрнинг соҳибига нисбати жазба голиб эркан». Ва ул Хожа Иброҳим Кимёгарнинг қабри эрдиким, замонининг мажзубларидан эркан. Ва андин сўнг яна бир қабрнинг бошиға бордилар ва лаҳзае таваққуф этдилар ва андин сўнг чиқдилар. Ва айдиларким: «Бу қабрнинг соҳибига нисбати илмия голиб эркан». Ва ул Шайх Зайнуддин Кўйи Орифоннинг қабрлари эрдиким, уламоий раббонийдин эрканлар».

Рашҳа 47. Айтур эрдиларким: «Арбоби таҳқиқларининг наздида муқаррар бўлибтурким, мавтдин сўнг ҳам тараққий воқеъ турур. Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳунинг сўзлари бу тақрирға нозир турур. Алар айдиларким: «Тажаллиётдан бир тажаллийа Абул Ҳасан Нурий била жамъ бўлдим ва мени тақбил этди ва мендин сероб бўлди. Айдиким: «Сиз айтмадингизмики, тавҳиднинг ташнаси ғайрдин сероб бўлмастур?» Хижил бўлди. Айдим: «Вақтиким дун олийдин аҳз⁶¹ этса, ғайрдин аҳз этган бўлмастур».

Ва арбоби таҳқиқнинг мундин бошқа сўзлари кўб турурким, тараққий баъд ал-мавтға далолат қилур.

Бу ҳуруфнинг роқими айтурким: «Ҳазрати Шайх Муҳйиддин ибн ал-Арабий қуддиса сирруҳу «Футуҳот...»нинг баъзи мавзеида айтибдирларким: «Тараққий баъд ал-мавтни нафъий этканларнинг бири Шайх Абул Ҳасан Нурий разияллоҳу анҳу турур. Бас, мундин сўнг онинг ҳоли икки муроддин ташқари эрмастур: ё илмул яқин била билиб турурким, тараққий воқеъ турур, ё воқеъ эрмастур. Агар билган бўлсаким, воқеъдир ё воқеъ эрмастур сабтул муддао. Агар билган бўлсаким, воқеъ эрмастур, бу бошқа турурким, онга мавтдин сўнг ҳосил бўлиб турур. Ҳар ҳолда тараққий баъд ал-мавт воқеъдир».

Рашҳа 48. Айтур эрдиларким: «Бир кун фақирнинг сифатида айдиларким, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло Ҳазрати Саййид Фавсул Аъзамға бу хитобни айтдиким: «Ё Фавсул Аъзам, кул ли-асҳабик би-ихтияр ил фақри, сумма-л-фақру ан-ил-фақри, фаиза тамма фақруҳум фалаҳум илла ана», яъни ё Фавсул Аъзам, асҳобларингга фақр ихтиёр этмакларин айғил ва фақрдин ҳам фақр бўлмоқ ихтиёрин айғил, бас, ҳар қачон аларнинг фақрлари тамом бўлса, бас, алар эрмас турурлар, магар мен».

Рашҳа 49. Айтур эрдиларким: «Баъзи акобири тариқат қоддасаллоҳу арвоҳаҳум айтиб турурларким, жаҳд этғил то амалингни гўрга элтмағайсен. Бу сўзнинг маъноси гўё ул турурким, керақдир билгайсенким, ҳеч амал сенга мустамид⁶² эрмасдир, Ҳақ субҳанаҳу ва таолонинг тавфиқи била қойим турур».

Рашҳа 50. Айтур эрдиларким: «Баъзи акобирнинг сўзлари турурким, Ҳақ субҳанаҳу мартабаи воҳидиятда агар хоҳласа ўзини танур. Бу сўзнинг маъноси ул турурким, Ҳақойиқи мужаррада инсония(т)нинг мартабасидаким, баъзиларнинг истилоҳида воҳидият мартабаси андин иборат турур, агар хоҳласа илми хос ва истеъдоди хос ўз назидин каромат қилурким, ул илм ва истеъдоди хос била инсон ани танур. Вақтеким, анинг илмидин бошқа нимарса била ани таниб бўлмас, бас, анинг шиносоти⁶³ анинг ғайри эрмастур».

Рашҳа 51. Айтур эрдиларким: «Бир кеча Хожа Боқийнинг алами бор эрди, уйқуға бора билмади. Мен ҳам

анинг аламининг уйқуламадим. Айдилар: «Касиф шундоғ киши турурким, бир кишига алоқаси бўлса ва аниги аламининг мутаассир бўлмаса. Балким, керакдир шундоғ бўлсинким, ҳар нимарсага алам тушса, андин мутаассир бўлсин. Бир мартаба маркабига таёқ урдиларким, паҳлуси⁶⁴дин қон оқди. Абу Язид Бистомий қуддиса сирруҳунинг ҳам муборак паҳлуларидин қон оқди.

Бу сўздаким, Ҳазрати Эшон айдилар, мақоми жамъ била мутаҳаққиқ бўлганларига ишорат турур.

Бу мақомнинг баёни ҳазрати ҳақойиқ паноҳий Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий қуддиса сирруҳу-с-сомийнинг зикрларида, ул жойдаким, аларнинг Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Асад била мулоқотлари мазкур бўлди, рашҳанинг зимнида ирод топиб эрди.

Раиҳа 52. Айтур эрдиларким: «Шайх Баҳоуддин Умар қуддиса сирруҳунинг мажлисларида эрдиким, бир киши алардин сўрдиким, баъзи муҳаққиқлар авоили ҳолда айтибдирларким, балким вожиби айн мумкин турур, муниги жиҳате на турур? Ҳазрати Шайх ул кишининг жавобида айдиким, аввалги(си) ул сўзни адами истиқомат ҳолида айтибдирлар. Иккиланчи(си) бу сўзни истиқомат ҳолида. Ҳазрати Эшон ҳузори мажнунга хитоб этдиларким, бу икки сўзнинг ўртасида фарқ на турур? Ҳеч киши густоҳлик этмади ва бир нимарса ҳам демади. Ва Ҳазрати Эшон ҳам ул восита билаким, умарои тархонийдин⁶⁵ жамъе келиб эрдилар, ҳеч нарса демадилар»...

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441–1501)

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Мир Алишер Навоий асарларида адабий-назарий муаммолар кўплаб ўз аксини топган. Навоийнинг адабиётшунослик масалалари акс этган "Мажолисун-нафоис" тазкираси, "Мезону-л-авзон" исми назарий рисоласи кенг китобхонлар томонидан асрлар оша ўрганиб келинмоқда. Бундан ташқари "Муффрағот", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад, "Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер", "Хамсату-л-мутаҳаййирин" каби асарларида ҳам адабиёт, шоир ва шеърят масалаларига бағишланган мулоҳазалар акс этган.

Навоийнинг тасаввуфий қарашлари деярли барча асарларининг руҳига синган бўлса-да, махсус «Лисону-т-тайр» достони» (1499)да, «Насойиму-л-муҳаббат» манқабаси (1495–96)да, «Тарихи анбиё ва ҳукамо» (1485–86), «Арбаин», «Муножот» сингари асарлари бу соҳага бағишлангандир.

Ҳазрат Навоий тасаввуф олими ҳамдир. Унинг «Лисону-т-тайр» асари сўфийлик достони бўлиб, Шайх Фаридуддин Аттор анъаналари руҳида ёзилган. «Лисону-т-тайр»да борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларини, инсон, табиат ва ҳаёт ҳақидаги фикрларини қушлар тили ва саргузаштлари орқали баён қилган. «Насойиму-л-муҳаббат» Ҳазрат Жомийнинг «Нафаҳоту-л-унс...» йўлида етти юзган ортиқ шайх ва сўфийлар ҳақидаги маълумотларни ўзида жамлаган «Тазкирату-л-авлиё»дир. Мана шу асардан ва форс тилида битилган «Ситтаи зарурия» номли қасидалар тўпламидан айрим намуналар берилди.

"НАСОЙИМУ-А-МУҲАББАТ" ган
БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РАҲИМ

(Муҳаббат ва тавфиқ¹ боғчаларининг шаббодаларидан валийлар қалбини очган, ҳақиқат ва футувват боғларининг хушбўйликлари билан дўстлари кўнглини шод этган Оллоҳга ҳамду санолар бўлсин.

*Ирфон*² ва фақрлик шарофати билан фахрланган Муҳаммад алайҳиссаломга салоту саломлар йўллаймизки, у зот туфайли замон аҳлига иймон шарофати етишди. У зот (Муҳаммад алайҳиссалом) одатдан ташқари ишларнинг манбаи, мўъжиза, каромат ва илҳомнинг маъданидир. Ва у зотнинг маъсум аҳлу аёлларига, пок саҳобаларига ҳам салоту саломлар бўлсин.

Аммо баъд мундоқ арз қилур жаҳл водийсининг *марҳалапаймойи*³ Алишер мулаққаб⁴ Навоий (Оллоҳ унинг юзини залолат водийсидан ҳидоят йўлига бурсин *саккиз юз саксон бирга*⁵ бу сармоясиз, нотавон Ҳазрат устозим, саййидим, ҳужжатим, маҳдумим ва шайхулисломим Мавлоно, миллат ва дин нури — Абдурахмон Жомий — унга Оллоҳнинг раҳмати, мағфирати, саломи ва ризози бўлсин) хидматларида «*Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс*»⁶ китоби жамъу тартибининг боиси бўлдум. Андоқки, ул шариф китобнинг *фиҳристида*⁷ ул Ҳазрат *нуввира марқадуҳу*⁸ анинг кайфиятини шарҳ била зикр қилубдурлар. Ўқуғанлар кўрмиш бўлғайлар ва ўқумағанлар ўқусалар, кўргайлар. Ул китоб халойиқ орасида машҳур ва ўқумоқ ва битимаги *шойиъ*⁹ бўлди.

Ул *маърифат кунжининг валоятосор ҳолоти*¹⁰ зикридин ва *фойизул анвор*¹¹ мақолоти фикридин аҳли арбобларга нафълар ва шавқу иродат аҳлига файзлар етишди.

Доим ошуфта хотирга келур эрди ва паришон хаёлга эврулур эрдиким, ул китоб алфози форсийдир, арабийга пайваста ва иборати ишорат аҳли тилига вобаста ва ул тиллар *вуқуфидин*¹² баҳраварлар ва ул иборату ишоратдин беҳабарлар ул алфоздин ўз қобилиятлари *хурдига*¹³ ва *иштиғолари муқобаласига*¹⁴ нафълар топарлар ва файз элтурлар.

Аммо турк улусидин баъзики, кўнгил сидқу сафосига баҳраманддурлар, бу кимиё асар сўзлар таъсирига Тенгри иноятидин аржуманд, ул алфозга вуқуф қиллатидин¹⁵ ул файзлардин маҳрум ва бу ҳақойиқнинг дақойиқи¹⁶ уларга номаълум. Хотирга кечмишким, агар саъй қилсам, бу китобни турк тилига таржима қила олғаймуман ва ул дақойиқу мушкилотни равшанроқ алфоз ва очуқроқ адо била ўткара олғаймуман? — деб мутааммил¹⁷ эрдим ва не ишнинг азимлиғи ва душворлиғи жиҳатидин шуруъ¹⁸ қила олур эрдим...

Бу тоифа сулукида муқаддима тамҳиди¹⁹

(Оллоҳ таборака ва таоло айтди: биз одам болаларини азизу мукаррам яратдик, қуруқлик (от-улов) ва денгизга (кемаларга) чиқариб қўйдик. Яна Оллоҳ таоло айтадики, албатта, бу омонатни (шариати исломни) осмонга, ерга ва тоғу тошларга тавсия қилган эдик, улар масъулиятдан бош тортдилар ва ундан қўрқдилар. Инсон эса, уни ўз зиммасига олди.

Бу тақдир била андоқ таҳқиқ бўлдиким, Ҳақ субҳанаҳу ва таоло махлуқотда бани одамдин шарифроқ ва бийикроқ халқ қилмайдир, невчунки, маърифатуллоҳ ганжининг амини ва маҳрами улдир.

Ва дедиким, (мен бир махфий хазина эдим, ўзимни билдириш, танитиш учун барча оламни яратдим). Ва чун махлуқнинг зотида башариятни дохил қилди. Башарият муқтазоси²⁰ била алардин нописанд ишлар вужуд тутти. Мунинг ислоҳи учун баъзи бир гузига²¹ бандалар бошига нубувват тожин қўюб, белига ҳидоят камарин боғлаб, бу махлуқнинг амру наҳйига ўз оллидин маҳкум ва буларга ҳоким қилди. Ва Калому аҳқам²² алар учун нозил қилди, то ул маърифатга аларни далолат қилдилар. Чун бу махлуқлар анинг асмон²³ ва сифатининг мазохури²⁴ эрдилар ва сифатга муттасиф²⁵ эрдилар. Ҳар қайси ўз қобилиятига кўра ул сифатга муносибки, анга мазҳар эрди, тараққий ва тафовут зоҳир қилдилар ва зотларида башарият голиб эркан жиҳатидин мухталиф ағён²⁶ ва милал ароға тушди. Ул замонғачаким, халқнинг ашадду²⁷ ва аглази аъроб²⁸ эрдилар, балки алар орасида Қурайшки, аларнинг ҳидояти учун Ҳазрат Рисолат (с.а.в.)ники муроди офаринишдин ул ҳазратнинг шарифу пок эрди, ҳабиблиғига мутассиф қилиб, ул гумроҳлар ҳидоятига

ийборди ва аҳкомин ул Ҳазратға нозил қилди. Чун анбиёнинг ашрафи эрди, қавм-ақвомнинг ашадди. Ҳар ойинаким, нозил бўлган калом қонуни била шариат аҳкомин андоққи шарти эрди тузди ва ботил милални орадин чиқарди ва қобил халқни ул маърифатға мушарраф қилди.

Андоққи, киром асҳобидинки, бу давлату саодатға фоиз эрдилар, бири ўз ҳолидин хабар берурки, (агар парда кўтарилмаса, ишонч ортмайдими?)

Ва чун ул Ҳазрат (с.а.в.) анбиёнинг хотими эрди ва андин сўнгра нубувват эшиги боғланди. Ҳар ойинаким, ноқислар такмилиға умматининг комилу олимларини номвар эттики, бурунғи анбиё ўрниға уҳда²⁹ қилғайлар ва йўлдин чиққанларға йўл кўргузғайларки (умматим уламоси Бани Исроил олимлари кабидир. Ва яна уламо пайғамбарлар ворисидир), аҳодиси андин хабар берур ва ул Ҳазратдин сўнгра бузургвор асҳоби ризвонуллоҳи таоло алайҳим ажмаъин³⁰ халойиққа бу раҳнамойлиғни бажо келтурдилар ва Ҳақ субҳанаҳу ва таолоға йўл кўргуздилар ва ул соҳиб давлатлардин сўнгра бу умматнинг машойихи ва авлиёуллоҳ қ.ш.а³¹ бу иршоғ³²ға иштиғол кўргуздилар ва ваъда будирким, олам инқирозиғачаким, миллат ва шариат сийрати мустақим бўлғусидир. Бу тоифаким, валояту каромат аҳлидирлар ва халойиққа иршоду уҳда қилурлар, муборак зотларининг баракоти бу миллат аҳли бошидин кам бўлмағай.

Бу тоифанинг аъмолу афъол³³ ва муомилату риёзотидин баъзини зикр қилмоқ

Буларнинг аввал ишлари тавбадирким, Ҳақ с.т.³⁴ барча манҳий ишлардин аларға ижтиноб каромат қилғай ва андин сўнгра луқма ҳиллияти³⁵ким, ул бобда улча мумкиндир саъй қилурлар. Ҳар ойина (қосиб Оллоҳнинг севган бандасидир) мазмуни била кибор машойих баъзи санъатларға иштиғол қилибдирлар.

Ондин сўнгра шарият риоятидирки, ул жога³⁶да истиқомат бўлғай ва улча мумкиндир ондин қадам тажовуз қилмағай.

Шайху-л-ислом қ. р.а.³⁷ дебдирларки, ҳар нимадин бир миқдорни олсалар, бир миқдори қолур, шариатдин ўзгаки — бир миқдори ондин кам бўлса, ҳеч нима қолмас. Бу тоифанинг

шариат риюяти ва суннат мутобаатидин³⁸ улуғроқ ишлари йўқдир...

Яна бовужуди шариат риюяти ва тариқат оғобидирки, бу тоифа маръий³⁹ тутарлар. Ул адабдирки, яхшию ёмонга ва улуғу кичикка бажо келтурурлар. Андоқки, барча халойиқдин ўзларин кичик ва камроқ тутарлар ва барчага хизмат ҳузурида бўлурлар. Ҳаттоки ўз фарзандлариға ва ходиму мамлуклариғаки⁴⁰, ҳар неча алардин беқоидалиғ кўрсалар, хушунат⁴¹ бирла аларға сўз демаслар, балки насиҳатни юмшоғ ва чучук тил билла қилурлар, ҳаттоки ўғриғача...

Яна ҳилм⁴² ва бурғборлиғдирки⁴³, бу тоифаға ҳар кимдин ҳар шиддат етишса, алар лутфу мадоро билла ўтқарурлар ва муқобалада миннатдорлиғ билла узр қиларлар...

Яна ризодирки⁴⁴, ҳар не Ҳақдин келса ва ҳар ким сабаб бўлса, мусаббидин⁴⁵ ўзга кишини орада кўрмагайлар. Ва ризо изҳоридин ўзга алар тили ва кўнглига кирмагай...

Яна сабрдирким⁴⁶, ҳар не ҳақдин юзланса, таҳаммул⁴⁷ пеша қилғай ва ҳар бало келса, сабр қилғай...

Яна сидқдирки⁴⁸, ғайри воқеъ сўз тилга мутлақо жорий бўлмағай.

Ва яна азим риёзатларки, шариат ани мутаайин қилмайдир. Ҳам тоифадин мутанаввиъ⁴⁹ воқеъ бўлибдирки, онинг ҳам шарҳининг тули⁵⁰ бор. Ул жумладаин, бири ният билла бир ойда бир ифтор қилмоқ ва бир ойда бир вузуй⁵¹ билла намоз қилмоқки, баъзи машойих *р.а.а.*⁵²дин воқеъ бўлибдир...

Авлиёulloҳға воқеъ бўлган хавориқи оғоту⁵³ каромот баёни

Ва ул кўпдир авлиёulloҳнинг маротибидек.

Ул жумладин бир нечаси булардирлар: *маъдум ижоду⁵⁴* ва *мавжуд иъдоми⁵⁵* ва *мастур⁵⁶* амр изҳори ва зоҳир амр истори ва дуо истижобати ва оз муддатда *баъида масофат қашъи⁵⁷* ва ҳисдин ғойиб ишларга *иттилоъ⁵⁸* ва андин хабар этмоқ ва воҳид замонда *мутаъаггуду⁵⁹* ва мухталиф маконга ҳозир бўлмоқ ва *мавто иҳёси⁶⁰* ва *иҳё имотаси⁶¹* ва жамоdot ва набодот ва ҳайвонот каломининг самоъи ва маонийсиға вуқуф топмоқ, тасбеҳдан ва ғайридин ва *атъимаю ашриба⁶²* изҳори ҳожат вақти бесабаб зоҳир бўлмоқ ва сув устида юрумоқдек ва ҳавода сайр қилмоқдек ва емак ул ниманики,

одатан ул ғизо бўлмағай ва ҳайвонот *ташри*⁶³ ва баданда муфрит қувват изҳори андоқки, дарахтни гуфилдин қўнғармоқ самоъ вақтида. Ва деворни бармоқ ишорати биле *шақ*⁶⁴ қилмоқ ва илк ишорати бирла муҳомилнинг бошини учурмоқ ва дарёларда ғарқ бўладирған кемани туб, қироққа чиқармоқ ва олам ҳаюлосида⁶⁵ ҳар не навъ тасарруфики, ҳар не тиласа қилмоқ, мисли ёмғур сединмоқ ва ел остурмоқ ва сел келтурмоқ ва дафъ қилмоқ ва чувуртка офатини дафъ қилмоқ ва ҳар сурат била *мушамассил*⁶⁶ бўлмоқ. Биебонда саргашта ва овора бўлғанларға раҳнамойилиқ қилмоқ ва *дасгир*⁶⁷ бўлмоқ.

Ва Ҳақ *с.т.* га андоқ муқарраб бандалар ва дўстлар ҳам борки, бу борча мазкур бўлған ҳолатдин *ижтиноб*⁶⁸ қилурлар, балки ор қилурлар, нечунки, бир турфатулайн Ҳақ *с.т.* *шуҳуду истиғроқидин*⁶⁹ ғофил бўла олмаслар. То ул саодатдин ғофил бўлмағунча бу нималарға майлу илтифот қилса бўлмас. Ҳар ойинаки, ул мақсуди аслийдин ҳар амрки, бу бузургворларни бир лаҳза ғофил қилғай агар барча беҳишти жовидондирки, аларға дўзахча бор, андин ижтиноб ё ор қилсалар, *муҳиқ*⁷⁰ бўлғайлар. Умид улдирки, бу залолат водийсида гумроҳдек маҳрумлар бу ҳидоят оламида раҳнамойларнинг оёғи туфроғи била тийра бўлған ботини кўзларин ёрутмоққа баҳраманд бўлғайлар. Ва хокисор бошини ул аёғларға туфроқ қилмоқ била сарбаланд...

«СИТТАИ ЗАРУРИЯ»дан

Дебоча

*Байтул қасидаи ҳама хайли суҳанварон,
Шоҳбайти жинси назми ҳама мадҳгустарон.
Ҳамду санои подшоҳе дон, ки аз раҳаш,
Як пора санг шуд гуҳари олиафсарон*

(Барча сўз усталарининг қасида байтлари, жумла мадҳ этувчилар назмининг шоҳбайти (энг сара) намуналари шундай подшоҳнинг ҳамду саносига хосдурки, йўлида учраган бир парча тош шарафли тожларга гавҳар бўлди).

Унинг улуғлиги мутафаккирлари идрокидан муқаддас ва унинг неъматлари мутакаллимлар ҳисобидан муназаҳ¹дир. «Огоҳ бўл, яратиш ва амр этиш унга тегишлидир». Оламларни тарбият қилувчи Оллоҳ таборак²дир.

Назм:

*Ҳусни каломи қофиясанжони сеҳри фан,
Лутфи адои нуктаварони шакаршикан,
Наъти шаҳе сазад, ки батаъиди зулминан,
Бинмуда моҳи мўъжизаш аз маъдаи суҳан*

(Қофия тузувчи сеҳрли фан (шеър)нинг энг гўзал сўзлари, ширинкалом, чиройли гапирувчиларнинг лутфу ифодалари шундай шоҳ (Муҳаммад алайҳиссалом) наътига лойиқдурки, у эҳсон эгаси (Оллоҳ)нинг кўмагида сўзининг матлаъи билан мўъжизалари ой кўрсатди).

У нубувват девонининг эгаси ва мурувват арконининг тартибга солувчи (расул алайҳиссалом) ва унинг хонадон аҳлига салоту саломлар бўлсин.

Аммо (ҳамду санодан) сўнг: тўғрилиқка йўналтирилган фикрнинг арз этилиши, хирад³ арбоблари, донишманд, оқил ва зукколар ёруғ фикрининг қадр топганлиги (шу боисданки), улар олам боғининг очилган гуллари, балки одам фарзандлари дарахтининг самарасидир.

Бу камина фақир иродатининг холис ипи ва итоаткорлигининг мустаҳкам сиртмоғи ҳаблул матин⁴ билан ҳазрат ҳидоятмартаба ва валоятхислатнинг тасарруф ва иқтидоридадурким,

Байт:

*Дурри яктои баҳри некноми,
Имоми зумраи ақтоб Жомӣй
(Яхши ном чиқариш денгизининг ягона дурри,
Қутблар тошфасининг имоми Жомӣй).*

Аллоҳ руҳларини муқаддас қилсин, (тасарруфимга) муттасил (боғлиқ, масъул) эдилар. Ва (менинг) шикаста хотирим у жанобнинг амру наҳйи (буйурган ва таъқиқлаганлари)га итоаткорлик қилишда воситалар ахтарарди. Доимо у ҳазратнинг фармонини ёйишни лозим ва амрларига бўйсунитишни вожиб билганимдан бу каминаи камтаринга гоҳида сўз жилловини туркий водийдан форсий томонга ўзгартиришни ва назм тизгинини туркона баёндан форс тилига буришни амр қилардилар.

Агарчи у кишининг амрларига итоат қилиш бош устига лозим ва буйруқларига тобеъ бўлиш жону дил билан зарур эди. Аммо: «Ҳар бир иш ўз вақти билан гаровланган» мазмунига кўра, у ҳазратнинг баракотли тириклик (вақт)ларида тақдир тақозоси билан у амрларни адо этишга киришилмади. Ва бу бесамар кунлар барор ҳолатда ёрдам бермадилар...

Оқибат, султоннишонли ҳазрати султон — жин ва одамларнинг паноҳи, мағриб ва машриқ гори⁵нинг карам баёнли тилидан (у амр ифода топди).

Назм:

*Сояи Ҳақ, меҳри Скандар жаноб,
К—омада ҳам сояву ҳам офтоб.
Бозуи миллат қавӣ аз жаҳди ў,
Дин олам афрохта гар аҳди ў*

(Ҳақ сояси — Искандармартаба, қуёш — у ҳам офтоб, ҳам соядир. Унинг ҳаракатидан миллатнинг билаги кучли, унинг замонида дин байроғи порлади).

Султон ўғли султон, салтанат ва хилофатни эъзоз қилувчи — Абулғози султон Ҳусайн Баҳодурхон Оллоҳ таоло унинг байроғини Сурайёда абадий айласин, мағриб ва машриқда унинг буйруқ ва ҳукмларини нуфузли (таъсирли) қилсин.

Қуллик сиртмоғи ва хизматкорлик алоқасининг борлиги боис бу камина у олий шаън ҳазратнинг мерос ва касб жиҳатидан юкни кўтаришга ҳақлироқдир. Ва у ҳазратнинг сўз қадрини билиш табиати ва ақллари лол қиладиган зеҳнига нисбатан шеър санъати ва назм услубида ўқувчиллик ва шогирдлик муносабатим борлиги ҳақиқатдир, шунинг учун (у ҳазрат томонидан) мазкур ишни бажаришга амр этилдим.

Ва (Оллоҳнинг) ёрдаму тавфиқи ва саодатли кўмагидан кейин 902 ҳижрий йил⁶ бир неча қасидаларнинг қораламасини ёздим. Бундай назмларнинг юзага келиши мазкур услуб (қасидагўйлик)ка лойиқ ва сатрларининг ёзилиши бу услуб тамойилларига муносиб эди. Сон жиҳатидан улар олти тарафга⁷ мувофиқ келди.

Биринчи қасидада айтилган сўзлар ҳазрати Бори таоло ҳамдига таалуқли бўлгани учун «Руху-л-қудс»⁸ («Муқаддас руҳ») деб номланди. Иккинчисида пайғамбар наъти зилолидан қатрлар ва Мустафо мадҳи сарчашмасидан файзлар томчилар эди (номи) «Айну-л-ҳаёт» («Ҳаёт булоғи») ⁹ деб белгиланди. Ва учинчиси, Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Баҳру-л-аброр»и¹⁰ равишида ва инсоният кутби ҳазрати Маҳдумий (Жомий)нинг «Тухфани нисор»¹¹ услубини ўзида қамраб олган эди, фикр тилидан «Тухфату-л-афкор» («Фикрлар туҳфаси») деб от қўйилди. Ва тўртинчисининг фойдали ўғитлари ва кўнглига ўтирувчи насиҳатлари аҳли дин (солик)ларга фатҳу зафар сармоysi ва риёзат аҳлига руҳий озуқа эди «Қуту-л-қулуб» («Қалблар озуқаси») ¹² деб аталди. Ва бешинчиси, ҳазрат шаҳриёрни мадҳ этиш шарафига бағишланган бўлиб, неъматига шукр этиш – абадий саодатни лозим қилади ва давлатини дуо қилиш – абадий нажотга сабаб бўлади. Шунинг учун у қасида «Тухфату-н-нажот» («Нажот туҳфаси») номи билан зийнатланди ¹³. Ва олтинчиси, фазлу ато боғининг шабадаси ёрдами ила «Миръоту-с-саф»¹⁴ қасидасига татаббуълик шарафига эга бўлган эди. «Насиму-л-хулд» («Жаннат шабадаси») деб унга хитоб этилди ва қасидаларнинг мажмуаси «Ситтаи зарурия» номи билан машҳур бўлди.

Ишончли умидим ва содиқ кишилар бордурки, агар бир неча кунлар ажал амал саҳифаларини чигаллаштирмаса (ажал етмаса) ва йўқлик шамоли борлиқ кулбасининг чирогини ўчирмаса, бу усулда ҳар қандай сочилган қораламаларим бор

бўлса, қайд этилади ва шикаста хотирим уларни жамлашга ошиқади. Улуғларнинг яхши одатларидан ва одамларнинг гўзал ахлоқларидандурки, агар (қасидаларда) бирор нуқсон кўрсалар уни ислоҳ қилишга киришсинлар ва камчилигини саҳву хато билиб, номаъқул сўзлар ва нодонлик ҳисобламасинлар.

Тўғри йўлга эргашганларга салом бўлсин!

«НАСИМУ-Л-ХУЛД»
(«ЖАННАТ ШАБАДАСИ»)

Муаллим ишқу, унинг мактабининг талабаси ақл пиридир. Фалакни унга адаб ўргатиш учун айланиб турувчи чарх деб бил.

Маъни ўргатувчи муаллимнинг мактабини кўргинки, сув, ҳаво, оташ ва тупроқ унинг тўрт девори. Айланувчи чарх эса унинг гумбазидир.

Мактабдаги бола сўзларни чиройли ва тўғри айтиб кетолмаётганлигидан устоз диққат. Одам умри бўйи ҳар бир сабоқни осонлик билан ўрганиб кетолмайди-да.

Бундан ҳам ажабланарлиси, (толиб) умри ўтиб бўлган соатда (ҳали ҳеч нарса) билмаганлигини билиб, хотир лавҳида сақлаб қолганларини ҳам фаромушхотирлик ёшлари билан бутунлай ювиб ташлайди.

Бу борада бола у ёқда турсин, ўзини билагон деб ҳисоблайдиган сўзнинг пири донолик даъвосини қиёмига етказиб турса ҳам дарду шавқ аҳли буни нодон деб ҳисоблайдилар.

Уларнинг бирлари ёруғлик манбаи нур, иккинчиси (яъни) ақл зулмат бўлгач ва асло бир-бири билан қўшилиб кетмагач, бундай устозу шогирддан қандай натижа бўлар эди?

Бу муаллимнинг таълимини агар бошдан-оёқ фаҳм этсанг, жаҳл нуқсонларидан эмин бўлиб, Оллоҳ билимларидан баҳра олиш билан комиллик касб этишга ишонч ҳосил қиласан.

У шундай бир гулшан томонга йўл кўрсатадики, унинг бу дилкаш жойининг дарахлари тубо ҳурларининг қадди-қоматига ўхшайди, кавсар жаннатий лаълардай товланиб туради.

Уларни жаннат дарахлари демагин, у чаманнинг

сарвларини бирма-бир иймон боғида жилвагар бўлган алифлар деб билгил.

Унинг гўзаллигию тароватидан Олоҳнинг пок каломидаги «жаннату тажрий тахтиҳ ал-анҳор»¹⁵ни унинг шаънига айтилганлигини кўрасан.

Хизир чашмасининг суви унинг ҳавзидан олинган бир идиш сифимчадир. Осмондаги Қуёш бу жаннат гулистонининг бир гули саҳифасичадир.

У ерда Исо нафасидек хушбўй шабада эсиб туради. Қушларининг ёқимли овози Довуднинг «Забур»ни ўқиган вақтдаги оҳангни эслатади.

У ердаги ариқнинг жавҳарсимон майда тошларининг қимматидан Бадахшоннинг лаълисию уммонларнинг дурлари юз йўл хижолат чекади.

Марямнинг ўғли Исо ўзининг ўликларни тирилтирувчи нафаси билан ўша ернинг хас-чўпларини супуриб юради. Имроннинг ўғли Мусо қўлидаги ҳассаси билан ўша боғ эшигида соқчилик қилади.

Эй кўнгил, (юқорида таърифланган) гулшан маърифат боғининг ўзгинаси. Яратганнинг қудрати шундайки, уни ўзи комил инсонлар учун ораста қилиб қўйган.

Ўша мактабдаги ўша муаллимдан комиллик топганнинг ташқи дунёси кўриниб турган вайрона тан мулки ва яшириб қўйилган хазинаси ҳам бахтиёрликдир.

Ўша вайронадан бойўғли Ҳумо — бахт қушидек шундай парвозга келадик, унинг соясида подшоҳлар давлатни идора қилиш қуввасини топадилар.

Бу Каёний¹⁶ хазинасидаги ҳар бир гавҳар шу даражада қимматга лойиқки, агар у йўқолса Жамшиду¹⁷ Кайхусрав¹⁸ мулки харж қилинганда ҳам қоплаб бўлмайди.

Қандай яхшики, хотиржам ботин жамоаси (фонийлашган соликлар) бундай хазинани сақлаш билан ташқи оламда кўриниб турганларини пора қилади.

Комиллик касб этган ўша соликнинг ўша ганжни сақлаш учун бадан шахрининг вайрон бўлиши қандай яхши (дил мулкининг маъмуриги учун уни сақлашга азм қилган тан шахрининг вайрон бўлиши қандай яхши).

(Солиқ йўлда экан) зоҳирда унинг оёғига тиканлар санчилади. Маънан эса, унинг оёғига кирган ўша тиканларни

жаннат ҳурлари киприклари билан чиқариб оладилар.

Солик доимий ботиний зикрадир. Бироқ унинг кийган кийими юз порадир. Бу поралар Қуръон оятларидан иборат бўлган жаннатнинг гулларига ўхшайди.

Солик бошдан-оёғигача маломатда, лекин унинг дилида яккаю ягона Оллоҳнинг зикри «маломат» сўзи ичидаги алифга ўхшаб дил уйини ёритиб туради.

Ўзини топмоқ йўлини босиб ўтишда кўз ёшлари кўкрагига тушиб, қуйига қараб равона бўлади. Бу тўкилган ёшлар раҳмат булутидан томган файз денгизининг дурларидекдир.

Ботинда (висол) дарёсига фарқ бўлиб, зоҳирда эса ҳунарманд қўллари билан уммондаги кемасини ҳаракатга келтиради.

Сўфий кўз юмуб очгунча Машриқдан Мағрибгача бўлган йўлни босиб ўтади. Осмондаги қуёшга ўхшаб ер юзини секинлик билан бир кунда айланмайди.

Уларнинг ҳимматларининг юксаклигию нафсоний ҳузур-ҳаловатларнинг тарк этишидаги мардлигига фалак ва Зуҳал юдузининг икки холи гувоҳдир.

Сўфиёна завқу шавқ лаҳзаларида эғнидан тушиб кетган эски кийими фалакнинг этагича, унинг ёқаси эса осмоннинг айланасичадир.

Сўфийларнинг ўзлигини йўқотиб руҳий завқ-шавқ пайтларида айланувчи чарх кичик бир нуқтадек майдонга ўхшаб қолади. Чархнинг айлана этаги ҳам зикрга туша бошлайди.

Шунда агар ваҳдат дастурхони ёйилса, малоикалар унинг атрофида ҳар томондан келган пашшалардай гавғо кўтариб, меҳмон бўла бошлайдилар.

Масих (Исо) азал субҳида унинг муҳофиз нафасидан файз топган. Хизир эса, зулмат кечасида унинг тириклик сувидан ичган.

Осмонда ҳодисалар тўфонининг бош тортиб келишидан нима парво. Арши аъло атрофида яшовчи (фаришталар – қудсийлар)нинг Нуҳ тўфонидан нима ташвишлари бўлиши мумкин?

Эй кўнгил, сен бундай комил соликларнинг равишини истамоқчи бўлсанг, билгинки, улар аласт куни¹⁹да Ҳақ билан

аҳду паймон қилганлар.

Сен агар ундан йўл-йўриқ ўрганмоқчи бўсангу бу насиб этмаса. Сен шунда ҳам умидсиз бўлма ва Оллоҳнинг иноятидан баҳраманда бўлиш ниятидан қайтма.

Чунки ёмонликни ўзига касб қилиб олганлар агарда яхшиларнинг йўлига рағбат қилсалар, бу ҳам Оллоҳнинг инояти аломатидир.

Сен агарда йўлга чиққан мард, яъни солиқ эсанг нопок нафсингдан кеч ва шу маҳалнинг ўзида ҳалол кишилар юрган тўғри йўлни чоғла.

Бу йўлга кираётганингда аввал тавба-тазарру ёшлари билан бутун баданингни покла. Яхши томони шундаки, Яратган (ўз ишидан) пушаймон бўлганларни пушаймон қилдириб қўймайди (ўтган ишнинг доғига ташлаб қўймайди).

Ундан кейин агар уддасидан чиқсанг етук бир йўл кўрсатувчи (муршид) топ. Чунки йўл йироқ, ҳатарли, унинг биёбони мусофирларни қатл этувчидир.

Бу йўлнинг қандайлигини билсанг, ундаги тиканли дарахтлар йўл юрувчининг оёғини ерга бутунлай ёпиштириб қўяди. Ҳар қадамда дарахтларнинг тиканлари мақсадга етишиш йўлида моневлик қилади.

У ердаги тиканли дарахтлар шох ва баргларидаги ўргимчак ини тузоғига фалакнинг қушга ўхшаш жуфт юлдузлари пашшадек илиниб ётадилар.

Баҳорида ҳар томонда узоқдан кўзга жимирлаб кўринадиган селлар оқади. Иссиқ шамолида ранг-баранг гуллар турлича бўлиб кўринади.

Унинг кенг майдонларида ҳар қадамда ҳаммани ҳалок қилувчи юзлаб офатлар учраб туради. Йўлни кесиб ўтишда ҳатто аждаҳо ҳам қўрқувда жонини ҳовучлаб юради.

Йўлни кесиб ўтишда икки юз бало тоғи қон тўкувчи қилични қайраб тургандай (ўша) бало тоғи этагига тош тўлдириб, ҳар томондан чоғланиб туради.

Минглаб офат денгизининг гирдобларига юзлаб дунёлар фарқ бўлган, унинг на соҳилини ва на ниҳоясини ақл англаб етиши мушкулдир.

Катта балиғига ерни елкасида кўтариб турган балиқ каби ҳар куни икки ютум керак бўлади. Лекин унинг меъдаси (ошқозони) яна тўймай, очликдан қизиб туради.

Сўз бораётган манзилда мингларча ўрмонлар учрайди. (Бу ўрмонларда баҳайбат) дарахтларнинг ҳар бир япроғида ўзларининг ердан сув тортиб оладиган томирлари билан маҳрумлик, умидсизлик ҳарфлари ёзиб қўйилганлигини кўриш мумкин.

Бироқ бу ўрмонларни (одамнинг жонини ўртовчи) алангалар қоплаб олган. Улар мовий осмон гумбазича шуъла сочиб турадилар.

Бу (даштнинг) баланду пасти кетгунича гўё ер қаъри юқорига кўтарилиб, Сурайё юлдузи пастига ингандайдир.

Бундай таҳликали ва душвор йўл устидан чиқиб қолган йўловчи учун йўл бошловчи (пир)сиз, аниқки, илгарилаб кетиши мушкул бўлади.

Йўл бошловчи (ўз навбатида) маънавияти билан комил муршид (пир) бўлмоғи лозим. Шунда юқорида айтиб ўтилган йўлни босиб ўтиш хатарлардан холи бўлади.

Аввало, у дин йўлида ҳар неки буюрса, қабул қил ва сидқидилдан адо эт.

Сенга биринчи фарз — кофир нафсингни ўзингга бўйсундириб оласан. Ундан кейин кўнгил подшоҳининг олдида уни мусулмон қиласан.

Нафсингга турли риёзатлар буюрмасдан туриб, у кофир нафсинг юмшайди, унинг иллатлари устидан ҳукмрон бўлишинг мумкин эмас.

Ҳиндистоннинг зўр филини ҳам чангакнинг зарби чумолига ўхшаб бечора, ожиз қилиб қўяди (сен ҳам нафсингни шундай қилиб қўй).

Шер эгаси қаттиқ чўпу қават-қават занжир билан йиртқич ҳайвонни занжирбанд қилмаса, у йиртқич қандай қилиб итоаткор бўлиб қолади.

Бу (нафс) шер эмас, тулкини ўйнатувчи айиқ ҳам эмас, балки айиққа ўхшаган айёр тулкидир. Чунки унинг макру найранглари олдида жаҳон шерлари ер тишлаб қолганлар.

(Соликнинг) офатли йўлида бу каби нафс ҳамроҳи бор экан, йўлдан уришда юзлаб деғу шайтонлар унга шогирдадай бўлиб қолдилар.

Бу водийда юзлаб биёбон девларини ўзига ром қилиб олган нафснинг сенга ҳамроҳлик қилиши мақбул эмас.

Қўйлагингнинг ичида заҳарли илон бўлгандан кейин қандай қилиб бу йўл бехатар бўлсин. У илонларнинг ҳар бири

ҳар бир тук тагига тишини тираб, сени ўлдириш учун чоғланиб турибди.

Бу заҳарли илонгина эмас, шундай шум қуртки, у (кишини) ҳалок қилувчи бўлиб, мақсадга етишга монеълик қилиб туради. У Кирмон шоҳини (қуртлар шоҳини) ўлдирмагунча мақсадимга етдим демайди.

У ҳамма малоикалар сажда қилган одамга душман бўлиб, уни бир дона буғдой туфайли жаннатдан қувдирган иблисдекдир.

Нафс шундай отани мағлуб қилди. Мағлублик одам авлодига мерос бўлиб қолди. Шундан буён нафс танамизга жабр-ситам тошини отиб, юракка наштарини санчиб келади.

Агар одам шундай душманни (шайтоний нафсни) енгиб ўтса, баҳодирликда Рустамгина эмас, балки жанг майдонининг асл мардидир, деб айтиш мумкин.

Агар сен муршид — йўл бошловчининг буюрганларидан ташқари чиқмасанг (уларни сўзсиз бажарсанг), нафс сенинг олдинда ожизланади, сенга қарши туриш қуввати сусаяди.

Айтайлик, нафсинг сенга бўйсунди, лекин бу ҳали қийинчилик, машаққатлар бутунлай чекинди дегани эмас (сен ниманики мушкул деб билган бўлсанг бундан ҳам ортиқ мушкулликлар бор).

(Сенга йўл бошловчи бўлган комил) айтади: нафсинг макру ҳийлаларидан қутулдинг. Энди (хотиржамлигинг) тожингнинг осойиши учун (ҳушёрликни қўлдан бермаслик, огоҳлик учун) унинг азобда бўлишини мақбул бил.

Агар офатлар билан тўлиб-тошган бу селдан борлиқ мамлакати (яъни вужудинг)нинг вайрон бўлишини истасанг доимий покланиб, шариат буюрганларини адо этишни кўнглингга туккин.

Оллоҳ ишқига ғарқ бўлиш ва нурга чўмишни тунда ўқиладиган намозу йиғи, муножотлардан деб бил. Шамъ шундай қилганлиги ва қуёшдай порлаганлиги учун унга юксақдан жой бердилар.

Дил денгизида кетма-кет келадиган тўфонлар хатари борлигидан билгилки, агар сен ҳам зарарли туғёнларга берилсанг, кўнгили кемаси ғарқ бўлиши мумкин.

Мана шундай хатарли мавжлардан бошпана топиш

иложини шамол ҳукми остида бўлган Сулаймондек қудрат эгаси топа олиш мумкин.

Дилингда маҳкам туриб «ла илаҳа»ни «илаллоҳ»га келтириб боғлашни билгин. Муршидинг нафӣи исботни қандай буюрган бўлса, ша туриқа адо эт.

Сенинг «ла илаҳа» дейишингдан мақсад кўнглингда «мосиваллоҳ»²⁰ни чиқариб ташлаш бўлиши керак. Нафӣи зикридан мақсад бошқа илоҳларни рад этиб, Оллоҳнинг ягоналигини исботлашдир.

«Иллаллоҳ» дейишингдан мақсад ҳақиқий маъбуд (Оллоҳ) бўлиши лозим. «Қул ҳуваллоҳу аҳад»²¹ оятининг ҳукми унинг шаънига шоҳид бўлади.

Лекин бу зикрни шундай хотирага олиш керакки, ўша зикр қилувчининг бундан бошқа огоҳлиги ва далили бўлмасин.

(«Ла илаҳа иллаллоҳ»даги) алифлар дилингда тикиб қуйилгандай, михлангандай мустаҳкамлансин. Уни исбот ва рад қилишдан ақлга йўл қолмасин.

Маънавиятингда Ҳаққа восилликни муқаррар қилгач, зоҳирда шариат қоидаларига амал қилишни зарур деб бил.

Беш вақт намоз ислом панжасининг қуввати бўлди. Унинг одобу арконларига риоя қилиб, адо этгин.

Закоат йигирмадан бир деб олинди. Унинг қолган йигирмасидан ҳам ҳақ бериш дил ҳукмидир. Балли, шукронани бериш мардларнинг қарзидир.

Рўзанг вужудингни шариат томонидан таъқиқланганлардан сақлайди. Дилиннг рўзаси Раҳмонни ёдлаб туришингнинг йўлини тўсиб турувчилардан ҳимоя қилади.

Ундан кейин ҳажнинг шартларини адо қилмоқчи бўлсанг, бунинг учун унга қодир бўлмоқлигу, йўл хавфсизлиги керак. Унинг биёбонига зоҳир юзасидан қадам ташлаб бўлмайди.

Бироқ йўлга чиққанлар бош-оёқ яланг юрадилар. Қуёшга ўхшаб кийим-бошга эътибор қилмайдилар. Ўзи йўлдаю оёғлари айланувчи чархнинг тўртинчи қуватида бўлади.

Юришда оёқ остидаги чумолига ўхшаб озурда бўлсалар-да, мақсадга (висолга) етишиш ҳаракати рашқидан чумолиларнинг ҳар бири аҳдар келбатига эга бўлади.

Соликни ўзининг ориқ елкасига жундан тайёрланган кийим ташлаб олиши бежиз эмас. У ҳаддидан ошадиган

нафсининг эговидир.

Сўфийнинг танида риёзат тошидан минглаб доғлар пайдо бўлган. Бироқ буларнинг бари бир томону айрилиқнинг доғи бир томондир.

(Оллоҳ кечирувчидир) Гуноҳнинг қиёмат тарозусида Қоф, тоғига тенг бўлса ҳам пушаймонлик (тавба) оҳи билан уни учириб юборишинг мумкин (тавба гуноҳни ювиб кетади).

Сен тоат-ибодатни юз карра ўрнига қўйсангу, унга риё юққан бўлса, уни тоат денгизи эмас, гуноҳ денгизи деб бил.

Зим-зиё ичинг дирамларнинг (танга пулларнинг) нақшлари билан хира тортиб кетган. Ташқаридан эса у танга тўлдирилган ҳамёнга ўхшайди.

Агар юзта жонингни гаровга қўйиб, фақрлик тариқининг қўлини тутсанг, Худо сенга арзон қилибди. Арзонга сотиб олибсан.

Душман сенинг жонингга қасд қилган тақдирда унга (зарба беришга) қодир бўлсанг ҳам буни Худодан (тақдирдан) деб бил, унинг кўнглини ранжитишни кўзлама.

(Ҳожатмандлик туфайли) нокасдан ҳеч қачон нон сўрама, унинг кул остидаги нони ой кулчаси бўлганда ҳам.

Нимаики сўрайдиган бўлсанг Ҳақдан сўра, балки Ҳақдан ҳам сўрашга ҳожат йўқ, зеро йўл юрувчига аталган (ризқ-рўз) аввалдан тайин этилган.

Ҳақдан бало етса, унинг неъматидеб бил. Бу неъмат шукрини қилмасанг куфрдир.

Риёзат қудуғини қазиб, кўнглинг равшанлик тортганда англаб биласанки, у сени оқибатда иззат билан Канъонли ой (яъни Юсуф каби) Миср тахтига ўтқзадади.

Ҳийлагар шайх ҳийла-найрангини тарк этса ҳам бу нуқсондан бошқа нарса эмас. Дўкони ёпиқ бўлган бозордан ким ҳам наф кўради.

Сен Ҳақнинг сирини яширин тутсанг, бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Бутга сифинувчи ҳам ўз бути сирини юраги қатида яширин сайлайди.

Мажозий маҳбубинг бўлсаю, сен уни яширин тутсанг, бундай сир ҳақиқий маҳбублик йўлига олиб боради.

Дўст ризосини қидирсанг, олдинга нимаки келса (бошингга нимаки тушса) буни г фойдасига ҳам зиёнига ҳам рози бўл, ҳаммасини тақдирдан деб бил.

Гофил воиз насиҳатларига қулоқ солма ва ундан йироқ бўлди, у рафлатдаги одамнинг уйқусидаги афсоналардир.

Ҳарақонийдек шайх сени оз фурсатда ер юзини кездириб, ажойиботларини кўрсатса ҳам, бу (тариқат) водийсининг қароматларига маҳлиё бўлма.

Билгинки, комил дарвишларнинг тутган йўли доимо шундайдир. Агар замона шоҳлари ҳам бу йўриқни тутсалар зийнат устига зийнат шу эди.

Замона шоҳларидан дарвишликни шоҳликдан юқори қўйган бир кишигина бу мартабага лойиқдир. Орифлигига кўра дарвишлиги шоҳлигидан устундир.

Султон Ҳусайн Бойқаро дарвишваш шоҳ, фақрликни одатга айлантирган султондир. Шоҳлик тахтининг юксакиги, дарвишлигу фақрлик Ҳақ таоло томонидан унинг шаънига лойиқ кўрилгандир.

Султон Ҳусайн Бойқаро салтанат осмонининг Абулғозийси бўлиб келди. Одам Ато давридан бошлаб аждодида султонлик насаби давом этиб келади.

Уни султон дема, оламнинг султонлари унга мулозимдилар. Шунинг учун ҳам унга хон ибн хон лақаби нисбат бўлди.

Мулкни бошқаришда Доро ва унга ўхшаганлар унга қулдилар. Мамлакатни тартиб билан бошқаришда Сосон²² ва Сомонлар²³ унга хизматчидир.

Дунёнинг гулшани унинг мулкдорлик боғининг оромгоҳидир. Э эн ва Турон унинг базм қурадиган иккита мавзеидир.

Мамлакатни идора этишда Жамшиднинг бошқарув тартиблари унга нописанд. Мол-мулк бағишлаш, яъни саховатпешалиқда Сулаймоннинг мулки арзимас бўлиб қолади.

Даргоҳи остонаси шу даражада баландки, унинг дарвозабони қўлидан бир чўп тушиб кетса, у юз асрдан сўн Кайвон (Зухал) устида ётган бўлади.

Унинг хитоби – амри шундай таъсирилки, агар тоққа тегадиган бўлса, тоғнинг аъзоси титраб, йўқлик даштининг кукунига айланиб кетади.

Кударз бинни Кашвод унинг камтар сарой хизматчиларидан биридир. Сомнинг ўғли Наримон²⁴ унинг лашкарларига бир хизматкордай.

Унинг яхши хулқи ўликни тирилтиради. Унинг райҳону гулларидан жон бағишловчи шабада эсиб туради.

Унинг саховати ҳавосидан баҳорда осмон юлдузларга тўлгандай баҳорий булутидан юзларча садафлар дурга тўлади.

Халқни қабул қилиб, шоҳона зиёфат берадиган кунда фалак қаватлари каби минглаб дастурхонлар ёйилади.

Байрам кунлари ёзилган дастурхоннинг нон ушоқларидан икки юзта Ҳотаму Бармак²⁵ка ўхшаган(лар) юз йил ризқ топадилар.

Хисрав (подшоҳ)лар юзида даргоҳи тупроғига сажда қилганликнинг нури бор, қайсарлар (подшоҳлар) орқасида унинг пойлоқчиси қўлидаги чўпи (урган вақтдаги) изини кўради.

Ёмғир қатралари ҳавони қандай тешиб ўтсалар, унинг камонининг ўқи тошларни шундай тешиб ўтади.

Уруш чоғларида шоҳнинг яланғоч танаси қизил қон билан қоплангандай, қиличи ҳам қизил кийим кийган жаллодга айланади.

Ёмғирли булут чақмоғи билан тошни ёриб кирганда шоҳ йиғлаган пайтларида тошбағирлар юрагини пора қилиб ташлайди.

Эй шоҳ, сенинг мақтовингга бағишланган бу шеъримни кимки ўқиса, хоқонлик даражасидаги Хоқоний шеърига эътибор қилмай қўяди.

(Хоқонийдан) кейин ҳинд сеҳргари (Хусрав Деҳлавий) бу назми қаламга олди. Унинг табъи назми билан «Миръоту-с-сафо» («Ёруғлик ойинаси») номли (асари) пайдо бўлди.

Яна бир орифи Жом — Абдураҳмон Жомийнинг «Жилоу-р-руҳ» қасидасида олий даражадаги зот ишга қаттиқ киришиб, ушбу Аднон авлодининг фаҳри бўлган Муҳаммад алайҳиссалом наътини яратишга эришди.

Мен шоҳ мадҳидаги (ўз шеъримни) «Насиму-л-хулд» деб атадим. Чунки унинг ҳар байти танга жаннат шабадасидек баҳра бериб туради.

Шу иккала (устоз) руҳидан Ҳақ йўлида мадад сўрадим. Дилим яратгандан нима тиласа, шундай файз етди.

Жомийга унинг қасидаси юзасидан даъвом йўқ. Бу (гапим) шу маънодаки, бу (зот) менинг устозим ва унинг қасидаси девонига зийнатдир.

Хусрав (Деҳлавий)га даъво қилишимнинг ҳожати йўқ. Чунки ўқувчи (қасидаларнинг) ҳар иккисини ҳам назардан кечирган.

Агар жавҳар сотувчилар савдо иши билан бу тухфани (менинг асаримни) Ҳиндистонга олиб борсалар ёки дарёдан кечиб ўтувчи савдогарлар Ширвонга олиб ўтсалар,

Хусрав (Деҳлавий)нинг руҳидан менга икки юз инсоф билан айтиладиган (гапу), юз таҳсин муқаррардир. Хоқонийга эса келадиган малолликларни тушунтириб беролмайман.

Ҳамиша оламнинг дилкаш дашти (яйловларида) раият — галаю, одил шоҳ чўпондир.

Ушбу майдонда юз минг, ундан ҳам ортиқ фуқаро бўлсин. Уларнинг ҳар бирига минглаб хонлару, шоҳлар хизматда бўлиб қолсинлар.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ (ваф. 1505)

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ҳаёт саналари аниқ эмас, бироқ унинг Ҳиротда яшагани, Алишер Навоий билан яқин мулоқотда бўлгани ва "Мажолису-н-нафоис" асарига унга юқори баҳо берилгани маълум. Кошифийнинг эл орасидаги энг машҳур асарлари ислом асосларига бағишлангандир. Айниқса, унинг "Тафсири Ҳусайний" номи билан машҳур бўлган Қуръони каримнинг тафсири деярли барча мадрасаларда ўқитилган таълимий китоблардан эди. Алломанинг ахлоқий-эстетик қарашлари "Ахлоқи Муҳсиний" китобида, фалсафий қарашлари эса, "Анвори Суҳайлий" номли китобларида акс этган.

Воиз Кошифийнинг "Рисолаи Хотамия", "Лавомеъу-л-қамар" («Ой шуълалари»), "Лубби лубоби маснавий", "Бағоъеу-л-афкор фи саноеъу-ш-шеър" («Шеър санъатларида фикр гўзалликлари») сингари асарларида адабий-назарий қарашлари ўзига хос тарзда ифодаланган. Муаллиф ўзининг "Жавоҳиру-т-тафсир" асарига "Қуръони каримнинг Бақара сурасини шарҳлаб берган бўлса, "Футувватномаи султоний" («Жувонмардлик тариқати») асари мусулмон ўлкаларида кенг тарқалган Жувонмардлик, унинг тасаввуф илмидаги ўрни ва бошқа тариқатларга муносабати масалаларини қамраб олган. Кўплаб бағий асарларнинг қатига сингган тасаввуфий маъноларни аниқлашда, илми ҳол, қол, феъл ва бошқа руҳий манзилларни ўрганишда Ҳусайн Воиз Кошифий асарининг ўрни беназирдир.

«ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ»дан

БИРИНЧИ ФАСЛ: Ушбу илмнинг шарафи ҳақида

Билгилким, футувват илми шариф-мўътабар илмлардандир ва тасаввуф билан тавҳид илми¹нинг бир бўлагидир. Ва оламнинг улуғ зотлари бу илмда кўп китоблар битибдирлар ва унинг таърифи, камоли ҳақида кўп саҳифаларни қоралаганлар... Чунончи, "Қавоъиду-л-футувват"(ни) Фаридиддин Атторга нисбат берибдирлар. Ва яна "Одобу-л-футувват" ("Футувват одоби"), "Орифу-л-масриф" ("Орифлар фойдаси"), "Мирсоду-л-аъбод" ("Бандаларнинг мушоҳада қиладиган жойи"), "Ҳадиқату-л-ҳақиқат" ("Ҳақиқат боғчалари") номли рисоалар, шунингдек, Жомийнинг "Рисолаи сайр", Зариа Исфаҳонийнинг "Зоду-л-аҳира" ("Охират озуқаси"), Шайх Атторнинг "Тазкирату-лавлиё" каби китоблари мавжуд бўлиб, уларда бу шариф илм — футувватнинг зикри ва бу сифатга мушарраф кишиларнинг таърифи берилган...

Билгилким, "футувват" сўзининг луғавий маъноси ёшлик демак, ёш йигитни "фатий" дерлар. Баъзилар бу сўзга изоҳ бериб, футувватни жувонмардлик (жўмардлик) деганлар. Истилоҳ сифатида *футувват* деб омма орасида яхши сифатлар ва намунали ахлоқ билан машҳур бўлишни айтадилар, шу важҳданким, бундай одам ҳамиша ахлоқи билан ўз касбдошлари, тоифа-табақаси орасида мумтоз² бўлади...

Футувватнинг уч мартабаси бор: аввал саховат, яъни бор нарсани ҳеч кимдан қизғанмаслик. Иккинчиси сафо, яъни қалбни кибру ҳаво, гина-кудурат, қасд-ғазабдан покиза, пок тутиш. Учинчиси вафо, яъни ҳамма вақт халқ хизматида бўлиш...

ИКИНЧИ ФАСЛ: Тариқатнинг маъноси ва унга тегишли нарсалар ҳақида

Агар тариқатнинг маъноси нима, деб сўрасалар, дегилким, тариқат деб луғатларда тўғри йўлни айтадилар. Истилоҳ (термин) сифатида эса, сулук манзиллари (яъни маънавий-

ахлоқий покланиш босқичлари)ни босиб ўтиш ва бу мақомотда (даража-мартабаларда) тараққий этиш хислати, йўл-йўриғини билдиради. Агар тариқатнинг асли нечта (белгидан иборат) деб сўрасалар, учта (белги) деб айт, яъни: дам (нафас), қадам ва карам. Агар буларнинг ҳар қайсиси нима маънони билдиради, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки: дам (нафас) айтилиши лозим бўлмаган нарсалар ҳақида дам урмаслик (яъни сўзламаслик); қадам — қилиниши манъ этилган ишларга қадам урмаслик, карам — иш билан шуғулланиш ва керакли ишни қилиш ҳам иш пайтида қалб тоатини қанда қилмаслик. Кимки бу уч асл (талаб)дан бирортасини бажармаса ёки билмаса, у тариқатдан баҳраманд эмасдир...

Агар тариқатнинг иймони нима, деб сўрасалар, руҳнинг (шахснинг) иродада оғишмай мустаҳкам туриши, яъни пир ва устоз амрини устивор туриб адо этишидир, деб айт: аввал — зикр, иккинчи — шукр, учинчи — хизмат, тўртинчи — тоат, бешинчи — мурувват, олтинчи — қаноат, еттинчи — муҳаббат, саккизинчи — таслим (итоат), тўққизинчи — *таваккул*³, ўнинчи — тавҳид.

Агар тариқатнинг *тақбири*⁴ нима деб сўрасалар, тўғри ва мақбул сўз айтиш дегин. Агар тариқатнинг рукни — устунни нима деб сўрасалар, хос сўзни жойида хос кишиларга айтиш, деб айт. Агар тариқатнинг сужуди (саждалари) нима деб сўрасалар, чуқур маъноли, ҳаммага маъқул сўзларни гапириш ва жувонмардлар билан дўстлашиш, деб айтгин. Агар шариат, тариқат ва ҳақиқат орасида нима фарқ бор, деб сўрасалар (бу тушунчаларнинг) ҳар учаласи ўзаро вобаста, деб жавоб бер.

Шариат равшан билган нарсалардир, нишондир, ҳурматдир. Тариқат қидириладиган нарсадир, интилишдир, баён дир, хизматдир. Ҳақиқат кўриш учун курашиш, кўриладиган нарса, яъни аён дир, ҳикматдир. Агар булардан ҳар бирининг самараси нима, деб сўрасалар, дегил: шариатнинг самараси — аҳдга вафо, тариқатнинг самараси — фикр, яъни ўздан воз кечмоқ, ҳақиқатнинг самараси бақо, яъни ботилдан умидни узиб, ҳақ суйган ишларга боғланиш. Агар тариқатнинг обрўйи нима, деб сўрасалар, бу (нарса) икки асосдан иборатдир, деб жавоб бер: Аввал шуки, дарвишлар олдига қуруқ қўл билан бормасин, иккинчидан, ҳамшиша таҳоратли, пок бўлсин.

Агар шариат, тариқат ва ҳақиқат сўзларининг ҳарфлари нимага ишора этади, деб сўрасалар, жавоб бергилким, "шариат" беш ҳарфдир (араб ёзувидаги шакли назарда тутилади) ва уларнинг маънолари қуйидагича: "Ш" — ибодат шартини бажо келтириш, "Р" — мумкин нарсани мумкин эмас, нарсадан ажратиш, "Й" — яқдил бўлиш, "Ба" — илм ўрганиш, "Т" — талаб қилиш. "Тариқат" сўзи ҳам беш ҳарфдан иборат: "Т" — талаб қилмоқ, "Р" — бўлиш, "Й" — ишонч ҳосил қилиш (яқин), "Т" — таважжуҳли бўлиш. "Ҳақиқат" (сўзи) ҳарфлари ҳам маънолидир: "Ҳ" — ҳузурланиш, дил ҳузурли, "Қ" — тажрид (ёлғизланиш) саҳросига қадам қўйиш, "Й" — тафрид (дунё тааллуқларидан қутулиш мартабасида бирлашиш), "Қ" — мажозий борлиқ, яъни вужуд борлиги қайдидан қадамни кўтаришким, солиқнинг назари ашё ҳақиқатини идрок эта олади, "Т" — тавҳид. Ушбу ўн беш сифат мавжуд бўлган эр комил ва мукамал инсондир ва у тариқатнинг пешволигига лойиқ бўла олади ва шайхлик жойнамози устига чиқишга сазовордир.

УЧИНЧИ ФАСА: Тасаввуфнинг маъноси, унинг одоби ва рукнлари ҳақида

Билгилким, тасаввуф тариқат мақомотидан биридир. Ва бу номнинг (яъни "тасаввуф" сўзининг эски ёки янгиллиги, келиб чиқиши ҳақида (олимлар орасида) ихтилоф бор. Баъзилар бу сўз ислом пайдо бўлгандан кейин келиб чиққан дейдилар... Аммо маълум бўлишича, "тасаввуф" сўзи исломдан олдинги замонда ҳам бўлган экан. "Унсу-л-сўфия"⁵ китобида биринчи бўлиб "сўфий" деган номни олган Одам ато фарзандларидан бири — Шиш эди деб нақл қилинади... Унинг либослари яшил суфдан (суф — жун мато) экан ва Шишдан кейин жун матодан кийим кийиб юривчиларни "сўфий" дейдиган бўлдилар. Ўзини шу тоифага мансуб деб биладиганларни тасаввуф аҳли, деб юритадилар. Бас, соҳиб камол сўфийлар аҳволига талабгор бўлиб, астойдил интиланларни мутасуфия дейдиган бўлдилар. Агар тасаввуф нимадир, деб сўрасалар, айтингки, бу саволга берилган жавоблар бир қанча.

Биринчидан, тасаввуфни таҳлия⁶, яъни холи бўлмоқ, қалбни бўшатмоқ ва яхши, мақталган ахлоқдир, дейдилар. Иккинчидан, тасаввуфни тасфия, яъни руҳни агёр — бегонадан тозалашдир, деб айтадилар. Учинчидан, тасаввуф

ҳузуъ, яъни нафсни жиловлаш, ҳоксорлик ва жонсипорлик намунасини кўрсатишдир дейдилар. Тўртинчидан, тасаввуф даъвони тарк этиш ва маъноларни халқдан яширишдир, дегувчилар бор. Яъни киши то даъводан воз кечмаса, маънога етмас ва то ўз маъноларини яширин тутмаса, тасаввудан баҳра топмайди. Бешинчидан, тасаввуфни (яна) ибодат ҳуснига ишорат, деб таърифлайдилар. Олтинчидан, тасаввуф нафсни хор тутиш ва амрни азиз тутишдир дейдилар. Еттинчидан, тасаввуф барча адабдир ва кимки фақр (дарвишлик) одобидан бирига ўзини вобаста этмаса, тасаввудан фақат номгина билади, халос дейдилар (Ушбу таърифларнинг барчаси тасаввуф учун хосдир).

Агар ўзларига тасаввуф номини олган мазкур тоифа неча гуруҳга бўлинади, деб сўрасалар, уч гуруҳга деб айт: биринчиси — мустасуф. У қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган ва мансаб — жойга восита бўлган мол-дунё учун ўзини дарвишларга ўхшатиб юрадиган кишидир ва унинг ҳеч бир мартабаси йўқ, бундайлар тўғрисида яхши демишлар:

*Сидку сафо йўлини юрмай гағгага бунча,
Сўфию шайх номини сотиб валвала бунча!*

Иккинчиси — мутассуф. Бу мақсаднинг илк манзилига етган одамдир. Учинчиси — сўфий. У ўзидан фоний бўлиб, Ҳаққа боқий бўлган, яъни ўзидан кечиб, Ҳаққа етган одамдир...

Агар сўфийнинг маъноси нима, деб сўрасалар, бу тушунчанинг талқини кўп деб айтгин, биз эса шулардан бештаси ҳақида фикр юритамиз. Биринчидан, сўфий зоҳирда қул, ботинда (маънода) эса озода бўлган киши, яъни ўз зоҳирини тоат-ибодат хизматига боғлаб, ботинини барча дунёвий алоқалардан узган шахсдир. Иккинчидан, сўфий ҳеч нарса бандига гирифтор эмас ва ҳеч нарса унинг бандига гирифтор эмас. Бу (гап) қуйидаги икки тушунчага ишорадир: бири ихлос, яъни банданинг башарий сифатлар, интилишлардан мутлақо қутулгани, фоний бўлиши. Иккинчиси ҳуррият, яъни солиқнинг ўз азалий фақридан қутулиб, аслий (зотий) бойлигига етишиши. Учинчидан, сўфий сири (қалби) мусаффо, ақли муалло⁷, фазли дарё, кўнгли муҳаббат аҳди

билан тўлган одамдир. Тўртинчидан, сўфий зоҳири малоиклар кудуратидан (ғам, кулфатидан) узоқлашган, ботини эса тафаккурга мойил одамдир, унинг ҳиммат кўзи олдида олтин билан туپроқ тенг бўлмоғи даркор. Бешинчидан, сўфий дам (нафас) билан топган нарсасига қадам билан юриб эришган, яъни илмул яқин рубтасидан айнул яқин⁸ рубтасига (қараб) тараққий эта олган одамдир.

Агар мазкур тоифани нега "сўфий" деб атайдилар, деб сўрасалар; бунинг ҳам жавоби бешта деб айт: "Аввал шуки, сўфийлар биринчи сафдадирлар, яъни барча солиҳлар олдинги сафида турувчилардирлар. Иккинчидан, улар асҳоби суффага тавалло қилган зотлардирлар. Асҳоби суффа эса, дунё ишларидан юз ўгириб, охиратни иқбол деб билган кишилар эдилар, уларнинг юзи ғамдан сарғайиб, саҳардан шомгача худога нола қилиб, зикр тушганлар. Демак, асҳоби суффа каби барча алоқалар, орзулардан кўнгул узиб, ҳар нафаси ибодатга уланган кишини сўфий дейиш мумкин, гарчи бу араблар урфига тўғри келмаса ҳам. Учинчидан, мазкур сўзнинг келиб чиқиши сафо сўзи билан боғлиқ, яъни бу тоифа кишиларининг кўнгли сафога тўлиқ бўлгани учун уларни сўфий деб атаганлар. Тўртинчидан, сўфий сўзи суфуҳ сўзидан пайдо бўлган дегувчилар ҳам бор. Суфуҳ бирор бир нарсанинг хулосасидир. Бас, бу жамоани шунинг учун сўфий дейдиларки, улар халқнинг хулосаси (қаймоғи)дирлар.

*Ишқ карами хилватига ўлтуруб,
Кибру риё чангини дилдин суруб,*

*Фақру фано тахтида кўнгуллари,
Йўқки, адам дастига манзиллари.*

Бешинчидан, уларни сўфий дейишларига сабаб шуки, "суф" (сўфий) деб лугатда жунни айтадилар ва улар аксар жун чакмоқ кийиб юрганлари учун сўфий дейилган. Ушбу сўз (яъни суф) араб лисонига мувофиқдир, чунки "суф" сўзидан сўфий сўзи ҳосил бўлиши мумкин.

Агар тасаввуфнинг бинноси нечта асосга қурилган, деб сўрасалар, ўнта асосга деб айт. Биринчи — илм, иккинчи — ҳилм, учинчи — тақво, тўртинчи — саҳо⁹, бешинчи — шукр,

олтинчи — сидқ, еттинчи — вафо, саккизинчи — ризо, тўққизинчи — сафо, ўнинчи — ишқ.

Агар тасаввуф рукналари (устунлари) нечта, деб сўрасалар, тўртта деб айт. Биринчиси — ҳол, иккинчиси — сирр (кўнгил), учинчиси — хотир (фикр), тўрттинчиси — ишорат. Агар тасаввуф сўзининг ҳарфлари нима маъно билдиради деб сўрасалар, қуйидаги маъноларни билдиради деб айт: Т — тажрид, яъни зоҳирда таалуқларни тарқ этмоқ, С — сидқу сафо, яъни ботин ички оламни равшан этмоқ, В — вафо, яъни аҳдга ва муҳаббатга вафо қилмоқ, Ф — фано бўлмоқ, яъни ўзини илоҳий жамол денгизига гарқ ҳисоблаб, мушоҳада юргизмоқ.

Агар тасаввуф нечта нарса билан ниҳоясига етади, деб сўрасалар, учта нарса билан деб айтгин. Биринчи — тажрид, иккинчи — тафрид, учинчи — тавҳид...

Агар сўфий сўзининг ҳарфлари нимани билдиради, деб сўрасалар, айтгил: С — кўнгил хилватхонасини омон сақлаш, яъни кўнгил розидан фақат дўст огоҳ бўлсин. У — сирнинг муҳофазаси, яъни ўз сирини шундай сақласинки, шайтоннинг ғоратгор қўли унга етмасин. Бу мартабадан мақсад ихлосдир. Ф — файз олмоқ ва файз етказмай, яъни маърифатда ўзидан афзал кишилардан баҳра олмоқ ва ўзидан ноқис кишиларга бу маърифатни етказмоқ; улуғлардан баҳрамандлик ва ноқисларга фойда етказиш — таҳсил оламининг ҳам хатм этувчиси ва ҳам қабул қилувчиси бўлмоқнинг шарти шу. Ва, ниҳоят, Й — яқин, яъни шаксиз ишонч-эътиқодга эришиш.

УЧИНЧИ ҚИСМ: Қиссахонлар ва афсона айтувчилар ҳақида

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларининг иши ва аҳволдан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам гаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг заҳмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли бўлади. Тўрттинчидан, ўтган подшоҳ давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган

беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бас, маълум бўлдимки, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса, айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар қиссахонлик неча хил бўлади, деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айтгил: биринчиси — ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси — шеърхонлик. Ҳикоя айтишнинг эса, саккизта қондаси бор. Аввал шуки, қиссахонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, устоз ҳузурида ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чаптастлик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рағбати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меъёрни сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол қелмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм қиссахонликда бамисоли таомга солинадиган туздир — агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса, шўр бўлади деганлар. Бас, меъёрни сақлаш лозим. Бешинчидан, ёлгон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасин. Олтинчидан, кинояли, тушунмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Еттинчидан, тамаъ билан одамлар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссахонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зиёд чўзмасин ҳам ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта деб сўрасалар, олтита деб айтгил: биринчидан, шеърни оҳанг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушкул (тушунилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчига малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърнинг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилсин...

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР (1483–1530)

Заҳириддин Муҳаммад ибн Умаршайх мирзо Бобуришоҳ Андижонда туғилган. Ун икки ёшида Фарғона тахтига ўтирган ва умрининг асосий қисми от устида (жангу жадалларда) ўтган. 1508 йили подшоҳ деб эълон қилинган, 1526 йили эса Ҳиндистонда буюк империя қурган. 1530 йили Аграда вафот этган, васиятига кўра, қабри 1533 йили Қобулдаги "Боғи Бобур"га кўчирилган.

Бобуришоҳ катта адабий-илмий мерос яратган бўлиб, унинг шеърлар мажмуаси, "Бобурнома" номли тарихий-қомусий асари машҳурдир. "Аруз рисоласи", "Илми мусиқий", "Ҳарб иши" номли рисоалар ва "Хатти Бобурий" номида янги алифбо тартиб берган. Бобурнинг адабиёт илмига доир қарашлари, асосан, "Аруз рисоласи"да ва "Бобурнома"да акс этган.

Бобуришоҳ тасаввуф талқинида қатор асарлар яратган, нақшбандийлик тариқати валийларидан Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор таълимотига яқин турган, замонининг уламоси Имом Аъзам Даҳбедий Косоний ҳазратларига қўл берган. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валийнинг "Волидия" асарини шеърый таржима қилган, "Мубаййин" исмида диний-тасаввуфий асар яратган.

"Мубаййин" исломнинг беш руқни ҳақида бўлиб, унинг бошланғичи «Эътиқодиййа» деб номланган. Унда Ҳақ субҳанаҳунинг субутий сифатлари — ҳаёт, илм, иродат, қудрат, самъ ва басар (кўриш ва эшитиш), камол ва тақдири азалга ишорат қилинади. Пайғамбаримизнинг фазилатлари, саҳобаларнинг ғайратлари, охират кунни, номаъи аъмол, мезон, аросат, мавоқизъ, шафоат, сирот ҳамда бош мавзу иймоннинг шароити ва натижаси ҳақида англатма берилади. "Мубаййин"нинг «Эътиқодиййа» руқни тавсия қилинди.

«МУБАЙЙИН»дан

ЭЪТИҚОДИЙА

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

Ҳаққа ҳамду сано адо қилдим,
Ҳақ оти бирла ибтидо қилдим.

Ибтидо қилғулиқ не ким бордур,
Қилмасанг оти бирла абтардур¹.

Қодиру баркамол Тенгридур,
Қоҳир², зулжалол³ Тенгридур.

Ҳар неким қилса ул қилур бешак,
Ҳар неким қилса ул билур бешак.

Мунтазир раҳматиға гумроҳлар:
Муфтаҳир⁴, қулуғи била шоҳлар.

Ямону яхшиға умид андин,
Қўрқмоқ андину навид⁵ андин.

Жисмида ҳар нечаки қил бўлса,
Қил сени эл танида тил бўлса⁶,

Ҳамдиға зокир ўлса ул тиллар,
Деса ҳамдини ойлару йиллар.

Ул барининг каломи бир бўлғай,
Бори ўз ажзиға муқаррир ўлғай⁷.

***Саййидул мурсалиннинг⁸ наътларига
соллалоҳи алайҳи ва саллам***

Вожиб ўлди бориға шукри Худой,
Мустафо⁹ бўлди бизга раҳнамой,

Йўлчисиз йўлда ким бора олғай,
Борса аввал қадамда ўқ қолғай.

Кимки Аҳмад кибики бадрақадур¹⁰,
Йўлда юз хавф бўлса не боқадур.

Бўйиға чуст халъати давлоқ¹¹,
Лот¹² оғзиға илгидин тун чок.

Улдурур анбиё сарафрози¹³,
Қоба қавсайн¹⁴ маҳрами рози¹⁵.

Менга қилғил шафоъатинг ҳамроҳ,
Не дей ўзга алайка соллаллоҳ¹⁶.

КИТОБ НАЗМИНИНГ САБАБИ

Билгасен эй хўжастае фарзанд,
Жигарим бирла жонима пайванд.

Масъалаларки, ул зарур эрди,
Билмасанг динингга қусур эрди.

Етди кўнглумғаким, йиғиштурсам,
Назм тартибида сиғиштурсам.

То ани забт қилгасен осон,
Ул масойилни билгасен яксон¹⁷.

Тонглалиқ кундаким, ҳисоб ўлғай,
Менга ажру¹⁸ сенга савоб ўлғай.

Ушбу ниятки, мен қилиптурмен,
Ул масойилки, мен билиптурмен.

Жамжамъида саъю ихтимом қилай,
Сенинг отингга мен тамом қилай.

Бебақо дунё иши саҳлдурур¹⁹,
Дин ишин қилғай улки, аҳлдурур.

Дину донишда ҳар кун афзун²⁰ бўл,
Давлату бахт ила Ҳумоюн²¹ бўл.

Комрон²² бўл жаҳонда, давлат кўр,
Юз туман обрўю иззат кўр.

БЕШ ФАРЗНИНГ ТАЪДОДИ²³

Уламо аксари деди бу мақол,
Чиҳл²⁴ фарз ўлди мубтади²⁵ аъмол²⁶.

Илми фарз элга мисли қарздурур,
Талаби барча элга фарздурур.

Кимки аввал бўлса болиғу²⁷ оқил,
Анга беш фарздур муни билгил.

Бири иймондиру икинчи салот²⁸,
Бу икидин кейин учунчи закот²⁹.

Рамазон рўзасию ҳаж ўтамак,
Фарзи айн ўлди ушбу беш бешак.

Элдин ўлди бориға тоат шарт,
Лек икида бор иститоъат³⁰ шарт.

Ул ики, ҳажнию закотни дер,
Бўлса гар иститоъатинг бор бер.

Эмди бир-бир қилай борин таҳқир³¹,
Ҳақ таолодан ўлса гар тақдир.

АВВАЛҒИ ФАРЗНИНГ БАЁНИ

Бобур, аввалғи фарз қил таъриф,
Ким бор инсонға аввал ул таклиф.

Будур иймон мен айтайин, эшитинг,
Ҳар не дермен ани кўнгулга битинг.

Муъманун биҳқаким³² бўлур таҳқиқ³³,
Қилғай иқрор тил, кўнгул тасдиқ.

ОЛТИ МУЪМАН БИҲНИНГ ЗИКРИ

Олтидур муъманун биҳ, эй мўъминин,
Айтайин барчасин эшит мендин.

Аввал иймон Худоға келтургил,
Ширк черигин³⁴ замиридин сургил.

Доғи билким малак³⁵ эрур мавжуд,
Борчаси абду³⁶, Тенгридур маъбуд³⁷.

Бор учунчи китоби иқрори,
Тенгри тавфиқ бўлса дей бори.

Яна бил анбиёсини барҳақ,
Рўзи охирни³⁸ доғи бил мундоқ.

Яна билгил Худодин, эй ҳамдам,
Яхшилиқ бўлса, гар ямонлиқ ҳам.

Ушбуларким борин деди Бобур,
Билгасенким, муфассали иймондур.

Бу муфассалки, мен дедим ҳоли,
Лек филжумла бордур ижмоли³⁹,

Шарҳи бирла борин баён қилайин,
Билмаган бўлсангиз аён қилайин.

АВВАЛҒИ МУЪМАН БИҲНИНГ ШАРҲИ

Будур иймон Худоға келтурмак,
Ширк черигин замидин сурмак.

Айтқил, «Ла илаха иллаллох»⁴⁰,
Айт, маъносидин ҳам ул огоҳ.

Калима ушбудур муни тўхтат,
Демаги фарз бўлди бир навбат.

Яна мундин кейинки келгусидур,
Бу ақойидким, ул дейулгусидур.

Билгилу эътиқодни мунча туз,
Жони кўнглаунгда мундоғ ўлтурғуз -

Ким Худодур борини ҳаст эткан⁴¹,
Еру, кўку, баланду паст эткан.

Билки маъбуди босазо⁴² улдур.
Жумлаи халқдин сизо⁴³ улдур.

Ҳар неким бордир, ул яратқандур,
Хастлик жарчасига қотғандур⁴⁴.

Бирдиру йўқ шерик анинг ишига,
Ўхшамас ҳеч ишта ҳеч кишига.

Эҳтиёжи кишига йўқтур анинг,
Ёру ёвар⁴⁵ ишига йўқтур анинг.

Бор эдию ҳамиша бўлгусидур,
Не ким ўлгусидир, не тўлгусидур.

Тенгри кунҳига⁴⁶ банда йўл топмас,
Қачону қанда анда йўл топмас.

Зоти анинг не жавҳару не араз⁴⁷,
Ишларида не иллату не ғараз.

Тенгрининг зоти, оти элдек эмас,
Феъли бирла сифоти элдек эмас.

Ўз бошингча Худога от демагил,
Ҳам таъаққул⁴⁸ қилиб сифат демагил.

Бор мавсуф⁴⁹ ул сифат бирла,
Ҳам мусаммодурур⁵⁰ ул от бирла.

Ким ўзи они ёд қилгандур,
Аҳли дин эътиқод қилгандур.

ҲАҚ СУБҲАНАҲУНИНГ СУБУТИЙ СИФАТЛАРИНИНГ ТАФСИЛИ

Бор субутий⁵¹ сифатлари етти,
Ушбуларни салаф баён этти.

ҲАЁТ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Бири бу еттидин ҳаётдурур,
Ул ҳаётеки бемамотдурур.

Бу ҳаёт эл ҳаётидек эрмас,
Васфи Ҳақ эл сифатидек эрмас.

Тану жондин эмас ҳаёти анинг,
Ўхшамас халқга сифати анинг.

ИЛМ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Яна бири илмдур сифатларидин,
Олимул гайб⁵² бўлди отларидин.

Фикру андешадин эмас бу илм,
Касб ила пешадин⁵³ эмас бу илм.

Тоғда тош, тузда қум ададларини⁵⁴,
Анга зоҳирдурур⁵⁵, билур борини.

ИРОДАТ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Бил учунчи сифат иродатдур,
Билмагай улки бесаодатдур.

Ўт куяр, сув оқар ародатидин,
Сарбасар⁵⁶ ҳар не бор иродатидин.

Хостсиз ўт аро момуқ куймас,
Оч — ебон олам ошини тўймас.

ҚУДРАТ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Яна бир васфи Ҳаққа қудратдур,
Анда қудратдир, анда қувватдур.

Бори шида билингки донодур,
Ҳар не қилмоқта ҳам тавонодур⁵⁷.

Кўз юмуб очқунча қилур мавжуд,
Кўз очиб юмгунча қилур нобуд.

Ҳар не қилмақта қудрати бастур,
Олату восита керакмастур.

САМЪ ВА БАСАР⁵⁸ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Яна бил васфи самъу васфи басар,
Илмдин мунда ўзга маъно бор.

Бу эшитмак қулоқдин эрмас,
Ушбу кўрмакта кўз мадад бермас.

Гар қоронғуву, гар ёруғ бўлсин,
Гар йироқ бўлсин, гар ёвуқ⁵⁹ бўлсин.

Кўрару эшитур тафовутсиз,
Ажз⁶⁰ йўқтур жанобида ҳаргиз.

КАЛОМ СИФАТИГА ИШОРАТДУР

Яна бир каломдур сифати,
Баркамолу тамомдур сифати.

Мутакаллимдиру⁶¹ калом била,
Не тилу не оғиз, не ком⁶² била.

Нуқталар, ҳарфсиз иборатсиз,
Ҳақ адамға деди ниҳоятсиз.

Адам ул сўз била вужуд ўлди,
Мунча тор ўлди, мунча пуд⁶³ ўлди.

ТАҚДИРГА ИШОРАТДУР

Еру кўк ҳарне ҳодисдур,
Тенгри тақдири билки боисдур.

Куфру дин, зуҳду, фисқу, яхши-ямон,
Тенгри тақдири бирладур яксон.

Феълингиз ҳар недур билинг андин,
Ямону яхши барча Раҳмондин.

Ямону яхшидир қазоси анинг,
Яхшигадир вале ризоси анинг.

Зоҳидиға тегар тубан таъбе⁶⁴,
Ёрликлар⁶⁵ фосиқини бесабаве.

Зулм эмастур эрур бори шиш хўб⁶⁶,
Адл ила фазл эрур анга мансуб.

ИККИНЧИ МУЪМАН БИҲНИНГ ШАРҲИ

Яна хайли фариштадур билингиз,
Ҳар бириси бир иштадур билингиз.

Бири рокиъдурур⁶⁷ бири сожид⁶⁸,
Бири қойимдурур⁶⁹ бири қоъид⁷⁰.

Бири Ҳақ ёди бирла мустағрақ⁷¹,
Билмайин Ҳақдин ўзгани мутлақ.

Келса гар қатра ёмғуре ерга,
Бор анинг бирла бир малак бирга.

Борса гар зарра туфроғи кўкка,
Ул боришни соғинма ўзлукка.

Ҳар ёгин ёғса, ҳар еле елса,
Ҳар нима борса, ҳар нима келса.

Ҳар бир муаккил⁷² ўлди малак,
Гар ер ҳалидурур, гар аҳли фалак.

Билингизким фаришта хайли бари,
Нарлиғу⁷³ модалиғдин ўлди бари.

Куфр ила маъсиятни⁷⁴ билмаслар,
Ҳақ буюргандин ўзга қилмаслар.

Бу малак ичра тўртдур машҳур,
Отлари савҳалардадур мастур⁷⁵.

Жаброилу иккинчи Исрофил,
Ҳар бирини бир иши тайин бил.

Бор бурунғиси ваҳий келтурган,
Яна бири сур⁷⁶ ичра ҳам сурган.

Бириси ризқ еткурур элга,
Бири эл умрини берурур элга.

Нечасини башарға бил тайин,
Хайру шар сабт этарлари ойин.

Икки тун, икки кун уйу йўлда,
Бири ўнг қўлдаю бири сўлда.

Ҳар сувар рост айлаб ўзларига,
Кўринур аҳли қурб⁷⁷ кўзларига.

Яна баъзи фариштаи раҳмат,
Яна баъзи азоб учун мусбат.

Икиси гўр ичидадур сойил⁷⁸,
Шаклу ҳайъатлари баче ҳойил:

Бири Мункир, бири Накирдурур,
Бори ҳукм илгида асирдурур.

Ушбулар бирла сиз ямон бўлманг,
Куфру исёнга ҳамзабон бўлманг.

Баъдалиқдур буюрса не чора,
Лутф агар қилса, сурса не чора.

УЧИНЧИ МУЪМАН БИҲНИНГ ШАРҲИ

Тангрига билки кўб китобдурур,
Анда ҳам лутфу ҳам итобдурур.

Бу кутуб⁷⁹ юздиру яна ўн тўрт,
Кимгаким мункир ўлса тушсун ўрт.

Анбиёга келибдурур бу кутуб,
Умматиға набийлари ўқутуб.

Лек иймон ададга лозим эмса,
Мужмал иймон кутубга келтур бас.

Бу кутубдинки, тўртдир машҳур,
Бири Тавротдур, бири Забур.

Яна Инжилу яна Фурқондур,
Эмди машҳур оти Қуръондур.

Бордурур борча элга фазллари,
Хоҳ бўлсин фаришта, хоҳ пари.

Борчанинг афзали Муҳаммаддир,
Борчанинг акмали⁸⁷ Муҳаммаддир.

Борчанинг фазлини йиғиштурсанг,
Бир кишида борин сиғиштурсанг.

Фазли Аҳмадча бўлмағай ул ҳам,
Бўлмағай Аҳмад фазилатидин кам.

Ҳар набийнингки ҳужжати бордир,
Бир бўлак хайлу уммати бордир.

Лек, билким, Муҳаммади арабий,
Бордурур кофай улусқа набий.

Жумлаи анбиёга ул хотим,
Борча маҳкуму улдурур ҳоким.

Хатм ўлубдир анга пайғамбарлиқ,
Келмас эмди кишига бу ёрлиқ.

Осмодин Масиҳ чун келгай,
Шаръи — шаръи Муҳаммадий бўлғай.

Даъват эткай улусни бу динга,
Саъй қилгай бори бу ойинга.

Шаръича шаръ бўлмағай тансух⁸⁸,
Қилди ҳар шаръники бор мансух⁸⁹.

МЕРОЖ СИФАТИГА ИШОРАТ

Бир кеча Тенгрининг иноятидин,
Фазл ила лутфи бениҳоятидин.

Уммиҳоний⁹⁰ уйида эрди расул,
Жаброил осмонидин этти нузул⁹¹.

Жаброил олдида Буроқ⁹² чекиб,
Маркаб эрди Буроқу ул рокиб.

Маккадин келди Байти муқаддасқа,
Сен бу йўлни соғинмағил қисқа.

Борди андин фалакка майл этти,
Етти кўкка ўшал замон етти.

Анбиё бирла муҳталин⁹³ бўлди,
Нуридин жавфи⁹⁴ осмон тўлди.

Кўрди дўзахни, биҳиштни ҳам,
Яхши афъолу⁹⁵ бадсириштни⁹⁶ ҳам.

Ҳамроҳи ожиз ўлди бормоқтин,
Эмас эрди бу ажз ҳормоқтин.

Кўргуликларни бордию кўрди,
Эшитур сўзини Ҳаққа эшиттурди.

Уйғоқ эрдию Ҳақ бу лутф этти,
Ҳеч ким етмаганга ул етти.

Келди андин чу завқ бирла бери,
Совумайдур эди ҳануз ери.

Шак бу ишта кечурма кўнглунгда,
Фикри фосид эвурма кўнглунгда.

Борча Тенгри қошуда осондир,
Қудрат олдида ақл ҳайрондир.

**ИШОРАТ АНГАКИМ ҲАВОРИҚИ⁹⁷ ОДОТҚА
ҲАР МАҲАЛДА БИР ОТТУР⁹⁸**

Ҳарки одат зоҳир этса киши,
Билингизким анинг недир бу иши.

Анда гар даъвойи нубувваттур,
Билингиз анга мўъжиза отдир.

Йўқса анинг оти кароматдир,
Ақлда ушбу ишта ҳайраттур.

Мубтадиъдин⁹⁹ хавориқи одот.
Зоҳир ўлса билинг недир анга от.

Бордир ул макр ёхуд истидрож¹⁰⁰,
Шаҳрдин айлангиз ани ихрож¹⁰¹.

**БАШАР ЖИНСИ МАЛАК ЖИНСИНИНГ
БИР—БИРЛАРИГА ФАЗИЛАТЛАРИНИНГ БАЁНИ**

Билгил афзалдурур хавоси малак,
Мўъминин оммасидин эрмас шак.

Бордир афзал малак авомийдин,
Оммайи мўъминин муни бил чин.

**ИШОРАТ АНГАКИМ МУҲАММАД УММАТИ АФЗАЛИ
УМАМДИР ВА УММАТЛАРИ ОРАСИДА ХУЛОҒОЙИ
РОШИДИН АЗИЗУ МУҲТАРАМДУР**

Чун Муҳаммад набийлар акмалидур,
Уммати ҳам умамнинг афзалидур.

Уммати ичра кўптур аҳбоби,
Боридин яхши олу асҳоби¹⁰².

Бор Абу Бакр жумлаи умматқа,
Лойиқу яхшироқ хилофатқа,

Бўлди андин кейин халифа Умар,
Бор эди ушбу ишга ул фархур¹⁰³.

Яна Усмон била Али эрди,
Ушбу тўрт уммат афзали эрди.

Икиси шайху икиси хатанайн¹⁰⁴,
Бердилар дин ишига зийнату зайн.

Кимки шайхину анбиёни сўкар,
Қонини ўз илиги бирла тўкар.

Сўккучи шаръ аро бўлур кофир,
Тилимизни сен асра, эй Қодир.

Бовужудеки¹⁰⁵ шаръ этар такфир¹⁰⁶,
Ўлум ўлгай бу журм¹⁰⁷га таъзир.

Яхши денг жумла олу асҳобин,
Васф этинг барча ёру аҳбобин.

Яхши денг, яхши ҳам кўрунг борини,
Иззу¹⁰⁸ таъзим ила сўрунг борини.

Жумлани яхши эътиқод қилинг,
Барчасин яхшилиққа ёд қилинг.

Чун хилофат Алиға топти қарор,
Тушти асҳоб аро хилофи ниқор¹⁰⁹.

Ҳақ Али жониби эди анда,
Ким хилоф этти, бўлди шарманда.

Ул хилоф эрди ноҳақу ботил¹¹⁰,
Лек аларға тегурмагайсен тил.

Икиси эрди ул мубашширадин¹¹¹,
Ким бу навъ эттилар хато орадин.

**ИШОРАТ АНГАКИМ АҲЛИ ҚИБЛА
ТАКФИРИ ЖОИЗ ЭРМАСТУР**

Ҳар неким, Тенгридин кетурса расул,
Ҳар кишиким, аларни қилса қабул,

Ул киши аҳли қибадир, билингиз,
Они кофир демакни бас қилингиз.

Гарчи кўб залму кўб хато қилса,
Мубтадиъ бўлса юз ҳаво қилса.

Ҳукм қилманг анинг шақоватиға¹¹²,
Дўзахлиғ битимангиз отиға.

Гар киши бўлса солиҳу обид,
Туну кун бўлса қойиму сожид.

Амрлар тарк қилмаса ҳаргиз,
Наҳийлар зоҳир этмаса ҳаргиз.

Ҳукм қилманг ани саодатлиғ,
Демангиз ани жазм жаннатлиғ.

Магар ул унки дўстдори илоҳ,
Жаннатликларига бўлди гувоҳ.

Яна жаъмени ҳазрат оллидин,
Бил мубашшир набий мақолидин.

ИШОРАТИ ИМОМҒА

Дин ишиға кўб эҳтиром керак,
Олам аҳли аро имом керак.

Лойиқ эмас бу ишга эга киши,
Керак ушбу имомингиз Қураший.

Подшоҳдирки шаръ имом деди,
Ушбу элга «халифа» ном деди.

Халқ аро кимки подшоҳдурур,
Тоатин қилмасанг гуноҳдурур.

Магар ул ишки маъсият бўлғай,
Қилмасиға анинг жиҳат бўлғай.

Подшоҳе агарчи золимдур,
Аҳли ислом ичра ҳокимдур.

Анга қилмоқ хуруж бўлди ҳаром,
Будурур шаръ ичра рабту низом.

Бу имом истамак шаригат аро,
Кимга вожиб бўлур экан оё.

Саркаш¹¹³ эл ушбунни ҳавас қилмас,
Сойир¹¹⁴ элнинг бу илгидин келмас.

Гар барийн бўлсалар мунга ҳукком¹¹⁵,
Кимни қилсинлар ўзларига имом.

Ҳар кишиким, бу ишни қилмайдир,
Салтанат шевасин не билсин ул.

Мулк вайрон бўлуриға не шак,
Динға ҳам кўб ҳалал бўлур бешак.

ИШОРАТ ТҮРТ ИМОМҒАКИМ МУҚТАДОЙИ¹¹⁶ ДИНУ ПЕШВОЙИ АҲЛИ ТАБЪИЙНЛАР

Билки, бу тўрт имом барҳақдир,
Ким алардин бу динға равнақдир.

Бу имомеки шаръ адосидурур,
Дин ила шаръ муқтадосидурур.

Бириси бу Халифа Нуъмондир,
Яна бири Шофиъ пурдондир¹¹⁷.

Яна бири Молику яна Аҳмад,
Қилдилар жаҳд шаръ аро беҳад.

Ҳар бирига мутобиғу, ҳампай¹¹⁸,
Даражоту нажот хуб топғай.

Тенгридин бизга кўб латифадурур,
Муқтадомиз Абу Ҳанифадурур.

Тенгрига шукурлар дейинг яксон,
Қилди бизларга ишин осон.

**ИШОРАТ АНГАКИМ ЗОҲИДУ ФОСИҚ
ВА ЯХШИЮ ЯМОН ОРАСИДА
НАМОЗ ЖОИЗДУР**

Фосиқе бўлса, бўлса ё зоҳид,
Золиме бўлса, бўлса ё обид.

Жоиз ўлдики ул имом ўлғай,
Муқтадонинг иши тамом бўлғай.

Қайсидир бу имом эшитинг роз,
Бу имом ўлди элга беш намоз.

БЕШИНЧИ МУЪМАН БИҲНИНГ ШАРҲИ

Яна охир кунининг иймони,
Будир айтай, эшитингиз они.

Бурноғи манзил анда гўрадурур,
Гўр элидин Худойи сўрадурур.

Ул сўриқчи икки фариштадурур,
Ким, бурун бўлди отлари мазкур.

Дер, Худойинг, пайгамбарнинг кимдурур,
Динингу роҳу раҳбаринг кимдир?

Гар жавобини басавоб дегай,
На алам кўргаю на ғусса егай.

Қабрини кенг Худой қилғай анга,
Равзан учмоқ сари очилғай анга.

Кеча-кундуз анга аён бўлғай,
Ким ери равзада¹¹⁹ қаён бўлғай.

Гар жавобини яхши айтмаса,
Тенгри анинг сариға қайтмаса.

Бошиға оҳанин чумоқ егай,
Раҳмату айши ал-фироқ дегай.

Уйини топқонида гурз асари,
Эшитур ғайри одамею пари.

Гар парию башар эшиткайлар,
Ғуссадин жонларин эриткайлар.

Қабр ул навъ зўр ила сиққай,
Ҳар бирига сўнгакларин тикқай.

Равзан ўлғай анга сақар¹²⁰ сариға,
Юз туман шўру шар¹²¹ сариға.

Ерини дўзах ичра кўргай ул,
Гаҳ ўту гаҳ ях ичра кўргай ул.

**ИШОРАТ ИСРОФИЛ
АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ СУРИҒА**

Даври охирки чун ёвуқлашса,
Умр паймонаси бори тошса.

Амр бўлғай Худойдин беқийл¹²²,
Дамни сур ичра сургай Исрофил.

Шамъдек ўлғай эл бу дам бирла,
Ҳам адам бўлғай эл дам бирла.

Холий ўлғай бу халқдин олам,
Умрлар бўлмағай бани Одам.

Яна бўлғай Худойин маъмур,
Сур аро дам сурарга соҳибсур.

Зинда¹²³ қилай борини бир дамда,
Ҳеч ўлук қолмағай бу оламда.

Ҳашр ўлур¹²⁴ мўъминин бу суратта,
Балки мундин латиф ҳайъатта.

ИШОРАТ НОМАИ АЪМОЛҒА

Ушбулардин кейин будир аҳвол,
Келгуси элга номаи аъмол.

Суъадонинг¹²⁵ ўнг илгидин келгай,
Анда ул эл саодатин билгай.

Ашқие¹²⁶ номасинки тергайлар,
Орқадин сўл иликка бергайлар.

ИШОРАТ МЕЗОНҒАДИР

Яна мундин кейин тарозу бор,
Тоат-маъсийини тортув бор.

Кимгаким оғса паллаи тоат,
Билгай учмоғлиғини ул соат.

Кимгаким оғса паллаи исён,
Қолгай ул лаҳза беҳушу ҳайрон.

ИШОРАТ АРОСАТНИНГ¹²⁷ МАВОҚИЪИГА

Аросат ичра мавқуф илик эмиш,
Ҳар бирида бўлур савол бир иш.

Тез ўтар кимки берса яхши жавоб,
Йўқса йиллар чекар азобу уқоб¹²⁸.

Баъзи элгаки Тенгри лутф эткай,
Беҳисоб учмоқ ичра еткай.

**ИШОРАТ АНГАКИМ ШАФОАТ ЭШИГИ
АВВАЛ ҲАЗРАТИ РАСУЛДИН ОЧИЛГАЙ,
ЯНА ҲАР КИМГА ҲАҚ ДАСТУР БЕРСА
УЛ ШАФОАТ ҚИЛГАЙ**

Мустафодур билингки умматқа,
Эшик очқай бурун шафоатқа.

Яна ҳар кишига Ҳақ берур дастур,
Кўнгли истарға шафиъ бўлур.

ИШОРАТ СИРОТҚА¹²⁹

Аросат аҳликим, булардин ўтар,
Дўзах устида кўпруғига етар.

Инчка қилдин, қиличдин итиг,
Борчаға лозим андин ўтмалик.

Жину, инсону, мўъмину кофир,
Бўлгай ул кўпруғ устига ҳозир.

Ки оёқ қўйса кофир ул дамда,
Ерини кўргай ул жаҳаннамда.

Ўткучи ўт ичида гарқ ўткай,
Мўъмин андин мисоли барқ ўткай.

Баъзи эл елдегу гаҳе қушдек,
Баъзи элга кўрунгай ул тушдек.

Кимгаким бўлса заъифлиғ иймон,
Ўтмаги андин ўлмагай осон.

Бири эмаклабу бириси юруб,
Йиқила, қўпа, бир пўя уруб.

Баъзи аввал қадамда ўқ бергай,
Баъзи ўртасига етиб ҳоргай.

Баъзи охир қадамда йиқилгай,
Йиқилиб дўзах ичра тиқилгай.

**ИШОРАТ АНГАКИМ УЧМОХ БИЛА ТОМУҚ¹³⁰
ҲАҚДИРУ МУШРИКНИНГ¹³¹ МАНЗИЛИ ТОМУҚ
ВА МЎЪМИННИНГ МАҚОМИ УЧМОХДУР**

Билки учмох билан томуқ ҳақдир,
Мўъминнинг мақоми учмоҳдир.

Кимки ул бўлса мушрику кофир,
Манзил этти томуқ анга қодир.

ИШОРАТИ ДЎЗАХҚА

Кимки дўзахқа тушса кофирдин,
Чиқмагай жовидон ўшал ердин.

Ҳар азобеки эл тасаввур этар,
Дўзахларға ул азоб етар.

Тушса гар мўъмин жаҳаннамға,
Гунаҳича қолур ўшал гамға.

Ё шафие шафоат эткай анга,
Манзиле жаннат ичра еткай анга.

Ё Худо анга маҳзи¹³² лутф эткай,
Андин ул меҳнату алам кеткай.

Кимки мўъмин борур бу оламдин,
Қутулур билки, жовидон ғамдин.

Ғунаҳича агарчи ранж етар,
Лек охир биҳишт сари кетар.

ИШОРАТ ҲАВЗИ КАВСАРҒА

Яна билгилки ҳавзи кавсардир,
Анда юдузча зарфлар¹³³ бордир.

Пулдин¹³⁴ ўтиб бу су(в)да турғайлар,
Халқни бу су(в)ға чўмулғайлар.

То йўлғай томук ғуборидин,
Кўнгли тинғай бу лаҳза боридин.

Тинибон кўнгли боргай учмоҳқа,
Юз туман шукрлар дегай Ҳаққа.

ИШОРАТ БИҲИШТҚА

Даража жаннат ичрадир секкиз,
Тенгри гар лутф қилса, еткайсиз.

Тенгри жаннатқа кимниким тергай,
Амалға яраша ер бергай.

Анда ҳуру, қусуру¹³⁵ ғилмондур¹³⁶,
Неча лаззатки ақл ҳайрондур.

Ҳар фароғатки эл хаёл етар,
Андин ортиқ биҳишт элига етар.

Жовидон¹³⁷ ерларида бўлғайлар,
Ғам била ғуссадин қутулғайлар.

Барчадин яхши лаззати дийдор,
Бизга қилғай насиб, ё Ғаффор.

ИШОРАТ ИЙМОН ШАРОИТИҒА

Билки, иймон шаройити бордир,
Аҳли иймон аро муқаррардир.

Бириси ғайбқа кетур иймон,
Бўлди иймон йаъси бедармон.

Ғайб оламини хоссайи Ҳақ бил,
Сўз будир шаръ ичра мундоқ бил.

Яна Ҳақдан керак умид ила бийм,
Муни деб юрма бор Худойи карим.

Яна билгил ҳалол, ҳақни ҳалол,
Бир ҳаромини ҳам ҳарому вубол.

Тенгрининг душманиға душман бўл,
Тенгрининг душманиға душман бўл.

ИШОРАТ ИЙМОННИНГ НАТИЖАВУ ҒОЙДАСИҒА

Кимки, иймон буларға келтурса,
Ушбу деганлар устида турса.

Қутулар бандалиқтин, ўлмақтин,
Таламоқтин, жиҳоти бўлмақтин.

Дунявийдир буларни ёд олингиз,
Ухравийни дейиш қулоқ солингиз.

Жовидоний азоб ила меҳнат
Кўрмасу оқибат борур жаннат.

КИТОБ ХОТИМАСИ

Шукур лиллоҳ муродима еттим,
Фарзи аввал сўзни тамом эттим.

Бу эди сунний элга муътақидот,
Ким, баён айладим борини бот.

Бу масойилки, мен баён эттим,
Бу ақойидки, мен аён эттим.

Дерлар аслияйи эътиқодиййа,
Мункир¹³⁸ ўлгай инодиййа.

Қолган ул тўрт фарзи шаръиййа,
Амалиййа дейилди фаръиййа.

Тенгри тавфиқи бўлса дей барини,
Кўрсатай анда ҳар амал ерини...

СЎФИ ОМОХЎР (1644–1721)

Сўфи Омоҳёр (манбаларда Эшон Сўфи номи билан ҳам машҳур) Самарқанднинг Мингал қишлоғида туғилган. Ўн ёшларида Бухорога ўқишга боради, 25 ёшида Бухоро божхонасида божгир бўлиб ишлайди. Кейинроқ Шайх Наврўз қўлида 12 йил таҳсил олади. 1721 йилда Сурхондарёнинг Вахшивор қишлоғида вафот этган. Сўфи Омоҳёр ҳаёти ва ижоди ҳақида Мутрибийнинг "Тазкирату-ш-шуаро", Мулла Содиқ Самарқандийнинг "Риёзу-ш-шуаро", Муҳаммад Амин Насафийнинг "Мазҳару-л-мусаннифин" каби асарларида маълумотлар келтирилган.

Сўфи Омоҳёрнинг «Маслаку-л-муттақийн» («Тақводорлар маслаги»), «Саботу-л-ожизин», «Махзану-л-мутеъин» («Мутеълар хазинаси»), «Муроду-л-орифин» асарлари мавжуд. «Баёзи аламкаш»да 73 шеъри бор.

Сўфи Омоҳёрнинг машҳур асари «Саботу-л-ожизин» бўлиб, Саудия Арабистони, Покистон, Туркия каби мамлакатларда чоп этилган. Бир неча марта шарҳлар ёзилган. Асар дастлаб форс-тожик тилида ёзилган. Кейинчалик Сўфи Омоҳёрнинг ўзи уни ўзбек тилига шеърий услубда таржима қилган. Ҳажми 12000 байтган ортиқ. «Маслаку-л-муттақийн» асари нақшбандия тариқати мужаддидия қўли (тармоғи)нинг назарий манбаси ҳисобланади. Унда сулук одоби, мурид ва муришид муносабатлари янгича талқинда баён қилинган.

«МАСЛАКУ-Л-МУТТАҚИН»

БИСМИЛЛАҲИР РОҲМАНИР РОҲИМ

«Роббана ла туахизна ин насина ав ахтоъна» — оятидан кейин «Сипос ва шуқри беқиёс ул Худойгаким¹ ...

Ҳамд ва дурудин сўнгра бу бандаи гуноҳкор Худонинг раҳматидан умидвор осий ва жофи² қулдин маъруз³ шулким, шайхул машойих, зотлари барокотлик, хужаста⁴ сифатлик, мутаолий даражотлик, нусрат⁵ одоблик, фаришга сиёдлик⁶, хуршид кулоҳлик⁷, авлиёлар далили, уламолар далири⁸, боргоҳи⁹ илоҳийнинг маҳрами, ҳасаби¹⁰ саййидийнинг ҳамдами, йўл кўрсатувчилар пешвоси, тақводор ва парҳезкорлар муқтадоси¹¹, масъалаи румуз (рамз)ларин очқучи, орифлар сарвари ва машойихлар раҳбари, расул алайҳиссалом шариятларин барпо қилғучи, илми ҳол ва илми қолнинг комили ва оят-ҳадис ва амри маъруфнинг олими, диннинг ривожчи, авлиёлар тожи, ҳар бир сўзи мамлакатлар хирожи, «соҳибул каромати вал кушофоти жомии-л-фуруъи вал-усули ва ҳодиил-манкули вал-маъқул»¹² фақоҳатпаноҳ ва диёнат дастгоҳ, ҳазрати эшон Сўфи Оллоҳёр Мингалий¹³ қуддиса сирруҳу «Маслаку-л-муттақин»ни тасниф қилиб, «Саботу-л-ожизин»да меҳрибон бўлган эканлар.

Байт:

*Битилди форсий тилдин китобе,
Тамом анда масоилни жавобе.
Ҳама тақвову фатвонинг баёни,
Ўн икки мингдин ортиқ байти они, —*

деган меҳрибонликларин бир неча камқувват ва форсийдин беҳабар толиблар кўруб, бу зарраи бемиқдор ва кам бизоат¹⁴ зоҳир ва ботинда нобино ва лангпо (чўлоқ) фақири ҳақир Ҳафиз Хўжанинг ўғли Қўзи Хўжаи бефаросат ва кам каёсат¹⁵ нолайиқни бу амри шарифга, лойиқ кўриб, илтимос

қилдиларким: «Ҳазрати Эшон Сўфининг бу китоби табарруқларидан бизлар беҳабармиз. Керакким, туркий бўлса, бизлар ҳам фаҳм қилиб, баҳра олсоқ ва ҳол-қувватимиз боринча амал қилсоқ ва бизлардин сўнгиларга ҳам нусха бўлур ва тақи неча толиблар йўл топиб, Худойи азза ва жалла тавфиқи бирла йўлга кирсалар», — деб илтижо қилгандин кейин бу фақири бебаҳра заруратдин «Аз зарурату юбиҳул маҳзуроти» (зарурат манъ қилинганларни мубоҳи)ни ёдга олиб, ҳазрати қутби авлиёнинг руҳи покларидин мадад талаб қилиб, «Маслаку-л-муттақин»ни туркий қилмоққа шуруъ қилдим...

*Ҳикояти Абу Ҳафзи Кабир
роҳматуллоҳи алайҳ*

Хожа Абу Ҳафзи Кабир роҳматуллоҳи алайҳдин ривоят қилурлар: Абу Ҳафзи Кабирга пирлари «Бухорога бориб, халойиққа йўл кўрсатинг ва насихат қилинг», — деб ижозат бердилар. Шундан кейин Хожа Абу Ҳафз хотинлари билан машварат қилиб: «Мен эмди Бухорога бориб ваъз айтишим керак», — дедилар. Хотинлари кўб меҳрибонлик бирлан айдилар: «Эй улуғлар имоми, мундин илгари эгасиндин сўрамай бирор нарса еб эрдингизми?». Хожа айдилар: «Норасидалигимда бир кун оташпараст кофирлар кўчасидин ўтарда уларнинг саройиға кириб гандано (пиёз ва саримсоққа ўхшаш ўсимлик)нинг баргини берухсат узиб олиб едим. Хотин сани саволинг бирла эсимға ул гуноҳим келди, бўлмаса ёдимда йўқ эрди. Мисраъ:

Чиқиб эрди эсимдин ул гуноҳим.

Хотин айди: «Эй хожа, бир кишининг ганданосининг ҳақи сизнинг елкангизда экан, бирор кимсага насихат қилсангиз, нафасингиз таъсир қилмас. Бу гуноҳкорлик бирла уёлмайсизми Бухорога бориб ваъз айтарман дегани?» Хожа бу сўзни эшитиб, ул ганданонинг эгаси тарафига ошиқиб, шошиб югурди. Кўзларидин ёшлари оқар эрди. Хожа ганданонинг эгасини топиб: «Рози бўл», — деб кўп ялиниб-ёлворди. Эгаси асло рози бўлмади. Хожа айдилар: «Эй биродар, ўша барги ганданонинг ҳақи учун майли юз танга берай?» — дедилар, барибир қабул қилмади. Охир-оқибат ул одам: «Эй хожа,

эртага рози бўлиш бўлмаслигимнинг жавобини айтгаймен», — деб уйига кетди. Хожа шул тун Худога зор-зор йиғлаб: «Худоё, тонгла қиёмат санга не жавоб берурман», — дер эди. Сўнгра ул оташпараст, ўз хотинининг олдига бориб ўтган воқеаларни бир-бир баён қилди. Хотин бу воқеаларни эшитиб, ўрнидан сачраб туриб айтди: «Бир барги гандано учун ул одам мундоғ таваллолар қилиб, қизил юзин сандек динсиз кофир олдида сарғайтирган экан, унинг дини ҳақ дин экан, унинг динин ихтиёр қилғил, ҳақиқий дин ўша дин экан!» — деб иковлари дод-вой солиб йиғлашдилар. Бу қоронғу олам кўзларига равшан бўлди. Буларнинг ҳолини кўруб, бўлган воқеаларни эшитиб, унинг барча хеш ақраболари, туғишганлари — ҳаммалари мусулмон бўлдилар. Ул олийжаноб, муаллиял алқоб¹⁶нинг бир қўрққанларидин ва арзимас нарсадин парҳез қилганлари сабабидин ул шаҳарда бирор кофир қолмай барчаси мусулмон бўлдилар.

*Ҳикояти Ибн Мукаддар
роҳматуллоҳи алайҳ*

Ибн Мукаддар роҳматуллоҳи алайҳ намоз вақтида ўзларидин кетди. Бир соатдин кейин ўзларига келди. Халойиқлар бу ҳолат сабабини у зотдин сўрадилар. Ул шоҳбоз яхши бахтлиқ эрдилар, айдилар: «Эй биродарлар, бир улуғ гуноҳим ёдимга тушди. Бир замонлар бир жойга боратурур эрдим, ногоҳ бир боғ ёнидин ўтдим. Юзимни ул боғ тарафига қаратдим ва ижозатсиз гулларидан искадим. Қиёмат бўлгач, Қаҳҳор отлиғ Худойим бу ёмон феълимдин савол қилиб: «Эй бандам, дунёда бандалик лофини урдин, на учун бировнинг боғидаги гулини сўрамай искадинг? — деса, мен шарманда ул вақтда на жавоб бергайман, не учунким азоби қаттиғ ва ҳайбатлиқдир».

Эй биродарлар, Ибн Мукаддар бир гулни узмай ва боққа кирмай ислаганига мундоғ ҳасрат ва надомат қилиб пушаймон еб, эсидин кетиб йиғлади. Вой, сиз ва биздек юзи қора, ҳоли табоҳ¹⁷, гумроҳлар аҳволиғаким, қиёмат куни ҳаммани гамга соладиган гам ели туради. Яъни Савол-жавоб бошланганда, Худонинг қаҳридин юлдузлар тўкилғай, мундоғ офтоб ёруғлиғи бирла қоп-қаро бўлғай ва бу маҳкам тоғлар ва ерлар юнгдак титилиб кетгай ва бунингдек улуғ осмон тешик-

тешик ва пора-пора бўлмай. Ул қиёмат кунининг ваҳмидин ёш баччалар қариб қолмай, ул вақт эркаклар ва хотинлар парвонадек саргардон бўлмай. Ва яна беҳишт ва дўзахни ошкор қилур ва тарозуни ва сиротни тайёр қилур, Ҳазрати Худойи таоло ҳалол ва ҳаром, шубҳали нарсалардан сўраб: «Не учун мундоғ гуноҳлар қилдинг? Мен — сенинг Худойинг амримни буюриб ва наҳйи¹⁸дин сени қайтарган эрдим ва барча аъзоларинг саломат қилган эрдим. Ўз фойдангни билмасдин, не учун ўзингга зиён қилдинг?» деса, шармандалиқдан бўлак на жавоб берурмиз. У вақтда бир қатра сувдан¹⁹ яралган биздек инсонларнинг ҳолига вой! Магар Худойи азза ва жалла гуноҳимиз устига авф пардасини ёпса, нажот топурмиз. Ва агар қудратли ва бағишловчи Худойи азза ва жалла гуноҳимизни авф этмаса, азобга лойиқ юзи қаролардин бўлурмиз...²⁰

<...> «Илоҳи, жамии уммати Муҳаммадға, хусусан, бу камина фақири ҳақир котибга охир дамда иймон рўзи қилғайсан. Омин ва роббул оламин. Бироҳматика ё арҳамар роҳимин. Оллоҳум мағфирли вал валидайя валижамийил мўъминина вал мўъминот вал муслимина вал муслимот. Ал аҳёу минҳум ва амвот. Иннака мужибуд даъват ва мунзилул баракот ва қозийул ҳожот»²¹.

Сана 1283²².

Бобораҳим Машраб (1653—1711)

Улуғ ўзбек шоири, тасаввуф адабиётининг етук намоёнғаси Бобораҳим Машраб Мулла Вали оиласида (1653) гунёга келган. У Мулла Бозор Охунг қўлида ўқийди. 1665 йилда Қашқарга Офоқ Хожа ҳузурига бориб билимини янада чуқурлаштиради. 1673 йилдан бошлаб умрининг охиригача қаландарларча ҳаёт кечиради. Балх ҳокими Маҳмуғ Қатағон томонидан (1711) дорга осилади.

Мажзуб Намангонийнинг "Тазкирату-л-авлиё", Исҳоқ Боғистонийнинг "Тазкираи қаландарон", Малеҳо Самарқандийнинг "Музақкуру-л-асҳоб" каби тазкираларида, Ҳақимхон тўранинг "Мунтахабу-т-таворих", Мирза Олимнинг "Ансобу-с-салотин" асарларида ҳам шоир ҳақида айрим маълумотлар учрайди. Машраб ҳақида мукамалроқ тасаввур ҳосил қилувчи манба "Қиссаи Машраб" («Шоҳ Машраб», «Девонаи Машраб» номлари билан ҳам учрайди)дир. Унинг кўпгина қўлёзма ва тошбосма нусхалари мавжуд.

Машраб асарлари бир неча марта чоп этилган (1958, 1960, 1963, 1971, 1979, 1990). Шоир мероси "Қиссаи Машраб" орқали етиб келган. Асарга Риндий, Умар, Маҳваш, Зинда ва Мансур тахаллуслари ҳам учрайди.

"Мабдаи нур" ва "Кимё" асарлари муаллифлиги борасида мунозара мавжуд. 1997 йилда "Мабдаи нур" (Жалолиддин Румий "Маснавийи маънавий" сига шарҳ) Бобораҳим Машрабнинг асари сифатида чоп этилди.

Машрабнинг тасаввуфий ҳаёти ва қаландарийлик тариқати ҳақида маълумот берувчи арзирли манбалардан бири бўлган Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асаридан намуналар берилди.

ИСҲОҚ БОҒИСТОНИЙ
«ТАЗКИРАИ ҚАЛАНДАРОН»дан

Бисмиллаҳир роҳманир раҳим

Фақир Исҳоқ ибн Зиёвуддин ибн Искандар Иброҳим Боғистоний¹ ушбу китоботни битмоққа жазм қилдим. Мазкур китобни битилмоғига боис шулдирки, шаҳри Наманганда етти йил ҳазрати бузруквор Мулла Бозор Охунд² мадрасаларида сабоқдошим бўлмиш Раҳимбобо Машраби мажзубнинг фожеъ қисмати борасинда ривоят қилмиш Пирмат Сеторий³нинг даъвати бу фақир илкига қалам олмоққа рағбатлантирмиш. Вақтики, Раҳимбобо Намангандин дили озор чекиб, Кошғар сафарига отланди. Пирмат Сеторий девонаваш Раҳимбобога бўлган камоли эътиқоди ва садоқати туфайли унга ҳамсафар бўлмишди. Ул оташнафас шоири замон Раҳимбобо Пирмат Сеторий (билан) бирга Хўжам пошо⁴ даргоҳларида етти-саккиз йил чин эътиқод ва садоқат ила хизмат адо этмишдилар. Ҳазрати Хўжам пошонинг муборак нафаслари боис Раҳимбобо Машраб тахаллусига сазовор бўлмишди. Ва лекин ароға совуқ сўз тушмушдики, Машраби мажзуб Хўжам пошо даргоҳидан қувилмишдир. Жони ичига сиғмаган разолат ва қабоҳатнинг кушандаси бўлмиш Машраби мажзуб забониндин кўп оташнок абёт⁵ бунёдга келмишдики, ўқуған, эшитған ва мағзини чаққон халойиқ бу оташнок абётларнинг шайдоси бўлмишди. Илло замона зўрлари Машраби мажзубнинг абётларини хуш кўрмадилар. Қай маконга бормасин, унинг азиз ва табаррук бошига маломат тошлари ёғилди, дашном ва даккилар бўрониға йўлуқти. Шу боисдан бўлса керак, Машраби мажзуб абётларида кўп афсус ва надомат бирла демишларки:

*На ҳолатгур, аё дўстлар, ажаб ҳайрона Машрабман,
Кўролмай гулузоримни баса гирёна Машрабман.*

*Қаландарваш бўлуб доим, эшикларга фиғон айлаб,
Халойиқға бу оламда баса афсона Машрабман.*

*Фалакнинг жабридин юрмак аламдир кўксима дилбар,
Тарахҳум айлабон кўргил жароҳатхона Машрабман.*

*Висолини талаб қилсанг, огоҳ бўлғилки, эй Машраб,
Кеча-кундуз қарор олмай ажаб афғона Машрабман.*

*Халойиқлар мени қувлар ёмон деб ҳар шаҳар борсам,
Ажаб мажзуб, ажаб мардуд⁶, дили вайрона Машрабман.*

Алғараз орадин кўп неча фурсат ўтмишди. Фақир мадраса таълими ихтимомига етказиб ўз кентим Боғистонда жойнишин бўлмишмен. Биродарим Раҳимбобо ўзи каби қаландарлар ҳамкорлигинда бир ерда қарор топмай, ўлкаю вилоятларда саргардону сарнигун⁷ умргузорлиғ қилиб юргани ҳаққинда гоҳ-гоҳ хабарлар эшитмиштим. Вақтики, биродаримдан айрилганим фурсатида йигирма йиллар ўтмишдики, бир баҳор айёмида Пирмат Сеторий Боғистонга ташриф буюрмиш. Вале, бисёр ғамгин, ғамбода, вужуди фироқ оташида, чашми хунбор. Неча фурсат сукутдан сўнг Машраби мажзубни Балх ҳокими Маҳмудбек Қатоғон⁸ мансурвор⁹ сиёсат дориға тортмиш, тарихин барча тафсилотлари ила ҳикоят қилмиш. Пирмат Сеторий баҳор ва ёз фаслида фақирнинг камтарин хонасинда истиқомат қилмиш. Шу аснода устоз бузрук Шоҳ Машраби мажзуб ила турли ўлкалар, юртлар, мамлакатларда бошларидин кечирмиш ҳаводис фожеъ, бузруквор Шоҳ Машраби мажзубнинг табаррук ашғор дафтарларин ва ўз дастхати ила китобот қилмиш «Мабадаи нур», «Кимёи саодат» дostonларин хуржунидан олиб, фақир назариға келтирди. Айдики, агар Оллоҳ жонини омон сақлаб, узоқ умр адо қилган бўлса, устоз ашғорларини жамлаб, бир китобот тартиб этмоқлиғдек муборақ ниятда эрканин сўзлади. Баъдаз фақирга юзланиб, сиз ҳам кўп мажараи ҳаводис шоҳиди эрдингиз, ул ҳазрати бузруквор борасинда кўрган-билганларигизни битик қилинг, деб даъват этди. Алғараз, куз фаслининг аввалинда фақир ила хушлашиб, Пирмат Сеторий Андигон сари равона бўлди.

Фақир ҳам бағоят дарду алам чекдим ва охирул амр бир китобот тасниф этмоққа жазм этдим. Алғараз, орадин икки йилча фурсат ўтгач, ожизона фикримдан бир китобе тасниф

этиб, анга «Тазкираи қаландарон» унвонин бердим. Сабабки, мазкур ожизона китоботда азиз ва табаррук биродарим Машраби мажзуб бирла кечирмиш дамлар ҳақинда ва Пирмат Сеторий чашми хунборлиқ-ла сўзламиш ривоятларни фикри ожизим имкони хорижинда сўзламишмен. Ва яна ҳазрати Шоҳ Машраби мажзубнинг муборак даврасинда бўлмиш, ул табаррук зоти шариф суҳбатлариға мушарраф ўлмиш девонавор қирқ қаландарлар: Беҳбуд Қаландар, Кўса Маддоҳ, Ажлалхон Боғистоний, Зуннун Девона, Олим Девона, Азиз Қаландар Шаҳристоний, Бадриддин Андигоний, Шоҳруҳ Қаландар Хўжандий, Обид Васвас Хўжандий, Ориф Қаландар Чангий, Асрор Сеторий, Толиб Қаландар Шоший, Ҳолмуҳаммад Девона Намангоний, Ҳошим Сўта Қаландар, Раҳмат Девона, Қаҳҳор Девона, Ҳусайн Қаландар Тамбурий, Ғози Маймоқ Қаландар, Собир Девона, Баҳром Қаландар, Илҳом Қаландар Чангий, Комил Қаландар Мусаввир, Аббос Қаландар, Жалол Қаландар, Ҳошим Девона, Абдураҳмон Қаландар, Нозим Тентак, Козим Шапкўр Қаландар, Ҳожизода Қаландар, Ожиз Қаландар, Рашид Сўта Қаландар, Ғулом Қаландар, Ислом Қаландар, Кабир Қаландар, Мурад Қаландар, Одил Девона, Карим Қаландар, Собит Қаландар, Зобир Қаландарбоши, Ортиқ Қаландар, Раҳим Қаландар ҳаққинда ҳам (аларнинг кўплари олами фонийдан олами боқийға рихлат қилмишлар) баҳоли қудрат ва ривоят абётлариндан қитъа битмишмен. Илло мазкур китоботимнинг ўн бир бобини биродарим ҳазрати Шоҳ Машраби мажзуб шаҳиди аъло хотиралариға бахш этмишмен.

Алқисса, орадан анча фурсат ўтмишдики, Андигон вилоятидин бир мусофир мени йўқлаб келмиш. Салом-алиқдин сўнг Собир отлиқ йигит хуржунидин матоға ўралган бир нимарсани менга «Сизнинг омонатингиз» дея узатди. Қўлумға олиб, матони ечдим. Не кўз билан кўрайки, бул омонат Пирмат Сеторий (томонидан) Машраби мажзубнинг табаррук ашъори жамланмиш ва «Китоби Қиссаи ошиқи Машраби валийюллоҳ» эркан. Китобни кўзимға суртиб, тавоф этдим.

Алғараз, Машраби мажзуб валийюллоҳ ҳаққинда китобатлар битилмишки, иншооллоҳ, бу битиклар авлодлар наздинда азиз ва табаррук бўлғисидир.

Фақирул ҳақирнинг ушбу ожизона битиклари ҳижратнинг 1130 санасида, моҳи жумодул аввал¹⁰да ихтимомига етди. Валлоҳи аълам биссаваб...

ТЎРТИНЧИ ЛАВҲА

Вақтики, Шоҳ Машраб бирла ҳамкорликда Қабодиёнға дохил ўлдик. Қабодиён қадимдан қадамжо ўлмиш. Биллоҳ, шунда мавлоно Носир Хисрав таваллуд топмишлар.

Шоҳ ва яна етти қаландар ва фақр Қабодиённинг тақяхонасига қўндик. Шоҳ Машрабнинг Қабодиёнға дохил ўлмишлари оз фурсатда эл орасида машҳур бўлмиш. Андек фурсатдин сўнг маълум бўлдики, Эшони Сўфи Оллоҳёр ҳам мунда эрканлар, орадан бир муддат ўтиб эрдик, эшони Сўфининг муридларидин икки нафари келиб, шоҳға қуллуқ адосидин сўнг дедиларки, ё Шоҳ қаландар, пиримиз эшони Сўфи сиз азизни ўз кулбаларига чорлайдирлар. Шоҳ Машраб алар жавобида дедиларки: Маъқул, эрта намози жумъадин сўнг Эшон Сўфи ҳазратларига қуллуқ адосин қилғаймиз.

Алғараз, эрта намоз жумъа адосидин сўнг Шоҳ Машраб фақир ва қаландарлар ҳамроҳлигинда эшони Сўфи қўноқларига ҳозир ўлинди. Анда катта жамоат бўлубтур. Қабодиён қозиси, оқсоқол ва бисёр кадҳудо¹¹лар анда жамъ бўлмишлар эрди.

Салом-алик адосидин сўнг Сўфи Оллоҳёр Шоҳ Машрабға юзланиб демишларки: «Ё Машраби девона, шоирлик шўҳратингиз оламини тутибдир. Сизни бирла мулоқот орзусида эрдим, эрса Тангри таоло бу орзумни етказди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз!» Андин сўнг Шоҳ (Машраб) ва Эшон Сўфи ораларинда ажиб суҳбат бўлиб ўтмиш. Гап орасида Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё Сўфим, Сиз бутун умрингиз мобайнида пулсиротға хушомад қилмишсиз. Ҳузурий дегани эса дўзахға хушомад этмиш. Дўзах ва пулсирот даҳшатларидин, дўзах азобларидин авом халқ руҳини ларзаға солмишсизлар. Ё Сўфим, инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзах ва пулсирот шу ёруғ дунёнинг ўзида мавжуд эрмасми? Фарзанди одам умрининг ибтидосини то интиҳосига қадар босиб ўтмиш йўлнинг ўзи — қил устида турмоқлик: гардун ва зolimлар анинг бошига ёғдирмиш азобу уқубатлар, сонсиз фалокатлар дўзах азобидин камми? Ё Сўфим, оёқларингиз остиға бир назар ташланг, пулсирот ва дўзах анда мавжуддир».

Эшони Сўфи ва аҳли уламо Шоҳ Машраб жавобларидин тағйир тортиб, истиғфор келтурмишлар. Эшони Сўфи Шоҳ Машрабга юзланиб дедиларки: «Ё Машраби мажзуб, гуноҳға ботманг. Оллоҳ таоло биҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Гофил бандаларни бу ҳақиқатидан огоҳ қилмоқ сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир». Анда Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё Сўфим, агар ҳақиқат қилинғуси бўлса, дўзах аро барча гуноҳкорлар ўлуб тошуб, анда оёқ босарға жой қолмас, азоб малоикалари эрса, ўз юмушларининг уҳдасидан чиқолмағайлар. Биҳишт эрса бўш қолур. Келинг, то танада жон мавжуд эркан, шу ёруғ дунё ташвишлари борасинда жисмижў қилмоғимиз маъқулароқдир...»

Эшон мажлис адосинда дедиларки: «Ё Машраби мажзуб, такяхонада истиқомат эрмишсиз. Анда халойиқ авомдир. Дилингиз озор топғусидир. Фақир кулбаси ихтиёрингизда, муридлари эрса хизматингизда бўлғай».

Шоҳ Машраб Эшон Сўфи жавобларинда дедиларки: «Ё Сўфим, илтифотингизга арзимасмен. Такяхона мен учун боёнлар қасридин ортуғдир. Анда жоним роҳатда, фисқу фужурдин холи бўлғай...» Шу тариқа Қабодиёнда бир ойдин ортиқроқ муддат истиқомат қилинди. Авоми аннос¹² Шоҳ Машрабга бағоят иззату эҳтиром кўрсатмиш.

Шоҳ Машраб Қабодиён фуқароси аҳволи борасинда ушбу абётни битмишлар эрди:

*Қадди меҳнат тоғидин хам бўлған эй бечоралар,
Бағри ваҳшат тиғидин юз пора ҳам юз ёралар.*

*Кўрмаган умри ичинда бир дами бир яхши кун,
“Туйра ғамдин дилда доғ ҳам кўзлари гирёналар.*

*Бул Қабодиён аро кўрдим неча ғамхорани,
Ранг заҳил, кўнғил синиғ, бир жон учун кўп зоралар.*

*Гар шикоят қилса золим зулмидин мискин ғариб,
Куфр қилдинг деб уриб, тақдир қалам деб ёзалар.*

*Қозидин сўрдум эса: «Бу на учун бедодли!»
Қози дер: «Амри Худодир, бўлмағил куффоралар».*

*Машрабо, амри Худо нечун бу янглиғгур қаро,
Ё магар амри Худони бағ қалам-ла ёзалар!*

БЕШИНЧИ ЛАВҲА

Пирмат Сеторий ривоят қилдиким, Шоҳ Машраб бирла Бухорои шарифда бир қиш фаслида умргузорлиғ қилинди. Бу арода Шоҳ Машраб Бухоро уламолари бирла, бир неча дафъа Мавлоно Шариф¹³ бирла мунозараи мулоқотда бўлдилар. Мавлоно Шариф Шоҳ Машрабга «Мушкоти шариф»¹⁴ таржимасин манъ этмишдилар. Анда Машраби девона Мавлонога мажзубона хитоб қилдиларким: «Ё Мавлоно? Мен сизни аҳли оқил десам, аслида аҳли ноқис эркансиз». Бу мажородин сўнг Девонанинг муборак кўнгиллари бисёр озурда бўлиб, Бухорои шарифни тарк этмоқлик тараддудига тушдилар. Фасли баҳор етти қаландар: Ёснат қаландар, Шерзод Субҳий, Турсунбобо Мақомий, Ашраф Қаландар, Оқил Кўса, Мирзараҳим Соқий, Обид Шиллиқ ҳамроҳлиғида Насаф сари равона бўлинди. Насафда бир неча маҳал сайру тамошалар қилинди. Бунда ҳам Шоҳ Машрабда узоқ турмоққа тоқат бўлмади. Эrsa сафар жабдуғин эшакларига юклаб, иродаи Байтуллоҳни ният айлаб, уммулбалда¹⁵ Балх сари равона бўлинди. Шоҳ Машрабни Балх сари сафарларин дарагин топган Оғахон Қаландар отлиғ кимса Балх қаландархонасин сардори эркан, барча қаландари мажзублар бирла ўн фарсах йўлга Шоҳнинг истиқболига чиқмиш. Алқисса, Балхга дохил бўлинди. Анда бир неча муддат қаландархонада осойиш бўлинди. Аҳли шуаро қаландару дарвишлар, дунёи дундин қўл ювған мажзуби девоналар бир-бир келиб Шоҳ Машрабни зиёрат қилдилар. Баъзилари ашғор мажлисинда суҳбатларига муяссар бўлдилар. Аҳли зиёрат орасинда жабрдийда халойиқ Маҳмудбек Қатагон жабридин, аркони давлат зулмидин бисёр жон ачитғич ривоят қилмишлар. Шоҳ Машрабни(нг) овозаси Маҳмудбек Қатагон қулоғига етишмиш, буюрмишким, Фаргона заминидин келган девонаи мажзуби қаландарни ҳузуримга ҳозир қилғайлар. Навқарлар келиб, одоб бирла салом бериб, ё Қаландари Машраб, сизни Маҳмудхон ҳазрати олийлари саройга чорламишлар, дедилар. Шоҳ Машраб алар жавобинда дедиларки: Мен киму Маҳмудхон ким, бандаи фақир бу янглиғ асъаса¹⁶га лойиқ эрмасмен, сизлар бораверинглар, мен саройга

ўзим йўл топғум. Навкарлар ёнди. Бир неча мuddат ўтказиб Оғохон сардори қаландарон ҳамроҳлиғинда Маҳмудхон ҳузурига равона бўлдилар. Маҳмудхон ва уларнинг фузало аркони давлат анда ҳозир бўлмиш. Шоҳ Машраб тавозе бирла салом айлаб, пойғаҳда жойнишин бўлдилар. Маҳмудхон тавозе бурчидин ҳол-аҳвол сўрди, ё девона, иродаи Байтуллоҳ қилмишсиз, Оллоҳ муборак қилгай, деди, зиёрат сўнгида дедик: ё Қаландари мажзуб, ширин ашъорингиз гўшимизга етишдики, анинг мутолаасидин бисёр лаззат топдик. Аммо баъзи уламою фузало ва аркони давлат тавсифинда ҳам бир кўп ношоён сўз демишсизки, бу корингиздин андак озурда хотир бўлдик. Аҳли мажлис қотинда бу носазо сўзларингиз борасинда тавба-тазарруъ қилсангиз бизни бисёр хушнуд қилурдингиз.

Анинг жавобинда Шоҳ Машраб дедиларки: «Оре ростдирким, мўъмин-мусулмон баъдаларни эрмас, балки ришвахўр қозиларни, оқни қаро қилғувчи муфтиларни, икки тиллик уламоларни, шайдои мулаларни ҳажв тили бирла тавсиф этмушдим. Неки битдим, ҳақ турур. Узр айтмоқлиғ фақирга одат эрмас, иззат-икром учун бағоят бурчдормен, шаксиз, ҳазратларига бўлган бурчимни узурмен» деб рухсат олиб, саройдин чиқдилар. Орадан бир неча фурсат ўтди. Шоҳ Машраб Маҳмудбек Қатагон ва вазири калони Бузрукхўжа Бухорийдирки, авом ани «ола бўжи» дедилар, таърифидида ашъор битиб, бозор ва гузаргоҳларда ўқидилар. Бу абётларни бир неча қаландарлар ҳам авоми аннос мажлисинда ўқимишлар.

Охирул амр ҳажвгўйлик овозаси Маҳмудхон гўшига етишмиш. Бузрукхўжа Бухорий Маҳмудхон подшоға арз қилмушки, ё подшоҳи олам, Машраби девона ҳаққингизда ношоён сўзлар битиб, ани авом орасинда тарқатиб, халойиқ дилида гулув кўзгамоқ ниятида эркан, бунин хуфялар бизга еткизди. Ани чорасин қилинмаса, ишнинг охири вой бўлур деди.

Маҳмудхон газабнок бўлиб дедикки, гулувчи девонани дарҳол бунда ҳозир қилинг. Эrsa неча навкарлар чоштгоҳ палласинда қаландархонага келиб, Шоҳ Машрабни, фақирни ва яна Оғохон сардорни бир неча қаландарлар бирла қўлларини занжирбанд қилиб, Маҳмудхон ҳузурига элтдилар.

Дарғазаб Маҳмудхон кўзларидин ўт чақнаб, итоб бирла дедики: «Ё Қалаңдари мажзуб, мен сени дарвиши замона тариқида иззату икром қилдим, сен эрса ушбу иззат-икромға ўтирдинг». Анинг жавобида Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё Маҳмудхон, жабринг андоқ даражасига етишмишки, халойиқ ушоқлари хархаша қилса, ани Маҳмудбий келур деб кўрқитурлар. Оре рост, мен дунёдин кечган бир дарвишман. Иззати икромингни менинг қатимда сариқ чақалик қадри йўқ турур, илло, сен аркони давлатинг бирла юртга ўтирмишсен. Ҳар кимнинг жазосин тонгла маҳшарда Тангри таоло берғуси. Халойиқда масалдурки, «ҳар кимса экканин ўрар». На битибмен, ҳақ сўзни битибмен. То рўзи қиёмат сендин жафокорлик, мендин ҳақ сўзни битилимиш китобат қолғуси. Жавобингда ўзга айтар сўзим йўқ. На ҳукм этурсен, бисмилоҳ деб қабул қилурмен».

Маҳмудхон буюрдиким, гуноҳкорларни банди зиндон қилсинлар. Балхни(нг) «Қароқчиён» зиндонига банд қилдилар. Эрса Маҳмудхон уламо мажлисин йиғиб машварат қилди. Шайхул ислом демушки: «Машраб ва ҳамроҳлари халойиқни гумроҳликка ундар, шариат ва тариқатдин оздурур, ашъоридин куфр иси келур, Қуръони мажидни ҳақорат қилур, мардум орасинда ғулув қўзғатур, аларнинг жазоси дорға тортилмоқдур» деб фатво бермиш.

...Шоҳ Машраб зиндонда бисёр ғамнок ва озурда хотир бўлдилар. Менга васият қилдиларким, мабодо зиндондин саломат қутилсанг, битикларимни асра, бу ўлкадин ҳеч ҳаялламай Фарғона сари отлан, аларни бир китобат тартиб бериб, бизни азиз тутғувчи халойиқ назариға еткур. Бу янглиг сўзлардин сўнг Шоҳ Машраб тафаккур уммониға фарқ бўлдилар. Эрса зиндонбонни йўқлатиб, қалам, дово¹⁷ ва қоғоз сўрадилар, зиндонбон сўрмишларин муҳайё қилди. Шоҳим тафаккурдин ҳушёр тортиб, ушбу абётни битилар.

*Чун кўзум¹⁸ бирла қўлимни боғламоқ ҳожат эмас,
Мен ўлумға розиман, бас турғали тоқат эмас.*

*Мунча шигдат бирла бўйним бўғғали зўр айлама,
Баски, одам қони тўкмас сенга ҳам тоат эмас.*

*Умр чун барқи ҳаводис ғофил одам билмади,
Ою кун оромиға бир лаҳзаи фурсат эмас.*

*Лашкари хунрезға сабру ором қайда бор,
Мажнуни девоналарнинг шоҳиға роҳат эмас.*

*Тўкиси хунимни охир Балхда Маҳмуғ шоҳ,
«Алқасосул ҳақ» каломи анга ҳам мўддат эмас.*

*Чун муборак бўлсун, эй Машраб, қизил қонинг сени,
Хўб иш бўлди сенга, жон берганинг офат эмас.*

Ва яна:

*Минг шўру фиғон бирла ҳай-ҳай на бало келди,
Жон қичқирадур қўй деб, ханжарни оло келди.*

*Қўлиға олиб пўлог, қошимға келур жаллог,
Қилди мани бубунёд, тиғи гузаро келди.*

*Кетсам бу алам бирлан, юз қоҳиши ғам бирлан,
Ғавғои санам бирлан, хуш даври сафо келди.*

*Рози бўлайин ўлсам, жон бергунча бир кўрсам,
Мундоғ не бало бирлан, шиддатли қазо келди.*

*Заҳмату қазо ёндош, бўлди ҳаммаси йўлдош,
Ул жавру жафо одош, тиклаб бўйро келди.*

*Девонаи Машрабсан қўрқиб нега йиғлайсан,
Ошиқ кишига ўлмоқ: хуш кайфу сафо келди.*

Шоҳ Машраб бу абётдин нуска кўчириб, Маҳмудхонга элтмоқларини илтижо қилдилар. Маҳмудхон жонибидин хабарчи келиб: Шоҳ Машрабни уламо аркони давлат қошида тавба тазарруъ қилмоққа ундади. Шоҳ Машраб унамадилар. Охирул амр ҳукм ижросига тутиндилар.

Рамазони шарифнинг ўн еттинчи куни ҳижратнинг бир минг бир юз йигирма уч сана¹⁹ кечиб эрди, барча банди зиндонларни Балхни(нг) қатл майдониға сургадилар. Кўча-кўйда халойиқ бисёр йиғилган эрди. Шаҳарлар гузаридин ўтурда фуқаро орасинда гулув қўзғалуб, навкарларға тажовуз қилинди. Фақир ва бир неча нафар жабрдийдаларни халойиқ ароға қамраб олиб, банддан халос қилиб яширдилар. Илло Шоҳ Машрабни илки ва аёғи занжирбанд, кишан халқасин навкарлар қўлларида маҳкам тутмишди. Ул сабабдин аларни қутқармоқ имкони бўлмади. Алқисса, рамазони шарифни ўн еттинчи куни бавақти намози жумадин сўнг Шоҳ Машрабни мансурвор сиёсат дориға тортмишлар. Андоғ маълум бўлурки, қатли ом муддатинда таваллудларидин элик етти сана²⁰ кечиб эрди. Охирул амр девонаи мажзуб Шоҳи қаландар валийюллоҳ Машраб шаҳиди аъло тариқин топиб, Мансур мақомиға етиштилар. Қолу инна лиллали ва инна илайҳи рожиун...²¹

Тақдир тақозоси андоғ бўлмишким, Шоҳ Машраб «алқасосул ҳақ каломи санга ҳам муддат эмас» деб каромат қилганларича бўлди. Маҳмудхон уч кундан сўнг зилзилада том остида қолиб, қаттол руҳи жаҳаннамға мубаддал бўлди...

РИСОЛАИ ҚАЛАНДАРИЙ

Ҳазрати Мавлоно Шариф роҳматуллоҳи алайҳ¹ таъкидлайдиларки, тариқат аҳли дарвишлик амалини бажо келтириш учун беш нарсага беш нарсани буюрадилар: Аввал оғзи билан рост сўзласин. 2. Кўзлари билан ҳалол нарсага қарасин. 3. Қулоғи билан рост нарсани эшитсин. 4. Қўлни ҳаромдан йиғиштирасин. 5. Парҳез билан қадамларини ҳалоллик кўчасига қўйсин ...

Билгинки, ҳазрати Одам алайҳиссалом таййиб²дир ва ҳазрати Идрис алайҳиссалом обиддир³ ва ҳазрати Нуҳ алайҳиссалом шокирдир⁴ ва ҳазрати Айюб алайҳиссалом собирдир⁵ ва ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом халидир⁶ ва ҳазрати Исмоил алайҳиссалом розидир⁷ ва ҳазрати Юсуф алайҳиссалом сиддиқдир⁸ ва ҳазрати Довуд алайҳиссалом набидир⁹ ва ҳазрати Мусо алайҳиссалом калимдир¹⁰ ва ҳазрати Исо алайҳиссалом зоҳиддир¹¹ ва ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи ва саллам орифдир¹².

Ва оламнинг тўрт рукнида тўрт пир бордир. Машриқ томонда Абдулкарим¹³ ва мағриб томонда Абдурраҳим ва шимол томонда Абдураззоқ ва жануб томонда Абдулваҳҳоб.

Агар хирқанинг пири нима ва хирқанинг ичи нима ва хирқанинг ташқариси нима ва хирқанинг этаги нима? деб сўрасалар, жавоб бергинки: хирқанинг пири такбирдир, хирқанинг ичи сирдир, хирқанинг ташқариси нурдир ва хирқанинг этаги ҳидоятдир.

Тариқат машойихлари фақирнинг уч нишонаси: қуёш каби шафқатли, ёмғир каби саховатли, ер каби тавозели бўлиш деб айтганлар.

Ҳазрати имоми Жаъфар Содик розияллоҳу анҳу¹⁴ буюрдиларки: "Пири муршид бўлишни истаган ҳар қандай мурид аввал ўз молини уч қисмга бўлсин: бир қисмини хотин, бола-чақасига, яна бир қисмини қариндошларига сарф қилсин.

Бир қисмини ўз пирига олиб борсин, токи пир дунё ишидан қутилиб, тажрида¹⁵ бўлсин".

Сўнгра пир унга "Албатта амаллар ниятига яраша бўлади" ҳадисига биноан тариқат гуслини ўргатади. Тариқат гуслини(нг) нияти шундай: «Навайту ан агтасала гуслан минал қаҳрил анфуси мин арбобит тариқати вал шариати вал хуружил амали ва минал аъмолид дунё тақаррибун иллаллоҳи таоло Оллоҳу акбар»¹⁶. Мурид гуслдан фориг бўлгандан кейин пирининг хизматига келади. Пир намоз ракаатларини буюради ва мурид ҳар бир ракаатда "Фотиҳа" сурасидан кейин 70 марта "Ихлос" сурасини ўқийди. Намоздан фориг бўлган муридга пири тариқат калимасини ўргатади.

Эй солик, билгинки, кимки фақр йўлига қадам қўйса ва тариқат калимасини билмаса унга хирқа кийиш ва фақр луқмасини ейиш ҳаромдир.

Тариқат калимаси: "Ла илаҳа иллаллоҳу анта ваҳдаҳу ла шарика лаҳ. Ва анта Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳ. Ла илаҳа илла анта бияди қудратиҳи ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ. Аллоҳумма нафси бинури қудратиҳи ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадун ҳабибуллоҳи сидқан сафян" дир¹⁷.

Агар кулоҳни бошга киядиган пайти нима дейдилар? деб сўрасалар, жавоб бергинки: "Аъзу биллаҳи минаш шайтонир рожим. Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Аллоҳумма антал маликил ҳаққуллази ла илаҳа илла анта ё Аллоҳу ё роҳману ё роҳиму"¹⁸ дейиш лозимдир.

Агар жандани кийишда нимани ўқийдилар? деб сўрасалар, жавоб бергинки: "Аъзу биллаҳи минаш шайтонир рожим. Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Ва ухро туҳиббунаҳа насрум миналлоҳи ва фатҳун қориб. Ва башширил муъминин. Иннаҳу мин Сулаймана ва иннаҳу бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Алла таълу алайя ваътуни муслимин"¹⁹ни ўқисинлар.

Агар камар боғлашда нимани ўқийсан? деб сўрасалар, "Ва ла ҳавла ва ла қуввата илла биллаҳил алийул азим"²⁰ни деб жавоб бергин.

Агар асони (тутиш) пайтида нимани ўқийсан? деб сўрасалар: "Ла илаҳа иллаллоҳу жалилу: жаббарун ла илаҳа иллоҳу азизул ғоффару ла илаҳа иллаллоҳу каримус саттору ла илаҳа иллаллоҳу ваҳидул қоҳҳар"²¹ни ўқисин.

Агар качкулни олиш пайтида нимани ўқийсан? деб сўрасалар "Аъзу биллаҳи минаш шайтонир рожим.

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим». "Ва йутғимунат тоама ала ҳуббиҳи мискинан ва ятиман ва асиро"²²ни дегил.

Агар сепоя қўйиш пайтида нимани ўқийсан? деб сўрасалар, жавоб бергинки: "Аъзу биллаҳи минаш шайтонир рожим. Бисмиллаҳир роҳманир роҳим». "Бисмиллаҳилази ла йазурру маъа исмиҳи шайъун фил арзи вала фиссамои. Ва ҳувас самиъул алим"²³ни ўқиш лозим.

Агар суйанчиқ қўйиш пайтида нимани ўқийсан? деб сўрасалар, "Такосур" сураси²⁴ни охиригача ўқийман деб жавоб бер.

Агар пўстин кийишда нимани ўқийсан? деб сўрасалар, "Аъзу биллаҳи минаш шайтонир рожим. Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Роббана ла тузиғ қулубана баъда из ҳадайтана ва ҳаб лана мил ладунка роҳматан иннака антал ваҳҳаб"²⁵. Бироҳматика ё арҳамар роҳимин"²⁶ни дегил. Эй дарвиш, билгинки, дарвишликнинг учта нишонаси бор: 1. Нафсни ўлдириш. 2. Қалб уйғоқлиги. 3. Ширинсўзлик.

Яна дарвишларнинг еттита белгиси бор. 1. Манъ қилинган нарсалардан парҳез қилиш. 2. Тақдирга рози бўлиш. 3. Ўзини ҳаромдан йироқ тутиш. 4. Ўздан улуғларнинг хизматини қилиш. 5. Машаққатларга сабр қилиш. 6. Гурбатни ихтиёр этиш. 7. Қаноат қилиш.

Агар кулоҳ неча қисмдан иборат? деб сўрасалар, тўрт қисмдан иборат деб жавоб бер. 1. Жамият таркининг кулоҳи. 2. Суҳбат таркининг кулоҳи. 3. Иродағ кулоҳи. 4. Кўриш ва эшитиш мумкин бўлмаган нарсаларни кўрмайди ва эшитмайди, айтилмайдиганни айтмайди, олинмайдиган нарсани олмайди ва бориш манъ қилинган жойга бормамайди.

Ва билгинки, кулоҳнинг тўртга хонаси бор. 1. Шариат хонаси. 2. Тарикат хонаси. 3. Маърифат хонаси. 4. Ҳақиқат хонаси. Ва яна шуки, кулоҳнинг тўрт тарки бор. 1. Нафс тарки. 2. Халқ тарки. 3. Дунё тарки. 4. Охират тарки.

Агар бенаволик (фақрлик)нинг йўли нечта? деб сўрасалар, тўртта деб жавоб бер. 1. Истиғфор айтиш. 2. Улуғ ва голиб Худога таваккул қилиш. 3. Ҳаромдан йироқ бўлиш. 4. Нафсга қарши курашиш.

Агар гадолик неча хил? деб сўрасалар, уч хил деб жавоб бер. 1. Шоҳ гадолик. 2. (Нар) эркак гадолик. 3. (Хар) эшак гадолик. Шоҳ гадолик шуки, ҳафтанинг бир кунида етти уйнинг эшигига бориб, садақа тилаб, баланд овоз билан товуш

қилади. Ўша куни насибасига нима чиқса то бошқа кунга қадар шунга қаноат қилади. Эркак гадолик шуки, ҳар куни бозор-расталарда ғазал ўқиб одамлардан бир нима ундиради. Эшак гадолик шуки, тонгдан шомгача одамлар эшигига тинимсиз бориб тиланчилик қилади.

Эй дарвиш, қаландарлик тариқати шуки, ҳақиқат йўлида иккиланмасин ва одамларга беҳуда сўзламасин. Ва яна качкулини кўтариб юриш одоби шуки, аввало, то уйига келгунига қадар таҳоратлик ва рўзадор бўлсин ва йўлда чор атрофга кўз ташлаб номаҳрамга назар солмасин. Ва тилини ёлғон сўзлашдан асрасин, пирига беадаблик қилмасин, фақирларга раҳм қилсин ва ҳамма аъзоларини пок тутсинки, Худонинг қутби хожа баҳоул ҳаққ вад дин қоддасаллоҳу руҳаҳу²⁷ шундай қилганлар ва ҳам шундай буюрганлар. Ҳар ким бу амаллардан ташқари бўлса қаландарлик тариқатидан ташқаридадир. Ва бу бобда (ҳақда) у кишидан кўп сўзлар айтилган эди, лекин мухтасар тарзда тугалланди.

ИЗОҲЛАР

Изоҳларни тузишда, аввало, ўша манбадаги маълумотлардан фойдаланилди. Муаллиф ёки мутаржим ва нашрга тайёрловчи изоҳлари қавс ичида (*тарж.*) ёки (*нашр.*) тарзида кўрсатилди. Айрим сўз ва истилоҳлар турли манбаларда турлича келади. Имкон қадар уларни наشريёт талаби билан жорий илмо тартиблари асосида бирхиллаштиришга уринилди. Матндаги сўзлар эса ўзгаришсиз ўз ҳолида сақланди. Айрим ўринларда манбага ишора қилинган ҳолда унинг саҳифаси қавс ичида кўрсатилди.

«ҚУРЪОНИ КАРИМ»ган

Ислом тасаввуфининг асоси ва манбалари Қуръони каримда акс этганлиги учун бу муқаддас илоҳий китобдаги сўфийлик эътиқоди, тавҳид асрори, нафс тарбияси ва б. хусусидаги ояти карималардан намуналар келтирилди. Нашрга асос бўлган манба: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Мутаржим Аловуддин Мансур. — Т.: Чўпон, 1992; Қуръони карим. Матн, таржима, шарҳ. Амалга оширувчи Абдулазиз Мансур. — Т.: Ислом университети нашриёти, 2000.

Маккада нозил бўлган «Фотиҳа» сураси очувчи сура ҳисоблангани учун, у нафақат илоҳий илмлар, балки илми тасаввуф учун ҳам очқич вазифасини бажаради. Шунинг учун Ушбу сурадаги ояти карималар тўлиқ келтирилди.

¹ Келтирилган ояти карима Қуръондаги энг узун Бақара сурасидан олинган бўлиб (286 оят), сурада эътиқод, ибодат, ахлоқ, никоҳ ва бошқа шарият ҳукмлари ҳақида сўз юритилган. Сурада Одам алаҳиссалом қиссаси ҳам зикр қилинган. Яна «аҳли китоблар» (Таврот ва Инжилга иймон келтирганлар) хусусида сўз боради, судхўрликнинг жиноят экани ҳам уқтирилади. Бу суранинг «Бақара» — «Сигир» деб номланишига сабаб, қадимда бани Исроил қавмидан бир киши ўлдирилади. Унинг қотилини топа олмаганларида Оллоҳдан Мусо алайҳиссаломга: «Қавминга айтгин, бир сигир сўйиб, унинг бир бўлаги билан ўликни урсинлар» деган хабар келади. Оллоҳнинг буйруғини бажо қилганларида ҳалиги ўликка жон кириб, қотили кимлигини айтади (Қуръони карим, — Б. 6—35).

² Ояти карима «Ол-и Имрон» сурасидан олинган бўлиб, Мадинада нозил бўлган бу сура икки юз оятдан иборатдир. Сурада Биби Марямнинг отаси Имрон хонадони ҳақида сўз юритилгани учун шундай деб номланган. Демак, сурада насронийлар ҳақида сўз бориб, уларнинг Исо алайҳиссаломни Худо деб сифинишлари хато эканлиги далиллар билан аниқланади (Қуръони карим, — Б. 36—53).

³ Оятлар Юнус сурасидан олинган. Бир юз тўққиз оятдан иборат бу сура Маккада нозил бўлган. Сурада Оллоҳга иймон келтириш, Унинг Китоби ва Пайғамбарларига, қиёмат кунидagi жазо-мукофотга ишониш ҳақида сўз боради. Сурада Нуҳ, Мусо ва Юнус

пайғамбарлар қиссалари баён қилинган (Қуръони карим, —Б. 136—145).

⁴ Қуръони қаримнинг «Ал-Исро» сурасида акс этган меърож, яъни Оллоҳ ҳузурига кўтарилиш воқеаси бўлиб, у пайғамбар алайҳиссалом Мадинага ҳижрат қилишларидан бир йил илгари содир бўлган. Расулulloҳ айтадилар: «Бир кеча Масжид ал-Ҳаромда эканман, баногоҳ ҳузуримга Жаброил Буроқ исми отни етаклаб келди ва мени ўша отга миндириб самога олиб чиқиб кетди. Бир зумда Қуддус шаҳрига етиб келдик. Бу ердаги масжид ал-Ақсода икки ракаат нафл намозини ўқигач, яна Буроққа миниб Жаброил билан осмонга йўл олдик... Еттинчи осмонга етгач, Тангри таоло менга ва менинг умматимга кунда беш вақт намоз ўқишни фарз қилиб, деди: «Бу бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намознинг ҳар бирига ўн намоз савобини ато этурман! Демак, беш вақт намоз ўқиган кишига эллик вақт намоз савоби ёзилур. Шунингдек, бандаларимдан ким бир яхшилик қилишга азм этиб, уни адо эта олмаса бир савоб, адо эта олса, ўн савоб ато қилурман. Энди кимки, бирон ёмон ишни — гуноҳни қасд қилсаю, уни амалга оширмаса, у кишига гуноҳ ёзилмас, агар ўша ёмон ниятини амалга оширса, бир гуноҳ ёзилур. Парвардигоримдан ушбу вазифаларни олиб, заминга тушдим ва бир нафасда ўзимни Маккада кўрдим» (Қуръони арим, —Б. 195—196).

⁵ Келтирилган бу икки оятни карима ҳам «Ал-Исро» сурасидан олинган бўлиб, бир юз ўн бир оятдан иборат. Бу сура Маккада нозил қилинган. Сура Муҳаммад (с.а.в.)га кўрсатган мўъжизаси сайр билан бошлангани учун «Ал-Исро», яъни «Тунги сайр» деб номланган. Сурада бани Исроил қавми ҳақида ҳам сўз юритилгани учун айрим уламолар уни «Бани Исроил сураси» ҳам деб атайдилар. Суранинг 2-оятида «Биз Мусога Китоб (Таврот) ато этдик ва у (Китоб)ни Бани Исроил (қавми) учун ҳидоят қилиб (дедик): Сизлар мендан ўзгани вакил (яъни барча ишлар ишониб топшириладиган зот) қилиб олманглар!» дейилади (Қуръони арим, —Б.196).

⁶ «Шуаро» сураси икки юз йигирма етти оятдан иборат бўлиб, Маккада нозил қилингандир. Сурада Қуръони қаримнинг Оллоҳ томонидан нозил қилинганлиги эслатилиб, уни жинлар келтирган чўпчак ёки шоирлар битган шеър эмас, балки Жаброил воситасида очиқ араб тилида нозил қилинган илоҳий китоб эканлиги таъкидланган. Шунингдек, мушрикларнинг иймонсизликлари қиёмат кунда жазосиз қолмаслиги айтилган. Сурада Тангри таолонинг шоирлар ҳақидаги сўзлари ҳам ўрин олганлиги сабабли у «Шуаро» деб номланган (Қаранг: Қуръони қарим, —Б.262).

⁷ Оятни каримадан сўнг шундай изоҳ келтирилган: «Макка мушриклари аввал «Қуръонни Муҳаммаднинг ўзи ёзиб олган» деб кўрдилар, лекин бу иғволари фойда бермади. Чунки Пайғамбар алайҳиссаломнинг Қуръондай беназир китобни ёзиш эмас, балки уни ўқиб беришга ҳам қодир бўлмаган киши эканликлари маккаликларга

маълум эди. Шундан кейин улар «Муҳаммаднинг ҳам бошқа қоҳин-фолбинларга ўхшаб ўз жинлари бор, Қуръонни унга ўшалар ўргатадилар» деган янги ёлғонни ўйлаб топдилар. Мазкур оятларда Оллоҳ таоло бу иш жинларнинг қўлидан келмаслигини, улар осмон хабарларини эшитишдан четлатилганларини айтиб (бу ҳақда «Ҳажр» сурасининг 17–18-оятларида ҳам зикр қилинган эди), «Қуръони карим У зотнинг Ўзи нозил қилган китоб» эканини таъкидлайди (Қаранг: Қуръони карим, — Б.269).

⁸ Ушбу икки оятда Тангри таоло Ўз пайғамбарига ёлғиз Оллоҳдан ўзга бирон кимса ё нарсага сизгинмасликни ва бошлаб бу Ҳақ динга ўз қариндош-уруғларини чорлашни буюрди. Шу оятлар нозил бўлиши билан пайғамбар алайҳиссалом қариндошларини йиғиб, уларни охират азобидан фақат ўз иймон-амаллари билангина халос бўлишлари мумкин эканлиги ҳақида огоҳлантирадилар ва, жумладан, ўз қизларига қараб шундай дейдилар: «Эй Фотима, қанча сўраб ёлвормагин, охират кунда мен сенга асқотмайман» (яъни охират азобидан пайғамбар қизи бўлганинг учун эмас, балки ўз амалинг билангина қутула олурсан), дейдилар. Бу Муҳаммад алайҳиссаломнинг барча умматларига сабоқдир (Қаранг: Қуръони карим, — Б. 269).

⁹ Бу оятлар барча замонлардаги Оллоҳдан қўрқмайдиган, устларидаги ҳоқимият — сиёсат ўзгариши билан ёзаётган мавзулари, қаҳрамонлари ҳам ўзгариб кетаверадиган, ўзгаларга тўғрилиқ, эзгулик ҳақида лоф уриб, ўзлари нопок йўллардан юрадиган маддоҳ қаламкашлар ва ўзларининг бор илҳом-истеъдодларини маъшуқаларининг таъриф-тавсифларига сарф қиладиган назмбозлар ҳақидадир. Лекин иймонли, эзгу амаллар қиладиган ва доимо Оллоҳни ёдда тутадиган шоирлар бундан мустасно эканлиги тўғрисида қўйдаги ояти каримада айтиб ўтилади (Қаранг: Қуръони карим, — Б. 270).

¹⁰ Моҳият-эътибори билан «Шуаро» ва «Намл» сураларининг давоми саналган «Қасас» — «Қисса» сураси саксон саккиз оятдан иборат бўлиб, Маккада нозил бўлгандир. Ибрат учун Фиръавн ва Қоруннинг золим ва мустабидлиги воқеаси келтирилган. Сурада Мусс алайҳиссалом тарихи ҳам баён қилинган (Қаранг: Қуръони карим, — Б.277).

¹¹ Мадинада нозил қилинган етмиш уч оятдан иборат бу сура исломий ақидадан шариат баёнига қўчиб, Оллоҳдан қўрқиш, ёлғиз Оллоҳгагина суяниш ва фақат илоҳий ваҳийгагина эргашиш ҳамда боқиб олинган боланинг туққан фарзанд билан баробар бўлмаслиги айтилади. Сура «Аҳзоб», яъни «Фирқалар» деб номланади (Қуръони карим, — Б.302).

¹² Қуръондаги бир неча сура мана шундай ёлғиз ҳарфлар билан бошланади. «Ҳуруфоти муқаттот» (маънодан узилган) деб номланган бу ҳарфларнинг маъноси ёлғиз Оллоҳгагина аён (Қуръони карим, 6 — бет).

13 Саксон уч оятдан ташкил топган бу сура Маккада нозил бўлгандир. Сура дастлабки оятнинг номи билан «Ёсин» деб аталади. Бунда Оллоҳнинг Антокияга юборган элчилари ва солиҳ банда Ҳабиб ан-Нажор ҳақида ҳикоя қилинади. Сурада кеча ва кундузнинг алмашиши, ой ва қуёш каби буюк сайёраларнинг ҳаракати Яратганнинг қудратига далолат сифатида келтирилган. «Ёсин» сурасининг Қуръони каримдаги ўрни ҳақида шундай дейилган: «Албатта, ҳар бир нарсанинг қалби бордир. Қуръоннинг қалби «Ёсин»дир. Мен бу сурани умматимдан ҳар бир кишининг қалбида бўлишини истар эдим» (Қуръони карим, — Б.319)

14 Макка сураларидан бўлган етмиш беш оятли «Зумар» сурасида Оллоҳ томонидан нозил қилинган Қуръони каримнинг сифатлари ҳақида сўз боради. Тангри таоло ҳар бир нарсага ўзига мос сурат ва сийрат бергани, Ўзи буюрган ва имкон берган амалларнигина бажаришлик вожиблиги айтилади. Оллоҳдан бошқасига ибодат қилиш дируст эмаслиги эслатилиб, хожасига сизинган хизматкорнинг қисмати баён қилинади. Сура яхши амаллар қилган солиҳ бандаларнинг гуруҳ-гуруҳ бўлиб жаннатга киришлари ҳақидаги сўзлар билан якунлангани учун «Зумар» — «Гуруҳлар» деб юритилган (Қаранг: Қуръони карим, — Б.338).

15 «Шўро» сураси эллик уч оятдан иборат бўлиб, Маккада нозил қилинган. Унда Қуръоннинг сифатлари уқдирилиб, мўъминларни Ҳақ йўлга ҳидоят қилувчи илоҳий нур экани айтилади. Китобда юқоридаги ояти каримадан сўнг шундай изоҳ бор: «Бу ўйинда Оллоҳ таоло томонидан Қуръони карим Руҳ деб аталишига сабаб жасад жон билан тирик бўлгани каби диннинг руҳи — жони Қуръондир» (Қуръони карим, — Б.357, 362).

16 Йигирма тўққиз оятдан иборат «Ҳадид» сурасида Яратганнинг илоҳий сифатлари баён қилинади. Сура мунофиқларнинг охираддаги аҳволини баён қилади. Исо йўлларига эргашувчиларни охир замон пайғамбари Муҳаммад йўлига даъват этилади. Сурада энг зарур неъматлардан бири темир моддаси зикр қилингани учун «Ҳадид» — «Темир» деб юритилади. Учинчи оятдан кейин шундай изоҳ келтирилган: «Ушбу ояти каримада ҳар бир мўъмин Оллоҳ таолонинг бор ва бирлигига иймон келтириш билан бирга эътиқод қилиши лозим бўлган тўрт илоҳий сифат баён этилди: Оллоҳ аввалдир, яъни У азалий зот бўлиб, Ундан аввал бирон замон ўтган эмас; Оллоҳ охирдир, яъни У абадий — мангу зот бўлиб, барча нарса йўқ бўлур, лекин Унинг интиҳоси йўқдир; Оллоҳ зоҳирдир, яъни коинотдаги ҳар бир нарса Унинг борлигига очиқ — зоҳир далолат қилиб туради; Оллоҳ ботиндир, яъни Унинг зотини кўз билан идрок этиб бўлмас ва Унинг моҳият — ҳақиқатига ақл билан етиб бўлмас» (Қуръони карим, — Б.418).

17 Маккада нозил қилинган «Мулк» сураси ўттиз оятдан иборатдир. Сура барча оламлар мулки — подшоҳлиги ўз қўлида

бўлган Оллоҳ таборака ва таоло беҳад буюк баракотли бўлганини таъкидлаш билан бошлангани учун баъзи уламолар уни «Таборақ» деб ҳам аташади. Иккинчи оятдан сўнг шундай изоҳ бор: «Демак, Оллоҳ таоло ҳар бир инсоннинг мана шу ҳаёти дунёда қилиб ўтадиган амалларини синаб, охиратда ўша амалга яраша мукофот – жазо бериш учун ўлим ва ҳаётни яратган экан. Ушбу ояти қаримада ўлим сўзи ҳаёт сўзидан муқаддам келтирилишига сабаб, ўлим калимасининг мазмуни ҳаёт калимасининг маъносидан теравроқ, қамровлироқ эканлигидир. Чунки ҳаёт сўзи мана шу ўтқинчи дунёда яшашнинг бошланишини билдирса, ўлим охират диёридаги мангу ҳаётнинг бошланишини англатади. Демак, ўлим юзаки қараганда, ҳаётнинг интиҳоси бўлиб кўринса-да, аслида у мангу ҳаётнинг ибтидосидир. Бу хусусда пайғамбар алаҳиссалом шундай деганлар: «Жоним қўлида бўлган зотга – Оллоҳга қасамки, сизлар менинг сўзларимни улардан (ўликлардан) яхшироқ англагувчи эмассизлар. Фақат улар жавоб қила олмайдилар, холос» (Қуръони карим, – Б.448-449).

¹⁸ Элик икки оятли бу сура Маккада нозил қилинган. Инсон зотига ато этилган буюк неъмат қалам ва у билан битиладиган битикларга қасам ичиб, Ўз пайғамбарининг Макка мушриклари ифвосидан пок эканлиги таъкидланади. Иккинчи оятдан сўнг шундай изоҳ келади: «Сура «Нун» ҳарфи билан бошланади... Қуръондаги сураларнинг жойлашиш тартибида ушбу сура ёлғиз-ёлғиз ҳарфлар билан бошланадиган сураларнинг сўнггисидир» (Қуръони карим, 451-бет).

¹⁹ «Ал-ҳааққа» – «Аниқ рўй бергувчи» деб номланган бу сура элик икки оятдан иборат бўлиб, Маккада нозил қилинган. Сурада кўфр йўлини тутган миллатларнинг оқибатлари, Сур чалинадиган кунда рўй берадиган ҳодисалар, Ҳисоб кунида номаи аъмоли ўнг қўлида келадиган кишиларга ато этилган мукофотлар ҳақида баён қилинган (Қаранг: Қуръони карим, – Б.455).

²⁰ Ўн беш оятдан иборат, Маккада нозил қилинган бу сура «Ваш-шамс» – «Қуёшга қасам» деб номланади. Сурада Оллоҳ яратган барча мавжудотга, Ўз зотига қасам билан иймонли пок кишилар нажот топиши ҳақида сўзланган. Оятдан сўнг изоҳ келади: «Саҳобалардан ибн Аббос томонидан (Оллоҳ у кишидан рози бўлсин) ривоят қилинишича, пайғамбар алайҳиссалом қачон юқоридаги оятларни тиловат қилсалар, бир тўхтаб Тангри таолога бундай дуо қилар эканлар: «Оллоҳим, Ўзинг нафсимга – жонимга тақво ато этгин, Ўзинг унинг эгаси – Хожасисан ва Ўзинг уни энг яхши поклагувчисан» (Қуръони карим, – Б.505).

²¹ Маккада нозил бўлган «Алақ» – «Лахта қон» сураси ўн тўққиз оятдан иборат бўлиб, Яратганининг қандай зот эканлигини, инсоннинг нимадан яралганини (қуюқ лахта қондан яралган) англашга даъват этувчи беш ояти қарима Қуръоннинг илк оятларидир. Бу ояти қарималардан сўнг шундай изоҳ келтирилади: «Ушбу оятлар инсоният

ҳаётига янги илоҳий таълимот ва то қиёматгача бузилмай сақланиб қоладиган; Оллоҳ таоло юборган динларнинг энг сўнггиси бўлган мукамал бир дин — Ислом кириб келгани ҳақидаги илк хабарлар эди. Ушбу илк оятларданоқ Ислом дини инсонларни жаҳолат — хурофотга эмас, баки илм-маърифатга чорлаши ва фақат ўқиш-ўрганиш билан Яратган рози бўладиган Ҳидоят йўлини топишга даъват этиши маълум бўлди. Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳиссалом «Илм исташ ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир» деб марҳамат қилганлар» (Қуръони карим, — Б.513).

²² Тўрт оятдан иборат Маккада нозил бўлган бу сура «Ихлос» деб номланади ва унинг талқинида ҳисобшиз тафсирилар мавжуд. Унда мўъминлар Оллоҳ таолони қандай таниши ва У зотга қандай эътиқод қилишни ўрганади. Бу сура Макка мушрикларига жавобан Пайғамбаримиз томонидан Яратганининг тавсифи берилиши билан қимматлидир (Қаранг: Қуръони карим, — Б.530).

ИМОМ ИСМОИЛ аЛ-БУХОРИЙ **«АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИҲ»дан**

Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармаси қарамоғидаги кутубхонада "Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ" («Ишончли тўплам»), "Ал-Тарих ал-Кабир" («Катта тарих»), "Ал-Тарих ас-Сағир" («Кичик тарих»), "Ал-қироату халфа-л-Имом" («Имом ортида туриб ўқиш»), "Рафъул-йадани фи-с-Салоти" («Намозда икки кўлини кўтариш») каби асарларнинг қадимий нусхалари мавжуд. Имом Бухорийнинг "Ат-Тарих ал-Авсат" («Ўрта тарих»), "Ал-Тафсир ал-Кабир" («Катта тафсир»), "Ал-жомеъ ал-Кабир" («Катта тўплам»), "Китобу-л-ҳиба" («Ҳадя китоби») каби асарлар ёзгани ҳам маълум.

Имом Бухорийнинг Бухорони тарк этгани куйидаги ривоят билан изоҳланади: Имом Бухорий Бухорога қайтиб келиб, толиби илмларга дарс бериб юрганда, аббосий халифалигининг Бухородаги ноиби Холид ибн Аҳмад ибн Холид аз-Зухалий: "Бундан буён амирилик саройига келиб туринг ва болаларимизга (иккинчи ривоятда — сарой аҳлига) "Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ"дан дарс беринг" деб мактуб юборади. Имом бу тақлифни қабул қилмайди ва "Мен илми хорлаб султон амирлар эшигига* олиб бормаيمان. Агар амирга илм керак бўлса, болаларини (иккинчи ривоятда саройидагиларни) уйимга ёки масжидимга юборсин" деб жавоб қайтаради. Шунинг натижасида ҳамда ул зотнинг фазлини кўролмаган баъзи ҳасадгўларнинг фитна ва иғволари туфайли амир аз-Зухалий Имом Бухорийнинг Бухорони тарк этиши ҳақида фармон беради. Бу воқеадан хабар тошган Самарқанд уламолари Имомнинг Самарқандга кочиб келишини илтимос қилишади. Имом бу илтимосни қабул қилиб, йўлга чиқади. Лекин Самарқандга яқин Хартанг қишлоғидаги қариндошларидан Абу Мансур Голиб ибн Жаброил деган кишининг уйига тушиб, бир неча

кун шу ерда бетоб бўлиб ётиб қолади. Самарқандликларнинг иккинчи илтимосига кўра бетоблигига қарамай йўлга чиқади. Бир оз йўл юргач, дард оғирлаша бошлайди ва "Мени отдан туширинглар!" деб отдан тушгач, шу ерда жон беради. Эртаси ҳайит куни жаноза ўқилиб, Ҳартангда дафн қилинади («Ал-Адаб ал-Муфррад», — Т.: 1990. — Б.9—10).

Келтирилган парчалар "Ҳадис" («Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ». — Т.: 1994. Арабчадан Раҳматуллоҳ қори Қосим ўғли ва Хожа Бахтиёр Набихон ўғли таржималари)нинг 3-жилдидан танлаб олинди.

"Қуръон тафсири китоби"дан

¹ *"Иброҳим" сураси* — Маккада нозил қилинган бу сура 52 оятдан иборат бўлиб, унда эътиқод, ваҳий, тавҳид, қиёмат тўғрисида сўз юритилган. Суранинг "Иброҳим а. с. номи билан юритилишига сабаб унда Пайғамбарлар отаси Иброҳим а. с. нинг Маккага келишлари ва у ердаги дуо-илтижолари баён этилган.

² Тафсир қилинаётган ояти кариманинг Алоиддин Мансур томонидан амалга оширилган зоҳирий таржимаси қуйидагича: "Оллоҳ иймон келтирган кишиларнинг ҳаётини дунёда ҳам, охиратда ҳам устивор сўз (иймон калимаси) билан собитқадам қилур. Золимларни эса Оллоҳ (Ҳақ) йўлдан оздирур, Оллоҳ ўзи хоҳлаган ишни қилур" (14 : 27). (Қуръони Карим, ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.176).

³ *Барро ибн Озиб* — Пайғамбарнинг саҳобаларидан бири.

"Ал-Алақ сураси"

⁴ *Алақ сураси* — Маккада нозил қилинган бу сура 19 оятдан иборат бўлиб, Қуръони каримнинг илк ояти карималаридандир. Оятда инсоннинг куюқ лахта қондан яратилгани ҳақида айтилгани боис, уни "Алақ" — «Лахта қон» деб номлаганлар.

⁵ *Ҳироръ ғори* — Ҳижоз ярим оролидаги ғорлардан бири, Пайғамбар а. с. шу ғорда эканликларида ушбу сура нозил бўлган.

⁶ *Ҳадича* — Пайғамбар а.с.нинг хотинлари, Пайғамбар а. с. 25 ёшда эканликларида 40 ёшлик Ҳадичага уйланганлар ва Пайғамбарликнинг 10-йилида Ҳадича вафот этганлар.

⁷ *Оиша* — Абу Бакрнинг қизи (613—678), Муҳаммад а. с. нинг хотини, мусулмонликни илк қабул қилган аёллардан.

"Қуръон фазилатлари китоби"дан

⁸ «Ишонари тўплам»даги Ҳадислар муайян мавзулар бўйича жамланган бўлиб, бир неча китобдан иборатдир.

⁹ *Қурайш аҳли тили* — Ҳижоз ярим оролида яшаган араб қабилаларидан, Каъбага хизмат қилиш мана шу қабила қўлида бўлган. Пайғамбаримиз а. с. шу қабила сардори Абдул Муталлибнинг набирасидир. Қуръони карим шу қабила тилида нозил қилинган.

¹⁰ *Усмон* — Усмон ибн Аффон, "Ҳулафои рошидин"дан учинчи халифа (644—656), халифа Усмон даврида Қуръони карим кўфий ёзувида илк бор кўчирилган.

¹¹ *Зайд ибн Собит* — Муҳаммад а. с. нинг котиби, Умар ва Усмон даврида кўп хизмат қилган, 11 ёшида исломни қабул қилган. 768 йили 54 ёшида вафот этган.

¹² *Саъид ибн ал-Ос* — Муҳаммад а. с. га яқин тобеъинлардан (мўъмин ҳолида пайғамбар билан учрашган, мўъминлигича вафот этган кишилар) бири.

¹³ *Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр* — Муҳаммад а. с. нинг хотини Оишанинг жияни (622–693).

¹⁴ *Абдуллаҳ ибн ал-Харс* — фидойи саҳобалардан, дин йўлида олиб борилган муҳорабаларда фаол иштирок этган.

¹⁵ *Умар* — Умар ибн Хаттоб, "Хулафои рошидин"дан иккинчи халифа (581–644). Ўн ярим йил халифалик қилган. Ҳақ ва ноҳақни ажратишдамоҳирлиши учун Муҳаммад (с.а.в.) унга Фориқ (фарқловчи) лақабини берган.

"Бақара" сурасининг фазилати

¹⁶ *Бақара сураси* — Қуръони каримдаги иккинчи сура (Биринчи бобнинг 1-изоҳига қаранг).

¹⁷ *Алқама* — тўлиқ исми Алқама ибн Абий Ваққос. Ҳазрати Умардан кейинги тобеъинлардан.

¹⁸ *Абдуллоҳ ибн Умар* — халифа Умарнинг тўнғич ўғли, Табаристонга қилган юриш иштирокчиси (650–651 йиллар). 693 йили Маккада 84 ёшида вафот этган.

ИЛОВА

("Чаҳор китоби туркий"дан)

¹⁹ Имом Бухорийнинг ушбу китобидан келтирилган парчалар юқоридаги ҳадислар тартибида жойлаштирилмаган бўлса ҳам, мантиқан мавзуни тўлдиришини назарда тутиб, ундан ҳам намуналар келтирилди.

²⁰ *Бечун* — ўқшашсиз, монандсиз.

²¹ *Мунзала* — туширилган.

²² *Мубайян* — ошкор, маълум.

²³ *Мункару Накир* — марҳумларни қабрда сўроқ қиладиган малоикалар.

²⁴ *Васиъ* — кенг.

²⁵ *Иҳтиоз* — сақланиш.

²⁶ *Махлут* — аралаштирилган, қотишган.

²⁷ *Шарр* — ёмонлик.

²⁸ *Мужтаҳид* — 1. Бирор ишда тиришувчи, саъй-ҳаракат кўрсатувчи. 2. Диний қондаларни ўзгартириб янги мазҳаб тузувчи.

²⁹ *Нофармон* — итоатсиз.

³⁰ *Шаҳийбул музнибин* — гуноҳкорларнинг ҳимоячиси (Муҳаммад пайғамбарга берилган сифат).

³¹ *Хатимул мурсалин* — пайғамбарларнинг охиригиси.

³² *Мутобаъат* — бировнинг кетидан эргашиш.

³³ *Мубтағиъ* — бидъатчи.

34 *Муфавваз* — топширилган, таслим бўлган.

35 *Каххуго* — уй-рўзгорли эркак, оила бошлиғи.

36 *Мисоқ* — аҳду паймон, қасамёд, ваъда.

37 *Офаридагор* — яратувчи.

38 *Ийжоб* — тасдиқлаш, розилик, билдириш.

39 *Хавфу рижо* — Оллоҳнинг қаҳридан қўрқиш, марҳаматидан умидворлик.

40 *Таййиб* — ҳалол, пок; тоза, муборак.

41 *Арус* — ўзига тортувчи, алдоқчи.

42 *Тақсимазир* — тақсимни қабул қилувчи.

43 *Изом* — катталар, улуғлар.

«ТУРКИЙ ТАФСИР»ган

Асар эски ўзбек тилида, XII-XIII асрларга тааллуқли туркий тилда ёзилгани учун ҳозирги кунда тушуналиши қийин. Шунинг ҳисобига олган ҳолда проф. Қозоқбой Маҳмудов томонидан ҳозирги тилга ўтирилди. Нашрга асос бўлган манба: Туркий тафсир. — Т.: 2000 (Факсимиле нусха, тузувчи Қ. Маҳмудов).

¹ 18 сурат — Туркий тафсирнинг бош қисми ҳозирга қадар топилмаган, мавжуд ягона нусха Қуръони каримнинг 18-сураси, яъни Каҳф (луғавий маъноси — гор) сурасининг тафсиридан бошланган.

² Суранинг дастлабки ояти карималари ҳам Қуръони каримнинг дастлабки ўн етти сураси тафсир қилинган саҳифалар билан биргаликда бизгача етиб келмаган. Қўлёзма 5-оятнинг сўнги жумлалари таржимасидан бошланади. Дастлабки оятларнинг зоҳирий мазмуни шундай: «1—2—3. (Барча) ҳамду сано Оллоҳ учундир. У зот (кофирларни) Ўз ҳузуридан келадиган қаттиқ азобдан қўрқитиш ва яхши амаллар қиладиган мўъминларга ўзлари абадий қоладиган гўзал мукофот — жаннат хушхабарини бериш учун — бандаси (Муҳаммад алайҳиссалом)га бирон эгрилиги бўлмаган расо Китоб — Қуръонни нозил қилгандир. 4—5. Шунингдек, У зот ўзларининг ҳам, ота-боболарининг ҳам бирон билим — маърифати бўлмагани ҳолда «Оллоҳнинг боласи бор» деган кимсаларни (қаттиқ азобдан) огоҳлантириш учун (ушбу Китобни) нозил қилган. Уларнинг оғизларидан чиққан оғир сўздир. Улар фақат ёгон сўзлайдилар». Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б.205.

³ Ушбу оятнинг мазмуни ҳозирги талқинда шундай: «Албатта, Биз (бандаларимиздан) қайсилари чиройлироқ амаларни қилишларини синамоқ учун ер устидаги бор нарсани унга зийнат — безак қилиб қўйдик» (18:7).

⁴ Унгул — гор.

⁵ Шу ердан «Асҳабул Каҳф» («Гор эгалари») қиссаси бошланади. Ушбу сурада уч қисса акс этган бўлиб, «Асҳабул Каҳф» уларнинг биринчисидир.

⁶ Қиссага кўра «Исо алайҳиссалом замонларидан кейин рус давлатларидан бирида Дақёнус исмаи золим шоҳ чиқиб, одамларни бутларга ибодат қилишга мажбур қилар, амрига бўйсунмаган кишиларни эса ўлдирад экан. Кунлардан бирида унга фуқароларидан бир неча йигит унинг фармонидан бош тортиб, бутларга сизгинмаётганигини етказибдилар. Подшоҳ уларни саройига чақириб, бу хабарнинг рост-ёлғонлигини сўраганида, улар: «Биз ёлғиз Оллоҳдан ўзга бирир кимса ёки нарсага сизгинмаймиз» деб жавоб қиладилар. Шунда шоҳ уларга: «Сенлар ёш, чиройли, бақувват йигитлар экансанлар, ўз жонларингга жабр қилманглар. Мен сенларни ўлдириб юборишни кўзим қиймаяпти. Яхшиси, эрталабгача ўйлаб кўриб, эртага менга жавобини айтинглар», деб уларга ружжат беради. Йигитлар ўзаро маслаҳатлашиб, «Оллоҳдан ўзгага бўйсунгандан кўра шу бадбахт диёрни тарк қилганимиз афзал» дейишиб, тун қоронғусида шаҳарни тарк қилишади. Йўлда яйловдан ўтиб бораётганларида уларга ўша ерлик бир чўпоннинг ити ҳам эргашади. Тонгга яқин бир тоққа бориб, катта горга кириб яширинадилар. Эрталаб бу воқеадан хабардор бўлган шоҳ ўз аскарлари билан уларнинг ортидан тушиб, ўша гор оғзига яқинлашгач, аскарлар унга киргани кўрқадилар. Шунда Дақёнус уларга гордаги йигитлар очлик ва ташналиқдан қирилиб кетишлари учун гор оғзини бекитиб ташлашни буюради. Лекин Тангри таоло Ўзининг садоқатли бандаларини ҳалок бўлишдан сақлайди — уларни узоқ уйқуга чўмдиради. Уйғонганларида орадан уч юз йил ўтган эди...» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.206.).

⁷ Ушбу ояти карима айрим муфассирлар томонидан шундай шарҳланади: «Асҳабул Қаҳфни ўз горларида шамсий ҳисоб билан уч юз йил турганлари ҳақида хабар бермоқда. Кейинги тўққиз йил қўшилиши эса қамарий ҳисобдан келиб чиққан. Шамсий ҳисобдаги юз йил қамарий ҳисобида бир юз уч йилга тўғри келади» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.208).

⁸ Буни шундай тушуниш мумкин: «Ва Биз қалбини Бизни зикр этишдан гофил қилиб қўйган, ҳавойи нафсига эргашган ва қилар иши исрофгарчилик бўлган кимсаларга итоат этманг» (18:28).

⁹ Бу ҳақда Каломуллоҳда шундай дейилади: «Дарҳақиқат, унинг мева боғи ҳалок қилинди. Ўзи эса ҳувиллаб қолган ишқомларини (кўриб) ва уларга сарфлаган нарсаларини (ўйлаб), чапак чалганича (афсус-надомат чекканича): «Қани эди, мен ҳам Парвардигоримга ҳеч кимни шерик қилмаганимда!» — деб қолаверди (18:42).

¹⁰ *Мурсал* — мангу тирик.

¹¹ Мана шу 60-оят билан Мусо ва Хизир пайғамбар ҳақидаги қисса бошланади: «Мусо алайҳиссалом Тангри таолога мурожаат қилиб: «Бандаларинг орасида мендан илми зиёдароқ бўлган киши

борми?» деб сўраганида, Олоҳ таоло: «Ҳа, Хизир сендан олимроқ» деб жавоб қилган экан. Шунда Мусо: «У зотни қандоқ излаб топурман?» деганида «Денгиз соҳилидаги қоя олдидан топурсан» деган жавоб бўлибди. «У ерга қандай борилур?» деб сўраганида Олоҳ таоло айтган эканки, «Бир балиқни саватга солиб йўлга чиқарсан. Қаерда уни йўқотиб қўйсанг, Хизирни ўша ердан топурсан!» Шундан кейин Мусо хизматкор йигитига балиқ солинган саватни бериб: «Бу балиқни йўқотган жойингда менга айтарсан», деб тайинлаб йўлга тушибдилар.

¹² Шу воқеа билан иккинчи қисса тугайди. Ушбу қиссадан бандаларига бериладиган ибрат шуки, «Мусо алайҳиссалом «Каломуллоҳ», Олоҳ билан бевосита сўзлашувчи деган номга сазовор бўлган зотдирлар. Демак, у киши Яратган билан савол-жавоб қилганларида, ўртада ҳатто фаришта ҳам воситачилик қилмаган — бор ҳақиқатни Ҳақ таолонинг Ўзидан олганлар. Бинобарин, ўзларича дунёда мендан ҳам илмироқ киши бормикан, деган фикр кўнгилларидан кечган бўлса керакки, юқоридаги оятларда зикр қилинган қиссада Тангри Ўз пайғамбарини огоҳлантириб, гўё шундай дейди: «Агар сенга бўлиб ўтган нарсалар тўғрисида билим берган бўлсам, баъдаларим орасида шундай бир киши ҳам мавжудки, унга энди бўладиган нарсаларнинг билимини ҳам ато этгандирман, яъни сен ўз илм-маърифатинг билан бутун дунёга устоз бўлишинг мумкин, аммо у баъдамга шогирд бўлишга ҳам ожизлик қилурсан». Бу ҳикоя билан Олоҳ ўзининг «Ҳар бир билим соҳиби устида ундан-да билимдонроқ биров бордир» деган ояти каримасини яна бир қарра исбот этади. (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.212.).

¹³ Зулқарнайн — луғатда «икки шох эгаси»дир. Айрим ривоятларда унинг бошида икки шох бўлгани айтилади, айримларига кўра эса, у икки кокилли эди. Бошқа манбаларда дунёнинг икки қутбига (Шарқу Фарб) эгалик қилгани учун ҳам шундай ном берилгани уқтирилади. Унинг иймон ва тақво эгаси бўлиб, ер юзида ҳақни қарор топтириш йўлидаги саъй-ҳаракатлари ҳикоя қилинган. Бизнингча, Алишер Навоий талқинидаги Искандар ана шу Қуръоний қисса асосида яратилган.

¹⁴ Шу ерда 18-сура тугайди ва муаллиф сурада баён қилинган воқеаларнинг шарҳига ўтади.

¹⁵ Тафсир муаллифи арабча иборани қўллаган ва унинг туркий тафсирини ҳам берган. Биз туркча жумлалар баёни билан чекландик.

¹⁶ *Мансурий қоғози* — Халифа Мансур (аббосий) даврида урф бўлган қоғоз.

¹⁷ *Ялавоч* — пайғамбар.

¹⁸ Шу ўринда биринчи қисса «Асҳабул Каҳф»нинг баёни тугайди. Тафсир муаллифи энди иккинчи қисса Мусо ва Хизир

ҳикоятини бошқа манбалар асосида кенгроқ ривоят қилади. Тафсир муаллифи 18-сурадаги ояти карима «Мусо ўзининг хизматкор йигитига: «То икки денгиз қўшиладиган ерга етмагунча ёки узоқ замонлар кезмагунча юришдан тўхтамайман», деган пайтини эслангиз» (18:60)ни шундай шарҳлай бошлайди.

¹⁹ *Зухруф* — Қуръони каримнинг 43-сураси бўлиб, унинг зоҳирий маъноси — зеб-зийнатдир. 89 оятдан ташкил топган бу сурада Оллоҳ таоло Ўз бандаларига ато этган беҳисоб неъматлардан сўзланади. Шунингдек, Мусо пайғамбарнинг чеккан азиятларидан ҳам айрим лавҳалар берилган.

²⁰ Юқоридаги сурада «Қачонки, (Исо) бинни Марям мисол келтирилса, баногоҳ қавмингиз (бу мисолдан шодланиб) қичқира бошлайдилар. Улар: бизларнинг илоҳларимиз яхшироқми ёки уми (яъни Исоми?) дедилар. Улар (бу мисолни) сизга фақат талашиб-тортишиш учунгина келтирдилар. Ахир улар хусуматчи-урушқоқ қавмдирлар» (43:57,58)

²¹ Юқоридаги қисса бўйича Хизир алайҳиссалом эсга олинади.

²² *Юшоъ пайғамбар* — Мусо алайҳиссаломдан кейин 29 йил пайғамбарлик қилган. Айтишларича, қирқ йил саҳрода қолган бани Исроил қавмини Олоҳнинг маърифати билан қутқарган. 110 йил умр кўргани айтилади.

²³ *Мажмаъул баҳрайн* — икки дарё ораси, Фрот ва Дажла дарёлари орасидаги Мусо билан Юшоънинг кўришуви назарда тутилган.

²⁴ *Ё набиййу бани Исроилнинг ялавочи* — Бани Исроил қавмидан, яъни яҳудийлардан бўлган пайғамбар.

²⁵ *Ёзиқсиз норасида* — гуноҳсиз вояга етмаган бола.

²⁶ Ушбу қисса шарҳи 82-ояти каримагача давом этади. 83-оятдан эса Зулқарнайн қиссаси бошланади.

АБУ ЯЗИД (БОЯЗИД) БИСТОМИЙ

«ИЛОҲИЙ МУЛОҚОТ»дан

Турк олими Эрол Гункўрнинг «Ислом тасавуфи масалалари» (Истанбул, 1993) китобига илова тарзида эълон қилинган манбадан таржима қилинди. Ўзбек тилида илк марта эълон қилинмоқда.

¹ *Айният* — ўхшашлик

² Қуръони каримдаги барча жонзотларнинг фойиғи ҳақидаги ояти карималарга ишора қилмоқда: «(Ер) юзидаги барча зотлар фойиғидир. Буюклик ва қарам соҳиби бўлган Парвардигорингизнинг юзи — Ўзигина мангу боқий қолур» (55:26,27). Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б.411.

³ *Ваҳдат* — бирлик.

АБУ АЛИ ИБН СИНО "ТАЙР ҚИССАСИ"

Рамзий — тасаввуфий услубда ёзилган Ибн Синонинг "Тайр қиссаси"ни араб тилидан А. Ирисов таржима қилган. "Ўзбек адабиёти" (Бешинчи том, иккинчи китоб. — Т.: Фафур Фулом номдаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968. — Б.322—327) мажмуасидан олинди. Шунингдек, «Тайр» қиссаси «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг 1-жилди (нашрга тайёрловчилар Н. Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев)да ҳам эълон қилинган (Т.: Фан, 2003. — Б. 115—119). Матннинг изоҳлари тўлдирилди.

¹ Бу ўринда зоҳир ва ботиннинг, шакл ва мазмуннинг, ташқи қиёфанинг кўнгил билан бирлиги назарда тутилади.

² Ажал захрини ютинглар, яшаяжаксиз, ўлимни севинглар, тирик бўлажаксиз — Бу ўринда Ибн Сино нафсни сиңдириш, фано босқичида "ўмасдан бурун ўлиш"ни кўрсатмоқда. Инсоннинг моддий жиҳатдан ўлмай туриб, нафсини назорат остига олиши назарда тутилган.

³ Жимо — ҳаром, зино.

⁴ Буқъа — жой, манзил; хонақоҳ.

⁵ Мижозга сафронинг ғалаба қилиши — ақдан озиш.

ИМОМ ҒАЗЗОЛИЙ «КИМИЁИ САОДАТ»дан

Хужжату-л-ислом ва баҳру-л-буероқ (денгиз бағири) унвонлари билан сифатланган Имом Ғаззолийнинг «Кимиёи саодат» асари алломанинг «Ихйа ал-улум ад-дин»нинг мухтасар шакли бўлиб, Хўтан ҳокими Азиз Шоҳбек топшириғи билан Муҳаммад Исо XIX асрда арабчадан туркийга таржима қилган. Ана шу таржима асарини Маҳкам Маҳмуд Андижоний ва Абдуллоҳ ҳожи Кулоҳий жорий ёзувга ўгириб нашр қилдирган. Ушбу нашрдан намуналар келтирилди: Зайниддин Муҳаммад Ғаззолий. Кимиёи саодат (Дил ҳақиқати). — Т.: Камалак, 1995. 7—12, 31—33, 41—43, 55—57 бетлар.

¹ Нафс — жон, мавжудлик. Имом Ғаззолий таълимотича, нафс икки хил: биринчиси, инсондаги ғазаб ва шаҳват қувватлари; иккинчиси, инсоннинг ўзидир. Тасаввуфда кўпроқ биринчи маънодаги нафс ёмон сифатлар йиғиндиси сифатида қораланади. Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг «Энг қаттол душманинг нафсингдир» деган ҳадислари шунга қаратилган. Тасаввуфда нафснинг турлари фарқланади: *Нафси аммора* — инсонни дунёвий лаззат ва шаҳватга ундовчи нафс, ундан қутулиш йўли шариатга амал қилмоқдир. *Нафси лаввома* — инсонни ўз гуноҳи учун маломатга тортиб, уни покликка ундовчи нафс, бу тариқат босқичида кечади. *Нафси мулҳама* — инсонни илоҳий нур билан руҳлантириб, Ҳақни англашга йўл очувчи нафс, бу маърифатда орифликка етказувчи нафсдир. *Нафси мушмайина* — ёмон хислатлардан тозалаб, илоҳга яқинлик ва

хотиржамлик баҳс этувчи нафс, унга ҳақиқат босқичида амал қилинади.

² *Дорул нажот* — нажот уйи, яъни ҳақиқат.

³ *Маркаби* — улови.

⁴ *Тааммул* — чуқур мулоҳаза қилмоқ.

⁵ *Таржимаси*: Руҳ илоҳий ишлар жумласидан ва Оллоҳ амридан.

⁶ *Муснкъоти олам* — яралмишлар.

⁷ *Тақрир* — қарор бериш, тил билан қайд қилиш.

⁸ *Мустағрақ* — ўйга (чўммоқ) ғарқ бўлмоқ.

⁹ *Ғаззолий таълимотига кўра*, «илми зоҳир ва илми ҳақиқат мағзидир». Чунки зоҳир илми банданинг қўлидадир, лекин ғайб илми эмас. Шунинг учун зоҳир илми билан чекланганлар ғайб илмига етишолмайди ва илми зоҳир тасаввуф йўлида ҳижоб (тўсиқ) бўлиб қолади.

¹⁰ *Шамим* — хушбуй ҳид, яхши ис.

¹¹ *Қавл* — сўз, гап.

¹² *Мастур* — яширинган.

¹³ *Таржимаси*: Покиза нафс Оллоҳнинг таърифига (ярайди).

¹⁴ *Таржимаси*: Ўз нафсини таниган киши Парвардигорини ҳам танийди.

¹⁵ *Пўшида* — яширин.

¹⁶ *Фариштаи муаккалар* — вакил қилинган фаришталар, яъни Жаброил, Азроил, Микоил в.ҳ.

¹⁷ *Ҳарорат ва бурудат* — иссиқлик ва совуқлик.

¹⁸ *Аносирӣ арбаъ* — тўрт унсур: ҳаво, сув, олов ва туфроқ.

¹⁹ *Ангушт* — бармоқ.

²⁰ *Хазонаи хаёл* — хаёл хазинаси.

²¹ *Муованат* — ёрдам.

²² *Мазмуни*: Оллоҳдан ўзга чора қилувчи йўқ.

«МУКОШАФАТУ-Л-ҚУЛУБ»ган

Имом Ғаззолийнинг ушбу асарини «Қалблар кашфиёти» деб таржима қилганлар. Ҳолбуки, унинг тўла таржимасини тахминан «Қалбларни босиб ётган ғайринсоний феъл ва туйғуларнинг кашфи» деб белгилаш мумкин. Бу асарда мутасаввиф адиб жамият таназзулига сабаб бўладиган қусурлар — кибру ҳаво, риё, ҳасад, шухрат ва зулмларни тузатиш сабабларини кўрсатган. Ушбу асарни турк тилидан Миразиз Аъзам таржима қилган. Парча келтирилган манба: Абу Ҳомид Ғаззолий. *Мукошафату-л-қулуб* (Қалблар кашфиёти). — Т.: Адолат, 2002. Б.14–19, 239–242, 365–368. Келтирилган парчалар асарнинг иккинчи нашри (Т.: Янги аср авлоди, 2005) асосида тўлдирилди.

¹ Анкабут сураси, 69-оят. Ушбу ояти карима Қуръони каримнинг ўзбекча таржимасида шундай келади: «Бизнинг

(йўлимиз)да жиҳод қилган — курашган зотларни албатта ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки,Оллоҳ чиройли амал қилгучи зотлар билан биргадир» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.290).

² *Тавассул* — сабабларга таяниш, яъни ризқ топишга баҳона излаш (тарж.).

"ИҲЙА АЛ-УЛУМ АД-ДИН"дан

Имом Фаззолийнинг ушбу асари турк олими Эрол Гункўрнинг «Ислом тасаввуфи масалалари» (Истанбул, 1993) китобига илова тарзида эълон қилинган манбадан таржима қилинди. Бу парча ўзбек тилида ilk марта эълон қилинмоқда.

¹ *Зухд фиғ-гуна* — дунёвий нарсалардан юз ўгириш.

ЮСУФ ҲАМАДОНИЙ

«РУТБАТУ-Л-ҲАЁТ»дан

Юсуф Ҳамадонийнинг табиати, диний сифати ва сулуқ йўли ҳақида маълумот берувчи манбалар жуда кам. Улар орасида Абдулоҳиқ Ғиждувонийнинг «Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний» номи рисоласининг кўлёмаси ЎРФАШИДа 3001 рақами остида сақланади. Ушбу «Мақомот»дан матбуотда айрим парчалар эълон қилинган (Хожаи Жаҳон — Хожа Абдулоҳиқ Ғиждувоний. — Т.: Наврўз, 1994. — Б.18—22). Мажмуада келтирилаётган парчалар асарнинг Эрон (Юсуф Ҳамадоний. Рутбату-л-ҳаёт. Доктор Муҳаммад Амин Риёҳий муқаддимаси. — Техрон 1361 ҳ.ш.) ва Туркия (Hayat nedir — Rutbetu'l hayat. Noce Yusuf-i Hemedani. Ceviren Necdet Tosun. — Istanbul, İnsan yayinlari, 1998)даги нашрларидан Сайфиддин Рафъиддин ва Нодирхон Ҳасан томонидан ўзбек тилига ўтирилган.

¹ *Ҳомид* — мақталган, мақтовли, мадҳ этилган.

² *Мажид* — мавжуд қилувчи, яратувчи.

³ *Воҳид* — ягона, ёлғиз.

⁴ *Жаббор* — жабр берувчи.

⁵ *Қаҳҳор* — қаҳрли, қаҳр қилувчи.

⁶ *Малик* — подшоҳ.

⁷ *Мутакаббир* — «кабир»дан улуғвор.

⁸ *Восеъ* — кенг (бағирли), марҳаматли.

⁹ *Муҳсин* — ҳуснали, гўзал.

¹⁰ *Яқин аҳли* — Оллоҳга ва унинг биру борлигига ишонувчилар.

¹¹ *Мужоҳада* йўли — жиҳод йўли, нафсга қарши кураш йўли.

¹² «Анкабут» сурасидаги сўнгги оят. Бу ва кейинги ояти карималарнинг зоҳирий таржимаси Алоиддин Мансур муаллифлигида берилади.

13 Қавс ичида сура ва оят рақамлари кўрсатилмаган ояти карималар таржимонлар ва ноширлар томонидан қайси сура ва оят эканлиги аниқланмаган. Биз ҳам шунга сақлашга мажбур бўлдик.

14 *Мавло* — соҳиб, сарвар.

15 *Муваҳҳид* — тавҳид сирларидан хабардор.

16 *Муқарраб* — яқин турувчи, ҳамсуҳбат; етишган.

17 *Аҳли кашф* — каромат қилувчилар.

18 «*Биз унга покиза ҳаёт ато этурмиз*» — Наҳл сурасидаги 97-оятдан. Ояти кариманинг тўла мазмуни шундай: «Эркакми ё аёлми — кимда-ким мўъмин бўлган ҳолида бирон яхши амал қилса, бас, Биз унга покиза ҳаёт ато этурмиз ва уларни ўзлари қилиб ўтган амаллардан чиройлироқ ажр-савоблар билан мукофотлаймиз».

19 *Мавҳибаи илоҳия* — илоҳий неъмат, илоҳий эҳсон.

20 Бунинг боиси шундаки, улар илмнинг зоҳирий қисми билан банд бўладилар. Хилват аҳлининг ботини эса, ёлғиз Яратгангагина аёндыр.

21 *Оллоҳ севгиси* — бу ўриндан Оллоҳнинг севгиси эмас, балки банданинг Оллоҳга нисбатан илоҳий муҳаббати назарда тутилади.

22 *Қуббалари ва таянчлари* — қуббалар Агторнинг фикрига кўра олтига: *нафс, нафси аммора, ақл, илм, фақр, тавҳид; таянч* дейилганда, исломнинг беш руқни (устуни) назарда тутилади.

23 «*Уйларга эшикларидан киринглар!*» — Бақара сурасидаги 189-оят. Унинг тўла мазмуни шундай: «Сиздан ойлар ҳақида сўрашади. Айтинг: у (ойлар) одамлар ва ҳаж учун вақт ўлчовларидир. Уйларингизга орқа томонидан киришингиз яхшилик эмас, балки Оллоҳдан кўрққан киши яхшилик қилувчидир. Уйларга эшикларидан кирингиз! Ва Оллоҳдан кўрқинг! Шояд нажот топсангиз».

24 «*Оллоҳ чиройли амал қилувчи зотлар билан биргадир*» — «Анкабут» сурасидаги 69-оят. Унинг тўла мазмуни шундай: «Бизнинг (йўлимиз)да жиҳод қилган — курашган зотларни, албатта, Ўз йўлларимизга ҳидоят қилурмиз. Аниқки, Оллоҳ чиройли амал қилувчи зотлар билан биргадир».

ХОЖА АҲМАД ЯССАВИЙ «ФАҚРНОМА»дан

Бу рисолада Хожа Аҳмад Яссавий сулуки баён этилгани туфайли яссавийлик тариқати акс этган «назарий манба» деб қаралади. Айримлар уни Хожа Аҳмад Яссавийга нисбат берадилар, «Хожа Аҳмад Яссавий айтганларидан» деб қараш ўринлироқ бўлади. Асарнинг муаллифи ҳам, ёзилган санаси ҳам номаълум. Тадқиқотчилар асарнинг XVII асрга мансублиги (худди «Девони ҳикмат» каби) ҳақида гапирадилар. Матн қуйидаги манба асосида нашрга тайёрланди: Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат (Нашрга тайёрловчи Р.Абдушукуров, масъул муҳаррир, изоҳлар ва сўзбоши муаллифи Маҳмуд Ҳасаний). — Т.: Фафур Фулом номидаги матбуот-

нашриёт бирлашмаси, 1992. — Б. 8—18. Шунигдек, «Фақрнома» матни «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг 1-жилди (нашрга тайёрловчилар Н. Раҳмонов, Ҳ. Болтабоев) да ҳам эълон қилинган (Т.: Фан, 2003. — Б.170—179). Матн исломий манбалар билан қиёсланган ҳолда тузатилди ва изоҳлари тўлдирилди.

¹ *Таржимаси*: Оламларнинг парвардигори Оллоҳга ҳамдлар бўлсин, тақводор кишиларнинг оқибати хайрли бўлсин, Оллоҳнинг расули Муҳаммадга, унинг оиласига ва барча дўстларига саловот ва саломлар бўлсин (муҳ. изоҳи).

² *Қутбу-л-ақтоб* — қутбларнинг қутби, яъни авлиёларнинг шоҳи (муҳ.)

³ *Бурҳона-л-атқиё* — тақво аҳлининг ҳужжати.

⁴ *Мустаҳиқ* — лойиқ, ҳақли; муҳтож.

⁵ *Дажжол* — Қиёматдан олдин одамларни васвасага солувчи.

⁶ *Орифи биллоҳ* — Аллоҳни таниган киши.

⁷ *Жазбаи Ҳақ* — Ҳаққа тортилиш, муриднинг Оллоҳ ишқи туфайли беҳудлиги (экстаз ҳолати).

⁸ *Зуннун Мисрий* (796—860) — мисрлик илк мутасаввифлардан. Ҳундан ортиқ асар ёзганлиги маълум. У тасаввуфда мақомот ва ҳол асосчиси ҳисобланади. Навоий "Насойиму-л-муҳаббат" да тасаввуф, ундаги тариқат йўли Оллоҳ васлига муридлик ҳақидаги илк фикрларни ҳам Зуннун Мисрий айтганини қайд этади. Пайғамбаримиз ҳадисларидаги «Ал-фақру фаҳри» госяини ўз ҳаёт йўли билан исботлаган.

⁹ *Худрўйлиқ* — ўзини кўрсатиш, худбинлик.

¹⁰ *Ибоҳат* — ошкора, эркин ҳаракат

¹¹ *Жанобат* — йироқлик, узоқлашиш.

¹² *Ғаний* — бой.

¹³ *Зоҳирий таржимаси*: Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчисидир.

¹⁴ *Зоҳирий таржимаси*: Оллоҳдан бошқа илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг элчисидир, жаннатга киришга сафланинглр.

¹⁵ *Зоҳирий таржимаси*: Улуғ Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқ, Муҳаммад Расулulloҳ унинг яратгандир.

¹⁶ *Зоҳирий таржимаси*: Оллоҳдан бошқа қудратли илоҳ йўқдир, унинг элчиси Муҳаммад бунинг ҳужжатидир.

¹⁷ *Мусаллам* — таслим бўлиш, бўйсунуш.

¹⁸ *Наъзубиллаҳи мин залика* — бундан бизни Худо асрасин.

¹⁹ *Ал-фақру фаҳри* — Ҳадисдан, маъноси: "Фақрлик менинг фаҳримдир".

²⁰ *Зоҳирий таржимаси*: Фақрликни севмоқ иймондандир, ундан ор қилмоқ куйфрдир.

²¹ *Зоҳирий таржимаси*: Мўъмин фақрларни ҳурматлаш Худо олдига етти қат осмон ва ердан ҳам улуғроқдир (муҳ.).

²² *Таржимаси*: Оллоҳ ундан рози бўлсин (муҳ.).

23 Таржимаси: Шариатни тарғиб қилиш, ёмон ишлардан қайтариш.

24 *Тавба* — тариқат мақомларидан биринчиси бўлиб, қилган гуноҳлардан афсусланиш ва гуноҳни такрорламасликка уруниш. Тариқатда *тавба* сўфий ҳаётини бутунлай янги йўлга солади, у ҳаёт неъматларидан ўзини тортиб, тариқат йўлига киради. Навоийга кўра, *тавба* «бахтсизлик йўлининг охири ва тўғрилиқ йўлининг бошидир».

25 *Хавф ва рижо* — Хавф мақоми дилни комиллаштириш йўлида ўтилади. *Хавф* — қўрқинч, ваҳимадир, у Оллоҳдан қўрқув ва шайтондан хавфсираш тарзида солиқнинг руҳида кечади. *Рижо* — хавфдан кейинги равшанлик мақомидир. Хавфдан қутилган кўнгил, рижода умидга тўлади, Оллоҳ унинг қалбидан собит ўрин олишига умидланади.

26 *Вирг-аврог* — ўқиладиган вазифа(дуо)лар.

27 *Тажриг* — ажралмоқ. Ўзидаги кўфрона истаклардан воз кечиш. Шаҳватдан узоқлашиб, Оллоҳга яқинлашиш.

28 *Тафриг* — ёлғизланиш. Дунёга, унинг лаззатига берилганлардан узоқлашиш, покланиш.

29 *Фано* — ўткинчи, вақтинчалиқ, яъни бу фоний дунё лаззатларидан воз кечиш. Қуръони каримнинг «Раҳмон» сурасида «(Ер) юзидаги барча жонзот фонийдир» дейилган. Тасаввуфда фано юксак даражадаги ҳолдир. Вужуди мутлақ билан қовушиш, яъни инсон руҳининг илоҳий руҳга қовушмоғидир.

30 *Таҳаммул* — чидаш. Оғирликни кўтармоқ, сабр билан қийинчиликларни ўтказмоқ.

31 *Таййиб* — тоза, покиза.

32 *Ҳақиқат асрори* — Ҳақнинг сирлари: тасаввуфдаги олий мақом бўлиб, риёзат туфайли қўлга киритилажак бақодир. Ҳаққа етишиш, ўзининг ҳақ эканини билиш. Бу эса тасаввуфда сир ҳисобланади ва солиқ сўнгги босқичдагина ундан огоҳ бўлади ва уни мақам тутлади.

33 *Хокроҳ* — йўл туфроғи, яъни оёқ ости бўлмоқ.

34 *Фазла* — ортиқча, зиёда ва кераксиз нарсалардан ўзини тиймоқ, бориға қаноат қилмоқ.

35 *Сабилу роҳ* — Оллоҳ йўлида емак, ичмақдан воз кечмоқ.

36 *Ҳасан Басрий* — машҳур Ҳадис ва фикҳ олими. Маълумотларга кўра Ҳазрат Али қўлида тарбияланган тобеъинлардан. Ҳижрий 21 йилда туғилиб, 110 (милодий 642—728) йилда вафот этган. Басрага дафн қилинган.

37 *Азза ва жалл* — Худонинг номи тилга олинганда ишлатиладиган жумла бўлиб, у ўз ишида ғолиб ва қудратли, деган маънони билдиради (муҳ.).

38 *Саййид ал-мурсалин* — пайгамбарларнинг улуғи, сарвари демақдир. Муҳаммад (с.а.в.) назарда тутилган.

39 *Муояна* — аниқ, аён.

⁴⁰ *Мунқатиъ* — бўлинган, кесилган. Бу ерда: ажралган.

⁴¹ *Айюб пайғамбар* — Қуръони каримда номи келтирилган пайғамбарлардан. Оллоҳ таоло Айюб пайғамбарнинг сабр-тоқатини синаш учун бошига кўп кулфатлар ёғдиради. Бутун мол-мулки кўлдан кетди, шукр қилади. Хаста бўлди, сабр қилади. Баданидаги яралари боис ёнига одам келмас бўлди, бунга-да бардош беради. Айюб пайғамбар ҳамма кулфатларга сабр билан бардош беради ва сабр тимсоли бўлиб қолади. Айтишларича, Оллоҳ сабрни ўнга бўлиб, тўққиз қисмини Айюб пайғамбарга, қолганларини ердаги инсонларга берган экан. Сабри туфайли Оллоҳ унга қайта соғлик ва фарзанд ато қилди, яна йигирма йил пайғамбарлик қилади.

⁴² *Огам алайҳиссалом* — Ер юзидаги биринчи инсон бўлиши билан бирга барча муқаддас китобларда пайғамбар деб юритилади. У кишининг сифати «сафиуллоҳ» бўлиб, таййиб, покизалик рамзига айланган, тавба мақоми ундан қолган дейилади.

⁴³ *Игрис алайҳиссалом* — ўлмайдиган ягона пайғамбар Идрис пайғамбардир, деб айтилади китобларда (Кисаси Рабғузий, —Т.: Ёзувчи, 1 — жилд, 1990, 37—бет), чунки обидлик унинг бош сифати.

⁴⁴ *Иброҳим алайҳиссалом* — Қуръони каримда номи зикр қилинган пайғамбар. Дунё яратилгандан кейинги 3337 йида, яъни Тўфондан кейин 1263 йида туғилган. Халилуллоҳ (Оллоҳнинг дўсти) ва Халилул раҳмон (Раҳмоннинг дўсти) лақабини олган. Иброҳим пайғамбарнинг барча томонидан севикли бўлгани манбаларда қайд этилади. Замона ҳукмдори Намруд уни ўтда ёқиб ўлдиримоқчи бўлган, лекин унинг поклиги туфайли олов уни ёқолмаган. Ўғли Исмоил пайғамбар билан биргалиқда Каъбани қайта иншо қилган. Қабри Қуддуси шариф яқинидаги Халил қасабасида.

⁴⁵ *Мусо алайҳиссалом* — Ёқуб а. с. дан кейинги пайғамбарлардан, Исроиил халқини Миср юртидан олиб чиққан ва Оллоҳнинг қудрати билан кўп мўъжизалар кўрсатган. Афсонавий Асои Мусо (Мусо хассаси)га эга бўлиб, Оллоҳнинг қудрати билан душманларидан муҳофаза қилувчи асосий қуроли ҳисобланади.

⁴⁶ *Исо алайҳиссалом* — Исо бинни Марям, унга Инжил номи бўлган. Бу муқаддас китобда Исонинг шундай сўзлари бор: «Мен кетаман, энди дунёнинг раиси келсин». Буни исломий манбалар Муҳаммад пайғамбарнинг келишини башорат қилингани деб кўрсатадилар. Руҳуллоҳ номи билан ҳам машҳур. Исо алайҳиссалом хусусида Навоий ёзади: «Исо а. с. олам ва дунё асбобидин ҳеч нима қабул қилмади ва алардин бир тўн ва бўрк ва бир асои бор эди. Бир ерда бўлмас эрди, доим сайрда эрди. Рўзи учун касб қилмади, ҳар не етти қонёъ бўлди». Алишер Навоий. МАТ. 16-жилд. — Т.: Фан, 2000. —Б.177.

⁴⁷ *Сулаймон алайҳиссалом* — Исми Қуръони каримда келтирилган пайғамбарлардан бўлиб, Довуд а. с. нинг ўғлидирлар. Ота васияти билан Байтул муқаддасни етти йида иншо этган. Қирқ йил

пайғамбарлик қилгани ривоя қилинади. Ўттиз йил саҳрода яшагани учун сипоҳий деб ҳам аталган. Девлар, инсу жинс ва барча ҳайвонлар тилларини билган эканлар.

⁴⁸ *Яҳё алайҳиссалом* — Қуръони каримда номи келтирилган пайғамбарлардан, Закариё пайғамбарнинг ўғли. Ҳазрат Закариё кексайганда Оллоҳдан тилаб олган ўғли, кичиклигидан соҳиби ҳикмат бўлган, гуноҳлардан қочиб, отасига жуда итбатли яшаган.

⁴⁹ *Ижмоъи уммат* — бир пайғамбар умматлари.

⁵⁰ *Мақоми малакут* — фаришталар (олами) мақоми; тариқат.

⁵¹ *Мақоми лоҳут* — илоҳий оламга эришиш мақоми. Солик бунда «фани фи Олоҳ», яъни Олоҳга яқинлашади; маърифат (нашр.).

⁵² *Мақоми носут* — одамлар дунёси, яъни борликда ибодат қилиб яшаш; шариат.

⁵³ *Мақоми жабарут* — улуғлик мақоми; ҳақиқат.

⁵⁴ *Валлоҳу аълам бис савоб* — Олоҳ (банданинг) тўғрилигини билувчидир.

ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙ «РАШАҲОТУ АЙНИ-Л-ҲАЁТ»дан

Асар муаллифининг тўла номи Фахруддин Али ибн Ҳусайн ал-Воиз Кошифий бўлиб, у ҳижрий 867 (милодий 1463) йилда машҳур тасаввуф олими Ҳусайн Воиз Кошифий оиласида туғилган. Илк таҳсиани оталаридан ўрганиб, нақшбандийлик тариқатининг шайхларидан бири бўлиб етишган. «Рашаҳоту айни-л-ҳаёт» («Ҳаёт чашмасидан томчилар») асарида машойихларнинг таърифу тавсифлари ҳамда фазилатлари нақл ва ҳикоялар орқали ёритиб берилган. ЎзРФАШИДа асарнинг 20 дан ортиқ қўлёзмалари мавжуд. Нашрга асос бўлган манба: Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-л-ҳаёт. / Таржимон Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад. (Нашрга тайёрловчилар: Маҳмуд Ҳасаний, Баҳриддин Умрзоқ) — Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. — Б.35—48.

¹ *Қуддуса сирруҳу* — сирлари муқаддас бўлсин.

² *Хулафои арбаа* — тўрт халифа.

³ *Хожагонлар шажараси* — Хожагон тариқатидаги шайхлар силсиласи бўлиб, улар «Мақомоти Хожа Нақшбанд»нинг муқаддимасида шундай берилган: «Хожамиз (Нақшбанд ҳазратлари — Ҳ.Б.)нинг тариқа нисбатлари ва зикр таълимаари Ҳазрати Саййид Амир Кулолдан, уларники Хожа Муҳаммад Бобои Самосийдан, уларники Хожа Маҳмуд Анжир Фағонавийдан, уларники Хожа Ориф Ревгарийдан, уларники Хожа Абдулхолиқ Гиждувонийдан, уларники Хожа Юсуф Ҳамадонийдан, уларники Шайх Абу Али Формидийдан, уларники Шайх Абул Қосим Гургонийдан. Шайх Абул Қосимнинг ботин илмида насаби икки зотга боради: биринчиси — Шайх Абул Ҳасан Ҳарақонийга, уларники Шайх Абу Язид Бистомийга... Ва Шайх

Абу Язиднинг иродати Имоми Жаъфари Содиқ розиаллоҳу анҳуғадир. (У зот) ботин илмида икки томондан нисбатга эга: биринчиси ўзининг бузургвор отаси Имоми Муҳаммад Боқир, уларга ўз оталари Имоми Зайну-л-Обидиндан, уларга ўз оталари Имоми Ҳусайндан, уларга ўз оталари амиралмуъминин Алидан — уларнинг барчасига Оллоҳнинг розилиги бўлсин — уларга Ҳазрати Рисолатпаноҳ Муҳаммад (с.а.в.)дандир.

⁴ *Қодғасаллоҳу арвоҳаҳум ва равваҳа ашбаҳаҳум* — Руҳлари муқаддас ва Оллоҳга етишган бўлсин.

⁵ *Мавлиғ ва мағфан* — тугилиш ва дафн.

⁶ *Малотойи Рум* — Рум, яъни ҳозирги Кичик Осиёнинг Малотой шаҳри.

⁷ *Мутааллиқ* — яқин.

⁸ *Кор-бор* — иш ва юк: турмушдаги юмушлар.

⁹ Ояти кариманинг мазмуни шундай: «Парвардигорингизга тазарруъ ва хуфя дуо қилингиз, чунки У ҳаддан ошувчиларни ёқтирмайди!» (нашр.) (Ал-Аъроф, 55-оят)

¹⁰ *Итшилоъ* — огоҳлик, хабардорлик.

¹¹ Ҳадиснинг мазмуни: «Шайтон (васваса қилиш учун) одам боласининг ичида қон айланганидек ҳаракатланади».

¹² *Аҳдуллоҳ* — Оллоҳнинг дўсти.

¹³ *Вуқуфи ағағий* — саноқда огоҳлик. Муриднинг “Ла илаҳа иллаллоҳ”ни нафас олмай такрорлаши. Бироқ уни тоқ сонларда тўхтагиш керак, чунки Оллоҳ яғона, тоқдир, унинг жуфти йўқ, унинг зикри ҳам тоқ сонда туташи лозим, бу ҳолат тасаввуфда юқоридаги ном билан аталади.

¹⁴ «*Фаслу-л-хитоб*» — луғавий маъноси: хитоб фасли.

¹⁵ *Мухолафат* — қаршилиқ.

¹⁶ *Мувозабат* — ҳаракат.

¹⁷ *Зикри алония* — ошкора зикр.

¹⁸ *Тағйир* — ўзгартириш.

¹⁹ *Мутамаккин* — ўзига хос макон соҳиби.

²⁰ *Хожа авлиёи қабир* — улуғ авлиё ва хожа.

²¹ *Фавойиду жазаъила ва авоили жалила* — Қиёматдаги дод-фарёднинг ва ғурбатнинг бошланиши.

²² *Ғузир* — чора, илож, тадбир.

²³ *Гумном* — камтар, камном.

²⁴ *Қибола* — ҳужжат.

²⁵ *Самоъ* — ғазал, шеър ва мусиқа тинглаш орқали ва ё жазба келганида рақс тушиб Худони ўйлаш (нашр.)

²⁶ *Амрағ* — эркак; бу ерда: бесоқолбоз.

²⁷ *Мубтағий* — бошловчи, янги сулук йўлига кирган.

²⁸ *Мусталаҳ* — истилоҳ, атама.

²⁹ *Байнул ижмол ват-тафсил. Валлоҳу яқулул-ҳақ ва ҳува яҳди-с-сабил* — Тафсилотлар баёни мухтасар қилинди...

30 *Мустақбал* — истиқбол.

31 *Мобайн ун-нафасайн* — икки нафас ораси.

32 *Қуддуса сирруҳу-с-сомиъ* — Эшитувчининг сирлари муқаддас бўлсин.

33 *Файби хувийят* — ҳақиқат сири.

34 *Ташдиги «лом»* — «лом» ҳарфининг устига қўйиладиган ташдид, яъни иккилантириш белгиси

35 *Маъаллоҳ* — луғавий маъноси: Оллоҳ менда. Тасаввуфдаги Оллоҳга етишиш мақоми.

36 *Итлоқ* — татбиқ.

37 *Ҳастий* — борлик, бор бўлишлик.

38 *Сифати замима* — ёмон сифатлар.

39 *Шахси хабис* — ёмон хулқли шахс.

40 *Пушида* — яширин, пинҳон.

41 *Мухталиф* — ҳар хил, турли.

42 *«Авориф»* — луғавий маъноси: урф — одатлар.

43 *Саъйе жамил* — эзгуликка ҳаракат.

44 *Масқул* — оғирлашиш.

45 *Интибоҳ* — уйғониш.

46 *Мунтабиъ* — уйғоқ, уйғонган.

47 *Сувари кавнийя хушуноти* — дунёнинг гўзал сурати.

48 *Тасқил ва тасфия* — оғир ва софланиш.

49 *«Хилват дар анжуман, базохир боҳалқ ва баботин боҳақ»* — Анжуманда хилват топиш, зоҳирда халқ билан, ботинда Ҳақ билан.

50 *«Кишилар (бордирки) уларни тижорат ҳам, савдо ишлари ҳам Оллоҳнинг зикридан чалғита олмас...»* (Нур сураси, 38-оят)

51 *Мустағраелиқ* — фарқ бўлиш.

52 *Зикри лисоний* — Оллоҳнинг номини тилдан қўймаслик. Зикрнинг тилда бошланиши рафлатдан қутилиб, ҳушёрликка ўтиш дамларини билдиради. Бундан ташқари *зикри алонийа* деб ҳам аталиб, у яссавийликда кенг қўлланилган.

53 *Зикри қалбий* — Оллоҳ номини қалбга жойлаш. Бу Оллоҳни бутунлай қалбига жо айлашдан иборат бўлиб, кўпроқ нақшбандийликда унга эътибор қаратилган.

54 *Саъдигдин Кошғарий* — тўла номи Султониддин Саъд Муҳаммад ал-Кошғарий (ваф.1455), нақшбандийликнинг улуғ мутасаввифларидан. Шайх Алоуддин Аттор (ваф. 1400) орқали Баҳоуддин Нақшбандга боғланади.

55 *Зери ноф* — киндик ости; дил.

56 *Мудрики гаррок* — идроки тез, зеҳли.

57 *Турфату-л-айн* — луғавий маъноси: турфа маконлар.

58 *Бозғашт* — қайтиш. Тил ва дил зикридан сўнг, яъни калимаи таййиба айтилгач, у кўнғил орқали талқин қилинади. Талқинда «Худовандо, менинг мақсудим сенсан» жумласи айтилади. Бу зикр тинимсиз такрор билан солиқни беҳуда ҳаёллардан поклайди,

у аста-секин Оллоҳ таважжуҳидан бахраманда бўла бошлайди. Бозгашт — жамоатдан узоқлашиш эмас, балки унга яқинлашишдир. Жумладан, бемор кўнглини сўраш, ғарибга ёрдам бериш.

⁵⁹ *Нигоҳдошт* — сақлаш. Фикрни Оллоҳ ёди билан муқаддас тутиш. Бинобарин, калимаи таййибани такрорлаш билан солиқ ўзини турли ҳаёллардан ҳам сақлайди. Нигоҳдоштнинг дунёвий маъноси бошқалар ҳаётига назар солиш, ёрдамга муҳтожларга илтифот ва ҳақни унутмаслик туйғуларини ҳам ифодалайди.

⁶⁰ *Тулуъи фажр* — тонг отиши.

⁶¹ *Қуммали авлиёulloҳ* — валийликка етишган, комил.

⁶² *Ёғдошт* — ёдда тутиш. Оллоҳни ҳаминша ёдида тутиб, ундан огоҳлик завқини туйишдир. Оллоҳнинг ёди билан солиқнинг қалби нурга тўлади ва Оллоҳни мушоҳада қила бошлайди. Бу солиқда ёддоштнинг мукаммаллашиб бораётганини кўрсатади. *Ёғдошт* нигоҳдоштнинг тадрижи бўлиб, бу жараён мустаҳкамланиб борилиши керак. Хожа Аҳрорнинг англатишича, ёддошт дил иқрорида собит туришдан иборатдир.

⁶³ *Тавассут* — восита қилиш.

⁶⁴ *Росух* — устувор.

⁶⁵ *Коргузоранда* — ишни тартибга солиш ёки тартибли иш.

⁶⁶ *Кавн* — мавжудлик.

⁶⁷ *Мақула* — фасл, боб; сўзлар.

⁶⁸ *Мустафид* — фойда олувчи.

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО «УСУЛИ АШАРА»ган

«Усули ашара» асари «Рисолаи одобу-з-зокирин», «Рисолату-т-туруқ», «Рисолаи одобу-с-солиқин», «Ақрабу тариқи илаллоҳ» деган номлар билан ҳам юритилган. Бу асарга кўплаб шарҳлар ёзилган. Улар орасида Исмоил Ҳаққи Бурсавийнинг «Шарҳи усули ашара»си (1291/1874) машҳур бўлиб, 1957 йилда Мустафо Қора томонидан қайта нашр этилган. Абдуғафур Лорийнинг «Шарҳи рисолаи одобу-з-зокирин» асари (таржимон М. Қодиров) Урганчада 1997 йилда нашр этилган. Туркия нашри асосида Иброҳим Ҳаққул ва Азиза Бектош «Тасаввуфий ҳаёт» мажмуасини яратиб, унга «Усули ашара»ни ҳам киритганлар. Мажмуага кейинги нашрлар асос бўлди: Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт (Таржимон ва нашрга тайёрловчилар: Иброҳим Ҳаққул, Азиза Бектош). — Т.: Моварауннаҳр, 2004. — Б.32—81.

¹ Қора рангда берилган матнлар Нажмиддин Куброга, шарҳлар эса Исмоил Ҳаққи Бурсавийга тегишли.

² Дарҳақиқат, бу сўз Нажмиддин Кубродан анча аввал яшаб ўтган суфийлар томонидан ҳам турлича ифодалангандир. Абу Бакр Томистоний (ваф. 340—951) «Аллоҳга элгувчи йўллар махлуқот ададига тенгдир» деса, Абул Ҳасан Музаййин (ваф. 328/939) бу

йўлларнинг юдузлар миқдори билан баробарлигини айтади. Қаранг: Sulemi «Tabakatu's—suffiyye», nsr: Nurettin Saribe, s, 383, 472 (Kahire 1389 [1869]). Ибн Таймийядан: «Бу сўз тўғрими?» дея сўралганида, «Агар бу сўздан китоб ва суннатта мувофиқ намоз, закот, жиҳод, зикр, Куръон ўқиш каби амаллар назарда тутилган бўлса, тўғридир, акс ҳолда хатодир» дея жавоб беради. Қаранг: «Mesmai fetavayi ibn Teumiye», nsr: Abdugʻahman b. Muhammed Necdi, X, 454 (Riyad 1381/1961), (Изоҳ Мустафо Корага оиддир).

³ Ҳадисларнинг санади тушириб қолдирилди (тарж.).

⁴ «Қоба қовсайн» — Қуръони каримнинг «Ва-н-нажм» сурасида бунинг изоҳи келади: «Бас, (Муҳаммад алайҳиссаломга) икки камон оралигида ё ундан-да яқинроқ бўлиб, Ўз бандасига (Муҳаммад алайҳиссаломга) туширган ваҳийни келтиради (9—10 оятлар). Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.404.

⁵ *Жамъ ва фарқ* — тўпланиш ва ажралиш, жамъ Ҳаққа доир, фарқ қулга оид нарса. Жамъ қулнинг эришгани, фарқ — Ҳақнинг эҳсон қилгани (тарж.)

⁶ *Сакр ва саҳв* — сархушлик ва ҳушёрлик. Сакр — илоҳий ишқ майдан маст бўлиб ўзини унутган, ўзидан кечган ошиқнинг ҳоли. Саҳв эса ўзини унутганининг ўзига келиши, ҳушёр бўлиши (тарж.)

⁷ Қуръони карим Рум сурасининг 21-ояти Алоуддин Мансур таржимасида берилмоқда. Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.292.

⁸ *Муқайяд* — қайд этилган.

⁹ *Асмои ҳусно* — Оллоҳу таолонинг гўзал исмлари.

¹⁰ *Ризо ва таслимият* — розилик, хушнудлик билан рози бўлиш, Яратганининг ҳукмига хушнудлик билан таслим бўлиш.

¹¹ *Таважжуҳ* — диққатни тўплаб, зеҳни бир томонга йўналтириш. Оллоҳга юз бурмоқ, Ҳусни мутлаққа тўлиқ тобеъланиш.

¹² *Вуслат* — етишиш. Ҳақ васлига етишиш.

¹³ Нашрда ояти карима тўла келтирилмаган, унинг давоми: «Ва қаерда бўлсангизлар (эй мўъминлар), юзларингизни ўша томонга буринг! Токи (айрим) одамлар учун сизларнинг устингизда ҳужжат бўлиб қолмасин. Лекин уларнинг ичида зулм қилгувчилар ҳам борки, сизлар улардан қўрқмангиз. Мендан қўрқингиз! Ва токи сизларга неъматимни комил қилиб беришим ва тўғри йўлга ҳидоят топишингиз учун шундай қилингиз». Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.18—19.

¹⁴ Нашрда ояти карима тўла келтирилмаган, унинг давоми: «Сўнгра уларни фаришталарга рўшарў қилиб деди: Агар халифаликка биз ҳақдормиз, деган сўзларингиз рост бўлса, мана бу нарсаларнинг исмларини менга билдиринг!» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.9)

15 Ояти кариманинг тўлиғи шундай: «(Эй Муҳаммад), ўзларини пок қилиб кўрсатаётганларни кўрмадингизми? Йўқ. Фақат Оллоҳ Ўзи хоҳлаган зотларни поклагувчидир. Ва уларга қилчалик зулм қилинмас». (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.61)

16 *Тобъеин ва табаи тобъин* — Пайғамбаримиз ҳаётлик давларида яшаган, кўрган, бироқ улар билан суҳбатлашишга эриша олмаган мусулмонлар тобъинлардир, табаи тобъин эса у даврда яшаган, бироқ кўра олмаган муслимларга нисбатан айтилган.

17 *Тазкия ва тасфия* — тазкия: поклаш, оқлашдир; тасфия эса покланиш натижасида дилни равшан топтириш.

18 *Истиғрож* — риёкорлик.

19 *Тафарруот* — бўлиниш.

20 *Нафси розия* — Оллоҳдан рози нафс; *нафси марзия* — Оллоҳ ризосини қозонган ва унга мақбул бўла олган нафс.

21 *Нафси мутмаинна* — иймон хотиржамлигини таъминлайдиган, хатоликлардан асрай оладиган нафс.

22 *Ухравий* — охиратга доир.

23 *Жалватия* — инсоннинг ватани ва оиласидан узоқлашиши; халқдан узоқлашиб, танҳоликда Ҳақ билан бўлиш.

24 Ояти кариманинг тўлиғи шундай: Ва уни ўзи ўйламаган томондан ризклантирур. Ким Оллоҳга таваккул қилса, бас, (Оллоҳнинг) Ўзи унга етарлидир. Албатта, Оллоҳ Ўзи (хоҳлаган) ишига етгувчидир (Унинг хоҳишига қарши турувчи кимса йўқдир). Дарҳақиқат, Оллоҳ барча нарса учун миқдор — ўлчов қилиб қўйгандир (яъни, ҳаёда рўй берадиган ҳар бир яхши-ёмон воқеа-ҳодиса ёлғиз Оллоҳ хоҳлаган — белгиланган вақт ва ўлчовда рўй беради) (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.443).

25 Ояти каримада шундай дейилган: «Магар уларнинг орасидаги покиза бандаларинггина (ҳақ йўлдан озмай қолурлар). (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.181)

26 *Савм* — рўза.

27 *Инзиво* — четлашиш, яккаланиш.

28 *Ғайбул ғууб* — беҳудликнинг юқори босқичи.

29 *Суи зан(н)* — шубҳали, гумонли томон.

30 *Ғассол* — ювувчи.

31 *Ҳағас* — янги.

32 Оят тўлиғича шундай келади: «Ва бирон нарса ҳақида «Мен эртага албатта, қилгувчиман» дея кўрманг, «магар, иншооллоҳ, Оллоҳ хоҳласа» (дег. Бу сўзни айтишни) унутиб қолдирган вақтингизда (ёдингизга тушиши билан) Парвардигорингизни зикр қилинг...» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.208)

³³ Ояти карима тўлиғича шундай: «(Модомики, барча иш — бутун мулк Оллоҳнинг қўлида экан, демак) мўъминларни қўйиб, кофирларни дўст тутмасинлар! Ким шундай қилса, бас, Оллоҳга ҳеч нарсада эмас, (яъни, Оллоҳга бегонадир). Магар улардан эҳтиёт бўлиб турсангиз (юзаки муомала қилсангиз жоиздир), Оллоҳ сизларни Ўзининг (азобидан) огоҳ қилур. Ва фақат Оллоҳга қайтажаксиз» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.39).

³⁴ Ояти кариманинг асли шундай: «Албатта: «Парвардигоримиз Оллоҳдир», деб сўнгра (ёлғиз Оллоҳга тоат-ибодат қилишда) тўғри — устивор бўлган зотларнинг олдиларига (ўлим пайтида) фаришталар тушиб, (дерлар): «Қўрқманглар ва гамгин бўлманглар. Сизларга ваъда қилинган жаннат хушхабари билан шодланинглар!» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.354)

³⁵ *Қавий* — кучли, бақувват.

³⁶ *Нафси марҳума* — ўлик нафс, жиловланган нафс.

³⁷ Ояти кариманинг тўлиқ матни шундай: «Магар ким тавба қилса ва иймон келтириб яхши амаллар қилса, бас, Оллоҳ ана ўшаларнинг ёмонлик-гуноҳларини, яхшилиқ — савобларга айлантириб қўюр. Оллоҳ мағфиратли, меҳрибон бўлган зотдир». (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.261).

³⁸ Ояти кариманинг давоми шундай: «...Уларнинг юзларини на қаролик ва на хорлик қопаар. Ана ўшалар жаннат эгалари бўлиб, у жойда абадий қолурлар» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.139).

³⁹ Оятлар Қуръони каримда шундай келади: «(У ўт ичидан эсон-омон чиқди) ва деди: «албатта, мен Парвардигорим (буюрган тараф)га кетгувчидирман. Унинг Ўзи мени (тўғри йўлга) ҳидоят қилур. Парвардигорим, Ўзинг менга солиҳ (фарзанд)лардан ҳадя этгин». (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.328).

⁴⁰ Ояти кариманинг давоми шундай: (Мўъминларга иймонлари қандай чиройли кўринса), кофирларга ҳам қилаётган амаллари ана шундай чиройли қилиб кўрсатиб қўйилди» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.95).

⁴¹ Шайх Исмоил Ҳаққи — Исмоил Ҳаққи Бурсавийнинг «Шарҳи усули ашараси (1291/1874) муаллифи сифатида машҳур. Ушбу асар 1957 йилда Мустафо Қора томонидан қайта нашр этилган.

⁴² Бурсада ушбу жомеъ атрофида ҳозир бундай кутубхона биноси йўқ (Мустафо Қора изоҳи).

1992. — Б. 387) 7 Китобда оятларнинг охири берилган. Унинг бошланishi шундай: «Парвардигорим, мен учун (камширим хомилани булганга) бирон беги-аюмет қилсанг» дея у (Закриёе). (Оллоҳ) айтади...» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 216)
- 8 Ояти карима тўлиғича шундай: «Хабар берингиз, ким ҳаволи нафсари ниноҳ қилиб олган бўлса сиз унинг ўстида вақил — қўриқчи бўлмисиз?! (Йўқ, сизнинг вазифангиз ҳаволи нафсига қўлиқ қилдирган кимсаларни бу қилмишларидан сарқанг — қўриқаш эмас, баки фақат биз сизга юборган ваҳийни бандаваримизга етказмоқдир)» Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 260.
- 9 Ояти карима тўлиғича шундай: «Мен нафсимни оқламайман. Чўнки, нафс — агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса — абадга, барча ёмонликларга буюрувчидир. Дарҳақиқат, Парвардигорим маърифатли, меҳрибондир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 262)
- 10 Ояти карима тўлиғича шундай: «(Эй инсон), аниқки, сен бу (оир қун)на рағватга ээинг. Бас, биз сендан парвангити (яъни, мана бу қиёмат қуни ҳақиқатга шакл-шўҳаварингити) оибу юбордик. Эндки бу қун сеннинг қўзини жўла ўткирдир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 395)
- 11 Тафвиъ — ўзни Оллоҳ ҳўқмига топшириш. У таслим ва таваққулнинг натижаси.
- 12 Ояти карима тўлиғича шундай: «Ким чиройли амавл қилувчи бўлган ҳовида ўзини Оллоҳга топширса, бас, у мўстаҳкам ҳаққани ўшимадан. Барча ишлар охир-оқибатда ёниг Оллоҳга борур» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. — Б. 297).
- 13 Фақр-ғино — фақр: тасамийтта даҳлор мақомадаран бўлиб, мови бўлмаслик, бўлса ҳам унга мансўб бўлмаслик. Аммоҳдан бошқасига мўхтож бўлмаслик (тарж.); ғино — бойлик.
- 14 Қўлуи — ғам-ғўсса. Унинг ўч даражаси фарқланади: 1. Авомнинг қўлуни. 2. Хавоснинг қўлуни. 3. Аҳоснинг қўлуни. Авом умрининг рағдатинида кеңишидан ғам чека, хавос рағбатининг ҳақдан ибор қўлиши ва мосивога мўхаббатидан ҳасрат топтади. Аҳоснинг қўлуни эса ҳаққ олгани ўзгартириш, яъни уни имми ўрфонга етиштириш билан авоқловдир (тарж.).
- 15 Кабз-баст — тўланиш ва ёйилиш; қайғу чекиш ва секинлиш топик ва кенглик; ёйилиш ва очилиш ҳовари. Илтижо ва ёворипшарининг Оллоҳ томонидан ижобат этилиши ҳам баст дейилган (тарж.).

Тўяқ номи: «Рисола илава ҳоими-и-хонф мин авмати-и-
 лоним» (Маомат қилувчинининг маоматинан қўрқувчи ошқ
 рисоаси) Дир. 686 / 1287 йилда қўприлган. Истанбулдаги Сулаймоний
 кутубхонасида 2052 рақами остида сақланади. Ушбу рисола ҳам
 Мустафо Қоранинг (Истанбул, 1996) китоби асосида нашрга
 таярилган. Қаранг: Шаих Нажмиддин Кубро. Тасавуфий ҳаёт
 (Таржимон ва нашрга тайёровчи нар: Иброҳим Ҳаққул, Азиза
 Бектош). — Т.: Моварайуннаҳр, 2004. — Б. 85—107.

1 Ушбу оти қарима «Тасавуфий ҳаёт» китобида
 кўрсатилганидек, «Муҳаммад» сурасида эмас, баки «Фатҳ» сурасида
 кедаи. Шунинг хисобга оид матнга тўзатиши киритилди. Оятнинг
 тўяқ мазмунини ўқини қаранг: «У» (Овоҳ) ўз пайғамбарни (Муҳаммад
 алайҳиссалом)нинг ҳайвот ва Ҳақ дин (Исом) билан у (Анин) барча
 (дин)ларга фойда —ўстун қилдиш учун юборилган зотдир. Овоҳнинг
 ўзи (ушбу ваъасининг рўёбга чиқинишига) етарли гувоҳдир» (Қаранг:
 Қуръони қарим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. —
 Б.389).

2 Садам — содам.
 3 Бурҳон — ишонччи ва қатъий даъия демак. Шубҳага
 бўлгандай барҳам берувчи хужжат (тарж.).
 4 Яқин қуёш — яқин-ишонч, қуёш эса Овоҳдир. Демак,
 ишонччи Овоҳ.

5 Қуръонни қаримада «Ваш-шамс» сураси китобида
 кўрсатилганидек, 41-сура эмас, баки 91-сурадир. Ушбу оти
 қаримадан сўнг шундай изоҳ кедаи: «Саҳобалардан Ибн Аббос
 томонидан (Овоҳ) у кишидан рози бўлсин) дивокат қилиниши шубҳа,
 пайғамбарлар алайҳиссалом қачон юқоридаги оятларни тиловат
 қилсалар, бир тўхтаб Тангри таолога бундай дуо қилар эканлар:
 «Овоҳим, ўзинг нафсимга — жонимга таъро ато эттин, ўзинг унинг
 эраси — хожасисан ва ўзинг уни энг яқини поклагувчи сан» (Қаранг:
 Қуръони қарим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўпон, 1992. —
 Б.505).

6 Сурада шундай дейилган: «Эй Муҳаммад, ҳали (Мадинага
 қайтанингиздан кейин) сизга аъробидардан бўлган (сиз билан бирга
 ўтра сафарига чиқмасдан) қолган (мунофиқ) қимса нар «Бизарнини
 мо-мулкларимиз ва аҳли-оилаваримиз машғула қилиб қўйдим, шунинг
 учун сен билан бирга сафарга чиқма олмадик). Энди ўзинг бизлар учун
 (Овоҳдан) маъфират сўрагин» деравар. Улар тиллариди айтадилариди
 бўлмаган нарсани — «евронини айтувар. Айтинг: «Алар» (Овоҳ)
 сизларга бирон эин (етказиш)ни истаса, ёки ў сизларга бирон
 манфаат (етказиш)ни истаса, ў ҳовда қим сизлар учун Овоҳ
 томонидан бўлган бирон нарса (ни афар) қилиш)га эга бўла олар!»
 Иқ, Овоҳ сизлар қилётган амаларингиздан ороҳ бўлган зотлар!»

16 *Унс* — дўст, уфат; Оллоҳга яқинлик. Оллоҳ жамолини идрок айлаш билан қалбни фараҳ ва севиңча эриштириш (тарж.).

17 *Маҳв* — йўқолиш, битмоқ; неъмат-эҳсон.

18 *Ҳузур-иҳзор* — Оллоҳнинг васлига етишиш йўлида чеккан ғуссаларидан роҳат топиш; иҳзор — ҳузурга эришган.

19 *Шухуд* — кўриб мулоҳаза қилиш; *ишҳод* — шухудга эришган.

20 *Буъд* — узоқлик, фироқ. *Ибаг* — узоқ тушган, фироқда яшаган.

21 *Қурб* — Оллоҳга яқинлик; *тақарруб* — етишган.

22 *Саҳв-сакр* — ҳушёрлик ва сарҳушлик. Сакр (ёки сукр) илоҳий ишқ майдан маст бўлиб ўзини унутган, ўзидан кечган ошиқнинг ҳоли. Саҳв эса бунинг акси: ўзини унутганининг ўзига келиши, ҳушёр бўлиши. Сакр ҳолисиз саҳв бўлмайди. Шунинг учун сакри Ҳақ билан бўлганининг саҳви ҳам Ҳақ билан бўлур дейилади (тарж.).

23 *Сабр* — чидам, бардош, тоқат, қаноатдаги устиворлик. Инсоннинг яхши ва ёмон ҳолатларининг барчаси Оллоҳ томонидан берилаганини англаши ва шунга тан бериши. Яхши ҳолатлар учун шукр, ёмон ҳолатлар учун шикоят қилмаслик сабрнинг шартларидандир (тарж.).

24 *Маҳвули асар* — эҳсон-неъматнинг бўлаги.

25 *Маҳвули айн* — эҳсон-неъматнинг асоси.

26 *Маҳвули эйн* — эҳсон-неъматнинг ҳаммаси.

27 *Мужоҳада* — саъй, ғайрат; нафсни вужудий машаққатлар билан қийнаш, ҳаво ва ҳавасга қатъиян қарши курашиш (тарж.).

28 *Ҳумуд* — мақталган, мақтовга лойиқ.

29 *Муноғамма* — суҳбатлашиш, хитоб қаратилиши.

30 *Муҳовара* — баҳс, суҳбат.

31 *Мукошафа* — кашф йўли ила билиш, авлиёulloҳнинг қалбда ғайбий сирларнинг очилиши (тарж.); *муҳодаса* — янгилашиш.

32 *Тохолли* — банданинг ўтмиш ва келажак олдидаги андишаси.

33 *Убудият* — бандалик, қуллик. Ибодатдан кўп карра устун бир ҳол. Убудият аҳли қулликни Оллоҳ жамолини кўриш учун дард ва риёзат тортиш деб биладилар (тарж.).

34 *Қалб* — Нажмиддин Кубро талқинича, қалб калимасининг луғавий маъноси «бирор нарсанинг шакл ва маъно жиҳатидан ўртаси, асоси демақдир». Сўфий ва мутасаввифлар бу «ўрталиқ»ни инсон тириклиги ва маънавий ҳаётининг бош манбаи, маърифат ва ирфон маркази, кашф ва илҳом ойнаси, Ҳақ ва ҳақиқат сирларининг тажаллигоҳи, Оллоҳнинг тахти деб белгилашган (тарж.).

35 Ояти карима тўлиғича шундай: «Ва унинг (Юсуфнинг) кўйлагини ёлғон қонга (яъни, бир кўйни сўйишиб ўшанинг қонига) бўяб келтирдилар. (Шунда Яъқуб) айтди: Йўқ! Сизларга ҳавойи

нафсларинг бирон (ёмон) ишни чиройли қилиб кўрсатган. Энди (менинг ишим) чиройли сабр қилмоқдир. Сизлар сўзлаётган бу нарса (айрилиқ — мусибат) устида мадад сўраладиган зот ёлғиз Оллоҳдир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.158).

³⁶ Ояти карима тўлиғича шундай: «Мен нафсимни оқламайман. Чунки, нафс — агар Парвардигоримнинг ўзи раҳм қилмаса — албатта, барча ёмонликларга буюргувчидир. Дарҳақиқат Парвардигорим мағфиратли, меҳрибондир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.162).

³⁷ Ояти карима тўлиғича шундай: «Қачонки, иш тутагач (яъни, жаннат аҳли жаннатга сазовар бўлиб, дўзахилар дўзахга ҳукм қилинган), шайтон деди: Албатта, Оллоҳ сизларга ҳақ ваъда қилган эди. Мен эса (ёлгон) ваъдалар бериб, сизларни алдаган эдим. (Лекин) мен учун сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлик йўқ эди, илло, мен сизларни (куфр йўлига) чақиритим биланоқ ўзингиз менга итоат эттингиз. Энди мени эмас, ўзларингизни маломат қилингиз. Мен сизларга ёрдам бера олмайман, сизлар ҳам менга ёрдам бергувчи эмассиз. Албатта, мен сизлар илгари (Оллоҳ) мени шерик қилганингизни инкор қилурман. Албатта, золимлар (яъни, кофирлар) учун аламли азоб бордир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.176).

³⁸ Ояти карима тўлиғича шундай: «У айтди: «Қасамки, энди мени йўлдан оздирганинг сабабли мудом сенинг тўғри йўлинг устида уларни (одам болаларини) кутиб ўтурурман» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.101).

³⁹ Ояти карима тўлиғича шундай: «Оллоҳнинг номи зикр қилинмаган нарсалардан емангиз! Зотан, бу иш итоатсизлиқдир. Албатта, шайтонлар ўз дўстларини (яъни, мушрукларни) сизлар билан жанжанлашишлари учун васвасага солурлар. Агар уларга бўйсунсангизлар, ҳеч шак—шубҳасиз мушриклардан бўлиб қолурсизлар» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.95).

⁴⁰ Ояти карима тўлиғича шундай: «Шунингдек, ҳар бир пайғамбарлар учун инсу жин (дан бўлган) шайтонларни душман қилиб қўйдик. Улар бир-бирларини алдаш учун гўзал (ялтироқ) сўзлар билан васваса қиладилар. Агар Парвардигорингиз хоҳласа, ундай қилмаган бўлув эдилар. Бас, уларни тўхмат, бўҳтонлар билан бирга тарк қилинг!» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.94).

⁴¹ *Яқозо* — уйғоқлик, маънавий-руҳий бедорлик. Шундай бедорликка эришилмагунча Ҳақ ва ҳақиқат йўлида ҳеч бир мурод ҳосил бўлмайди (тарж.).

⁴² *Мутмаин* — тинч, осуда; ором олиш.

⁴³ *Сакинат* — тўхташ, туриш; муқим яшаш.

44 Ояти карима тўлиғича шундай: «У (Оллоҳ) ўз иймон — ишончларига яна ишонч қўшишлари учун мўъминларнинг дилларига сакинат — ором туширган зотдир. Осмонлар ва ер қўшинлари (яъни, қойнотдаги барча жонзот ва кучлар) ёлғиз Оллоҳникидир. Оллоҳ билим ва ҳикмат эгаси бўлган зотдир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.386).

45 Ояти карима тўлиғича шундай: «Унинг (яъни, ҳар инсоннинг) олдида ҳам, ортида ҳам таъқиб қилгувчи (фаришталар) бўлиб, улар Оллоҳнинг амри билан уни сақлаб — муҳофаза қилиб турурлар. Аниқки, то бIRON қавм ўзларини ўзгартирмагунларича Оллоҳ уларнинг аҳволини ўзгартирмас. Қачон Оллоҳ бIRON қавмга ёмонлик — бало юборишни ирода қилса, бас, уни қайтариб бўлмас. Ва улар учун ундан ўзга ҳоким йўқдир» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.169).

46 Ояти карима тўлиғича шундай: «Эй (кийимларига) ўралиб олган зот, кечаси (бедор бўлиб, намозда) туринг! Фақат озгина — унинг (кечанинг) ярмида (ухлаб ором олинг) ёки (уйкуни кечанинг) ярмидан ҳам бИРОЗ камайтиринг ёҳуд унга (бир оз) зиёда қилинг (яъни, кечанинг ярмидан кўпроғида ухлаб, истироҳат қилинг) ва Қуръони тартил билан (яъни, дона-дона қилиб) тиловат қилинг!» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.468).

47 Ояти карима тўлиғича шундай: «Оллоҳнинг фармони (яъни, қиёмат) келиб қолди. Бас, сизлар (эй мушруклар), уни шоштирмай кўя қолинг. (Оллоҳ) уларнинг ширкларидан пок ва юксақдир». (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.184).

48 Ояти карима тўлиғича шундай: «Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик. Сўнгра уни яна ўн (кеча) билан тўлдирдик. Бас, Парвардигорнинг (унинг учун белгиланган) вақти комил қирқ кеча бўлди. (Оллоҳ Тур тоғида Мусога шунча муддат танҳо ибодат қилишни буюрди. Оллоҳ таолога муножот қилиш учун кетар экан), Мусо акаси Ҳорунга деди: «Қавмим устида менинг ўринбосарим бўлгин ва (агар улар ёмон амал қилсалар) тузатгин. Бузғунчи кимсаларнинг йўлига эргашмагин» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.110).

49 Ояти карима тўлиғича шундай: «Уларнинг ёнбошлари ўрин — жойларидан йироқ бўлур (яъни, кунларини ибодат билан ўтказишиб, оз ухлайдилар). Улар Парвардигорларига қўрқув ва умидворлик билан дуо — илтижо қилурлар ва биз уларга ризқ қилиб берган нарсаларидан инфоқ — эҳсон қилурлар» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.300).

50 *Сифлий вужуд* — паст, тубан вужуд; уйкудаги ҳол.

51 Ояти карима тўлиғича шундай: «Эй Одам болалари, ҳар бир сажда чоғида зийнатланингиз (яъни, тоза либосда бўлингиз) ҳамда

(хоҳлаганингизча) еб ичаверинглар, фақат исроф қилманглар. Зотан, у исроф қилгувчи кимсаларни севмас» (Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.102).

⁵² *Нофиз* — нуфузли, таъсирли.

ФАРИДИДДИН АТТОР «ИЛОҲИЙНОМА»ган

Фаридиддин Аторнинг «Илоҳийнома» асари Абу Абдуллоҳ Ансорийнинг шу номли асаридан фарқ қилинилиши керак. Ансорий асари «Муножот» номи билан ҳам машҳур. Атор асари эса ўзига хос муқаддима «Ҳамди беҳад»дан бошланади. Дастлабки мақолада эътиқод ҳақида сўз юритилиб, «Аёл садоқати», «Аёл ишқи», «Бектош ва Робиа», «Сулаймон ва чумоли», «Кўкармасдан бурун мева берган дарахтлар», «Ит ва сўфий», «Иброҳим Адҳам ва Дарвиш» каби ҳикоятларни ўз ичига олган. Қуйида асарнинг муқаддимасидан кичик бир парча келтирилади. Нашрга асос бўлган манба: Фаридиддин Атор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир (амалга оширувчи Нажмиддин Комилов). — Т.: Ёзувчи, 1994. 7—12-бетлар.

¹ *Ҳамди беҳад* — чексиз ҳамд, ёлғиз Оллоҳнинг мадҳига бағишланади. Ушбу анъанавий муқаддима айрим манбаларда «муножот» деб ҳам айтилади.

² *Девонлар мунгарижасининг боши* — девон ва мажмуалар, бадий ва маърифий китоблар ушбу ном Оллоҳни шарафлашдан бошланади.

³ Анъанавий бошланмадан сўнг аллома «руҳий мамлакатнинг асоси»ни руҳи қудсий, яъни муқаддас руҳ деб атаган. Алишер Навоийнинг Атор руҳида ёзилган «Лисону-т-тайр» асарида бунинг шарҳи бор:

Балки қудси руҳининг гўё қуши,
Арш боғидин келиб кўнгила туши.

⁴ *Роздон* — сирлар манбаи.

⁵ *Мутлақият* — чекланмаган (борлиқ), шаксиз.

⁶ *Нуҳ кемаси* — Нуҳ пайгамбарнинг кемасидай чайқалиб турувчи макон.

⁷ *Симруғ* — Семурғ, Қоф тоғида яшовчи афсонавий қуш (1); Тангри (2).

⁸ *Сўзга ўралгин* — Оллоҳнинг сўзи, яъни Қуръони карим маъносида. Ўзингга боқ, ўзингни Қуръоний ҳукмлар оғушида яшашга ўргатгин.

«ЖАВҲАРУ-З-ЗОТ»ган

Фаридиддин Аторнинг «Жавҳару-з-зот» асари ўзбекчада ҳали нашр этилмаган. Бироқ «Илоҳийнома»нинг ниҳоясида улуф мутасаввифнинг шориҳи сифатида проф. Н.Комилов ушбу асардан парчалар келтириб, уларни шарҳлаб берган. Ҳозирча «Жавҳару-з-

зот»га фақатгина сурат ва маъни жиҳатидангина муносабатда бўлиб, бу мураккаб фалсафий муаммонинг талқинида Аттор ҳазратларига мурожаат қилинди. «Тавҳид асрори»да Аттор фалсафаси шарҳлангани учун ҳам айрим ўринларда тушунарсиз сўз ва тасаввуфий истилоҳларга ҳамда исмларга изоҳ бериш билан чекланилди. Мажмуадаги парчалар ушбу китобдан олинди: Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Насрий таржима, талқин ва тафсир. Амалга оширувчи Н.Комилов («Тавҳид асрори» қисмидан). — Т.: Ёзувчи, 1994. — Б.72—94.

¹ *Жавҳар* — ягона, туб моҳият, зоти асл маъносида Оллоҳга нисбатан қўлланилади.

² *Сурат* — шакл, жон, жасад маъносида.

³ *Кул* — барча, ҳамма. Бу ерда *бутун* маъносида, бутун борлиқнинг Яратувчиси Оллоҳга нисбатан қўлланилган. Мутлақият, моҳият маъносида суратнинг радди ҳам бўлиб келади.

⁴ *Анал Ҳақ* — мен Ҳақ, яъни мен Худоман. Менлик, ўзликдан бутунлай қутулиб, Оллоҳ ҳукмига ўзини топширишдир. Инсоний ўзликка барҳам берилса, фақат руҳ қолади. Шунда икки руҳ қўшилишидан ҳулул (сингиш) ҳолати юз беради. Анал ҳақ ана шу икки руҳ қўшилишини ифодалаган каломдир.

⁵ *Жузв* — бўлак, бутуннинг қисми; ўзга, бошқа.

⁶ *Аҳад* — бир, бирга, бутунлиқда.

⁷ *Жонон* — илоҳий маҳбуб, яъни Оллоҳ.

⁸ *Кавн* — мавжудлик, борлиқ.

⁹ *Айн* — кўз, дийда, кўз қорачиги.

¹⁰ *Аъён* — улуғ мартабали, юқорига эришган.

МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ «МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ»дан

Жалолиддин Румийнинг машҳар асари аслида форсийча битилган бўлиб, турк тилига бир неча марта таржима қилинган. Ўзбек тилига ҳам икки бора таржима этилган бўлиб, булар Жамол Камол ва Асқар Маҳкам қаламига мансуб. Ушбу матн Жамол Камол таржимасида «Сино» журналининг 2001 йил 1—2 сонлари асосида нашрга тайёрланди. Шунингдек, ушбу матн парчаси «Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари»нинг 1-жилди (нашрга тайёрловчилар Н. Раҳмонов, Ҳ. Болтабоев)да ҳам эълон қилинган (— Т.: Фан, 2003. — Б.225—242). Матн туркча нашри билан қиёсланган ҳолда тузатилади ва изоҳлари тўлдирилади.

¹ «Найнома» деб номланган машҳур муқаддима мана шу жойда тугайди. Мавлавийлар бу 18 байтга алоҳида маъно берадилар, чунки «Маснавийи маънавий»нинг мана шу муқаддимасигина Румий томонидан ёзилгани тасдиқланган. Асарнинг қолган қисми унинг ўғли Султон Валад ва шогирдлари томонидан давом эттирилгани ҳақида

маълумотлар бор (Батафсил маълумот учун қаранг: Ҳ.Болтабоев. «Маснавийи шариф» маънавияти. // Жаҳон адабиёти. — 2001. 12-сон).

² Мазмуни: Тур тоғи маст бўлди, Мусо беҳуш йиқилди.

³ Жавлақ — жанда кийган.

⁴ Бухл — бахиллик, қурумсоқлик.

⁵ Миму вов, мим, нунда гар ташриф йўқ — Араб алифбосида "М", "в", "м", "н" ҳарфлари орқали мўъмин сўзи ёзилади. Ташриф — шарафлаш, улуғлаш.

⁶ Зарф — идиш.

⁷ Марди дун — пасткаш, хор одам.

⁸ Улувал албоб — олий, улуғ донишманд.

«ФИҲИ МА ФИҲИ»дан

Мавлононинг ушбу асари турли мажлисларда билдирган фикрларининг йиғиндиси бўлиб, аслан форс тилида ёзилган. Асар олтамиш бир фаслда, маълум бир масала ёки муриднинг берган саволига Мавлоно жавоби тарзида тартибланган. Гарчи бу китоб фалсафа, ахлоқ, руҳшунослик, тарих ва адабиёт сингари зоҳирий илмлардан баҳс юритса ҳам, уни ботиний илмларни ўрганишга йўл тариқасида ҳам қабул қилиш мумкин. Асарнинг туркча нусхасидан Улуғбек Ҳамдамов таржима қилган. Нашрга асос бўлган матн: Мавлоно Жалолоддин Румий. Ичиндаги ичиндадир. — Т.: Ёзувчи, 1997, 2001. 14—18, 25—27-бетлар.

¹ «Ичиндаги ичиндадир» асл номи «Фиҳи ма фиҳи» асарининг зоҳирий таржимаси бўлиб, туркча нашри ҳам шу мазмунда амалга оширилган. Асар номининг сўзма-сўз таржимаси «Нимаики Ундандир Ундадир» бўлиб, «нимаики Оллоҳ томонидан яратилган бўлса, унинг асрори ёлғиз Тангри таологагина маълум» маъносига келади. Кейинги нашрларда асл номига мос сарлавҳа топилишига умид қилганимиз ҳолда нашрдаги сарлавҳа сақланди.

² Ҳақиқатнинг сояси — бу ерда «Ҳақиқат» Оллоҳ маъносига келади, сўз эса унинг ифодасидир.

³ Гизли — яширин, пинҳона.

⁴ Иккилик — иккиланиш.

⁵ Зухд — дунё лаззатидан воз кечиб тақво билан шуғулланиш. Бу сўзнинг ҳар бир ҳарфига тасаввуфий маъно боғлаб, *зийнат, ҳавас ва дунёни тарк этиш* деб ҳам талқин қиладилар.

⁶ Авло — яхшироқ, тузукроқ.

⁷ Инсон гапирувчи ҳайвондир — инсонда ҳайвонга хос бўлган ҳирсни кўрган фаришталар уни «ҳайвон» деб аташган, фақат у сўз, гапириш билан ҳайвондан фарқланади: «Сўз айлади инсонни жудо ҳайвондин» (Навойий) сатри бежиз айтилмаган.

⁸ Кўнги аҳли бир бутундир — дилдан Оллоҳга муҳаббат билан яшаганлар бир бутунлик тарзида бўлади. Яратганининг ишқи уларни бирлаштириб туради.

⁹ *Бири нақдий ва бири ақлий* — бири ҳужжатлар асосида тушунмоқ, иккинчиси фикр-мулоҳаза билан англаб етмоқ.

¹⁰ *Лавҳа* — Лавҳул маҳфуз назарда тутилган.

¹¹ *Қобиқ* — сурат, мағиз — маъно.

¹² *Зоҳид* — тақводор, тарки дунё қилган киши. Тарки дунё ўзини ўлимга маҳкум этиш эмас, балки дунё лаззатларини тарк этишдир. Зоҳидлик Оллоҳ билан дўстлашиш йўлида ўзини ҳар жиҳатдан поклашдан иборат.

¹³ Ояти карима Қуръони каримдан олинган. Қаранг: Бақара сураси, 115-оят: «Машриқ ҳам, мағриб ҳам Оллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, ўша жой Оллоҳнинг тарафидир. Шубҳасиз, Оллоҳ (Ҳамма томонни) қамраб олгувчи, билимдондир (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоиддин Мансур. — Т.: 1992. — Б.15).

¹⁴ *Ишқ* — Оллоҳ ишқи, моҳият ва маънодир. Шунинг учун сурат (кўриниш) ишқ, яъни моҳиятнинг нури, шўъласидир.

¹⁵ Ояти кариманинг Қуръони каримда берилиши бундай: «Албатта, бу ҳаётий дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулгидир. Агар сизлар иймон келтирсангизлар ва тақво эгалари бўлсангизлар У зот сизларга ажр-мукофотларини берур ва сизлардан мол-дунёларингизни сўрамас» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: 1992. — Б.384).

¹⁶ Ушбу ояти кариманинг матни Қуръонда бундай келади: (Эй Муҳаммад) сиздан руҳ — жон ҳақида сўрайдилар. Айтинг: «Руҳ ёлғиз Парвардигорим биладиган ишлардандир». Сизларга жуда оз билим берилгандир» (Қуръон карим, «Ал — исро» сураси, 85 — оят).

АБУЛ МУҲСИН МУҲАММАД БОҚИР «МАҚОМОТИ ХОЖА БАҲОУДДИН НАҚШБАНД»

Ушбу асар Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг Шарқда машҳур бўлган «Мақомоти»дир. Муаллиф бевосита ишончли кишилар, чунончи, Хожа Алоуддин Аттор, Хожа Муҳаммад Порсо тилларидан бевосита ва билвосита эшитилганлари асосида ёзганини тақдимада эслатади. Асар ҳижрий 804 (милодий 1401) йилда ёзиб тугалланган.

Мажмуадаги намуналар ушбу манбадан олинди: Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон (Форсийдан таржима, сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон маҳдум Ҳасанхон маҳдум ўғли). — Т.: Ёзувчи, 1993.

¹ *Аттараллоҳу марқадаҳу* — Оллоҳ унинг қабрини муаттар қилсин (тарж.).

² *Мосиво* — Оллоҳдан ўзга нарса (тарж.).

³ *Анфойи қудсиялари* — улуғ валийлар айтган муқаддас сўзлар (тарж.).

⁴ *Нури сафо* — поклик нури.

⁵ *Раҳмат* — Оллоҳнинг марҳаматига муяссар бўлиш.

⁶ *Валоят* — авлиёлик (тарж.).

⁷ *Жазаба* — ўзига тортиш, муриднинг Оллоҳ ишқи туфайли беҳушлик ҳолатига тушиши (тарж.).

⁸ *Фарзи айн* — ҳар бир одам ўзи шахсан бажариши шарт бўлган амаллар (тарж.).

⁹ *Талқини зикр* — муридга зикр айтиш йўлини ўргатиш, бунда мурид Оллоҳнинг муқаддас исмини тилни қимирлатмасдан дил билан айтади (тарж.).

¹⁰ *Авло* — яхшироқ, аъло.

¹¹ *Вуқуфи агадий* — саноқдан огоҳлик. Муриднинг “Ла илоҳа илаллоҳ”ни нафас олмай такрорлаши, бироқ уни тоқ сонларда тўхтатиш кетак, чунки Оллоҳ ягона, тоқдир, унинг жуфти йўқ, унинг зикри ҳам тоқ сонда туташи лозим.

¹² *Илми лагуний* — Оллоҳнинг инояти ва файзи орқали эришиладиган илм бўлиб, бунинг учун мурийдан таълим олиш шарт эмас. Агар мурид бутунлай пок юриб, ўзини Ҳаққа бағишласа, пирсиз ҳам олимлик мақомига эришиш мумкин.

¹³ *Вуқуфи замоний* — вақтдан огоҳлик. Соликнинг ҳамма вақт ўз фаолиятидан, яъни ҳар бир нафаснинг тўғри ёки хато бўлаётганини кузатиб, огоҳ бўлиб туришидир. Агар амал тўғри бўлаётган ва унга шукр айтаётган бўлса, яна бир марта шукр айтиб, Оллоҳдан шу йўлда кетишда мадад сўрайди. Агар солик хато қилса, ёки гуноҳ содир этиб унга тавба қилган бўлса, ўз истигфорини яна такрорлаб, амалининг хатосиз бўлиши учун Оллоҳдан кўмак сўраши лозим.

¹⁴ *Вуқуфи қалбий* — кўнгил огоҳлиги. Дил уйғоқлиги бўлиб, айтилган зикрдан қалбнинг ҳаминша огоҳ бўлиб туришидир. Зикрда тўхтамасликни, бу билан дил бедорлигини таъминлаб, аҳли дил комиллари даражасига эришиш учун интилади. Нафс йўларини, кўнгилдан жой олишга интилувчи кибр ва рие йўларини беркитишни, ҳар бир дақиқани Оллоҳ учун сарфлаб, қалб уйғоқлигидан рафлатда қолмасликка йўналтиради. Кўнгил уйғоқлиги, огоҳлиги орқалигина Оллоҳдан воқиф бўлиши мумкин. Оллоҳ ҳам фақат кўнгилда зуҳур топади, унинг тажаллиси ҳам фақат кўнгил ойнаси орқали мушоҳада этилади.

¹⁵ *Муроқаб*а — кузатиш, назар солиш, дастлабки ҳолат.

¹⁶ *Мушоҳада* — дастлабки назар солишдан кўришга ўтишидир. Соликнинг мушоҳадаси шуки, у вужуд кўзи билан эмас, балки қалб кўзи билан Оллоҳнинг жамолини кўришидир. Бу ҳолда покланган қалбга илоҳий нур жойлашади. Унда эса Оллоҳ жамоли мужассамланган бўлади, пок қалбда ҳақиқат чиройи акс этади. Натижада солик қалбидаги ғойибдан келган нур унинг бутун жисмини қоплаб олиб, унинг важд (шавқ) ҳолатини юзага келтиради ва мушоҳада ҳолига туширади.

¹⁷ *Жалол* — улуғлик.

¹⁸ *Мусохаба* — суҳбат қуриш, суҳбатдошлик, ҳамдамлик

¹⁹ *Тавҳид* — бу ерда “ҳол тавҳиди”. Тарикат аҳволи орқали Оллоҳнинг ягоналигини англаб етишдир. Бунда солик важд ҳолатида Оллоҳнинг ягоналигини туюди. Илоҳий тавҳид охирги манзил сифатида Ҳақ бирлигини англашдан ўтиб, бевосита унга қўшилиб, бирикиб кетишидир. Бу эса вужудни инкор этиб, ўзида Оллоҳни кўришдир. Тавҳид даржасида инсоннинг шаклдан мазмунга, моддадан руҳга ўтиши содир бўлади.

²⁰ *Таваккал (таваккул)* — умид боғлаш. Оллоҳга тўла ишонч ва эътиқод билан ўзни Яратганнинг ҳукмига бутунлай топшириш. Таваккул зинасида солик қалби барча шубҳалардан ҳоли бўлади. У Оллоҳнинг марҳаматида шубҳа қилмагандагина унинг раҳматига сазовор бўлади. Энди у ожизликдан қутулади, паноҳи борлиги, ёлғиз эмаслигини англайди. Аммо бунда Оллоҳдан келувчи барча ҳукмларга рози бўлишлиги керак. Бу эса таваккулнинг олий нуқтасидир.

²¹ *Juggu jaḥḡ* — ғайрат қилмоқ, қаттиқ тиришмоқ, астойдил урунмоқ.

ХОЖА УБАЙДУЛЛОҲ АҲРОР «РИСОЛАЙ ВОЛИДИЯ»

Тасаввуф аҳлига ушбу рисола Бобурнинг шеърӣ таржимаси орқали таниш эди. Ниҳоят, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий тавалудининг 600 йилдиги арафасида ушбу асар ўзбек тилига аслига яқин насрда таржима қилиниб, нашр этилди. Нашр учун асос бўлган манба: Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Рисолаи волидийа (Отага аталган рисола). — Т.: Янги аср авлоди, 2004 (Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳ муаллифлари Маҳмуд Ҳасаний, Дилора Ражабова). — Б.7—17.

¹ Мазмуни: Пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: «Кимки билганига амал қилса, Оллоҳу таоло билмаган илмини ҳам билдиради».

² Мазмуни: Ва барча ишлар Унга қайтарилур.

³ Зоҳирӣ мазмуни: «Жинларни ва одамларни Ўзимга ибодат қилиш учун яратдим» (Ва-з-Зориёт, 56-оят).

⁴ *Муфассир* — Қуръон оятларини тафсир қилувчи киши.

⁵ *Лийаббудун* — асл маъноси: ибодат қилиш

⁶ *Маъсура дуолар* — Расул алайҳиссалом ва саҳобалар ўқиган ва тайин қилган дуолар.

⁷ *Таважжуҳи Жаноби Ҳақ таолога* — Жаноби Ҳақ таоло (Оллоҳ)га юзланиш.

⁸ Оли Имрон, 31-оят: “Айтингки, эй инсонлар, сизлар Оллоҳу таолони севсангизлар, менга тобеъ бўлингларки, Оллоҳу таоло сизларни ҳам дўст тутсин”.

⁹ Ал-Моидда, 34-оят "Эй мўъминлар, сизлардан кимки ўз динидан қайтса, тез кунда Оллоҳу таоло шундай қавми пайдо қилурки, уларни Оллоҳу таоло дўст тутади ва улар Оллоҳу таолони дўст тутади".

¹⁰ Ал-Исро, 55-оят: "Дарҳақиқат баъзи пайғамбарларни баъзисидан ортиқ қилдик".

¹¹ Оли Имрон, 110-оят: "(Эй мусулмонлар, сизлар инсонларнинг ҳидоятлари учун юборилган) жамоанинг ниҳоятда яхшисидирсизлар".

¹² «Ва батаҳқиқ ўн иккита набий менинг умматимдан бўлишни орзу қилдилар».

¹³ *Алойиқ* — кўнглида бирор нарсага боғланиш, алоқа пайдо қилиш. *Авойиқ* — тўсиқ, халақит берадиган нарсалар.

¹⁴ Ал-Қасас, 88-оят: «Унинг зотидан бошқа барча нарса йўқ бўлувчидир».

¹⁵ Ал-Мўъмин, 16-оят: «Бугун ҳукумат кимнинг ихтиёридадир? Ёлғиз ва ғолиб Худо ихтиёридадир!»

¹⁶ *Даҳа* — покланиш учун амалга ошириладиган узлатда ўтириш, кунлик узлат. Чилла ҳам руҳий покланиш учун қирқ кун узлатда ўтириш. Демак, Шамсуддин (Жалолиддин Румийнинг ҳамрози Шамсиддин Табризий назарда тутилган)нинг бир назарини топган одам даҳа ва чилласиз камолга етади.

¹⁷ Мазмуни: Оллоҳ билимдонроқ ва ҳамду шукрлар Унгадир.

ФАХРУДДИН АЛИ САФИЙ «РАШАҲОТУ АЙНИ-Л-ҲАЁТ»ган

Бу машҳур асар кўлаб мугасаввифларнинг манқабавий ҳаёти ҳақида маълумот беради. Лекин у аслида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор мақомоти тарзида тузилган ва асосий мақсади у зотнинг муборак ҳаётлари, ўғитлари ва сўхбатларидан баҳс этишдир. Қуйида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорга бағишланган боблардан айрим намуналар келтирилди. Нашрга асос бўлган манба: Фахриддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-л-ҳаёт. Таржимон Домла Худойберган ибн Бекмуҳаммад, Нашрга тайёрловчилар М. Ҳасаний, Б. Умрзоқ. — Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. — Б.269, 316 — 343.

¹ *Шаммае* — бир озгина.

² Бу ўринда Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг аждодларининг фақат номааригина келтирилди.

³ *Ҳомид* — ҳамд айтувчи

⁴ *Маъдумий* — йўқолувчи.

⁵ «Бандаларим ичида шукр қилувчилари камдир» (Сабаъ, 13 оятдан).

⁶ «(Эй, Муҳаммад (с.а.в.) Бизнинг зикримиздан юз ўтиргандан сиз ҳам юз ўтиринг!» (Нажм, 29 оят).

⁷ *Эъроз* — номус, иффат.

⁸ *Истиҳлок* — ҳалок бўлиш, йўқолиш.

⁹ *Муртафиз* — узоқ.

¹⁰ «Сиддиқлар (Ростгўй зотлар) билан бирга бўлинг» (Тавба, 119 оят).

¹¹ *Кайнунат* — улуғланиш.

¹² *Варзиш* — ўйин.

¹³ *Истиҳқоқ* — қобилиятли.

¹⁴ *Бар сабили давом* — йўл (тариқат йўли)нинг давоми.

¹⁵ *Вожибу—л—имтисол* — бўйсунуш, итоат этиш шарти.

¹⁶ *Мусаммо* — номланиш.

¹⁷ Ҳақ таолонинг жазбаларидан бўлмиш битта жазба жин ва одамзоднинг амали билан баробардир.

¹⁸ *Зикри омм* — омма, яъни омилар зикри.

¹⁹ *Мутасаввар* — тасаввур қилинган.

²⁰ «Оллоҳ» денг, сўнг уларни (инкорчиларни) ҳолларига қўюб қўйинг» (Анъом, 91-оятдан).

²¹ «Эй, мўминлар, иймон келтирингиз (яъни, иймонингизда собит бўлингизлар)» (Нисо; 136 — оятдан).

²² «Улардан (инсонлардан) кимлардир ўзларига зулм қилар, кимлардир ўртада қолар, кимлардир Оллоҳнинг изни (ёрдами) билан яхшиликларда пешқадам бўлмоқлик учун мусобақа қилурлар...» (Фотир, 32-оятдан)

²³ «Уларни огоҳлантирасизми, огоҳлантирмайсизми — бу улар учун барибир (аҳамияти йўқ), иймон келтирмайдилар» (Ёсин сураси, 13 — оят).

²⁴ *Муҳайминин* — абадий тирик (Оллоҳнинг сифатларидан).

²⁵ «Бу кун ҳукмронлик (подшоҳлик) кимга тегишлидир!» «Қаҳҳор бўлган Оллоҳга тегишлидир». (Ғофир сураси, 16 — оят).

²⁶ «Эй, инсонлар! Сизлар Оллоҳга муҳтождирсизлар...» (Фотир сураси, 15 — оят).

²⁷ *Қайюмият* — собит туришлик.

²⁸ Кавсар сурасидаги 1-ояти кариманинг маъноси шундай: «(Эй Муҳаммад) албатта биз сизга Кавсарни ато этдик» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоиддин Мансур. — Т.: 1992. — Б.526).

²⁹ *Мутанаввиъа ва муталаввина* — турли ва рангин.

³⁰ *Бар сабили надра(т)* — нодирлик жиҳати.

³¹ Мазмуни: Қаноат тугамайдиган ҳазина.

³² *Агно* — паст, қуйи.

³³ *Мамарр* — иш, йўл; касб-кор.

³⁴ Мазмуни: Такаббурга такаббурлик қилмоқ садақадир.

³⁵ *Модуна* — пастлашиш, тубанликка тушиш.

³⁶ Мазмуни: Ҳуд сураси мени қаритди.

³⁷ Мазмуни: Амр қилинганингиздек истиқоматда (собит) бўлинг!.

- 38 Мазмуни: Бугун барча эшиклар ёпилади...
- 39 *Қуввати мудрिकाга* — идрок қилиш қуввати.
- 40 *Азвожи тоҳирот* — покдомон аёллар.
- 41 *Бар сабили надрат* — 32-изоҳга қаранг.
- 42 *Мукаввин* — вужудга келиш, мавжуд бўлиш.
- 43 *Малу* — ғамгин.
- 44 *Тафаҳхус* — тафтиш, текшириш.
- 45 *Бойист* — керак нарса.
- 46 *Сувари жамила* — гўзал суратлар.
- 47 *Хук* — тўнғиз.
- 48 *Саг(к)* — ит.
- 49 *Баҳимий* — ҳайвоний.
- 50 *Муназзаҳ* — тоза.
- 51 *Истеҳсон* — гўзал лутф, мақтовга лойиқ.
- 5 *Хўкбонлик* — тўнғизбоқар.
- 53 *Партав* — шуъла.
- 54 Бу сўз таржимада тушиб қолган.
- 55 «Бугун сизлар учун динингизни тугал (коми) қилдим ва сизлар учун неъматимни тўлиқ (эхсон) этдим...» (Моида сураси, 3-оят)
- 56 *Тифл* — бола
- 57 «(Эй, Муҳаммад (с.а.в.)! Ҳавоий нафсини илоҳ қилиб олган (кимса)ни кўрдингизми?»
- 58 *Кашифи қубур* — қабрадагиларнинг аҳволини билмоқ.
- 59 *Сувару ашколи мухталифа* — Турли хил ва шаклдаги суратлар.
- 60 *Нукуши кавниййа* — мавжудлик кўринишлари (белгилари).
- 61 *Аҳз* — ғам, қайғу
- 62 *Мустамид* — мадад тиловчи.
- 63 *Шиносолиғи* — машғуллиги, шуғулланаётган илми.
- 64 *Паҳду* — ён, елка; *пахлуси* — ён томони.
- 65 *Умарои тархоний* — имтиёзли (солиқдан озод қилинган) амирлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ **“НАСОЙИМУ-Л-МУҲАББАТ” ган**

Асар 1495–96 йиллари ёзилган бўлиб, Жомийнинг машҳур асари таржимасигина эмас, балки уни мантиқан тўлдирган, турк машойихлари ҳисобига бойитган тазкирадир. Асардан намуналар дастлаб, Алишер Навоийнинг ўн беш жилдлик «Асарлар»ида (1968) берилган. Кейинроқ асар тўла ҳолда нашр қилинган. Ушбу намуналарга асос бўлган манба: Алишер Навоий. Насойиму-л-муҳаббат (Нашрга тайёрл. С. Ғаниева, М. Мирзааҳмедова). МАТ: 17–жилд. — Т.: Фан, 2001. Нашрдаги қисқартмалар сақланди ва изоҳлари келтирилди.

¹ *Тавфиқ* — ёрдам, мадад; баҳрамандлик, муваффақ бўлиш, мумкинлик

- 2 Ирфон — билиш, маърифат; Оллоҳни таниш.
- 3 Марҳалапаймои — йўлчи, сайр қилувчи, сафарга отланган.
- 4 Мулаққаб — лақабли, таҳаллусли.
- 5 Саккиз юз саксон бирга — милодий 1495—96 йиллар
- 6 «Нафаҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-қудс» —
- 7 Фихрист — китобнинг мундарижа, жадвал, изоҳ қисмлари.
- 8 Нуввира марқадуҳу — унинг қabri (нурга) тўлсин.
- 9 Шойиъ — тарқалган, машҳур бўлган.
- 10 Маърифат кунжининг валоятосор ҳолати — маърифат бурчаги (қисми)нинг ҳукмдорлик нишонаси.
- 11 Фойиз ул-анвор — нурларга тўлиб тошган.
- 12 Вуқуфи дин — диндан хабардорлик.
- 13 Хурдига — чегарасида, доирасида.
- 14 Иштиғоллари муқобаласида — қарши туриб шуғулланиш.
- 15 Қиллатигин — озчилик, камчилик.
- 16 Ҳақойиқнинг дақойиқи — ҳақиқатнинг гўзаллиги.
- 17 Мутааммил — диққат билан қараш.
- 18 Шуруъ — бошлаш, ишга киришиш.
- 19 Тамҳид — тайёрлаш, ҳозирлаш.
- 20 Муқтазо — тақозо.
- 21 Гузига — маъқул, ёқимли.
- 22 Калому аҳком — ҳукмлар каломи, яъни Қуръони карим.
- 23 Асмоъ — эшитган.
- 24 Мазохир — зоҳир бўладиган жой, кўриниш.
- 25 Муттасиф — сифатланган, мақталган.
- 26 Мухталиф агён — турли динлар.
- 27 Ашагди — қаттиқроғи.
- 28 Ағлази аъроб — аксарияти араблар.
- 29 Уҳда — мажбурият, жавобгарлик, масъуллиқ.
- 30 Ризвонуллоҳи таоло алайҳим ажмаъин — уларнинг барчасидан Оллоҳ таоло рози бўлсин.
- 31 Қ.т.а. (Қодғасаллоҳу таоло асрораҳум) — Оллоҳ таоло уларнинг сирларини муқаддас қилсин.
- 32 Иршод — тўғри йўл кўрсатиш, раҳбарлик қилиш.
- 33 Аъмолу афъол — ҳаракатлар ва феъллар.
- 34 Ҳақ с.т. (Ҳақ субҳанаҳу ва таоло) — Оллоҳ покдир ва олийдир.
- 35 Луқма ҳиллияти — луқманинг ҳалоллиги.
- 36 Жога — йўл-йўриқ, тариқат.
- 37 Қ.р.а. (қодғасаллоҳу руҳаҳул азиз) — Оллоҳ унинг азиз руҳини муқаддас қилсин.
- 38 Мутобаат — бировнинг кетидан эргашиш, изидан бориш.
- 39 Маръий — риоя қилинмоқ.
- 40 Мамлук — қул.
- 41 Хушунат — дағаллик, қўполлик.

42 *Ҳилм* — юмшоқтабиатлилик.

43 *Бурдборлиғ* — вазминлик, оғирлик.

44 *Ризо* — тариқатнинг сўнги мақоми. Розилик, бўйсуниш, кўникиш маъноларида келади. Ризо босқичида бу дунёдан умидворлик тугайди, у ҳамма нарсага тайёр туради. Солик Ҳақдан келган ҳамма нарсага бўйсунганлигини ва уни мамнуният билан қабул қилганлигини кўрсатиб, Оллоҳни рози қилиши керак. Бу Оллоҳнинг ризосидир. Сўнгра ўзи ҳам Оллоҳ марҳаматига етганини, унинг лутфи карамидан баҳраманда бўлганини ҳис қилиши ва буни дили билан тасдиқлаши лозим. Бу эса солиқнинг ризосидир.

45 *Мусаббиб* — сабабчи.

46 *Сабр* — тариқат мақоми, солиқнинг билиш маърифатидаги сабр-тоқати. Фақрдан кейин келади. Сўфий иймони икки қисмга бўлиб, бири сабр, иккинчиси шукрдир. Сабр Қуръони каримнинг 70 жойида зикр қилинган. Сабр сўфий учун орзу — умидлар калитидир. Сабр уч турлидир: *авом сабри* — фақат нафс сабридир; *зоҳид ва обидлар сабри* — охират Савоби учун қалб сабри; *орифлар сабри* — муҳаббатдан иборат бўлган руҳ сабридир.

47 *Таҳаммул* — бардош, чидам.

48 *Сидқ* — тўғрилиқ, ростлик.

49 *Мутанаввиъ* — турли навъли, турлича, ҳар хил.

50 *Тули* — узун, узоқ.

51 *Вузуй* — таҳорат.

52 *Р. а. а.* (*ризвонуллоҳи алайҳим ажмаъин*) — уларнинг барчасидан Оллоҳ рози бўлсин.

53 *Хавориқи оғот* — одатдан ташқари, одатга кирмайдиган амаллар.

54 *Маъдум ижоди* — мавжуд бўлмаган, йўқ нарсаларни ижод қилиш.

55 *Мавжуд иъдоми* — мавжуд бўлган нарсаларнинг йўқ бўлиши, номавжудлиги, ўлиши.

56 *Мастур* — махфий, яширин.

57 *Баъида масофат қатъи* — масофадан қатъий назар ҳодисани фаҳмлаш.

58 *Иттилоъ* — огоҳлик, хабардорлик.

59 *Мутаъаддид* — бир қанча, кўп.

60 *Мавто иҳёси* — ўликнинг тирилиши, қайта жонланиши.

61 *Иҳё имотаси* — тирилиш сабаби.

62 *Алъимаю ашриба* — ейиш, ичиш.

63 *Тасхир* — қўлга киритиш, амрига бўйсундириш.

64 *Шақ* — ёриш, сиңдириш, иккига ажратиб кўйиш.

65 *Ҳаюло* — ҳар нарсанинг асл моҳияти.

66 *Мутамассил* — бир шаклдан бошқа шаклга ўтказмоқ.

67 *Дастгир* — ёрдамчи.

68 *Ижтиноб* — тортиниш, узоқлашиш.

69 *Шухуду истиғроқи* — кўриш, мушоҳада қилишга гарқ бўлиш, берилиш.

70 *Муҳиқ* — ҳақли, лойиқ, муносиб.

«СИТТАИ ЗАРУРИЯ»дан

Алишер Навоийнинг форс тилида ёзилган асарлари орасида «Ситтаи зарурия» («Олти зарурат») қасидалар тўплами тасаввуф адабиётида алоҳида ўрин тутади. Улар Ҳазрат Навоийнинг форсигўйликдаги улуғ истеъдодини кўрсатибгина қолмай, ўз устозлари Хоқоний, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий асарларига боғланган ўлмас татаббуълар сифатида ҳам улуғланади. Фитрат бу қасидалар ҳақида «Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида» мақоласи (Қаранг: Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. — Б.5—11)ни ёзган ва Навоийнинг форсий қасидачиликда «уста бир санъаткор» эканини кўрсатиб берган. Қасидалар туркумининг олтинчиси, яъни «юқори»си бўлган «Насиму-л-хулд»нинг таржимаси берилди. Намуна келтирилган манба: Алишер Навоий (Фоний). Ситтаи зарурия (Олти зарурий қасида, тўплаб нашрга тайёрловчилар: С. Сайфуллоҳ, З. Раҳимова). — Т.: Фан, 2005. — Б. 6—8, 67—80.

1 *Муназзаҳ* — пок, мусаффо.

2 *Таборақ* — муборақ, бенуқсон.

3 *Хирағ* — ақл.

4 *Ҳаблаул матин* — жон томири.

5 *Ғори* — паноҳгоҳи маъносиди.

6 *Милодий 1491*.

7 *Олти тараф (жиҳат)* — олд, орқа, ўнг, чап, паст, юқори.

Ушбу олти заруратга рамзий ишора бўлган «Ситтаи зарурия» қасидалар мажмуаси ёзилди.

8 «*Руху-л-қудс*» туркумдаги биринчи қасида бўлгани учун ҳам у Оллоҳ ҳамдига бағишланган. Бу ўринда Оллоҳ ҳамдига таалуқли бўлган сўзларнинг жонбахш ва муқаддаслигига ҳам ишора қилинмоқда.

9 «*Айну-л-ҳаёт*» («*Ҳаёт булоғи*»)⁹ қасидаси туркумдаги 2-қасида бўлгани учун Пайгамбар наъти сифатида ҳам қабул қилинади. Қалёзма сарлавҳасида бунга ишора бор: «Қасидаи «*Айну-л-ҳаёт*» дар наъти Расул алайҳиссалавот». 106 байтдан иборат.

10 «*Баҳру-л-аброр*» — Хусрав Деҳлавий қасидаси, айрим манбаларда «*Дарёи аброр*». Ҳар иккисининг ҳам таржимаси «*Яхшиликлар дарёси*»дир. Қасида

Кўси шаҳ холийу бонги ғулғулаш гарғи сар аст,

Ҳар ки қонё шуд ба хушқутар, шаҳи баҳру бар аст

(Подшоҳ ноғорасининг ичи бўшу ғулғуласининг шовқин-сурони бошни оғритади. Ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши сув ва қуруқлик

подшоҳидир) байти билан бошланган.

11 «Тухфаи нисор» — Абдурахмон Жомий қасидасининг номи, таржимаси «Армуғон туҳфалар». Навоий 99 байтли «Тухфату-лафкор»ни юқоридаги Деҳлавий ва Жомий қасидаларига татаббуъ қилган.

12 Қатор манбаларда «Қуввату — л — қулуб», яъни «Қалблар қувват (асос)и» бўлиб келади.

13 Дебочада «Тухфату-н-нажот» ёзилган бўлса ҳам бошқа барча ўринларда «Минҳожу-н-нажот» деб келтирилган (тарж.). Қўлёзма сарлавҳасида «Минҳожу — н — нажот» татаббуъи Хоқоний, Анварий» деб ёзилган.

14 «Миръоту-с-сафо» — Хусрав Деҳлавий қасидасининг номи, таржимаси «Ёруғлик ойинаси». Айрим манбаларда «Поклик кўзгуси» деб таржима қилинган.

15 *Жаннату тажрий тахтиҳ ал-анҳор* — жаннатда тағларидан ариқлар оқиб турадиган жойлар (тарж.).

16 Каёний — Эрон шоҳларининг қудратли сулоаларидан. Каёний шоҳлари тўртта деб кўрсатади «Ғиёсу — л — луғот»: Кайковус, Кайхусров, Кайқубод ва Кайлухрасп.

17 *Жамшид* — қадимги Эрон шоҳларидан, пешдодийлар сулоласига мансуб учинчи подшоҳ.

18 *Кайхусрав* — каёнийлар табақасига оид Эрон шоҳларидан.

19 *Аласт куну* — азалий, ибтидосиз замоннинг дастлабки пайти.

20 *Мосиваллоҳ* — Оллоҳдан бошқаси.

21 «Қул хуваллоҳу аҳад» ояти — Қуръони каримдаги Икхос сурасининг 1-ояти, таржимаси: «(Эй Муҳаммад) айтинг: «У — Оллоҳ бирдир» (яъни унинг ҳеч қандай шериги йўқдир. У яккаю ёлғиздир). Қаранг: Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.530.

22 *Сосон* — Эрон шоҳи Исфандиёрнинг ўғли, Гушгасбнинг набираси.

23 *Сомон* — Исмоил Сомоний назарда тутилган.

24 *Сомнинг ўғли Наримон* — пешдодий ҳукмдорларидан Манучеҳрнинг лашкарбошиси.

25 *Бармак* — Араб халифалиги даврида (VIII аср) Марказий Осиёда маҳаллий аҳодидан чиққан давлат арбоби.

ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ «ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ»дан

Асар XVI асрга нисбат берилади. Уни тожик олими Қурбон Восеъ нашрга тайёрлаб, эълон қилган бўлса (1991), 1994 йилда ўзбек тилида нашр қилинган. Мажмуада келтирилаётган парчалар ушбу манбадан олинди: Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёки жувонмардлик тариқати (Форс-тожик тилидан Нажмиддин

Комилов таржимаси). — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994.

¹ *Тавҳид* илми — Оллоҳнинг бирлигига ишониш ва унга интилиш илми.

² *Мумтоз* — ажралган, сараланган.

³ *Таваккул* — дунё ташвишларидан ўзни бутунлай озод этиш, Оллоҳга умид боғлаб ўзни унинг ҳукмига топшириш.

⁴ *Такбир* — Оллоҳни улуғлаб, Оллоҳу акбар иборасини қўллаш. Фарз намозидан аввал ўқиладиган дуо.

⁵ *Унс-л-суфийа* — луғавий маъноси: сўфийлар дўсти.

⁶ *Таҳлия* — дилни тозалаш, яхши ахлоқни эгаллаш.

⁷ *Муалло* — юксак.

⁸ *Айнул яқин* — тасаввуфда Оллоҳни билиш маърифатининг иккинчи босқичи. Биринчиси илмул яқин, учинчиси ҳаққул яқиндир. Айнул яқинда ўз кўзи билан кўриб ишонч ҳосил қилинади, бу жараёнда солиқ нафсни енгиши керак. Айнул яқинга етган киши нимага боқса, Оллоҳ қудратини кўради ва унинг моҳиятини англайди. Чунки, бу даражада қалб кўзи олдида парда қолмайди.

⁹ *Саҳо* — поклик.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР «МУБАЙЙИН»дан

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ушбу рисоласининг биринчи рукни — «Эътиқодиййа»дан олинди. Асар Исломнинг беш рукни (асоси)га бағишланган бўлиб, фарзандлари Ҳумоюн Мирзо ва Комрон Мирзоларга ислом илмини эгаллашлари учун ёзилган. «Эътиқодиййа» иймон-эътиқод масалаларига бағишланган, маснавий шаклида ёзилган. Қуйидаги нашр асосида мажмуага киритилди: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мубаййин (Нашрга тайёрловчилар С. Ҳасан, Ҳ. Ҳасан). — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000. — Б.6—26 (Нашр муаллифларининг изоҳлари сақланди).

¹ *Абтар* — чўнтоқ, бу ерда чала маъносида.

² *Қоҳир* — қудратли, забт этувчи.

³ *Зулжалол* — жалолат эгаси.

⁴ *Муфтахир* — мағрур.

⁵ *Навид* — хушхабар.

⁶ Яъни, ҳар бир туки тил бўлса.

⁷ *Муқаррар бўлмоқ* — тан олмоқ, иқрор бўлмоқ.

⁸ *Саййицул мурсалин* — жаноби пайғамбар. Муҳаммад пайғамбарнинг лақаби.

⁹ Яъни Муҳаммад пайғамбар.

¹⁰ *Бағрақа* — кузатиш.

¹¹ «*Лавлоқ мохалақту-л-афлок*» — сен бўлмасанг фалакларни яратмас эдим (Ҳадис).

¹² *Лот* — бутнинг номи.

- 13 *Анбиё сарафроси* — пайғамбарлар улуғи.
- 14 *Қоба қавсайн* — меърожга ишора.
- 15 *Маҳраму роз* — сирдош.
- 16 *Алайка соллаллоҳ* — сени Оллоҳ алқасин.
- 17 *Яксон* — бирдай.
- 18 *Ажр* — мукофот.
- 19 *Саҳл* — енгил, қийин эмас.
- 20 *Афзун* — ошиб борувчи, аразлашиб борувчи.
- 21 *Ҳумоюн* — шоҳона, виқорли. Ҳумоюн Мирзога ишора.
- 22 *Комрон* — бахтли, мақсадларга етувчи. Комрон Мирзога

ишора мавжуд.

- 23 *Таъдоғ* — санаш, бу ерда «баён» маъносида.
- 24 *Чиҳл* — қирқ.
- 25 *Мубтағи* — бекор қилувчи.
- 26 *Аъмол* — «амал»нинг кўплаги.
- 27 *Болиғ* — вояга етган.
- 28 *Салот* — намоз ўқиш.
- 29 *Закот* — мусулмонларнинг маълум миқдордаги

даромадларидан хайр-эҳсон қилишлари.

30 *Истимоъат* — иложи бор бўлиш, имконият, қудрат. Бу ўринда закот ва ҳажга қодирлик назарда тутилмоқда.

31 *Таҳқир қилмоқ* — баён қилмоқ.

32 *Муъман (ун) биҳ* — иймон келтириладиган, инониладиган

нарсалар.

33 *Таҳқиқ* — ўрганиш, тадқиқ қилиш.

34 *Чериг* — қўшин, аскар.

35 *Малак* — фаришта.

36 *Абд* — қул.

37 *Маъбуд* — ибодат қилинувчи, тангри.

38 *Рўзи охир* — охирад куни.

39 *Ижмол* — қисқача баён қилиш.

40 *Ла илаҳа иллаллоҳ* — Оллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир.

41 *Ҳаст этган* — бор этган.

42 *Босазо* — лойиқ, сазовар.

43 *Сизо* — бошқа, ўзга.

44 *Қотган* — қўшмоқ.

45 *Ёру ёвар* — дўсту ёрдамчи.

46 *Кунҳ* — туб, моҳият.

47 *Жавҳар* — мавжуднинг моддий жиҳати, араз—кўриниш

шакли.

48 *Таъаққул қилмоқ* — юритмоқ.

49 *Тавсуф* — васф қилинган.

50 *Мусаммо* — номланувчи.

51 *Субуш* — барқарорлик.

52 *Олиму-л-ғайб* — ғайбни билгувчи.

- 53 *Пеша* — машғуллиқ, касб.
- 54 *Адағ* — сон.
- 55 *Зоҳир* — яққол, намоён.
- 56 *Сарбасар* — бошдин оёқ, у бошдан бу бошгача, яъни бу ерда ҳамма нарса Оллоҳ иродаси билан яратилган маъносидә.
- 57 *Тавоно* — қудратли, қодир.
- 58 *Самъ ва басар* — эшитиш ва кўриш.
- 59 *Ёвуқ* — яқин.
- 60 *Ажз* — ожизлик.
- 61 *Мутакаллим* — сўзловчи.
- 62 *Ком* — огиз.
- 63 *Пуг* — арқоқ.
- 64 *Таъбе* — қийналиш.
- 65 *Ёрлиқамоқ* — раҳмат қилмоқ.
- 66 *Хўб* — яхши.
- 67 *Рокиъ* — руку қилувчи.
- 68 *Сожд* — сажда қилувчи.
- 69 *Қойим* — тикка тирувчи.
- 70 *Қоъид* — ўтирувчи.
- 71 *Мустағрақ* — фарқ бўлган, чўмган.
- 72 *Муаққил* — вақил этилган.
- 73 *Нарлиғ* — эркаклик.
- 74 *Маъсият* — гуноҳ, осийлик.
- 75 *Мастур* — яширинган.
- 76 *Сур* — шохдан ясалган сурнай.
- 77 *Аҳли қурб* — етишган кишилар.
- 78 *Сойил* — сўроқ қилувчи.
- 79 *Кутуб* — китоблар, бирлиги китоб.
- 80 *Фуруғ* — келмак, нозил бўлмоқ.
- 81 *Паём* — хабар.
- 82 *Аҳком* — «ҳукм»нинг кўплиги.
- 83 *Амру наҳи* — қил ва қилма деб буюрилган амаллар.
- 84 *Маъсум* — бегуноҳ, пок.
- 85 *Маъдум* — йўқ бўлган.
- 86 *Саҳву нисён* — хато қилиш ва эсдан чиқариш.
- 87 *Акмал* — энг етук.
- 88 *Тансух* — кўчирилган.
- 89 *Мансух* — бекор қилинган.
- 90 *Уммиҳоний* — Абутолибнинг қизи.
- 91 *Нузул этмак* — нозил бўлмоқ.
- 92 *«Буроқ»* — хачирдан кичик, эшақдан каттароқ қанотли жонивор.
- 93 *Муҳталип* — аралашип. Бу ерда мулоқот маъносидә.
- 94 *Жавф* — бўшлиқ.
- 95 *Афъол* — «фезл»нинг кўплиги

- 96 *Багсиришт* — асл ёмон, яратилишдан ёмон..
- 97 *Ҳавориқи оғот* — «ҳориқ-и ода(т)»нинг кўплиги. Одатдан ташқари, ғайри оддий нарсалар, ажойиботлар.
- 98 Яъни, одатдан ташқари ишларнинг ҳар қайсисининг оти бор.
- 99 *Мубтағиъ* — бидъатчи.
- 100 *Истигроҳ* — товламачилик, кўзбўямачилик.
- 101 *Ихроҳ айламоқ* — чиқариб юбормоқ.
- 102 *Ол* — авлод; *асҳоб* — ҳамсуҳбатлар.
- 103 *Фархур* — лойиқ.
- 104 *Хатанайн* — икки никоҳ, қариндош.
- 105 *Бовужуғ* — шунга қарамай.
- 106 *Такфир* — кофирга чақириш.
- 107 *Журм* — жиноят, гуноҳ.
- 108 *Изз* — иззат қилиш.
- 109 *Ниқор* — нифоқ.
- 110 *Ботил* — Ҳақнинг зидди, яъни йўқ нарса.
- 111 *Мубашшира* — хушхабарчи.
- 112 *Шақоват* — шумлик.
- 113 *Саркаш* — ўзбошимча, бебош.
- 114 *Сойир* — бошқа.
- 115 *Ҳуқком* — «ҳоким»нинг кўплиги, ҳоким.
- 116 *Муқтағо* — иқтидо қилинувчи, раҳбар.
- 117 *Пурдон* — билимли.
- 118 *Ҳампай* — издош.
- 119 *Равза* — боғ, жаннат боғи.
- 120 *Сақар* — дўзах.
- 121 *Шўру шар* — офат шавқин-сурони.
- 122 *Беқийл* — сўзсиз.
- 123 *Зинда* — тирик.
- 124 *Ҳашр ўлмоқ* — қайта тирилмоқ.
- 125 *Суъадо* — (саъид, саъодатли)нинг кўплиги.
- 126 *Ашқийё* — шақий (шум)нинг кўплиги.
- 127 *Арсат* — қиёмат.
- 128 *Уқоб* — уқубатлар.
- 129 *Сирот* — қилкўприк.
- 130 *Томуқ* — дўзах.
- 131 *Мушрик* — Худодан ўзгани худо даражасига кўтарувчи, унга шерик қилувчи.
- 132 *Маҳз* — холис.
- 133 *Зарф* — идиш.
- 134 *Пул* — кўприк.
- 135 *Қусур* — «қаср»нинг кўплиги.
- 136 *Ғилмон* — «ғулум» (йигит)нинг кўплиги. Жаннатдаги йигит
- 137 *Жовигон* — абадий, доимий.
- 138 *Мункир* — инкор этувчи.

СЎФИ ОЛЛОҲЁР
«МАСЛАКУ-Л-МУТТАҚИН»дан

Ушбу асар ўзбек тилида чоп этилмаган. Форс тилидаги ушбу нашри маълум: Сўфи Оллоҳёр. Маслаку-л-муттақин. Конпур, Навалкишвар, 1290 ҳ. «Ҳидоят-у-л-муттақин» номи билан ўзбек тилига 1876 йилда таржима қилинган бўлиб, у ЎзРФАШИДа 12180 рақами остида сақланади. Келтирилаётган парча С. Сайфуллоҳнинг «Фатво ва тақво китоби» (– Т.: Фан, 2005)дан олинди.

¹ *Сипос ва шукри беқиёс ул Худойғаким* – Худога беқиёс ҳамд ва шукр юўлсинки ...

² *Жофи* – жафокор.

³ *Қулдин маъруз* – қулнинг арзи.

⁴ *Хужаста* – муборак, бахтиёр.

⁵ *Нусрат* – ғалаба, ютуқ; ёрдам, кўмак.

⁶ *Сиёғ* – саййид.

⁷ *Хуршид кулоҳлик* – офтоб сингари бош.

⁸ *Далир* – жасоратли, ботир.

⁹ *Боргоҳ* – қаср, даргоҳ.

¹⁰ *Ҳасаб* – шуҳрат, обрў.

¹¹ *Муқтаго* – йўлбошчи, имом.

¹² *Соҳибу-л-каромати вал кушофоти жому-л-фуруъи вал-услуи ва ҳодиил-манкули вал-маъқул* –

¹³ *Мингалий* – Сўфи Оллоҳёр туғилган қишлоққа ишора.

¹⁴ *Бизоат* – қобилият, истеъдод.

¹⁵ *Каёсат* – зийрак, ҳушёр.

¹⁶ *Муаллиял алқоб* – олий насабли, олий даражали.

¹⁷ *Табоҳ* – бузуқ, вайрон.

¹⁸ *Наҳйи* – ёмонлик.

¹⁹ *Бир қатра сув* – маний.

²⁰ Мазкур икки ҳикоят «Маслаку-л-муттақин»нинг таржимаси «Ҳидоят-у-л-муттақин» асаридан олинди (С. Сайфуллоҳ изоҳи).

²¹ Таржимаси: Эй бор Худоё, мени мағфират (гуноҳлардан пок ва озод) қил ва барча мўъмин, мўъминот ва муслим, муслимоларнинг тирикларини ва ўлганларини ҳам мағфират қил. Албатта, Сен дуоларни ижобат қилувчи, баракот берувчи ва ҳожатларни чиқарувчисан (нашр.).

²² Милодий 1876 (нашр.).

ИСҲОҚ БОҒИСТОНИЙ
«ТАЗКИРАИ ҚАЛАНДАРОН»дан

Мазкур асар машрабшунос олим Муҳсин Зокиров томонидан Хўжандда топиладан бўлиб, 87 varaқдан иборат. Асар 41 бобдан иборат бўлиб, унинг 11 боби Машрабга, қолганлари бошқа қаландарлар тавсифига бағишланган. Асарнинг қисқартирилган шакли «Шарҳ

юлдузи» журналининг 1990 йил 8-сонида эълон қилинган. Ушбу матн асосида нашрга тайёрланди.

¹ *Исҳоқ ибн Зиёвуддин ибн Искандар Иброҳим Боғистоний* — Шайх Умар Боғистоний (Хожа Аҳрор Валининг тоғаси)нинг авлодларидан. Машраб билан Наманганда таҳсил пайтида танишган. Машрабга 20 йил ҳамсафар ва шогирд бўлган Пирмат Сеторийнинг даъвати билан ушбу китоб таснифига қўл урган. Ўзи нафақат қаландар сўфий, балки яхшигина шоир ҳам бўлган. Асарда мисол тариқасида ўзининг икки ғазали ва беш рубойисини келтирган.

² *Мулла Бозор охунд* — Наманганда яшаган машҳур шайх, Машрабнинг илк устози. Муаллифнинг ёзишича, Машраб ва Исҳоқ Боғистоний Мулла Бозор охунд мадрасасида етти йил ҳамсабоқ бўлган. Н. С. Ликошиннинг ёзишича, 1668 йили Наманганда вафот этган, қabri Чилгузар хилхонасида.

³ *Пирмат Сеторий* — Машраб билан Наманганда ҳамсабоқ бўлган, Қашғар сафарига бирга бориб, у ерда етти-саккиз йил бирга бўлишган. Машраб билан 20 йил ҳамсафар бўлган.

⁴ *Хўжам пошо* — Қашғарлик машҳур Офоқ Хожа эшон исми шайх. Манбаларда Хазрати Хожа Ҳидоятуллоҳ деб кўрсатилади. Муҳаммад Содиқ Қашғарийнинг «Тазкирай азизон» асарида у ҳақда батафсил маълумот бор.

⁵ *Абёт* — байтлар (нашр.)

⁶ *Марғуу* — рад этилган.

⁷ *Сарнигун* — боши қуйи, тўнтарилган; остин — устун.

⁸ *Маҳмудбек Қатоғон* — Балх ҳокими, вафоти 1711.

⁹ *Мансурвор* — Мансур Халлож каби.

¹⁰ *Милодий сана билан* — (1130)

¹¹ *Қағхудо* — рўзгорли эркак, оила бошлиғи.

¹² *Авоми аннос* — оддий инсонлар.

¹³ *Мавлоно Шариф* — Бухорода Шоҳ Машраб билан учрашган бу мударрис ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

¹⁴ «*Мушкоти шариф*» — муқаддас китоб.

¹⁵ *Уммулбалда* — онашаҳар. Муаллиф Балх шаҳрини нега «уммулбалда» деётганининг сабабини аниқлай олмадик.

¹⁶ *Асъаса* — дабдаба.

¹⁷ *Довот* — сиёҳ(дон).

¹⁸ «Девон»ларда «чун қўлум бирла аёғим» тарзида берилган.

¹⁹ *Милодий 1711 йил.*

²⁰ Бу қайд Машрабнинг асл ёшини ва таваллуд санасини аниқлашга ёрдам беради. Қатли 1711 йилдан 57 сана (ҳижрий қамарий ҳисоб билан) олиб ташланса, таваллуди милодий 1653–54 йилларга тўғри келади.

²¹ *Қолу инна лиллаҳи ва инна илайҳи роҷиун...* — ояти карима. Зоҳирий маъноси: *Айтдилар: Биз, дарҳақиқат, Оллоҳнинг бандаларимиз ва (охир — оқибат) Унга қайтгувчимиз.*

«РИСОЛАИ ҚАЛАНДАРИЙ»

Ушбу рисола ЎзРФА Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида 9175 рақами билан сақланувчи 200 саҳифалик тасаввуфга бағишланган асарлар қатидан жой олган. Муаллифи ва ёзилиш санаси аниқ эмас. Асарни Сайфиддин Рафъидинов форс тилидан таржима қилиб нашр қилган. Ушбу манбага таянилди: Рисолаи қаландарий. // Ёшлик. — 2000. 3-сон. — Б.45—47.

¹ *Шайх Сухравардий роҳматуллоҳи алайҳ* — Абу Нажиб Сухравардий (1097—1168). Кичик Осиё (Месопотамия) ва Хуросонда сухравардийлик тариқати машҳур. Сухравардийнинг "Адабу-л-муридин" ("Муридлар одоби") номли асари ҳонақоҳ ва мадрасаларда ўқув қўлланмаси сифатида қўлланилган.

² Одам алайҳиссалом таййибдир — Ер юзидаги биринчи инсон бўлиши билан бирга барча муқаддас китобларда пайгамбар деб юритилади. У кишининг сифати «сафиуллоҳ» бўлиб, таййиб, покизалик рамзига айланган.

³ Идрис алайҳиссалом обиддир — Ахнуҳ пайгамбар деб ҳам юритилган, ўлмайдиган ягона пайгамбар Идрис пайгамбардир, деб айтилади китобларда, чунки обидлик унинг бош сифати.

⁴ Нуҳ алайҳиссалом шокирдир — Нуҳ пайгамбар шунча жабру жафо кўрса ҳам унинг Оллоҳга шукри назарда тутилган. Тўфонда "Нуҳ кемаси" аталган кемада бир неча кишиларни қутқариб, ўз қавмини сақлаб қолгани айтилади.

⁵ Айюб алайҳиссалом собирдир — Оллоҳ Айюбнинг сабр-тоқатини синаш учун бошига кўп кулфатлар ёғдиради (бу ҳақда юқорида маълумот берилган). Айюб пайгамбар ҳамма кулфатларга сабр билан бардош беради ва сабр тимсоли, яъни собир бўлиб қолади.

⁶ Иброҳим алайҳиссалом халидир — Халил: дўст, ёр дегани. Иброҳим пайгамбарнинг лақаби. Иброҳим пайгамбарнинг барча томонидан севикли бўлгани назарда тутилган. Диний афсоналарга кўра, Намруд Халилни ўтда ёқиб ўлдиримоқчи бўлган, лекин у ўз поклиги туфайли ўлмаган..

⁷ Исмоил алайҳиссалом розидир — отаси Иброҳим а. с. қурбонлик ўрнида ўғлини қатл қилдирилиши буюрилганда ҳам ота ризосини Оллоҳ ҳукми ўрнида қабул қилиб, унга эътроз этмагани, розилиги назарда тутилган.

⁸ Юсуф алайҳиссалом сиддиқдир — Пайгамбар Юсуф ибн Яъқубнинг бошига балолар ёғилса ҳам, оға—иниларидан кулфатлар кўрса ҳам, чоғга ташланиб, тухматга йўлиқиб, зиндонбанд бўлсалабр ҳам Оллоҳнинг динидан қолмай собит туриши назарда тутилиб (Қуръони карим, Юсуф сураси), шундай номланиш бор.

⁹ Довуд алайҳиссалом набидир — Бунинг шарҳида Ҳазрат Навоий «Тарихи анбиё...»да ёзадилар: «Довуд а.с. нубувват баланд

пояси била салтанат пироясиға мушарраф бўлди. Ва анинг шаънида бир оят келдиким, «Эй Довуд, биз сени ерда халифа қилдик. Сен кишилар орасида ҳақиқат билан ҳукм қил!» («Сод» сураси, 26—оят). Алишер Навоий. МАТ. 16—жилд. —Т.: Фан, 2000. —Б.158, 327.

¹⁰ Мусо алайҳиссалом калимдир — Ёқуб а.с.дан кейинги пайғамбарлардан, Исроил халқини Миср юртидан олиб чиққан ва Оллоҳнинг қудрати билан кўп мўъжизалар кўрсатган.

¹¹ Исо алайҳиссалом зоҳиддир — Исо бинни Марям, унга Инжил нозил бўлган. Бу муқаддас китобда Исонинг шундай сўзлари бор: «Мен кетаман, энди дунёнинг райиси келсин». Буни исломий манбалар Муҳаммад пайғамбарнинг келишини башорат қилингани деб кўрсатадилар. Бу сифатлар хусусида Навоий ёзади: «Исо а. с. олам ва дунё асбобидин ҳеч нима қабул қилмади ва алардин бир тўн ва бўрк ва бир асоси бор эли. Бир ерда бўлмас эрди, доим сайрда эрди. Рўзи учун касб қилмади, ҳар не етти қонёъ бўлди». Алишер Навоий. МАТ. 16—жилд. —Т.: Фан, 2000. —Б.177.

¹² Муҳаммад Мустафо салаллоҳу алайҳи васаллам орифдир — Пайғамбаримизнинг сифатларидан бири. Ориф, яъни билувчи.

¹³ Абдулкарим — Абдулкарим Гилоний (1077—1134) назарда тутилган.

¹⁴ *Имоми Жаъфар Соғиқ* — илк муҳаддислардан (ваф. 762).

¹⁵ *Тажриғ* — ажралиш.

¹⁶ Таржимаси: Тариқат ва шарият арбобларининг қаҳрли нафасларидан хайрли амаларни тарк этмаслик, дунё ишларидан сақланиш ва Оллоҳга яқинлашиш учун ғусл қилишни ният қилдим.

¹⁷ Таржимаси: Бир Худодан ўзга Худо йўқ. Сен ягонасан. Унинг шериги йўқ ва сен Муҳаммад, Худонинг бандаси ва расули. Бошқа Худо йўқ, фақат сен борсан. Ҳар бир нарса унинг қудрати қўлида, бир Худодан ўзга Худо йўқ. Муҳаммад Худонинг расули. Эй бор Худоё, нафсимни қудрат нури билан ёрит. Бир Худодан ўзга Худо йўқ. Муҳаммад ҳабибуллоҳ ростгўй ва софдир.

¹⁸ Таржимаси: Эй бор Худойим, Сен ҳақ подшоҳдирсанки, Сендан бошқа Худо йўқ (Ё Оллоҳу ё Раҳману ё Раҳиму).

¹⁹ Таржимаси: «Ва (Оллоҳ сизларга) яна бошқа сизлар суянадиган (бир неъматни ҳам берурки, у Оллоҳ тамонидан бўлган галаба ва яқинда рўй бергучи Макка фатҳидир. Эй Муҳаммад, мўъминларга манна шу хушхабарни етказинг ("Саф" сураси, 13-оят). «Албатта, у Сулаймондандир ва мактубда шундай битилгандир: "Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман. Сизлар менга кибр-ҳаво қилмай, ҳузуримга бўйинсунган ҳолингизда келингиз» («Намл» сураси, 30—31-оятлар).

²⁰ Таржимаси: Гуноҳдан қўрқув, эзгуликка қувват фақат у улуг Оллоҳнинг тавфиқи ва инояти билан бўлади.

²¹ Таржимаси: Бир Худодан ўзга Худо йўқ. У — жаҳолат ва улуглик соҳиби, мутлақ ислоҳ ва қаҳр этувчидир. Бир Худодан ўзга

Худо йўқ. У карамли, айбларни ёпувчидир. Бир Худодан ўзга Худо йўқ. Унинг мисли ва қиёси йўқ, гоят қаҳрлидир.

²² Таржимаси: Ва таомни суюб-хоҳлаб турсалар-да (ўзлари эмасдан) мискин, етим ва есирларни таомлантирурлар ("Инсон" сураси, 8-оят).

²³ Таржимаси: "Оллоҳ номи биланки, унинг исми шарофати — ла ер ва осмондаги бирор нарса зарар қилмайди ва У — эшитувчи, билимдондир».

²⁴ "Такосур" сурасида таянадиган, қабргача кетадиган нарса ҳақида сўз юритилади. Бу хусусда Саҳиҳ Бухорийда шундай ҳадис бор: «Майитнинг — ўликнинг ортидан уч нарса эргашиб боради ва кейин у учовидан иккиси қайтиб кетади, бири эса ўлик билан бирга қолади — унга бола-чақаси ва мол-дунёси яна қайтиб кетади. Қилиб ўтган амаллари эса у билан бирга қабрда қолади» (Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. — Т.: Чўлпон, 1992. — Б.520).

²⁵ *Роббана ла тузиғ қулубана баъда из ҳадайтана ва ҳаб лана мил лагунка роҳматан иннака антал ваҳҳаб* — Мазмуни: Эй роббимиз, бизни берган ҳидоят йўлингдан адаштирамагин ва ўз раҳматингни ато эт. Албатта, Сен бергувчисан.

²⁶ *Бироҳматика ё арҳамар роҳимин* — Раҳмдилларнинг раҳмлиси раҳмати билан...

²⁷ *Худонинг қутби хожа баҳоул ҳаққ.вад дин қодғасаллоҳу руҳаҳу* — Худонинг қутби, дин ва ҳақиқатнинг кўрки, Оллоҳ унинг руҳини муқаддас қилсин.

Исмлар кўрсаткичи

- Аббос Қаландар — 313
 Абдурраҳмон ибн ал-Ҳарс — 40, 294
 Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр — 40
 Абдуллоҳ ибн Умар — 41
 Абдуллоҳ ибн Имом — 294
 Абдулмуталиб — 294
 Абдулваҳоб — 285, 326, 373
 Абдулжамил — 113
 Абдулкарим — 285, 326
 Абдуллаев В. — 271
 Абдуллаҳу-с-Солиҳ — 64, 297
 Абдулраҳмон Қаландар — 310
 Абдулҳолик — 18, 104
 Абдурраззоқ — 285, 373
 Абдурраҳим — 318, 373
 Абдушуқуров Р. — 337
 Abdurrahman b. Muhammed Necdi — 119, 346
 Абу Абдуллоҳ Харис ал-Мухосибий — 15
 Абу Али Ибн Сино — 15, 77, 298, 318, 359
 Абу Бакр р. а. — 7, 132, 145, 257, 294
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Саййар ан-Низом — 14
 Абу Мансур Хафд — 20, 129
 Абу Масъуд — 41
 Абу Саид Мирзо — 208
 Абу Саййид ибн Абулхайр — 21
 Абу Саъид Обрез Шайх — 207
 Абу Хайр — 21
 Абу Хафс Умар ал-Хаддо — 15
 Абу Худайл ал-Аллоф — 14
 Абу Усмон Саъд ал-Ҳирий — 15
 Абу Ҳанифа — 8, 11, 224, 261
 Абус Суъуд — 226
 Авлиён Кабир — 104
 Азиз Шоҳбек — 298
 Азим Хожа Эшон — 29
 Азроил — 26, 67, 68, 171
 Айюб алайҳиссалом — 27, 100, 101, 109, 285, 340, 372
 Аупи Mehmet Ali — 14
 Алайасаъ — 61
 Али р. а. — 7, 11, 291, 342
 Аллаёрова Н. — 271
 Алаф Абу Худайл — 14
 Алоиддин Мансур — 125, 299
 Алоиддин Отабек Султон — 23, 176
 Алоуддавла Шайх Рукнуддин — 123
 Ал-Вакидий — 7
 ал-Воситий — 13
 ал-Кофи — 201
 Алқамма ибн Ваққос — 37, 294
 Амир Кулол — 24, 187
 Амир ибн Фаллос — 8, 37
 Амир Темур — 23, 24
 Амир ибн Убайд — 14
 Андалусий Абдуллоҳ — 50
 Андигоний Бадриддин — 310
 Андижоний Маҳкам Маҳмуд — 298
 Ансорий Абдуллоҳ — 21, 353
 Андоқий Хожа Ҳасан — 19
 Арат Р.Р. — 244
 Ардашер Сайид Ҳасан — 232
 Асад Муҳаммад — 230
 Аттор Фаридиддин — 21, 25, 96, 166, 172, 173, 232, 238, 353
 Аттор Алоиддин — 25, 305, 356
 Афлокий Аҳмад — 22
 Афлотун — 178
 Ахнуҳ пайғамбар — 301
 Ашраф Қаландар — 313
 Аш-Шофийий — 11
 Аъзам — 126
 Аъзамов А. — [26]
 Аҳад — 173
 Аҳмад ибн Исмоил — 37
 Аҳмад ибн Ҳанбал ал-Марвазий — 8, 10, 261
 Бақлий Рўзбеҳон — 8, 50
 Балхий Мавлоно
 Ҳисомиддин Порсо — 22
 Балхий Шақиқ — 15
 Бани Исроил — 65
 Баррақий Хожа Абдуллоҳ — 19
 Барро ибн Озиб — 58, 293
 Бартольд В. В. — 9, 19, 112
 Басрий Ҳасан — 301
 Бат(а)рус — 61
 Бахтиёр Набихон ўғли — 293
 Бахурзий Ҳасан — 23
 Бахшиш Шайх — 219
 Баҳриддин Умрзоқ — 304
 Баҳром Қаландар — 313
 Бевериж А. — 244
 Бевериж Х. — 244
 Бектош Азиза — 344, 348

- Бертельс Е. Э. — [8], 11, 21, [21], 23
 Бехбуд Қаландар — 310
 Биби Марям — 289
 Биноий — 25, 28
 Бистомий Абу Язид
 (Боязид) — 14, 16, 72, 145,
 231, 234, 298, 304, 341
 Бихтйишу Жиржис — 15
 Бишр ал-Муътамир — 13, 14
 Бобо Кўхий Шерозий — 19
 Бобои Самосий — 22, 341
 Бобон Обрез — 219
 Бобур Заҳириддин Муҳаммад —
 27, 276, 279, 324, 366
 Бодроглигети А. — 28
 Бойир Ҳ. — 244
 Болтабоев Ҳ. — 27, 338, 354
 Боровков А. К. — 9, [9]
 Бохарзий Сайфиддин — 20, 115
 Боғодий Жунайд — 16, 147, 218, 234
 Боғодий Мажидиддин — 19, 20,
 22, 129, 166
 Боғодий Саййид
 ул-тоифа Жунайд — 227
 Богистоний Ажлаахон — 310
 Богистоний Исҳоқ — 29, 275,
 307, 308, 325, 371
 Богистоний Шайх Умар — 219,
 325, 371
 Боқий Хожа — 229
 Боқир Абул Муҳсин Муҳаммад —
 22, 196, 197, 356
 Буроқ — 108, 289
 Бурсавий Исмоил Ҳаққи — 119, 306
 Бурҳонуддин Обрез — 129
 Бухорий Абдурахим — 29
 Бухорий Абу Абдуллоҳ ибн
 Исмоил — 8, 34, 37,
 293, 327, 374
 Бушоғарий Мавлоно Муҳаммад —
 219
 Ваззон Рӯзбеҳон — 18, 115
 Вакил — 126
 Валад Баҳоуддин — 176
 Валад Султон — 21
 Варақа ибн Навфал — 39
 Веселовский Н. — 244
 Восеъ Қ. — 90, 365
 Восил ибн Аъта — 14
 Воҳид — 89
 Гилоний Абдулқодир —
 12, 14, 16, 18, 96, 373
 Гозургоҳий Камолиддин Ҳусайн —
 18, 129
 Гунгўр Эрол — 72, 298
 Гургоний Абулқосим — 242, 341
 Гуҳартош Амир Бадриддин —
 23, 176
 Дарғамий Мавлоно Тождиддин —
 219
 Дақёнус — 58
 Даҳбедий Косоний — 244
 Деҳлавий Хусрав — 256, 266, 364
 Ди Уис Девин — 28, [28], 271
 Довуд алайҳиссалом — 27, 41,
 258, 285, 326, 373
 Доя Нажмиддин Розий — 20, 241
 De Weese D. — [28]
 Eraydin Salcuk — [14]
 Erdogan — [10]
 Ёрқин Ш. — 244
 Ёқуб а. с. — 303.
 Жаброил — 26, 39, 108, 228, 285
 Жаббор — 90
 Жазарий Муҳаммад Нуруллоҳ
 Сайдо — 5
 Жалол Қаландар — 310
 Жалол — 126
 Жамол Камол — 129
 Жандий Бобо Камол — 20, 129
 Жаъфар Содиқ — 5, 285,
 341, 326, 373
 Жомий Абдурахмон — 8, 22, [25],
 29, 117, 129, 244, 256, 266, 269, 364
 Жувайний — 84
 Жуллабий Али — 11
 Жунайд — 217
 Жундуб ибн Абдуллоҳ — 42
 Журжоний Саййид Шариф — 25
 Журфоний Жамолиддин Аҳмад —
 20
 Жўфий Абдуллоҳ
 ибн Муҳаммад — 37
 Зайд ибн Собит — 40, 294
 Зайну-л-Обидин — 342,
 Замахшарий Абул Қосим
 Маҳмуд бин Умар — 8, 50
 Зикриё а. с. — 27
 Зинда — 307
 Зобир Қаландарбоши — 310
 Зокиров М. — 325
 Зулқарнайн — 57
 Зуннун Девона — 310
 Зуннун Мисрий Абул Файл ибн

Иброҳим — 15,93, 338
Зуҳайй — 293
Иблис алайҳиллаъна — 40,41
Ибн Аббос — 140
Ибн Абу Яхъё — 7
Ибн ал-Арабий Муҳйиддин —
21,22,112,120,130,140, 232,236
Ибн Муқаддар — 305
Ибн Таймийя — 119, 345
Ибн Халдун — 8
Ибн Шибрима — 40
Ибн Ҳанбал — 11
Иброҳим Аҳмад — [10],
15,33,141,312
Иброҳим алайҳиссалом —
27,127,170,172,285, 326,372
Иброҳим халиллоҳ — Қ.:
Иброҳим алайҳиссалом.
Иброҳим Шайх — 104
Иброҳим Шомий — 219
Идрис алайҳиссалом — 27, 67, 68,
110, 285,301,326, 340,372
Илёс а. с. — 27,66
Ильминский Н. — 244
Имоду-л-Мулк — 219
Имом Аъзам — 44,224,228
Имом Аҳмад ибн Ҳанбал — 8
Имом Жаъфар Содиқ — Қ.:
Жаъфар Содиқ
Имом Молик — 113
Имом Садриддин — 113,202
Имом Ҳасан — 7
Имом Ҳусайн — 7, 342
Имрон — 258
Инон А. — 9,50
Ислом Қаландар — 310
Исмат қаландар — 313
Исмоил алайҳиссалом — 27,66,
171,285,302,326, 372
Исо алайҳиссалом — 27,64,65,67,
110,172,258,259,285, 340,373
Исроил — 64,289,298,302
Исрофил — 26,66,285
Исфаҳоний Зария — 269
Исҳоқ а. с. — 27,302
Йамалиҳа — 57,62,63
Кабир Қаландар — 310
Калдекот Р.М. — 244
Камол Жамол — 354
Карим Қаландар — 310
Касрий Исмоил — 20,129
Кимёгар Хожа Иброҳим — 228
Кинг Л.У. — 244

Кирмоний Шоҳ Шужоъ — 239
Козим Шапқур Қаландар — 310
Комилов Н. — 16,[16],19,[19],
26,[26],312, 353
Комрон (Мирзо) — 279, 324,366
Кононов А. Н. — 9
Косим Фани — [14]
Косоний Аҳмад Хожағий — 27
Кошғарий Мавлоно Саъиддин —
25,116,121,122,208,240
Кошғарий Муҳаммад — 305
Кошифий Ҳусайн Воиз — 9,50,268,
322, 341, 365
Кубаро Шайх Абулжанноб — Қ.:
Кубро
Кубро Нажмидин — 20,[20],
117,129, 344,348
Куйи Орифон Зайнуddин — 229
Кулод Шайх Сирожиddин — 25
Кулод Шамсиddин — 23
Кулоҳий Абдуллоҳ ҳожи — 298
Кўпрулу Фуод — 9,50,244
Ko'prulu M.F. — [9],[16],[17]
Кюгельген А. — 271
Кўса Мадрдоҳ — 310
Ликошин Н.С. — 325,371
Лорий Абдуғафур — 344
Ломеий Муҳаммадий — 137
Лутф Алибек Озар — 20

Мавлоно Алоуддин — 122
Мавлоно Шариф — 280,325
Мавлоно Қосим — 123
Мажнун — 158,178
Майер Ф. — 271
Маккий Шайх Абу Толиб — 218
Малик ибн Анас — 8,11,90
Малов С. Е. — 9
Мано Э. — 244
Мансур — 14,156,275,307
Мансур Алоиддин — 293,356,360
Мансурий З. — 244
Марвазий Имом Аҳмад — 8,37
Марям — 62,258
Масиҳо — 161
Матназар Абдулҳаким — 129
Махдумий Ҳазрат — 106
Махлис — 61
Машраб Бобораҳим — 29,
[29],307, 325,371
Маъмун — 15,72
Мақомий Турсунбобо — 313
Маҳваш — 307

- Маҳкам Асқар — 354
 Маҳмуд Анжир Фарғонавий —
 304
 Маҳмуд Ҳасаний — 304
 Маҳмудбек Қатагон — 307,325
 Маҳмудов Қ. — 9,[9],45,295
 Маҳмудов М. — 271
 Миккоил — 26
 Миразиз Аъзам — 299
 Мирзааҳмедова М. — 319,361
 Мирзо Олим — 307
 Мисрий Абул Фаил — 14
 Молик — 261
 Муқарраб — 90
 Муқотил ибн Сулаймон — 7
 Муваҳҳид — 90
 Музейин Абул Ҳасан — 119, 344
 Муйиниддин Парвона — 157
 Мулла Вали — 307
 Мулла Бозор охунд — 307, 371
 Мулатоний Шайх Ҳамидуадин —
 18,96
 Мункар — 39
 Мункир — 43,251
 Муртазо — 167
 Муовия ибн Абу Суфён — 7
 Мурод Қаландар — 310
 Мусаввир Комил Қаландар — 310
 Мусо а. с. — 24,27,39,56,57,59,
 61,63,110,162,179,251,258,285,
 289,290,296, 352
 Мустафо — 152,154
 Мустафо Қора — 137, 347,348
 Мутаваккил — 14
 Мутакаббир — 90
 Мутрибий — 302
 Мухторов Ж. — 45
 Муҳаммад Али Абу Муҳсин — 196
 Муҳаммад Али ибн Муҳаммад
 Собир — 29
 Муҳаммад Боқир — 304
 Муҳаммад ибн Саид — 7
 Муҳаммад Исо — 298
 Муҳаммад с. а. в. — 4,27,29, 32,33,
 34,36, 41,42,86,92,104,107,118,
 119,153,171,172,185,198,203,233,
 249,254,266,290,294,299,306,326,
 356,359,366,373
 Муҳаммад Паҳлавон — 232
 Муҳаммад Хайр — 216
 Муҳсин — 90
 Навоий — 8,[10],18,25,27,96,117,
 187,196, 237, 353,361,364
 Наврӯз Шайх — 302
 Накир — 43,251
 Намангоний Мажзуб — 307
 Намангоний Ҳолмуҳаммад
 Девона — 310
 Нарзӯкулова Ф. — [15]
 Насафий — 20
 Насафий Азизиддин — 129
 Насафий Муҳаммад Амин — 302
 Нақшбанд Баҳауддин — 21,23,24,
 108,109,113,196,197,221,305,31
 Низом Абу Исҳоқ — 13
 Никольсон Р. — 23
 Нисорий Ҳасанхожа — 28
 Нишопурий — 208
 Нозим Тенгак — 310
 Номий Хожа Муҳаммад — 219
 Носир Хисрав — 278
 Нотилий Абу Абдуллоҳ — 77
 Нофий — 126
 Нурий Абул Ҳасан — 228
 Нуъмон ибн Собит — 44,49
 Нуъмон Халифа — 258
 Нуҳ алайҳиссалом — 27,285,
 289,326,372
 Нуҳ Баҳиуллоҳ — Қ.: Нуҳ а. с.
 Нуҳ II ибн Мансур — 72,77
 Обид Шилиқ — 310
 Обиддин Пошо — 23
 Одам алайҳиссалом — 4,27,
 41,100,110,285, 340,372
 Одам сафинуллоҳ — Қ.: Одам а. с.
 Одил Девона — 310
 Ожиз Қаландар — 310
 Озар Лугф Алибек — 18
 Оиша — 39,294
 Олим Девона — 310
 Оллоҳёр Суфи — 271,278, 370
 Ортиқ Қаландар — 310
 Оғохон Қаландар — 313
 Оқил Кўса — 310
 Пауль Ю. — 271
 Паҳлавон Маҳмуд — 129
 Плотин — 15
 Пойкандий Муҳаммад ибн Салом
 — 37
 Порсо Хожа Муҳаммад — 19,24,
 196,236, 356
 Пурномдориён Т. — 23
 Пуул Л.М. — 244
 Ражабова Дилора — 316,358
 Раззоқова М. — [18]
 Расули алайҳиссалом — 80, 289

- Рафъидинов С. — 299,325
 Рашид Сўта Қаландар — 310
 Раҳим Қаландар — 310
 Раҳимова З. — 364
 Раҳмат Девона — 310
 Раҳматуллоҳ қори Қосим ўғли — 293
 Раҳмон — 248
 Риёҳий Муҳаммад Амин — 299
 Ризвон — 68
 Ризоқулихон Ҳидоят — 20
 Риндий — 307
 Робиа ал-Адавия — 10,214, 312
 Родугоний Аҳмад — 84
 Розий Нажмиддин — 8,50,129
 Розий Шайх Яҳё ибн Маъзои — 239
 Ромитоний Хожа Али — 24,196
 Росс Д. — 244
 Рувайм Абу Муҳаммад — 118
 Рукниддин Шайх — 166
 Румий Жалолиддин — 12,21,23,29, 157,176,275, 354,355
 Рустамов А. — 45
 Рўзбеҳон ал-Ваззон — 20,129
 Сабур а. с. — 27
 Савфон ибн Яъло — 40
 Саъид ибн Абдуллоҳ — 294
 Саъид ибн ал-Ос — 40
 Сеторий Пирмат — 371
 Сора — 302
 Сулаймон алайҳиссалом — 27,110,111,170,172, 340
 Сайқалий — 29
 Саййид Қутб — 45
 Саййид Амир Кулол — 304
 Сайфуллоҳ С. — [26],26, 364,370
 Салье М. — 244
 Самарқандий Давлатшоҳ — 22,166
 Самарқандий Малехо — 26,307
 Самойлович А. — 244
 Самосий Муҳаммад Бобон — 196
 Санойи Ҳаким — 19,130
 Саро — 61
 Сафий Фахруддин Али — 19,22, [23],112,113,196,208, 341,359
 Сеторий Асрор — 310
 Сеторий Пирмат — 309,310
 Сингха А.К — 244
 Сирожиддинов Ш. — 271
 Соҳий Мирзараҳим — 313
 Собир Девона — 310
 Собиат Қаландар — 310
 Собуний Муҳаммад Али — 50
 Соҳиб Фаҳриддин — 21
 Стеблева И.В. — 244
 Стори Ч. — 244
 Субҳий Шерзод — 313
 Сувонқулов И. — 271
 Султон Валад — 23,176
 Сулаймон а. с. — 374
 Сухравардий Шайх Абу Нажиб — 14,325, 372
 Суҳайлий Анвор — 237
 Сухравардий Шаҳобуддин — 238
 Табризий Саййид Қосим — 240, 333
 Табризий Шамсиддин — 317
 Талбот Ф.Ж. — 244
 Тамбурий Хусайн Қаландар — 310
 Тойибодий Абубакр Зайнуддин — 23,[24], 240
 Томистоний Абу Бакр — 119
 Тошқандий Мулла Салоҳиддин — [23]
 Тримингэм Ж. — [6],13,14,[19],20,112
 Тустарий Саҳл ибн Абдуллоҳ — 230
 Увайсий Жаҳонотин — 7
 Уинтер Ж.Т.(Абдулҳаким Мурод) — [12]
 Умайн ибн Абу-с-Салта — 11
 Умар Баҳоуддин — 230
 Умар ибн Хаттоб — 40,294
 Умар р. а. — 7,36,145,165,200,275
 Умаршайх мирзо — 276
 Умар Шайх Баҳруддин — 225
 Умрзоқ Б. — 318
 Усмон ибн Аффон — 294
 Усмон р. а. — 7,257
 Уфтода — 131
 Фахриддин Али Сафий — 207, 303,304
 Фахриддин Соҳиб — 123,176
 Фаҳриёр — [11]
 Фиръавн — 291
 Фитрат — [18],112, 364
 Фитрус Али Мир — [15]
 Фозилов Э. — 45
 Фурўзонфар — [22]
 Формидий Абу Али — 341
 Хаддоқ Абу Хафс Умар — 14
 Хадича — 38,39,293,294
 Хаззоқ Абул Қосим ал-Жунайд — 15

- Ҳасаний М. — [18], 299, 337, 341, 358
 Ҳасан Ҳ. — 324, 366
 Ҳақий Исмоил — 137, 344, 347
 Ҳаққулов И. — [10], [18], 344, 348
 Ҳидоят Ризоқулихон — 129
 Ҳирӣӣ Абу Усмон — 14, 224
 Ҳоҷи Ҳамфа — 20, 129
 Ҳоҷизода Қавандар — 310
 Ҳомид — 89
 Ҳопим Девона — 310
 Ҳопим Суҗа Қавандар — 310
 Ҳувайдо Ҳужаказар — 29, [29]
 Ҳумоюн (Мирзо) — 276, 324, 366
 Ҳусайн Вонз Кошфий — 303
 Ҳусайн Мансур — 227
 Ҳасан С. — 324, 366
 Ҳасан Нодирхон — 299
 Ҳасан ибн Нур ас-Қумрий — 77
 Ҳасан Васрий — 108
 341
 Ҳараконий Абу Ҳасан — 14, 265, 8, 50
 Ҳамлувий Шайх Саъиддин — 341
 Ҳамдамов У. — 355,
 18, 24, 34, 96, 104, 112, 113, 201, 341
 Ҳамдоний Ҳожа Юсуф — 12, 14,
 Ҳамвӣӣ Саъиддин — 20, 129
 Ҳайдар Қутбулдин — 224
 Ҳазратгулов М. — 13, [13]
 Ҳазиний — 29
 Ҳадова Шайх Абу Ҳафси — 239
 Ҳабӣ ан-Нажор — 292
 Ҳулом Қавандар — 310
 Ҳозӣ Маймор Қавандар — 310

- Халож Мансур — 16,17,325
Хизир а. с. — 26,27,56,59,69,
113,196,259
Хожа Абдулхоким Фижравоний —
Қ.: Фижравоний Абдулхоким
— 299
Хожа Ахмед — 299
Хожа Ахрор Вахи — 25,27,123,
208,237,276,325, 358,359,371
Хожа Аюва — 219
Хожа Мухаммад Бобон Самосий —
304
Хожа Ориф Реварий — 341,
25,105,109,113,244,316,318
Холден Э. — 244
Хомшув Мавлоно Низомиддин —
25,208,235,237
Хорун ар-Рашид — 15
Хоконий — 256,266, 364
Хуайберган ибн Бекмухаммад —
304, 341
Хуайи Азиз Махмуа — 131
Хужиярир Абул Хасан — 13
Хундн ибн Исхор ал-Ибодн — 15
Хурсоний Тоқтаин Мўтыз —
23,176
Хужма пошо, Хазрати Хожа
Хидоятмунох — 310,325, 371
Хужандий Обид Васас — 278
Хужандий Шоҳрух Қанадар —
310
Чанобий Хисомиддин — 22,176
Чанлий Ориф Қанадар — 310
Чаркий Мавлоно Яхуб — 25,
124,196, 208,238
Чулунон — 352,374
Пайбоний Мухаммад — 28
Шах Хованди Тахр — 219
Шах Хасан Басрий — 95
Шаиха — 56
Шамс — 169
Шарипова М. — [25]
Шарма П. — 244
Шахристоний Азиз Қанадар —
310
Перозий Бобо Кухий — 21
Перозий Мухаммад — 13
Перозий Хожа Хофиз — 22
Пироний — 218,229,254
Пингел А. — 10, [11], 23
Пис а. с. — 27
Шофий — 11,251
Фижравоний Хожа Улоидин — 22
341
78,84, 88,96,298,299
Ғазнавий М. — 77
Ғаниева С. — 319,361
Фижравоний Абдулхоким — 18,19,
24,25,96,104, 192,196,202,221,
341
Фазолий Абу Хонид Зайниддин
Мухаммад — 8,16, [16], 18,50,
78,84, 88,96,298,299
Фазолий Абу Хонид Зайниддин
— 222
Ғавс ул-Аъзам — 222
Қунавий Садриддин — 8,50
Қутку Мухаммад Зоҳид — 10
Қутубиддин Садр — 198
Қутб Сайид — 50
Қурбийий — 258
Қумрий Хасан ибн Нух — 72
Қула Убайдий — [26], 28
Қорун — 291
Қорабош — 60
Қозий Мухаммад — 208
Қодиров М. — 344,
Қонарий А. — 323, 366
Қонир — 257
Қобус ибн Вашир — 77
Қатомов А. — [26]
Қаҳгор Девона — 310
325,371
Қашгарий Мухаммад Соҳиб —
275,278
Қатогон Махмуа — 275,278
Қуб а. с. — 27,111, 139, 341
Қуб а. с. — 27, 139, 350
Қубж-Ж-Мажжж — 58
25,96,104,105,231, 337,
Қсавий Хожа Ахмад — [6],19,
Ҳамдоний Хожа Юсуф
Юсуф Ҳамдоний — Қ.:
Юсуф а. с. — 27,170,172,264,326
150, 154, 169, 350
Юнус а. с. — 27, 135,136, 139,
Юшор — 56,59,68
Эшон-Суфи — Қ.: Суфи Омаҳр
Эртгон А. — 9,50
Эрскин У. — 244
Эафинистон Ж. — 244
Эаварас С. М. — 244
Щербак А. М. — 9
ШҒайб а. с. — 27
Шукурров Ш. — 45
Шоҳид — 89
Шоҳий Шаҳобуддин — 219
Шоҳий Хожа Махмуа — 219
Шоҳий Тоғиб Қанадар — 310
Шоҳий Мухаммад — 207

- Авориф — 119
 Адабу-л-муридин — 14, 372
 Ажибу-л-қулуб — 84
 Айну-л-ҳаёт — 256, 364
 Ал-адаб ал-муфрад — 8, 37
 Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ — 8, 37, 38
 Ал-Басит — 84
 Ал-Васит — 84
 Ал-Ваъжиз — 84
 Ал-Ишорот ва-т-танбиҳот — 17
 Ал-Қашшоф фи тафсир ал-
 Қуръон — 8, 50
 Ал-Мақосид — 84
 Ал-Мунтахаб фи тафсири-л-
 Қуръони карим — 50
 Ал-Мунтаҳал — 84
 Ал-Мунҳал — 84
 Ал-Мустафо — 84
 Ал-Муҳаррар ал-важийз — 50
 Ал-Усул ал-ашара — 20
 Ал-Хулоса — 84
 Анису-л-муридин — 21
 Ансобу-с-салотин — 307
 Арбаин — 26, 248
 Аройису-л-баён фи ҳақойиқи-л-
 Қуръон — 8, 50
 Ар-Риоя ли ҳуқуқ Оллоҳ — 15
 Аруз рисоласи — 276
 Аскетические и суфийские
 течения в Хорасане — [12]
 Асрорнома — 22, 166
 Ат-Тааруф — 149
 Ашиъату-л-ламаъот — 120
 Баҳру-л-аброр — 256, 364
 Баҳру-л-ҳақойиқ — 8, 50, 227
 Баҳру-л-ҳудо — 28
 Бобурнома — 112, 276
 Васиятнома — 112
 Вафо қилсанг... — [28]
 Волидия — 27, 276
 Девонаи Машраб — 29, 307
 Девони кабир — 23, 176
 Девони ҳикмат — 6, 17, 104, 337
 Дил ҳақиқати — 85
 Жавоҳиру-л-аброр — 17, 104
 Жавоҳиру-л-Қуръон — 8, 50
 Жавоҳиру-т-тафсир ат-туҳфату-л-
 амир — 9, 268
 Жавҳару-з-зот — 22, 174, 353
 Жилоу-р-руҳ — 256, 266
 Жонон менинг жонимда — [10]
 Забур — 258
 Зиндагиномаи мухтасари Мавлоно
 Абубақр Тойибодий — [24]
 Зоду-л-ахира — 269
 Зубдату-л-ҳақойиқ — 20, 1297
 Ибодати исломия — 10
 Ибрату-л-ғофилин — 297
 Из истории суфизма: Источники
 и социальная практика — [12]
 Иймон қушининг икки қаноти — 10
 Илми мусиқий — 276
 Илоҳий мулоқот — 16, 72
 Илоҳийнома — 22, 167, 149, 353
 Инжил — 31
 Ислом тасаввуфи масаалари — 67
 Ичиндаги ичиндадир — 21, 176
 Ихйа ал-улум ад-дин — 18, 84
 Islam Tasavvufi tarihi — [14]
 Калимоти қудсия — 120, 127
 Қашф — 96
 Қашфи қубур — 228
 Қашфу-л-махжуб — [13], 216
 Қабъу-л-ахбор — 26
 Кимё — 29, 307
 Кимиёи саодат — 18, [19], 84, 85
 Китобу-с-салот — 28
 Китобу-т-тавосин — 16
 Kur'an Tercumelerinin bakımından
 degerli — [9]
 Лавомеъу-л-қамар — 235
 Лавҳул маҳфуз — 28, 88, 91, 95, 190
 Ламаъот — 17, 104
 Лексика среднеазиатского
 тефсира XII—XIII вв. — [9]
 Лисону-т-тайр — 25, 248
 Лубби лубоби маснавий — 268
 Мабдаи нур — 96, 275, 307
 Мажолису-л-мўъминин — 20, 129
 Мажолису-л-ушшоқ — 20, 248
 Мажолису-н-нафоис — 248, 268
 Мазҳару-л-ажойиб — 22, 166
 Мазҳару-л-мусаннифин — 302
 Мактубот — 23, 176
 Маноқиби Хожа Аҳрор — 307
 Маноқибу-л-орифин — 22
 Манозилу-с-саъирин — 21
 Мангиқу-т-тайр — 22
 Маслаку-л-муттақин — 28, 302, 303,

Маслаку-л-орифин — 17, 104
 Масмуёт — 2087
 Маснавий маънавий — 21, 29, 76,
 307, 354
 Махзану-л-мутеъин — 29, 302
 Маша'их-и турк и Х^раджаган:
 переосмысление связей между
 суфийскими традициями
 Йасавийа и Накшбандийа —
 [26]
 Маъкулот — 84
 Мақомоти Хожа Баҳоуддин
 Нақшбанд — 24, 196, 197, 356
 Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний
 — 96, 112
 Маҳаку-н-назар — 84
 Маҳбубу-л-қулуб — 26
 Мезону-л-авзон — 248
 Меъёру-л-илм — 84
 Мирсоду-л-аъбод — 269
 Миръоту-с-сафо — 250, 365
 Мубаййин — 27, 276, 366
 Музакир ал-асҳоб — 29, 111, 307
 Муиниддин Парвона китоби — 23,
 176
 Мушоафату-л-қулуб — [18], 18, 89
 Муножот — 23, 248, 353
 Мунтаҳобу-т-таворих — 22, 307
 Муроду-л-орифин — 29, 302
 Мусажжат — 21
 Мусибатнома — 22, 166
 Муфрадот — 248
 Мухторнома — 20, 149
 Мушкоти шариф — 279
 Муҳаммад Шайбонийхон — [25]
 Муҳокамату-л-луғатайн — 232
 Mesnevi — [23]
 Нажмиддин Кубро — [19]
 Нажоту-л-толибин — 26
 Назму-л-жавоҳир — 26
 Намоз китоби — 25
 Насабномаи Хожа Убайдуллоҳи
 Аҳрор — 208
 Насиму-л-хулуд — 256, 266, 364
 Насойиму-л-муҳаббат — [9], 18, 25,
 96, 129, 248, 249, 361
 Нафаҳоту-л-унс мин ҳазароти-л-
 қудс — 22, 29, 96, 129, 248
 Нафойиғу-л-аҳбор — 22
 Нақшбандия тарикатиға онд
 қўлэзмалар фикристи — [25]
 Нодир саҳифалар — [26]

Одобу-л-футувват — 269
 Орифу-л-масриф — 269
 Оташқада — 20, 129
 Психологическая концепция Ибн
 Сины и практика суфизма —
 [15]
 Равзату-л-жанон... — 22
 Рашаҳоту айни-л-ҳаёт — 19, [24], 24,
 25, 113, 196, 208, 341, 359
 Риёзу-л-орифин — 20, 129
 Риёзу-л-сайёҳ — 22
 Риёзу-ш-шуаро — 302
 Рисола илаал ҳоим — 129, 153, 347
 Рисола дар ахлоқ ва муножот — 96
 Рисола дар одоби тарикат — 96
 Рисола дар таҳқиқи аҳвол ва
 зиндаги Мавлоно
 Жалолиддин Муҳаммад — [20]
 Рисола фи анна-л-кавна
 мусаххарун ли-л-инсон — 96
 Рисолаи анфоси нафиса — 25, 208
 Рисолаи волидия — 25, 208, 358
 Рисолаи одобу-з-зокирин — 344
 Рисолаи одобу-с-соликин — 344
 Рисолаи одоби тарих — 29
 Рисолаи сайр — 269
 Рисолаи Хотамия — 268
 Рисолаи унсия — 24, 196
 Рисолаи қаландарий — 29, 318, 372
 Рисолаи Қудсия — 24, 196
 Рисолаи ҳавория — 25, 208
 Роҳати дил — 27
 Рутбату-л-ҳаёт — 18, 96, 97
 Руқаёт — 23, 197
 Руҳу-л-қудс — 256, 364
 Саботу-л-оҷизин — 29, 302
 Саҷанжалу-л-арвоҳ ва нуқушу-л-
 авоҳ — 8, 50
 Саййид ат-тоифа — 16
 Сайру-л-ибод — 22
 Самарату-л-машойих — 17, 104
 Сафвату-л-баёнилмаони — л —
 Қуръон — 50
 Сафвату-т-тафосир — 50
 Сафинату-л-авлиё — 129
 Сийрати Хожа Баҳоуддин
 Нақшбанд қуддуса сирруҳу
 — 196
 Силсилату-л-орифин — 208
 Сирожу-л-оҷизин — 29
 Ситтаи зарурия — 364
 Соломон ва Ибсоил — 15, 77
 Суфизм и суфийская литература —

- 8, [12], [13], [17], [21]
 Суфийские ордены в Исламе — 7,
 [13]
 Сўфийликнинг мақомлари — 19
 Табақоту-с-сўфия — 19, 21
 Тазкираи қаландарон — 29, 307, 371
 Тазкирату-л-авлиё — 22, 29, 96,
 166, 248, 269
 Тазкирату-ш-шуаро — 22, 166, 302
 Тайр қиссаси — 15, 77, 78
 Тарихи анбиё ва ҳукамо — 26, 27
 Тарихи Банокатий — 27
 Тарихи гузида — 129
 Тарихи Дамаскатий — 27
 Тарихи Набавий — 26
 Тарихи Табарий — 27
 Тарихи тасаввуф дар ислом — [14]
 Таройиқу-л-ҳақоийқ — 13, 129
 Тасаввуф — [13], [24]
 Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи
 — [15]
 Тасаввуф истилоҳлари луғати — [16]
 Тасаввуф сабоқлари — [10]
 Тасаввуф сирлари — 5
 Тасаввуфий ҳаёт — [18], 344
 Тафсир — 8, 129
 Тафсири Ибн Кассир — 50
 Тафсири фотоҳа — 8, 50
 Тафсири Ҳусайний — 50, 268
 Тафсиру-л-Жалолойн — 50
 Тафсиру-л-Қози Байзовий — 50
 Тафсиру-л-Қуртубий — 50
 Тахофуту-л-фалосифа — 84
 Темур тузуклари — 21
 Темурнома — [23], 23
 Тиряку-л-муҳибин — 13
 Товус ал-фуқара — 16
 Туркий Тафсир — [9], 9, 50
 Туҳфаи нисор — 256, 365
 Туҳфату -л-афкор — 256
 Туҳфату -л-аҳрор — 118
 Туҳфату-л-фуқаро — 129
 Туҳфату -н-нажот — 256, 365
 Tasavvuf ve Tarikatlar — [14]
 Унсу-л-сўфия — 271
 Усули ашара — 129, 130, 344
 Уштурнома — 22, 149
 Фавотиҳу-л-жамол — 20, 117, 129
 Фаслу-л-хитоб — 19, 114
 Фатво ва тақво китоби — [26]
 Фақрнома — 4, 17, 104, 105, 337
 Фи зилал ал-Қуръон — 50
 Фи-т-тавҳид ва-л-адал — 14
 Фикроти Аҳрория — 25, 208
 Фиҳи ма фиҳи — 23, 176, 180, 355
 Форсий тафсир — 21
 Форсий Қуръон — 158
 Футувватномаи султоний — 268,
 269, 365
 Футуҳоти Маккия — 124, 246
 Хадиқату-л-ҳақоийқ — 21
 Хазинату-л-асфие — 117
 Хазойину-л-маоний — 232
 Халлож — [15]
 Хамса — 232
 Хамсату-л-мутаҳаййирин — 248
 Хатти Бобурий — 276
 Чаҳор китоби туркий — 42
 Шавқнома — 28
 Шажарайи турк — 27
 Шайбонийнома — 28
 Шарҳи рубоийёт — 126
 Шарҳи усули ашара — 344
 Шатхият — 16, 72
 Шифа ас — саил ли тахзиб ал —
 масаил — 8
 Шоҳ Машраб — 29, 307
 Эъжозу-л-баён — 8
 Эътиқодиййа — 27, 276, 366
 Юсуф — 17, 77
 Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари
 — 338
 Қавоийду-л-футувват — 269
 Қиса-с-анбиё — 26
 Қиссаи Машраб — 29, 307
 Қиссаи Юсуф — 21
 Қомусу-л-аълам — 78
 Қуввату-л-қулуб — 256, 365
 Қуръон тафсири китоби — 38
 Қуръон фазилатлари ҳақида — 40
 Қуръони карим — 4, 9, 28, 33, 37,
 38, 84, 95, 235
 Қуту-л-қулуб — 256
 Қиссаи Юсуф — 21
 Ғиёсу-л-луғот — 365
 Ҳабибу-с-сийар — 22
 Ҳазрати Хожа мақомоти — 223
 Ҳайдарнома — 20, 166
 Ҳайлож — 20, 166
 Ҳайй ибн Яқзон — 77
 Ҳарб иши — 276
 Ҳақиқату-л-қавлайн — 84, 236
 Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад — 248
 Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер —
 248

Тасаввуф истилоҳлари кўрсаткичи

- Абад — 76, 222
 Абадий қиёфат — 142
 Абадият сўзлари — 71
 Аббосийлар — 14
 Абд — 280
 Абдулҳолиқчилар — 18, 102
 Абнойи мулук — 105
 Аброр мақоми — 136
 Абтар — 245
 Аввали илм — 4
 Авлиё — 191
 Авлиёуллоҳ — 86, 94, 235
 Авло — 355
 Авойиди жалила — 105
 Авом зуҳди — 10
 Авомии аннос — 279
 Авориф — 108
 Аврод — 6
 Адади сараёний — 114
 Ада — 100, 133
 Ажз — 368
 Ажр — 367
 Азал ва охират (абад) — 28, 76
 Азал ва сурат — 16
 Азалий зот — 33
 Азалий иноят — 142
 Азамат — 158
 Азвожи тоҳирот — 214
 Азза ва жалл(а) — 108, 211, 216, 339
 Азракитлар — 11
 Айн — 157, 354
 Айният — 68
 Айнул яқин — 17, 90, 273, 366
 Алайҳиссалом — 261
 Ало — 201
 Ал-Кофий — 199
 Ал-фақру фаҳри — 97
 Алқасосу-л-ҳақ — 284
 Амал — 4, 10, 74
 Амали бадан — 41
 Амали солиҳ — 134, 149
 Амал ва дуо-илтижо — 32
 Амали солиҳ — 122, 124, 135
 Амалий асос — 15
 Амин — 122
 Амонат — 100
 Амри маъруф — 108
 Амри муқаррар — 221
 Анал Ҳақ — 16, 17, 174, 287, 354
 Анбиё — 87, 191, 367
 Анжуманда хилват (хилват дар анжуман) — 198
 Аносири арбаъ — 88
 Анфойи қудсия — 197
 Арбоби тасаввуф — 118
 Аросат — 28, 276, 369
 Асмой кавния — 224
 Асмой феъл — 224
 Асмой ҳусно — 120, 345
 Асҳоби ақрабо — 89
 Асҳоби суффа — 241
 Ахёр — 135
 Ахлоқ — 188
 Ахлоқ жазбаси — 120
 Ахлоқий кодекс — 18
 Ахлоқий покланиш — 12, 270
 Аънда аён — 157
 Аъзам — 133
 Аъмон — 367
 Ақл — 172
 Ақли муалло — 241
 Аҳад — 175, 181, 354
 Аҳадият — 58, 206
 Аҳд куни — 42
 Аҳвол — 188
 Аҳли жазба — 123, 137
 Аҳли кашф — 99
 Аҳли суннат — 87
 Аҳли таҳқиқ — 112
 Аҳли таъйин — 260
 Аҳли қурб — 368
 Аҳли ҳақиқат — 130
 Аҳли ҳидоят — 152
 Аҳлуллоҳ — 103, 201, 342
 Аҳқому арқоналар — 97
 Аҳодис — 207
 Баботин боҳақ — 120
 Базохир боҳалқ — 120
 Байнул ижмол — 342
 Байтуллоҳ — 120
 Байъат — 4
 Балоғат аҳли — 190
 Бани одам — 234
 Бар сабили давом — 360
 Барги иймон — 43
 Басар — 28, 276
 Басир — 4
 Басират — 99, 147, 165
 Баст — 203

- Баъд ал — мавт — 229
 Баҳимий сифат — 220
 Бектошийлик — 13
 Беш фарз — 246
 Беҳи иймон — 48
 Бидояти ниҳоят — 108
 Бидояти ҳол — 108
 Бидъат — 43
 Бизоат — 370
 Билолийлик — 12
 Бирлик — 14, 75
 Биру бор — 12
 Бовужуд — 369
 Бозгашт — 116, 122, 343
 Боргоҳ — 370
 Ботин — 78, 103, 259
 Ботин (ички) кўз — 17
 Ботин амал — 199
 Ботин ҳақиқати — 130
 Ботиний софлик — 131
 Ботиний ҳол — 130
 Ботинийна — 12
 Бош амал — 6
 Боқий жамоли — 198
 Бурдборлиғ — 235
 Буроқ — 99
 Бурҳона — л — атқиё — 338
 Буъд — ибад — 158
 Важд — 149
 Ваҷҳи қалб — 109
 Вакил — 133
 Валий — 16, 180, 249
 Валийлик суви — 144
 Валоят — 131, 152, 188
 Валоят аҳли — 235
 Вараъ — 17
 Васила — 94
 Васиъ — 39
 Ватанда сафар — Қ.: Сафар дар
 ватан.
 Вафо — 269
 Ваҳдат — 76, 215
 Ваҳдати вужуд — 22
 Ваҳдати мавжуд — 22
 Ваҳдат аҳли — 134
 Ваҳдат тили — 76
 Ваҳдат орзуси — 127
 Ваҳдат ранги — 203
 Ваҳий — 30
 Ваҳҳоб — 204
 Виждон — 20
 Вирд — 134
 Вирд-аврод — 108
 Вобасталик — 151
 Вожиб — 190
 Вожиб-л-вужуд — 204
 Вожибу-л-имтисол — 360
 Ворид — 226
 Воридот — 203
 Восеъ — 97
 Восил — 11
 Воқифи асрор — 5, 105
 Воҳид — 97
 Воҳиди ҳақиқий — 114
 Воҳиду-л-Қаҳҳор — 217, 224
 Вужуд — 20, 98, 127
 Вужуд покизалиғи — 154
 Вузуъ — 236, 363
 Вуслат — 121, 149, 345
 Вуқуф қиллати — 250
 Вуқуфи ададий — 24, 114, 107, 116,
 124, 125, 342, 357
 Вуқуфи аъдодий — Қ.: Вуқуфи
 ададий
 Вуқуфи замоний — 24, 116, 124,
 196, 202, 357
 Вуқуфи қалбий — 24, 116, 127, 196,
 203, 357
 Гуноҳи кабир — 11
 Гўзал ҳоллар — 17
 Давомий рўза туғиш — 155
 Давомли сукут — 155
 Далоили ақлий — 115
 Дам (нафас) — 270
 Дажжол — 105, 338
 Дарвиш — 90, 106
 Дарвишлик — 97
 Дарвишлик сифати — 197
 Дарёи уммон — 6, 105
 Дастгир — 236
 Дақойику латойиф — 219
 Дидактик достон — 21
 Диёнат (хайаъ) — 7
 Дил — 18, 21, 44, 85, 211, 199
 Дил ба ёру даст ба кор — 24, 196,
 221
 Дил жавҳари — 86, 216
 Дил тухуми — 127
 Дил ҳақиқати — 18, 85
 Дилга робита (қалбий алоқа) —
 206
 Дин хизмати — 92
 Дин усуллари — 21
 Довуд — 191
 Доимий зикр — 145
 Доираи тавҳид — 228

- Дорул нажот — 79
 Дохийлий илм — 6
 Дунё — 17
 Дунё ва охират — 18, 77, 96
 Дунё ибтидоси — 28
 Дунё тарки — 287
 Дуо — 99
 Дўзах — 10, 153
 Дўзах эгалари — 30
 Етти фалак — 26
 Ёддошт — 116, 124, 344
 Ёддошт мақуласи — 127
 Ёдкард — 116
 Ёлғизланиш йўли — 129
 Жабарийлик — 12, 14
 Жаббор — 97
 Жавҳар — 174, 354, 367
 Жавҳари дил — 222
 Жазба — 16, 72, 106, 136, 198, 338, 357
 Жазбанинг бидоятги — 222
 Жазаботи улуҳият — 114
 Жазо (қиёмат) куни — 32, 103
 Жазо ҳам азоб — 94
 Жалол — 133, 203, 205, 357
 Жалол мушоҳадаси — 143
 Жалололий сифатлар — 158
 Жамият тарки — 287
 Жамол — 82, 143, 195, 203, 205, 243
 Жамоли илоҳий — 130
 Жамоли чеҳра — 205
 Жамолий — 142
 Жамъ — 130, 345
 Жамъияти малода — 110
 Жаннат — 10, 91, 130
 Жаҳр — 201
 Жаҳрийлик — 189
 Жидду жаҳд — 206, 358
 Жимо — 79
 Жисмлар олами — 185
 Жиҳод — 90, 93, [119]
 Жон — 17, 85, 177
 Жонон — 175
 Жоҳил — 107
 Жувонмардик — 111, 237
 Жузвъ — 175, 182, 354
 Жунайдийлик — 13
 Жундуллоҳ — 153
 Жўмард — 145
 Жўмардик — 132
 Заволсиз жамол — 76
 Закот — 7, 98, [119], 220, 263, 279, 367
 Замони исбот — 114
 Замони нафъий — 114
 Захабийлик — 20, 129
 Зикр — 5, 99, 100, 113, [119], 157, 187, 270
 Зикр ҳақиқати — 216, 236
 Зикрда мустағрағлиқ — 110
 Зикри алония — 114, 342
 Зикри бозгашт — 111
 Зикри дил — 114
 Зикри жаҳрий — 122, 146, 156, 216
 Зикри лисоний — 121, 343
 Зикри мунтақий — 145
 Зикри муттасил — 145
 Зикри омм — 222, 360
 Зикри таълимий — 121
 Зикри хос — 222
 Зикри хуфя — 114
 Зикри қалбий — 121, 125, 343
 Зокир — 113, 126, 216
 Зокир қул — 216
 Зоти муқаддас — 210
 Зоҳид — 10, 106, 118, 187, 181, 184, 285
 Зоҳидлик — 13, 101
 Зоҳид ва обид — 10
 Зоҳир амал — 199
 Зоҳир — 5, 18, 78, 82, 85, 368
 Зоҳирий ибодат — 133
 Зоҳирий илм — 7
 Зулжалол — 245, 366
 Зулумоний — 200
 Зумра — 15
 Зуҳд — 16, 100, 140, 181
 Зуҳд ва тақво — 10
 Зуҳд фид — дуня — 92
 Зуҳднинг ҳақиқати — 141
 Зуҳур — 93, 201
 Ибодат — 6, 10, 11, 92, 100, 110, 134, 197, 272
 Ибодат (хонақоҳ) адабиёти — 19
 Ибодийа — 11
 Ибтидо — 245
 Ибтидои сафар — 207
 Иблис алайҳиллағна — 96
 Ижмол таърихи — 207
 Ижмолий — 201
 Ижмоъи уммат — 101, 341
 Ийзо — 41
 Иймон — 4, 5, 6, 12, 28, 31, 33, 42, 99, 120, 152, 246, 268, 280, 286
 Иймон ва ислом — 100
 Иймон олами — 102
 Иймон шарофати — 276
 Иймон қуши — 10

- Икки қутб ҳукмрони — 52
 Илк турк мутасаввифи — 95
 Илам — 10, 28, 134, 149, 172, 273, 276
 Илами зоҳир — 86
 Илами ирфон — 207
 Илами калом — 28
 Илами ладуний — 113, 126, 201, 202, 357
 Илами фарз — 246
 Илами фикҳ — 6, 116
 Илами қол — 6, 7, 268
 Илами ҳол — 6, 268
 Илами фикҳ — 6
 Илмий-таълимий асос — 15
 Илмул яқин — 17, 90, 126, 241
 Илоҳ — 30
 Илоҳий армуғон — 149
 Илоҳий жамол — 242
 Илоҳий илам — 95, 130
 Илоҳий ишқ — 4, 95
 Илоҳий кўз — 152
 Илоҳий манба — 164
 Илоҳий маъно — 8
 Илоҳий маърифат — 124
 Илоҳий назар — 69
 Илоҳий ният — 197
 Илоҳий ризо — 99
 Илоҳий файз — 74, 144, 206
 Илоҳий қўшиқ — 10
 Илоҳият — 94, 202
 Илтижо (ниёз) — 197
 Имом — 17
 Инзиво — 129
 Интибоҳ — 343
 Интиқол — 21
 Инфоқ — 32
 Ирода — 28, 189, 198, 282, 276
 Иродаи Байтуллоҳ — 280
 Иродат қулоҳи — 287
 Ирфон — 136, 233, 362
 Ирфон босқичи — 15
 Ирфоний ишқ — 15
 Ирфоний китоб — 21
 Иршо — 235
 Иршод — 18, 25, 115, 132, 144, 146, 208, 235
 Иршодда мустаъид — 116
 Исавийлик — 13
 Ислом — 6
 Ислом асоси — 6
 Ислом таянчлари — 101
 Ислом қуббалари — 101
 Исмат дарёси — 152
 Иснод — 7
 Исроф билан табзир — 128
 Исрофила — 261
 Истидрож — 346, 369
 Истиғроқ ҳоли — 130
 Истиғфор — 320
 Истиқомат ҳоли — 148, 226
 Итмаънина (қалб осойишталиги) — 17
 Иттилоъ — 363
 Иттисол — 214, 227
 Ифрот — 148
 Ихвон — 144
 Ихван ас-сафа — 14
 Ихвони филоҳ — 144
 Ихлос — 4, 241
 Ихлос соҳиблари — 128
 Ихроҷ — 369
 Ихтиёрсизлик — 189
 Ичда бежанг — 194
 Ишқ — 136, 192, 241, 274
 Ишқ карами — 241
 Ишқ нор (оташи) — 124, 177
 Ишқ шароби — 99
 Ишорат — 274
 Ишорат аябийё — 255
 Ишорат сирот — 263
 Игтишофия — 20
 Иқрор базабон — 41
 Иқрори тил — 40
 Ихё имотаси — 236, 363
 Йўллар — 122
 Кавний хушуноти — 109
 Кавн — 157, 344, 354
 Кайнунат — 221
 Калим — 285
 Калимаи илаллоҳ — 111
 Калимаи илоҳа — 111
 Калимаи ло — 111
 Калимаи маърифат — 106
 Калимаи тавҳид — 34, 205
 Калимаи таййиба — 124
 Калимаи тариқат — 106
 Калимаи шариат — 106
 Калимаи шаҳодат — 4
 Калимаи ҳақиқат — 106
 Калимати қудсия — 22, 116, 121
 Калом — 29, 196, 250, 251
 Каломи авлиё — 219
 Каломи раббоний — 111
 Каломуллоҳ — 5, 6
 Калом — 82
 Карам — 270

- Каромат — 88
 Каромат аҳли — 235
 Кассарийлик — маломатийлик — 13
 Кашиш — 210
 Кашф соҳиби — 133
 Кашфи кубур — 244, 361
 Кизонийлик — 14
 Ком — 368
 Комил — 143, 198, 259
 Комил инсон — 4, 26
 Комил инсон тимсоли — 5
 Комилу мукамал — 5, 105
 Кофир — 211
 Кубравийлик — 13, 20, 119
 Кул — 174, 175, 354
 Куммали авлиёulloҳ — 112
 Куфр — 97, 190
 Куфр ёки тавҳид — 183
 Куфру иймон — 43
 Кўнги — 21
 Кўнги аҳли — 182
 Кўнги кўзи — 102
 Кўп эҳсонлар — 17
 Кўфий ёзуви — 7
 Лавҳа — 190, 355
 Лавҳу-л-маҳфуз — 154, 190
 Ладуний илм — 158
 Ладуний манба — 164
 Лафзи итлоқ — 118
 Лоҳут — 16
 Лутф — 136
 Луқма ҳилляти — 235
 Луқма — 184
 Мавжуд иъдоми — 252, 363
 Мавлавийлик — 13, 158
 Мавло — 98, 136
 Мавоқибъ — 28
 Мавти абйаз — 138
 Мавти асвад — 138
 Мавти аҳдар — 138
 Мавти аҳмар — 138
 Мавто иҳёси — 236, 363
 Мавқеъ соҳиби — 128
 Мавҳибаи илоҳия — 91
 Мажид — 97, 315
 Мажнун — 32, 149
 Мажозий борлиқ — 239
 Мажозий вужуд — 210
 Мажозий ишқ — 27
 Мазкурыйят — 216
 Мазмун — 213
 Мазохир — 362
 Мазҳаб — 11, 12
 Мазҳабий тасниф — 13
 Мазҳабчилик — 11, 12
 Мазҳар — 186, 220
 Малакий сифат — 233
 Малаклар — 89
 Малакут олами — 164
 Малик — 97
 Маломатийлик — 13, 15
 Манқаб — 153
 Марду — 12, 371
 Мартаба — 93
 Мартабайи қурб — 114
 Маръий — 362
 Масканат — 197
 Маснӯоти олам — 86
 Мастур — 363
 Мафтун — 32, 149
 Мафтун биш-шоҳид — 218
 Машойихи замон — 219
 Машойихи мутақаддимийн —
 220, 229
 Машойихи тариқат — 218, 233
 Машойихлар аҳли — 96
 Машраби мажзуб — 276
 Маъаллоҳ — 343
 Маъдум ижоди — 252, 363
 Маъдумий — 220, 359
 Маъно ва сурат — 185
 Маънои Мисоҳ — 42
 Маърифат — 17, 87, 98, 101, 105,
 157, 204, 210
 Маърифат кунжи — 362
 Маърифат хонаси — 287
 Маърифатда ўн мақом — 98
 Маърифати тафсилий — 201
 Маърифатуллоҳ — 250
 Маъсура дуо — 210
 Маъшуқлик — 186
 Мақом — 93, 128, 153, 190
 Мақом ишқи — 146
 Мақоми даъват — 116
 Мақоми жабарут — 111, 341
 Мақоми лоҳут — 111, 341
 Мақоми малакут — 111, 341
 Мақоми носут — 111, 341
 Мақоми қаноат — 110
 Мақомот — 23, 88
 Мағбун — 149
 Мағзи зикр — 111
 Мағзи иймон — 43
 Мағфират — 32, 136
 Маҳабба(т) — 17
 Маҳбуб — 215, 228

- Маҳв-исбот — 157, 349
 Маҳвули айн — 158, 350
 Маҳвули асар — 158, 350
 Маҳвули эйн — 158, 350
 Маҳмуд — 213
 Меваи иймон — 43
 Мезон — 28, 276
 Мезону-л-ғайб — 158
 Меърож — 99, 255
 Меҳрибон ва раҳмли — 29
 Меҳроб — 140
 Мисоқ куни — 46
 Митлоқи ҳақиқий — 107
 Мобайну-н-нафасайн — 107, 342
 Моддий дунё — 14
 Моддийлик — 17
 Моддийлик ва руҳоният — 18, 96
 Мосиваллоҳ — 365
 Мосиво (ўзга нарса) — 140, 197, 356
 Моҳжаи байзо — 133
 Муаккил — 368
 Муалло — 366
 Муборак қазоси — 142
 Муваҳҳид — 98
 Мудрики даррок — 111
 Муҷадидийлик — 28
 Мужибии шукр — 124
 Мужибии узрқори солиқ — 113
 Мужид — 133
 Мужоҳада — 90, 109, 164, 195, 350
 Мужоҳада ва риёзат — 164
 Мужоҳада — мушоҳада — 158
 Мужтаҳид — 40
 Мукаммал — 198
 Музиқ — 236
 Мукаввин — 361
 Муколама (ўзаро сўзлашув) — 214
 Мукошафа-муҳодаса — 158, 350
 Мулоқот — 16
 Мумтоз йўл — 125
 Муназаҳ — 29, 361, 364
 Мункир — 367
 Мунодама-муноҳаса — 158, 350
 Муножот — 11, 16, 72, 82
 Муножот (сирлашув) — 214
 Муножот-муҳовара — 158
 Муржийа — 11
 Мурид — 18, 29, 105, 143
 Муриди содиқ — 224
 Мурид-муршидлик — 133
 Мууроқаба — 148, 203, 357
 Муртафиъ — 359
 Мурувват — 270
 Муршид — 20, 29, 144, 198
 Муршиди комил — 133, 208
 Муршиди комиллик — 25
 Мусаббиб — 363
 Мусаввир — 133
 Мусаллам — 338
 Мусаммо — 133, 368
 Мусаммо бо қалб — 214
 Мусоҳаба — 203, 357
 Мустамид — 361
 Мустасуф — 272
 Мустаррақ — 368
 Мустаҳаби фуруғ — 126
 Мусулмон — 11
 Мусулмонлик — 197
 Мутааммил — 362
 Мутакаббир — 97
 Муталаввина — 360
 Мутамассил — 363
 Мутанаввиъа — 360
 Мутасаввир — 360
 Мутасаввиф — 6
 Мутасуф — 272
 Мутасуфия — 240
 Мутаҳаққиқ — 212
 Мутлақ илоҳ — 26
 Мутлақ руҳ — 26, 155
 Мутлақият — 353
 Мутмаин — 143, 351
 Мутобаат — 362
 Мутобаати суннат — 41
 Муттақий — 43
 Муттасиф — 212, 362
 Муфассир — 8, 100, 210, 359
 Мухосаба — 14
 Мухосибийлик (мухосиблик) — 13, 14, 109
 Мушоҳада — 17, 193, 357
 Мушоҳада жазбаси — 130, 202
 Мушоҳида (идрок) — 16
 Мушрик — 369
 Муъман биҳ — 249, 367
 Муътазила — 14
 Муътазилийлик — 13, 14
 Муқаддар қадари — 142
 Муқаддас хилқат — 26
 Муқаддиму-л-ғайб — 158
 Муқайяд бир йўл — 120
 Муқаллид — 188
 Муқарраб — 99, 119
 Муқтадо — 189, 195, 370
 Муқтадойи дин — 260

- Муқтазо — 362
 Муҳаббат — 10, 88, 100, 110, 136,
 157, 214, 215, 233, 270
 Муҳаббат аҳди — 241
 Муҳаббат нури — 124
 Муҳаббат соҳиби — 124
 Муҳаббат султони — 204
 Муҳаввил — 134
 Муҳаддис — 8, 34, 100
 Муҳайминин — 211, 360
 Муҳаққиқларнинг узлати — 130
 Муҳиб (севувчи) — 214
 Муҳиқ — 364
 Муҳйи — 133
 Муҳовара — 350
 Муҳсин — 97
 Муъжаз калом — 188
 Муъмин — 6, 11
 Наби(й) — 146, 180, 285
 Назар бар қадам — 17, 96, 108, 116,
 118
 Назари баҳо — 111
 Назари фано — 111
 Намоз — 7, 98, [119], 193, 220
 Намоз фарзи — 7
 Нафас мартабаси — 200
 Нафаси тасбеҳ — 119
 Нафс — 5, 18, 85, 89, 100, 102, 107,
 140, 161, 162, 211, 261
 Нафс лашкари — 157
 Нафс маркаби — 137
 Нафс тарбияси — 5, 89
 Нафс тарки — 287
 Нафси аммора — 135, 161, 172
 Нафси лаввома — 161
 Нафси марзийя — 126
 Нафси марҳума — 150, 347
 Нафси мугмаинна — 126, 161, 164,
 346
 Нафси нотиқа — 158
 Нафси одамий — 87
 Нафси розийя — 126, 346
 Нафсий васф — 131
 Нафсни поклаш — 87
 Нафсоний — 101
 Нафъий бўлими — 141
 Нафъий — 193
 Наът — 277
 Нақдий — 183
 Нақшбанд таълимоти — 196
 Нақшбандийлик — 12, 19, 22, 23, 25,
 102, 196
 Наҳи мункар — 108
 Неоплотинизм — 15
 Неъматуллоҳийлик — 13
 Нигоҳдошт — 116, 123, 344
 Нийа ва рийа — 15
 Нисбати ботиний — 110
 Нисбати жазба — 227
 Нисбати илмийя — 227
 Нисбати масдуд — 226
 Нисбати хуббий — 226
 Нисор аҳли — 195
 Ниҳор — 369
 Номаи аъмол — 28, 50, 276
 Нофий — 133
 Нубувват — 152, 234
 Нур — 110, 184, 211
 Нурбахшийлик — 19, 20
 Нурия — 20
 Нури жони пок — 119
 Нури зикр — 110
 Нури зот — 46, 115
 Нури иймон — 44, 100
 Нури мурид — 138
 Нури намоз — 100
 Нури пок — 46
 Нури рўза — 110
 Нури сабр — 110
 Нури садақа — 110
 Нури сафо — 198
 Нури сидқ — 110
 Нури толиб — 138
 Нури фикр — 110
 Нури шукр — 100
 Нури хок — 46
 Нурийлик — 13, 14
 Нуруний — 200
 Нуқсонсиз камол — 77
 Нуҳ кемаси — 353
 Обид — 10, 107, 187, 285
 Обидлик — 110
 Одам ила Ҳаво — 83
 Одил — 26
 Ойнайи суварий — 109
 Оламлар имоми — 192
 Оламлар хожаси — 29
 Олим — 4, 17, 41, 96, 188
 Олим-а-райб — 250, 368
 Олоҳ васли — 10
 Олоҳ зикри — 6, 139
 Олоҳ севгиси — 92
 Олоҳнинг ахлоқи — 120
 Омма валояти — 131
 Ориф — 96, 99, 145, 188, 193, 198,
 285, 303

Орифлик — 110, 111
 Орифи биллоҳ — 5, 105
 Орифи раббоний — 17, 88, 202
 Ором — 89
 Офарида — 42
 Охират — 18, 28, 86, 98, 130, 188, 276
 Охират йўли — 94
 Охират тарки — 287
 Охирула амр — 283
 Охиру-л-замон — 96
 Ошиқ — 123, 222
 Оят — 94
 Оқил — 26
 Пайгамбар — 4, 86, 146, 190
 Пайгамбарлик тарихи — 25
 Пиндошт — 116
 Пир — 105, 239
 Пири муршид — 16, 285
 Пирга қўл бермак — 98
 Покланиш илми — 5
 Покланиш йўли — 7, 16, 72
 Пўсти иймон — 46
 Раббоний васф — 151
 Раббоний латифа — 164
 Раббоний нур — 154
 Раббоний руҳ — 171
 Раббоний ҳузур — 138
 Раббу-л-иззат — 100
 Равза — 369
 Ражаъ (умид) — 11, 17
 Рафойлик — 13
 Рақами куфр — 223
 Раҳмат — 198
 Раҳмат эшиклари — 135
 Раҳмати хосса — 135
 Раҳмоний севги — 101
 Рида — 17, 204
 Ризо — 110, 132, 150, 194, 252, 241,
 275, 345
 Ризо ва тафвиз — 157
 Ризо талаби — 197
 Ризқ — 32, 91
 Риёзат — 100, 252
 Риёзат йўли — 87, 150
 Ризвон — 43
 Риояи адад — 113, 115
 Рисола — 23
 Рисолат — 152
 Робита — 218
 Робитан шайх — 162
 Роздон — 153, 353
 Рози — 285
 Розилиқ — 101

Рокиъ — 368
 Рукнийлик — 20
 Рукн — 6
 Рукния — 19
 Руку — 193
 Румҳи садуқ — 210
 Руҳ — 14, 16, 18, 20, 76, 85, 193, 215
 Руҳ ҳақиқати — 86
 Руҳи зикр — 111
 Руҳи қудсий — 147, 164
 Руҳий (руҳоний) асос — 15
 Руҳлар олами — 185
 Руҳни поклаш — 6, 21
 Руҳоний — 200
 Руҳоният — 17, 96
 Руъят — 136
 Рўза — 6, 98, 122, 220, 263, 279
 Рўзбехонийлик — 14
 Рўзи охир — 367
 Сабили роҳ — 108, 339
 Сабр — 17, 107, 108, 110, 111, 147,
 204, 252, 320, 363
 Сабрлик — 108
 Сабр-шукр — 158
 Сабту-л-муддао — 229
 Сабъий сифат — 220
 Савм — 346
 Савми висол — 129
 Савоб — 94
 Сажда — 193
 Сайарийлик — 12
 Саййиду-л-мурсалин — 108, 277,
 340, 366
 Саййиду-т-тоифа — 206, 234
 Сайр иаллоҳ — 136
 Сайр филлоҳ — 136
 Сайри жамол — 130
 Сайри сулук — 99, 108, 109, 136,
 201
 Сакинат — 140, 145, 351
 Саккиз манзил — 18
 Саккиз рашҳа — 112
 Сакр — 131
 Салим — 348
 Салот — 279, 367
 Самаран иймон — 43
 Самовий мажлис — 15, 19, 72
 Самовий эшиклар — 132
 Самоъ — 342
 Самъ — 28, 105, 276
 Самъ ва басар — 283, 368
 Санавбар аш-шақл — 115
 Саодат асри — 10

- Сарвари машойих — 105
 Сатторлиғ — 100
 Сафавийлик — 13
 Сафар дар ватан — 18,96,116,119,
 198, 273
 Сафо — 211, 269
 Сафоти замима — 108
 Саҳв — 131, 368
 Саҳв-сақр — 131, 158, 345
 Саҳиҳ — 8 Саҳиҳ — 34
 Саҳл — 367
 Саҳлийлик — 13
 Саҳо — 273, 366
 Саҳоба — 8,138
 Саҳобаи икром — 5
 Саҳоват — 269
 Саъйи жамил — 119, 343
 Саъйи эҳтимом — 110
 Сидқ — 7,122,252,274, 363
 Сидқу сафо — 121, 233, 242
 Сиддиқ — 119, 122, 134,2 85
 Сиддиқлар зуҳди — 10
 Сизо — 367
 Сийрат — 26
 Силсила — 12,13
 Силсилавийлик — 124
 Сипоҳийлик — 111
 Сирр — 211, 241, 274
 Сири мусаффо — 241
 Сирот — 369
 Сифати башарий — 108
 Сифати Замима — 343
 Сифати илоҳий — 109, 115
 Сифати малакий — 119
 Сифати малоика — 109
 Сифати хабаса — 119
 Сифати ҳамида — 119
 Сифатлар — 131
 Сифлий вужуд — 352
 Сифрийя — 11
 Собир — 234
 Сожид — 368
 Сомий — 4
 Соиму-д-давр — 135
 Сойир — 369
 Солик — 99, 129, 199
 Солик сайри — 108
 Солик табиғи — 108
 Сомий — 4
 Соний — 133
 Соҳиб камол — 240
 Субут — 368
 Субутий сифат — 28, 276, 282
 Суварӣ кавнийя — 343
 Суврати тавҳид — 121
 Суврати тафриқа — 120
 Сужуди шариат — 239
 Суи зан — 130, 346
 Султонун-л-авалиё — 96
 Султонун-л-орифин — 194
 Сулук — 29, 95, 189
 Сулук ат-тариқ — 12
 Сулук даврияси — 120
 Сулук йўли — 197
 Сулук тариқи — 112
 Сулук ҳаёллари — 125
 Суннат — 103, 141, 199, 211
 Суннат илми — 96
 Суннати набавий — 41
 Суннати набавий — 4
 Суннатда тасаввуф — 5
 Сунний — 11
 Сураат — 16,26,122,155,174,192
 Сураат ила маъно — 140
 Сураату сийрат — 138
 Суъадо — 369
 Сухравардийлик — 14
 Суҳбат тарки — 287
 Сўз — 5, 186
 Сўфи(й) — 10,21,72,92,106,259,272
 Сўфийлик йўли — 138
 Тааммул — 79
 Табақайи хожагон — 103
 Табаи тобеъин — 122
 Таборак — 364
 Таважжуҳ — 146,188,211,221, 358
 Таважжуҳи том — 146
 Таваккул — 17,111,141,270,320, 358,
 366
 Тавассуд — 344
 Тавба — 10, 16, 17, 75, 108, 110,
 139, 235, 264, 339
 Тавоно — 368
 Тавофи хонаи Каъба — 41
 Тавфиқ — 233
 Тавҳид — 11,16,122,172,174,175,190,
 204, 217, 269, 270, 274, 358
 Тавҳид асрори — 22
 Тавҳид илми — 236, 366
 Тавҳид нури — 123
 Тажалли — 16,158,209
 Тажаллийи муқобила — 245
 Тажаллиёт — 201
 Тажаллиёти зот — 109

- Тажаллийи мутлақ — 130
Тажвид — 7
Тажрид — 98, 108, 239, 274, 339
Тажрид ва тафрид — 109
Тазкира — 23
Тазкия — 5, 135, 346
Тайфурийлик — 13
Такбир — 270, 318, 366
Таквин — 29
Такфир — 369
Талқин — 10
Талқини зикр — 201, 357
Тамкин — 145
Тамҳид — 250
Тарафи исбот — 111
Таржима адабиёти — 14
Тариқа — 188
Тариқат — 11, 12, 17, 96, 98, 101, 105, 144, 269, 270, 319
Тариқат бешиги — 195
Тариқат илми — 97
Тариқат йўли — 7, 190
Тариқат машойхлари — 285
Тариқат назарияси — 12
Тариқат одоби — 235
Тариқат хонаси — 287
Тариқатланиш — 11
Тариқатнинг маъноси — 237
Тариқатда ўн мақом — 98
Тариқи аброр — 135, 136
Тариқи ахёр — 134, 135
Тариқи жазба — 112
Тариқи зуҳд — 135
Тариқи иршод — 112
Тариқи ишқ — 123
Тариқи хожагон — 25
Тариқи шутгор — 136
Тариқи Ҳақ — 105
Тасаввуф — 4, 7, 28, 270
Тасаввуф адабиёти — 21
Тасаввуф «ватани» — 6
Тасаввуф мактаби — 17
Тасаввуф назарияси — 28
Тасаввуф силсилалари — 12
Тасаввуф тариқатлари — 13
Тасаввуф қомуси — 21
Тасаввуфшунослик — 6, 10
Тасалли — 89
Тасбеҳ — 31, 42
Тасвия — 5
Тасдиқ бадил — 41
Тасдиқи дил — 40
Таслим — 100
Таслим (итоат) — 198, 270
Таслимия — 120
Таслимият — 132, 157, 345
Тасмия — 113
Тасфия — 135, 271, 346
Тасхир — 363
Тасқил ва тасфия — 120, 343
Тафарруот — 126, 181, 126, 355
Тафвиз — 349
Тафрид — 98, 108, 148, 242, 274, 339
Тафсир — 10
Тафҳими раббоний — 115
Ташда беранг — 194
Таълими зикр — 111
Таълими илоҳий — 115
Тайммун — 115
Тақво — 5, 29, 33, 115, 136, 188, 273
Тақводор — 29
Тақдир — 320
Тақдири азал — 28
Тағриб — 199
Таҳаммул — 98, 192, 339
Таҳлия — 271, 366
Таҳқиқ — 367
Тилнинг зикри — 102
Тоат — 88, 239, 270
Тоату ибодат — 152
Тобеъин — 122, 138, 346
Тоза дил — 6
Толиб — 96
Тоифа — 12, 19
Тойиб — 285
Толиб — 92, 105, 191, 195, 199
Толиби азиз — 109
Толиби содиқ — 104
Тоҳоли — 158
Тубанлик — 17
Тубанлик ва юксаклик — 96
Тулуви фажр — 112
Турк пири — 95
Турфату-л-айн — 111, 343
Тухми иймон — 43
Тўрт имом — 260
Уббод — 27
Убудият-хуррият — 158, 220, 350
Увайсийлик — 12
Ужбу ғурур — 107
Узилиш — 206
Узлат — 143
Узлуксиз зикр — 156
Уйқусиз ибодат — 119
Уламо — 8, 11
Уламои раббоний — 228

- Улува-л-лбоб — 355
 Улуми зоҳир — 103
 Умавий — 14
 Умаройи тархоний — 230
 Уммат — 198
 Унс (дўстлик) — 17, 152, 349
 Унс мақоми — 91
 Унс-ҳайбат — 157
 Унсият — 139
 Урвату-л-вуқо — 199
 Устоз — 239
 Усули ашара — 118, 154, 345
 Ухравий — 127, 346
 Уқбо — 111
 Уҳда — 235
 Фано — 108
 Фано бўлмоқ — 108
 Фавойиди жллийла — 105
 Фазл эшиги — 198
 Фазли дари — 241
 Файз — 149
 Фано — 16, 200, 274, 339
 Фано ва тариқат — 15, 72
 Фано мартабаси — 135
 Фано филоҳ — 137
 Фанои кулай — 125
 Фарз — 7
 Фарз амали — 6
 Фарзи асл — 126
 Фарзи айн — 199
 Фаришта — 74, 184
 Фариштаи муаккал — 88
 Фаросати ақлийя — 137
 Фаросати кашфийя — 137
 Фарқ — 130
 Фатий — 237
 Фаттабиъуни — 190
 Фақир — 26, 108, 209, 213, 311, 317, 326
 Фақирлик мақоми — 97
 Фақирлик шарофати — 233
 Фақиҳ — 100
 Фақр — 16, 100, 172, 197, 264, 272
 Фақр хазинаси — 24
 Фақр-ғино — 157, 349
 Феъли иймон — 48
 Фи сафиуллоҳ — 10
 Фикр — 91
 Фирдавсийлик — 20
 Фирдавсия — 19
 Фикҳ — 105
 Фозил — 26
 Фоний — 79, 94, 190, 272
 Фуруд — 368
 Футувват — 249, 268
 Футувват илми — 269
 Хаввоси панжгона — 81
 Хаввос-хослар зуҳди — 10
 Хаворижийлар — 11
 Хавориқи одот — 363
 Хавотири малак — 160
 Хавотири нафс — 160
 Хавотири шайтон — 160
 Хавотири қалб — 160
 Хавотири Ҳақ — 43, 159
 Хавф (хатар) — 17
 Хавф ва рижо — 108, 339
 Хайрлилар йўли — 123
 Халқ тарки — 287
 Халил — 285
 Халифа — 95, 183, 260
 Халифат — 11
 Халложийлик — 12
 Хаммарийя — 12
 Харразийлик — 13
 Хафифийлик — 13
 Хиват — 155
 Хилват аҳли — 92, 146
 Хилват усули — 139
 Хилват дар анжуман — 18, 96, 116, 120, 343
 Хирқа — 97, 101, 117, 184
 Хокроҳ — 98
 Хожагон — 18, 116, 113, 227
 Хожагон тариқати — 19, 102, 341
 Хожагон-нақшбандийлик — 13, 96
 Хожаи жаҳон — 18
 Хожаи олам — 80
 Холиқ — 133
 Хонақоҳ — 13, 105
 Хосларнинг хоси — 137, 222
 Хотир (кўнғил, фикр) — 241
 Хотирани поклаш — 158
 Ҳува-ҳува — 15
 Ҳулафои арбаа — 113, 341
 Ҳулафои рошидон — 7, 256
 Ҳулосайи зикр — 122
 Ҳулумийлик — 12
 Хуросон каъбаси — 19, 96
 Хуфя — 113, 191, 201
 Хуфянинг ҳақиқати — 113
 Хуш дар дам — 18, 96, 116
 Чехра — 184
 Чиллахона — 95
 Чиштилик — 13
 Чихл фарз — 246

- Шавқ (эҳтирос) — 17, 257
 Шазалийлик — 13
 Шайтоний — 92, 101
 Шайх — 190
 Шариат — 17, 98, 101, 105, 339
 Шариат амри — 97
 Шариатда ўн мақом — 98
 Шайхлиқ эшиги — 216
 Шайху-л-аълам — 21
 Шайху-л-машойих — 202
 Шамсу-л-ирфон — 158
 Шамсу-л-иқон — 158
 Шамсу-р-руҳония — 158
 Шамсу-л-қалб — 158
 Шайху-л-ғайб — 158
 Шариат — 6, 16, 86, 105, 211, 250, 270, 303
 Шариат зоҳири — 7
 Шариат риояти — 235
 Шариат талаби — 7
 Шариат хонаси — 287
 Шариф мажлис — 188
 Шарҳу-с-сунна — 20, 129
 Шаҳси хабис — 108
 Шаҳват — 79, 102
 Шаҳвоний ишқ — 101
 Шаҳиди аъло — 277
 Ши(т) — 11
 Ширк — 10, 194
 Шовоҳиди нақлий — 115
 Шозилийлик — 13
 Шокир — 234, 285
 Шоҳид — 89, 233
 Шукр — 99, 110, 111, 211, 270
 Шуҳуд-ишҳод — 158, 364
 Шуҳуди аҳадият — 211
 Шуҳуди вусул — 115
 Шуҳуди зот — 214
 Шуҳуди Ҳақ — 113
 Ўз нури — 69
 Ўзлик — 184
 Ўн саккиз минг олам — 24, 49, 109
 Энг мукаммал йўл — 122
 Энг равшан йўл — 122
 Энг яқин (йўл) — 122
 Эъдоод ҳисоби — 114
 Эъдооди кавний — 114
 Эҳром — 36
 Эҳсон — 100
 Эҳсон мартабаси — 137
 Юксақ каромот — 17
 Юксақлик ва тубанлик — 18
 Яссавийлик (жаҳрийлик) — 13, 19, 28, 95
 Яъжуж — Маъжуж — 53
 Яқин (ишонч) — 17, 99, 195, 201, 348
 Яқин аҳли — 97
 Яқозо — 143, 351
 Қабз — 203
 Қабз-баст — 157, 349
 Қабули суврат — 109
 Қавий — 148, 347
 Қадам — 270
 Қадарийя — 12
 Қайном — 121
 Қалам — 32, 91, 190
 Қаландар — 280, 310
 Қаландарийлик — 12, 29
 Қалб — 4, 10, 14, 20, 102, 157, 58, 351
 Қалб даҳлизи — 158
 Қалб кўзи — 100
 Қалб робитаси — 144
 Қалб ҳузури — 140, 185
 Қалбий зикр — 100, 146
 Қалбий илм — 131
 Қалъаи иймон — 48
 Қаноат — 109, 111, 142, 212, 270
 Қаҳр — 158
 Қаҳҳор — 97, 305
 Қиёмат — 39, 97, 153
 Қилу қол — 238
 Қилъати таом — 142
 Қирқ мақом — 101
 Қоба қовсайн — 345
 Қодир — 76, 245
 Қодирийлик — 13, 14
 Қойим — 368
 Қори — 7, 195
 Қоъид — 368
 Қоҳир — 245
 Қуввати мутаҳаййила — 112
 Қудрат — 28, 82, 276, 282
 Қудсий — 163
 Қудсий руҳ — 164
 Қудсий ҳадис — 140
 Қурб (яқинлик) — 17, 149
 Қурб-тақарруб — 158
 Қурби раббоний — 41
 Қуръон қироати — 122
 Қуръон — 141
 Қуръон ўқиш — [119]
 Қутбул ақтоб — 105, 338
 Ғайб — 32, 164
 Ғайб асрори — 26, 151
 Ғайби ҳувийят — 117, 343

- Гайбу-л-ғулюб — 129, 346
 Гайрият — 131
 Гассол — 131, 346
 Гозийлик — 123
 Гусли иймон — 44
 Ҳабдул матин — 364
 Ҳавои нафс — 200
 Ҳавориқи одот — 255
 Ҳадас — 131
 Ҳадис — 8, 94, 105
 Ҳадиси шариф — 7
 Ҳадиси набавий — 40, 111
 Ҳаж — 122, 222, 249
 Ҳаж иштиёқи — 123
 Ҳаж тавофи — 98
 Ҳайвон — 183
 Ҳайрат — 100, 184
 Ҳаёти ҳаққонийя — 137
 Ҳакимийлик — 12
 Ҳаловати иймон — 42
 Ҳалол — 16,17
 Ҳалоли таййиб — 98
 Ҳалол ва ҳаром — 10,18,96
 Ҳаловат — 97
 Ҳамадония — 20
 Ҳамд — 99, 153, 303, 338
 Ҳамди беҳад — 151, 353
 Ҳамосий — 21
 Ҳаром — 16,17,107,320
 Ҳарорат ва бурудат — 88
 Ҳашр — 369
 Ҳаюло — 363
 Ҳақ — 4,30, 73, 74, 174, 184, 277, 289
 Ҳақ аскарӣ — 181
 Ҳақ дин — 31, 138
 Ҳақ жалла — 201
 Ҳақ зикри — 84, 90
 Ҳақ йўли — 5
 Ҳақ мушоҳадаси — 130
 Ҳақ толиби — 133
 Ҳақ хотири — 143
 Ҳақиқат — 4,17, 78, 101,105,180,186, 222, 249, 270
 Ҳақиқат асрори — 108, 339
 Ҳақиқат нури — 16
 Ҳақиқат хонаси — 287
 Ҳақиқатда ўн мақом — 108
 Ҳақиқати дил — 122
 Ҳақиқати сидқ — 123
 Ҳақиқий комиллик — 124
 Ҳақни таниш сифати — 5
 Ҳақнинг инояти — 91
 Ҳақнинг чироғи — 142
 Ҳақойиқи дақойиқ — 229
 Ҳақойиқи маориф — 219
 Ҳақойиқи мужарра — 229
 Ҳақойиқнинг дақойиқи — 250
 Ҳаққа таважжуҳ — 121
 Ҳаққул яқин — 17
 Ҳибси нафас — 115, 121
 Ҳидоят — 102, 138
 Ҳидоят камари — 234
 Ҳижоб — 127, 191
 Ҳижоби зулумоний — 233
 Ҳижоби нуруний — 233
 Ҳикмат — 110
 Ҳикмат олами — 195
 Ҳилм — 252, 273
 Ҳиндистон суҳравардийлиги — 13
 Ҳодий — 133
 Ҳозиқ — 189
 Ҳол — 10,153, 218, 229, 241
 Ҳол (аҳвол) — 17
 Ҳол (илми) — 204
 Ҳоли воқеа — 97
 Ҳомид — 97, 359
 Ҳофиз — 7
 Ҳу (зикру хоссу-л-хосс) — 210
 Ҳудудий — 13
 Ҳужжату-л-ислом — 16
 Ҳузузи руҳоний — 233
 Ҳузун-хафв — 157, 349
 Ҳузур макони — 101
 Ҳузур-ихзор — 158, 349
 Ҳузуъ — 272
 Ҳукми иймон — 46, 48
 Ҳукми шаръий — 44
 Ҳулул — 16
 Ҳумуд-жумуд — 158
 Ҳур — 39
 Ҳуррият — 241
 Ҳусни ақида — 201

М У Н Д А Р И Ж А

Мумтоз адабиётнинг руҳий—маънавий асоси.....	3
Ҳ. Болтабоев. Аввал Қуръони карим, суннатга тасаввуф.....	4
«Қуръони карим»дан (Аловуддин Мансур тарж.).....	31
Имом Исмоил ал—Бухорий. "Ал—жомеъ ас—саҳиҳ"дан (Арабчадан Раҳматуллоҳ қори Қосим ўғли ва Ҳожа Бахтиёр Набихон ўғли тарж.).....	37
«Туркий тафсир»дан (нашрга тайёрловчилар Қ. Маҳмудов ва Ҳ. Болтабоев).....	51
Абу Язид (Боязид) Бистомий. «Илоҳий мулоқот» (Туркчадан Ҳ. Болтабоев тарж.).....	72
Абу Али Ибн Сино. «Тайр қиссаси» (Арабчадан А. Ирисов тарж.).....	77
Зайнуддин Муҳаммад Ғаззолий. «Кимийеи саодат»дан (Форс тилидан Муҳаммад Исо тарж.).....	84
«Мукошафату—л—қулуб»дан (турк тилидан Миразиз Аъзам тарж.).....	89
«Иҳйа ал—улум ад—дин» (туркчадан Ҳ. Болтабоев тарж.).....	90
Юсуф Ҳамадоний. «Рутбату—л—ҳаёт»дан (форс ва турк тилларидан Сайфиддин Рафъиддин ва Нодирхон Ҳасан тарж.).....	96
[Ҳожа Аҳмад Яссавий] "Фақрнома" (нашрга тайёрловчи Р.Абдушукуров).....	104
[Абдулхолиқ Гиждувоний]. Фахруддин Али Сафий. «Рашаҳоту айни—л—ҳаёт»дан (Худойберган ибн Бекмуҳаммад тарж.).....	112
Нажмиддин Кубро. «Усули ашара»дан (Иброҳим Ҳаққул ва Азиза Бектош тарж.).....	129
«Рисола илал ҳоим» (Иброҳим Ҳаққул ва Азиза Бектош тарж.).....	153
Фаридиддин Аттор. «Илоҳийнома»дан (форсийдан Н.Комилов тарж.).....	166

"Жавҳару — з — зот"дан (форсийдан Н. Комилов таржимаси ва талқини).....	174
Мавлоно Жалолиддин Румий. «Маснавийи маънавий»дан (форсийдан Жамол Камол тарж.).....	176
«Фиҳи ма фиҳи»дан (туркчадан Улуғбек Ҳамдамов тарж.).....	186
[Хожа Баҳоуддин Нақшбанд]. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир "Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд"дан (Форсийдан Маҳмудхон маҳдум Ҳасанхон ўғли тарж.).....	196
Хожа Аҳрор Вали. «Рисолаи волидия» (форсчадан Маҳмуд Ҳасаний, Дилора Ражабова тарж.).....	208
Фаҳруддин Али Сафий. «Рашаҳоту айни — л — ҳаёт»дан (Худойберган ибн Бекмуҳаммад тарж.).....	219
Алишер Навоий. «Насойиму — л — муҳаббат»дан (нашрга тайёрловчилар С. Фаниева, М. Мирзааҳмегова).....	248
Ситтаи зарурия.....	254
Ҳусайн Воиз Кошифий. «Футувватномаи султоний»дан (форс тилидан Н. Комилов тарж.).....	268
Заҳририддин Муҳаммад Бобур. «Мубаййин»дан (нашрга тайёрловчилар С. Ҳасан, Ҳ. Ҳасан).....	276
Сўфи Оллоҳёр. «Маслаку — л — муттақин»дан (С. Сайфуллоҳ тарж.).....	302
[Бобораҳим Машраб] Исҳоқ Боғистоний. «Тазкирани қаландарон»дан (нашрга тайёрловчи М. Зокиров).....	307
«Рисолаи қаландарий»дан (форс тилидан Сайфигдин Рафъигдинов тарж.).....	318
Изоҳлар	322
Исмлар кўрсаткичи.....	375
Асарлар кўрсаткичи	382
Тасаввуф истилоҳлари кўрсаткичи.....	385

ИСЛОМ ТАСАВВУФИ МАНБАЛАРИ
(ТАСАВВУФ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ)

Илмий мажмуа

Тузувчи, сўзбоши ва шарҳлар муаллифи
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Масъул муҳаррир
Н. КОМИЛОВ

Тошкент "O'qituvchi" 2005

Нашриёт муҳаррири
С. Хўжааҳмедов
Мусаҳҳиҳ Б. Болтабоев

IB № 8684

Теришга берилди: 2005 йил 20 июль.
Босишга рухсат этилди: 2005 йил 11 август.
Бичими 60x84 1/16. Ҳажми 25 б.т.
Адади 300 нусха. 106 – рақамли буюртма.
Баҳоси келишилган нарҳда.

"O'qituvchi" нашриёти. Тошкент – 129, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 12 – 223 – 05

«Сано – Стандарт» МЧЖ босмахонасида
офсет усулида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Широқ кўчаси, 100.